

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ADAPAZARI VE ÇEVRESİ (1876-1908)

DOKTORA TEZİ

Cengiz KESKİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Turgut SUBAŞI

KASIM – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

I.MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ADAPAZARI VE ÇEVRESİ (1876-1908)

DOKTORA TEZİ

Cengiz KESKİN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

“Bu tez sınavı 25/11/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
PROF. DR. EBUBEKİR SOFUOĞLU	BAŞARILI
DOÇ. DR. TURGUT SUBAŞI	BAŞARILI
DOÇ. DR. OSMAN ÖZKUL	BAŞARILI
DOÇ. DR. REFİK ARIKAN	BAŞARILI
DR. ÖĞR. ÜYESİ DİLARA USLU	BAŞARILI

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	CENGİZ KESKİN
Öğrenci Numarası	:	d116012051
Enstitü Anabilim Dalı	:	TARİH
Enstitü Bilim Dalı	:	YAKINÇAĞ TARİHİ
Programı	:	☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	MESRUTİYET DÖNEMİNDE ADAPAZARI
Benzerlik Oranı	:	%11

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

C. Keskin
16.10.2020
İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Turgut Subaşı

Tarih: 16.10.2020

İmza:

[Signature]

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Adapazarı ve çevresinin de içinde bulunduğu Bitinya bölgesi, tarihi çok eski çağlara kadar uzanan ve önemli bir yerleşim sahasıdır. Birçok uygarlığın egemenliği altında kalan Adapazarı'nda, Bizans ve Osmanlı Devleti en kalıcı izi bırakmıştır. Bizans ve Osmanlı Devleti gibi iki büyük devletin başkentliğini yapmış olan İstanbul'un hemen yanı başında olan Adapazarı, başkent in iâşesinde vazgeçilmez bir konuma sahiptir. İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında Adapazarı'ndan fazlasıyla istifade edilmiş, yetiştirilen ürünlerin baş alıcısı her zaman İstanbul olmuştur. Ayrıca, bölgenin zengin ormanlara sahip olması ve tersane varlığı bölgenin önemini arttıran bir diğer unsurdur.

Böylesine önemli bir konuma sahip olan Adapazarı hakkında birtakım akademik çalışmalar mevcut olsa da, bu çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı açıktır. Bu çalışma bu konudaki eksikliğı doldurmak ve şehir tarihine bir katkı sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Doktora tezini oluşturma süresince tezini sahiplenerek titizlikle takip eden çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Turgut SUBAŞI'na katkı ve emekleri için müteşekkirim. Ayrıca, tez izleme komitesinde yer alarak şahsıma gerekli ikazlarda bulunan ve yol gösteren saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU ve Doç. Dr. Osman ÖZKUL'a da minnettarım. Doktoraya başlamanın hususunda beni cesaretlendiren, bu süreci devamlı takip eden ve üzerimde büyük emeğı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya da şükranlarımı sunuyorum. Yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Mustafa SARI hocama ve Adapazarı tarihini çalışmam hususunda bana yol göstererek her kolaylığı sağlayan kadim dostum Resül NARİN'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Doktora tezime başlama sürecime şahit olsa da bitişine şahit olamayan, bana her zaman inanan ve üzerimde sonsuz emeğı olan rahmetli annemin mekânının cennet olmasını niyâz ediyorum. Babamın da öğrenim hayatım boyunca gösterdiği ilgi, sevgi ve fedâkârlığı minnetle anıyorum. Bu süreç zarfında yeterli düzeyde ilgilenemediğim kıymetli eşime de sabrı için müteşekkirim. Çocuklarımızın sorumluluğunu tek başına üstlenen eşim, bu çalışmada en büyük destekçim ve yardımcım olmuştur.

Cengiz KESKİN

25/11/2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI	18
1.1. Adapazarı'nın Tarihi Coğrafyası.....	18
1.2. Adapazarı'nın Osmanlı Yönetimine Geçmesi.....	19
1.3. Osmanlı Vilayetlerinin Genel İdari Yapısı ve Kocaeli Sancağı	21
1.4. Osmanlı İdari Yapısı İçinde Adapazarı'nın Yönetimi	27
1.5. Osmanlı Devleti'nin Demografik Yapısı	45
1.6. Osmanlı Demografik Yapısı İçinde Adapazarı'nın Nüfusu	48
BÖLÜM 2: SOSYO-EKONOMİK HAYAT	63
2.1. Adapazarı'nın Sosyal Yapısı	63
2.1.1. Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı	64
2.1.2. Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Sosyal Statüleri	67
2.2. Adapazarı'nın Ekonomik Yapısı	73
2.2.1. Tarım Faaliyetleri.....	78
2.2.2. Ticari Faaliyetler	82
2.2.3. Madencilik Faaliyetleri.....	87
2.2.4. At Yetiştirme Faaliyetleri	91
2.2.5. Bir ‘‘Ağaç Denizi’’ Olarak Adapazarı	95
BÖLÜM 3: GÖÇLER.....	99
3.1. Osmanlı Devleti'nde Göçler.....	99
3.2. Adapazarı ve Çevresine Yapılan Göçler	102
3.3. Adapazarı'nda Göç Kaynaklı Sorunlar	105
3.3.1. Muhacirler İle Gayrimüslimler Arasındaki Problemler	105
3.3.2. Muhacirler İle Müslümanlar Arasındaki Problemler	107
3.3.3. Muhacir Gruplarının Kendi Aralarındaki Problemler	111

3.3.4. Muhacirlerin Yerel Yönetici ve Memurlar Hakkındaki Şikâyetleri	113
3.3.5. Muhacirlerin Yardım Talepleri ve Beklentileri	116
3.3.5.1. Muhacirlerin İş Talepleri	121
3.3.5.2. Muhacirlerin Yer Değişikliği Talepleri	123
3.4. Muhacirlerin Göç Güzergâhında Yabancı Memurlarla Yaşadıkları Sorunlar	127
3.5. Muhacirlerin Kimlik ve Tezkere Sorunu.....	130
BÖLÜM 4: ADAPAZARI VE CİVARINDA YAŞANAN SORUNLAR.....	138
4.1. Müslümanlar Arasında Yaşanan Sorunlar	138
4.2. Gayrimüslimler Arasında Yaşanan Sorunlar	152
4.3. Müslümanlar İle Gayrimüslimler Arasında Yaşanan Sorunlar.....	157
4.3.1. Ermeni Meselesi Nedeniyle Yaşanan Sorunlar	168
4.3.2. Yabancı Ülkelerin Resmi Temsilcileri İle Yaşanan Sorunlar.....	175
4.3.3. Yabancı Ülke Vatandaşları İle Yaşanan Sorunlar.....	180
4.3.3.1. Alman Vatandaşı Madam Merkale İle Yaşanan Arazi Sorunu	183
4.3.3.2. Fransız Vatandaşı Mösyö Emil Bodvin İle Yaşanan Arazi Sorunu	188
4.4. Adapazarı Kaymakamları Hakkındaki Şikâyetler	195
4.5. Görevli Memurlar Hakkındaki Şikâyetler	202
4.6. Adapazarı Belediyesi ve İdare Meclisi Hakkındaki Şikâyetler	211
4.7. Doğal Afetlerden Kaynaklanan Sorunlar	214
4.8. Yaşanan Sağlık Sorunları	218
4.9. Adapazarı Hapishanesi'ndeki Firar Sorunları	225
BÖLÜM 5: EĞİTİM FAALİYETLERİ.....	230
5.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim	230
5.1.1. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi	232
5.2. I. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Faaliyetleri.....	236
5.2.1. Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri	239
5.3. Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim.....	243
5.3.1. 1876-1890 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri	245
5.3.2. 1890-1900 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri	248
5.3.3. 1900-1908 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri	256
5.4. Medreseler	265
5.4.1. I. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı'da Medrese Eğitimi	265
5.4.2. I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresindeki Medreseler	266

5.5. Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Eğitimi	271
5.5.1. 1876-1898 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslim Okulları..	274
5.5.2. 1898-1908 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslim Okulları..	277
5.6. Eğitim Kurumları İçin Yapılan Masraflar	297
BÖLÜM 6: BAYINDIRLIK HİZMETLERİ	303
6.1. Adapazarı ve Ulaşım	303
6.1.1. Karayolu Ulaşımı	303
6.1.2. Demiryolu	307
6.1.3. İzmit-Adapazarı-Hendek-Ereğli Demiryolu Hattı Projesi.....	313
6.1.3.1. İsmail Bey'in Proje Hakkındaki Görüşleri.....	314
6.1.3.2. Görevli Komisyonun Güzergâh Tayini ve Masraf Raporu	317
6.1.3.3. Mustafa Zihni Bey'in Proje Hakkındaki Görüşleri	321
6.1.3.4. Rusya'nın Projeye Dâhil Olması.....	322
6.2. Adapazarı-Arifiye Tramvay Hattı Projesi	324
6.2.1. Anton Hacı Bepar Efendi ile İmzalanan İmtiyaz Anlaşması.....	326
6.3. Bataklık Kurutma Çalışmaları	338
6.4. Bölgede Yapılan Diğer Tamirat ve İnşa Faaliyetleri	341
6.4.1. Eğitim Kurumları İçin Yapılan Çalışmalar	341
6.4.2. Dini Kurumlar İçin Yapılan Çalışmalar	344
6.4.3. Hapishaneler İçin Yapılan Çalışmalar.....	350
6.4.4. Düyun-u Umûmiye Dairesi ve Telgrafhaneler İçin Yapılan Çalışmalar	352
SONUÇ	357
KAYNAKÇA.....	363
EKLER.....	380
ÖZGEÇMİŞ	398

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
cm	: Santimetre
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
H	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
kg	: Kilogram
km	: Kilometre
km²	: Kilometrekare
m	: Metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
sad.	: Sadeleştiren
S.D.A.O	: Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye
S.N.M.U	: Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb./vbg.	: Ve benzeri/ Ve benzeri gibi
vd.	: Ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: 1831 Nüfus Sayımına Göre Kocaeli Sancağı'nın Nüfus Verileri.....	49
Tablo 2: 1844 Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı Kazası'nın Nüfusu.....	52
Tablo 3: 1870 Yılında Adapazarı ve Çevresinin Erkek Nüfusu.....	55
Tablo 4: 1881/1882-1893 Yıllarında İzmit Sancağı'nın Nüfusu.....	56
Tablo 5: 1906-1907 Yıllarında İzmit Sancağı'nın Genel Nüfus Verileri.....	61
Tablo 6: 1844-1845 Yıllarında Adapazarı maa Sapanca'nın Mahalle ve Köyleri.....	66
Tablo 7: 1844-1845 Papuççular, Kuyumcu ve Yağcılar Mahalleleri Esnafları.....	67
Tablo 8: 1898 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler.....	253
Tablo 9: 1899 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler.....	255
Tablo 10: 1900 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler.....	258
Tablo 11: 1901 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler.....	259
Tablo 12: 1903 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler.....	260
Tablo 13: 1898 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları.....	277
Tablo 14: 1899 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları.....	282
Tablo 15: 1900 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları.....	286
Tablo 16: 1901 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları.....	288
Tablo 17: 1903 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları.....	292

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☐	Doktora	☒
Tezin Başlığı:	I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)		
Tezin Yazarı:	Cengiz Keskin	Danışman:	Doç. Dr. Turgut Subaşı
Kabul Tarihi:	25/11/2020	Sayfa Sayısı:	xi (ön kısım) + 379 (tez) +18 (ekler)
Anabilim Dalı:	Tarih		
Tarihi süreçte birçok uygarlığın himâyesine giren Adapazarı'nın, özellikle Bizans ve Osmanlı Devleti döneminde öneminin daha da arttığı açıktır. İki büyük devlete başkentlik yapan İstanbul'a yakın bir mesafede olması Adapazarı'nın önemini arttıran en önemli unsurdur. Bölgenin jeopolitik konumu, Karadeniz ve Marmara Denizi'ne yakınlığı ve orman varlığı Adapazarı'nın gelişimini olumlu etkilemiştir. 19. yüzyılın sonlarında bölgenin demiryolu ile tanışması bu süreci daha da hızlandırmıştır. Adapazarı ve civarının gelişmesinde en önemli etken ise göçlerdir. Bölgeye Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen binlerce muhacir, bölgenin demografik yapısını değiştirerek Adapazarı'nın büyük bir şehir hüviyetine kavuşmasını sağlamışlardır. 19. yüzyılda bölgeye gelen muhacirler için binlerce dönümlük bataklık arazi kurutulmuş, bölge iskâna elverişli hale getirilmiştir. Ancak, bu durum aynı zamanda bölgede bazı asayiş sorunlarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Aç ve perişan halde Adapazarı'na gelen muhacirler hayatlarını devam ettirebilmek için birtakım suçlara karışmışlardır. Osmanlı Devleti suçların önlenmesinde çoğu zaman yetersiz kalmış, bu durum bölgenin güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Bu çalışmada, 1876-1908 yılları arasında bölgenin idari, demografik, sosyal ve ekonomik durumu incelenmiş, bölgedeki eğitim faaliyetleri ve yaşanan asayiş olayları etraflıca irdelenmiştir. Bu dönemde Adapazarı, İzmit Sancağı'na bağlı kazalardan biridir. Sancağa bağlı diğer kazalar ise; İzmit, Karamürsel, Geyve ve Kandıra'dır. İdari statüde yapılan bir değişiklikte Yalova da 1901 yılında İzmit Sancağı'na bağlanmıştır. Nüfus yapısına bakıldığında, 19. yüzyılın ortalarına kadar Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir denge olduğu görülmektedir. Bu döneme kadar nüfus olarak birbirine çok yakın olan iki grup arasındaki denge, bu dönemden sonra Müslümanlar lehine değişmeye başlamıştır. Bunun en önemli nedeni bölgeye iskân edilen Müslüman muhacirlerdir. Adapazarı'nda Müslüman ve gayrimüslimlerin birçok okulu mevcuttur. Eğitim faaliyetleri açısından bölgenin ileri bir seviyede olduğu söylenebilir. Öğrenci sayısının genel nüfusa göre oranı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine nazaran iyi durumdadır. Bölgede, çeşitli kademelerde eğitim veren modern okullar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra medreseler de mevcudiyetlerini korumuşlardır.			
Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, I. Meşrutiyet Dönemi, İzmit Sancağı, Adapazarı ve Çevresi, 1876-1908.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☐	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Adapazari and Its Around in the First Constitutional Monarchy Period (1876-1908)			
Author of Thesis: Cengiz Keskin		Supervisor: Assoc. Prof. Turgut Subaşı	
Accepted Date: 25/11/2020		Number of Pages: xi (pre text) + 379 (text) + 18 (appendices)	
Department: History			
It is clearly that the importance of Adapazari, which was under the auspices of many civilizations in the historical process, increased even more during the Byzantine and Ottoman State periods. The fact that it is close to Istanbul, which is the capital of two big states, is the most important factor that increases the importances of Adapazari. The geopolitical location of the region, its closeness to the Black Sean and Marmara Sea, and the presence of forest presence have positively effected the development of Adapazari. The introduction of the region to the railway in the late 19th century accelerated this process. The most important factor in the development of Adapazari and its vicinity is migration. Thousands of immigrants coming to the region from the Caucasus and Balkans have changed the demographic structure of the region, ensuring that Adapazari has a great urban identity. In the 19th century, thousands of acres of marsh land was dried for the immigrants who came to the region and the area was made suitable for settlement. However, this also caused some public order problems in the region. The immigrants who came to Adapazari in a hungry and miserable state were involved in some crimes in order to survive. The Ottoman State was often insufficient in preventing crimes, which endangered the security of the region. In this study, administrative, demographic, social ve economic situation of the region was examined between 1876-1908, education activities in the region and public order events were thoroughly examined. During this period, Adapazari was one of the districts linked to the Sanjak of Izmit. Other districts connected to Sanjak; Izmit, Karamursel, Geyve and Kandira. Yalova was connected to the Sanjak of Izmit in 1901 with a change in administrative status. Looking at the population structure, it is seen that there was a balance between Muslims and non-muslims until the middle of the 19th century. Until this period, the balance between two groups that were very close two each other as a population started to changed in favor of Muslims after this period. The most important reason for this is the Muslim immigrants who were resettled to the region. There are many schools of Muslims and non-muslims in Adapazari. It can be said that the region is at an advanced level in terms of educational activities. The ratio of the number of students to general population is good compared to other parts of the Ottoman State. In the region, there are modern schools providing education at various levels. In addition, madrasahs have preserved their existence.			
Keywords: Ottoman State, First Constitutional Monarchy Period, Sanjak of Izmit, Adapazari and Its Around, 1876-1908.			

GİRİŞ

Şehirler, buldukları toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel hayatını yansıtan birer ayna gibidir. Tıpkı insanlar gibi her şehrin de kendine has bir benliği ve hikâyesi vardır. Bazı benzer özellikler göstermelerine karşın, derinlemesine incelendiğinde bütün şehirler parmak izi gibi birbirinden farklı ve yaşayan bir canlı gibi dinamiktir.

Bu çalışma, I. Meşrutiyet döneminde Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza olan Adapazarı ve çevresini kapsamaktadır. Osmanlı egemenliğine girmesiyle birlikte, Anadolu'nun en önemli sancaklarından biri olan Kocaeli Sancağı, 19. yüzyılın sonları itibariyle de bu önemini kaybetmemiştir. Bölgenin, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde batıya açılan stratejik konumda olması ve İstanbul'un fethinden sonra da başkent İstanbul'un arka bahçesi haline gelmesi, her zaman önemini korumasını sağlamıştır. İzmit Sancağı'nın kazalarından biri olan Adapazarı ise başlangıçta küçük ve önemsiz bir bölge iken, özellikle 19. yüzyılda alınan göçlerle hızlı bir büyüme göstermiş ve yüzyıl sonlarında büyük bir şehir hüviyetine bürünmüştür.

Çalışmamız 1876-1908 yılları arasındaki Adapazarı ve çevresini kapsamaktadır. Adapazarı, tarihsel süreç içinde kendi iç dinamiğinde şekillenen önemli bir bölgedir. Küçük bir kasaba görünümünden büyük bir şehire doğru evrilen Adapazarı, araştırılmaya değer bir Osmanlı kazasıdır. Bu çalışmada, I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ele alınarak, şehir tarihine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla, konu Adapazarı ve çevresiyle sınırlandırılıp, bugünkü Sakarya ilinin sınırlarıyla şekillendirilmiştir. Bugünkü merkez ilçe olan Adapazarı başta olmak üzere, Sapanca, Serdivan, Arifiye, Geyve, Taraklı, Pamukova, Hendek, Akyazı, Karapürçek, Erenler, Ferizli, Söğütü, Karasu, Kaynarca ve Kocaeli ilçeleri konuya dâhil edilmekle birlikte, bugün Sakarya ilinin merkezi olarak kabul edilen Adapazarı odak noktası olmuştur.

Arşiv kaynaklarında, I. Meşrutiyet döneminde Sapanca, Hendek, Akyazı ve Karasu Adapazarı'na bağlı nahiyeler olarak gösterilmektedir. Bu nedenle, Adapazarı ile birlikte bu nahiyeler de incelenmiştir. Geyve ise I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'na ait olmayıp, İzmit Sancağı'na bağlı müstakil bir kazadır. Pamukova ve Taraklı ise

Geyve'nin nahiyeleridir.¹ Günümüzde ise Geyve, Taraklı ve Pamukova Sakarya iline bağlı ilçelerdir. I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'na bağlı olmamalarına rağmen, günümüzde Sakarya ilinin bir parçası olmaları nedeniyle Geyve, Taraklı ve Pamukova da çalışmamıza dâhil edilmiştir.

Çalışmamız Adapazarı ve çevresi ile sınırlı olmakla birlikte, konunun bütünlüğünü sağlamak bakımından, bazen İzmit Sancağı'nın genel verilerine değinme zarureti hâsıl olmuştur. Bu durum, Adapazarı ve çevresinin İzmit Sancağı'nın diğer kazalarıyla mukâyese edilebilmesi ve bir çıkarım yapılabilmesi amacıyla tercih edilmiştir. Örneğin, idari ve demografik yapı izâh edilirken kısaca İzmit Sancağı'nın genel bilgilerine de değinilmiştir. İzmit Mutasarrıfı ve diğer mülki amirler hakkında bilgi verilmiş, bu bölgede görev yapan dini temsilcilerden bahsedilmiştir. İzmit Sancağı'nın genel nüfusu çalışmaya aktarılmış, Adapazarı ve çevresinin nüfusu ile sancağın diğer kazalarına ait nüfus verileri karşılaştırılmıştır. Bununla birlikte, genel olarak yukarıda belirtilen sınırlara bağlı kalınmaya gayret edilmiş, gerekmedikçe sınırların dışına çıkılmamıştır.

Bununla beraber, temettuât sayımlarının açıklandığı bölümde sadece Adapazarı kazası ve köylerinin verileri dikkate alınmıştır. Temettuât defterleri 1844-1845 yılları arasını aydınlatmakta olup, incelenen I. Meşrutiyet dönemiyle esâsen bir ilgisi yoktur. Bu defterlere I. Meşrutiyet dönemine bir ışık tutması amacıyla kısaca değinilmiştir. Bu nedenle sadece Adapazarı'nın temettuât verileri yeterli görülmüştür.

Çalışma, birincil kaynaklar üzerine kurulmuş ve ikincil kaynaklarla desteklenmiştir. Bu çalışmada, çeşitli arşiv belgeleri, dönemin şer'iyye sicilleri, temettuât defterleri ve salnameler kullanılmıştır. Bunların yanında konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklardan da faydalanılmış, alanla ilgili literatür taranmıştır. Adapazarı hakkında yazılmış eserler, hatırat ve seyahatnamelerle birlikte, bu dönemi kapsayan fotoğraflarla çalışma zenginleştirilmiştir. Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) çalışmamız ile ilgili belgeler taranmış ve uygun görülenlerin transkripsiyonları yapılarak çalışmaya aktarılmıştır. Arşiv malzemesi üzerindeki Hicri ve Rumi tarihler ise, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan Tarih Çevirme Kılavuzu yardımıyla Miladi tarihe çevrilmiştir.

¹ Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye [S.D.A.O], 1323 (1905), 915-917.

Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Bu çalışma 1876-1908 yıllarını kapsamakla birlikte, çalışmanın mekân boyutunda Adapazarı ve çevresi bulunmaktadır. I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'nı konu alan çalışma altı bölümden oluşmaktadır. İdari ve demografik yapının incelendiği birinci bölümde, Adapazarı'nın Osmanlı idaresine girene kadar bölgede egemen olan siyasi güçlere değinilmiş, ardından Adapazarı'nın Osmanlı toprağı olması ile meydana gelen gelişmeler üzerinde durulmuştur. Ayrıca şehrin Osmanlı idaresindeki yönetimi ve bu bağlamda Kocaeli Sancağı'na bağlı önemli bir kaza olması hususu işlenmiştir. Klasik dönemden başlanarak, incelenen I. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı idari yapısındaki değişiklikler ele alınmış ve Kocaeli Sancağı ve Adapazarı'nın bu yüzyıllar arasındaki değişikliklerden nasıl etkilendiği konusu üzerinde durulmuştur. Bu bölümde Kocaeli Sancağı'na bağlı olan kaza, nahiye ve köylerin isimleri listelenmiş ve buralarda görev yapan memurların vazifelerine dair kısaca bilgi verilmiştir. Bu bölümde Kocaeli Sancağı'nın ve Adapazarı kazasının nüfusu üzerinde de durulmuştur. Burada ilk olarak 16. yüzyıl nüfus verileri değerlendirilerek, Kocaeli Sancağı'nın ilk tahrirlerdeki durumu görülmüş ve bu verilerden yola çıkarak, yaşanan mahallelere ait bilgiler çalışmaya aktarılmıştır. Ardından Osmanlı nüfusu hakkında çok önemli bilgiler ihtiva eden 1831 nüfus sayımı üzerinde durulmuştur. Temettuât defterlerine dayanılarak şehrin demografik yapısı izâh edilmeye çalışılmış ve son olarak da salnamelerdeki nüfus verileri kullanılarak, Kocaeli Sancağı'nın ve Adapazarı'nın demografik yapısı incelenmiştir. Bu belgelerin yanı sıra basılı matbu kaynaklar da incelenerek elde edilen verilerle karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Adapazarı ve çevresindeki sosyo-ekonomik yapı üzerinde durulmuştur. Bu bölümde öncelikle temettuât defterleri incelenmiş, daha sonra bölgenin ekonomisini oluşturan diğer unsurlara değinilmiştir. Bölgedeki ağaç sanayii, ticari ve zirai faaliyetler, madencilik ve at yetiştirme faaliyetleri ele alınmış, bunların Adapazarı'na kattığı değer vurgulanmıştır. I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ve çevresinin büyük bir değişim yaşadığı bilinmektedir. Bölgenin sosyo-ekonomik yönden hızla büyümesi bu değişimin temel nedenlerinden biridir. Yeni iş sahaları ile tanışan Adapazarı'nın ekonomisinin canlandığı, büyük bir şehir konumuna geldiği anlaşılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümü göçlerle ilgilidir. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda maruz kaldığı göç akımlarına değinilmiş, Adapazarı ve civarına yapılan göçler etraflıca incelenmiştir. Muhacirlerin bölgeye geliş sebepleri, iâşeleri, iskân edilmeleri, iskân sırasında ve sonrasında yaşanan sorunlar değinilen konular arasındadır. Osmanlı Arşivi'nde bu konu ile ilgili kaynaklar detaylı olarak incelenmiş ve çalışmaya aktarılmıştır.

Dördüncü bölüm ise bölgede yaşanan sorunlarla ilgilidir. Bölgenin farklı unsurlardan oluşması asayiş sorunlarına zemin hazırlamış, istenmeyen olaylar yaşanmıştır. İncelenen dönem Ermeni sorunun Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde etkin bir şekilde eyleme dönüştüğü bir dönemdir. Adapazarı ve çevresi de bu olaylardan etkilenmiş, bölgede bazı tatsız olaylar baş göstermiştir. Ancak, sorun sadece bu olaylardan ibâret değildir. Göç hâdiseleri sonucunda bölgede yaşanan kimlik karmaşası ve fakirlik asayişsizliği tetikleyen ana etken olmuştur. Bölgeye yeni gelen muhacir kâfilelerinin yerli halkla yaşadığı problemlerin yanında, kendi içlerinde yaşadıkları meseleler bölgeyi bir sorun yumağı haline getirmiştir. Bununla birlikte bölgedeki bataklıkların kurutulması nedeniyle de bazı problemler yaşanmıştır.

Eğitim konusunun ele alındığı beşinci bölümde, ilk olarak Osmanlı Devleti'ndeki genel eğitim sistemine kısaca değinilmiş, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ve I. Meşrutiyet'in getirdiği yeniliklerin Osmanlı eğitim sistemine yansımaları açıklanmıştır. Bu genel açıklamalardan sonra Adapazarı ve çevresinin eğitim faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bölgede eğitim veren Müslüman okulları ve gayrimüslim okulları etraflıca ele alınmış, öğrenci ve öğretmen sayıları, okullarda okutulan dersler, öğretmenlerin isimleri, okulların mevkileri ve açılış tarihleri verilmiştir.

Son bölüm olan altıncı bölümde ise Osmanlı Devleti'nin bölgede giriştiği bayındırlık, inşaat ve tamirat faaliyetleri ele alınmıştır. Bölgenin en önemli projelerinden biri olan Adapazarı demiryolu projesinin hayata geçirilmesinin serüveni bu bölümde işlenmiş, bununla beraber gerçekleştirilemeyen Adapazarı-Arifiye tramvay hattı ve İzmit-Ereğli demiryolu projeleri de bu bölümde ele alınmıştır. Bölgede girişilen onarım ve bakım hizmetleri ile bataklık kurutma faaliyetleri üzerinde de durulmuştur.

Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri

Şehir tarihi yazmak zor ve meşakkatli bir süreçtir. Şehrin hangi dönemi çalışılırsa çalışılsın, o döneme gelinceye kadar olan süreci kısaca ele almak ve incelenen döneme kadar getirmek gerekmektedir. Bu bağlamda, Adapazarı ve çevresi ile ilgili yapılan bütün çalışmalar incelenmiş ve tetkik edilmiştir. Bilindiği gibi, aynı şehir üzerinde yapılan akademik çalışmalar birbirinin devamı ve kaynağı hükmündedir. Bu nedenle Adapazarı ve çevresinin tarihini aydınlatan kitap, makale, bildiri gibi kaynaklardan istifade edilmiş, yapılan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri incelenmiştir.

Adapazarı ile ilgili bazı dolaylı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, I. Meşrutiyet dönemini ele alan ciddi ve detaylı bir çalışma mevcut değildir. Adapazarı ve çevresinin bu dönemde geçirdiği değişim ve dönüşümü tam olarak ortaya koyabilen bir çalışmanın eksikliği hissedilmiştir. Çalışmamız her şeyden önce bu konudaki eksikliği gidermeye yönelik bir çabanın ürünüdür. Çalışmada, I. Meşrutiyet dönemi içerisinde Kocaeli Sancağı'na bağlı olan Adapazarı geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Konu ile ilgili yerli ve yabancı kaynaklar incelenmiş, Adapazarı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden I. Meşrutiyet'e kadar yapılan idari değişiklikler kısaca özetlenmiştir. Diğer taraftan, I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin taşra yapısı ve bu yapı içerisinde yer alan kurum ve idarecilerin vazifeleri açıklanmıştır.

Çalışmamızın özgün değeri ve önemi konusuna geçmeden önce, Adapazarı ve çevresi ile ilgili yapılan çalışmalara kısaca değinmek yerinde olacaktır. Talia Balcıoğlu'nun "*Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*"² adlı eseri bölge tarihi hakkında yapılan ilk ciddi çalışmalardan biridir. Bu eser tarihi bilgilerden çok coğrafi bilgileri barındırır da, daha sonra yapılacak çalışmalar için bir mihenk taşı olmuştur. Rifat Yüce'nin "*Kocaeli Tarih ve Rehberi*"³ adlı eseri de Adapazarı tarihi hakkında kronolojik ve önemli bilgiler vermektedir. Bu eserde şehrin antik çağdan günümüze kadar uzanan idari süreci ele alınmıştır. Ancak, bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını ortaya koyan bu çalışmanın yüzeysel bir şekilde ele alındığı göze çarpmaktadır.

² Talia Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası* (İstanbul: Işıl Matbaası, 1952).

³ Rifat Yüce, *Kocaeli Tarih ve Rehberi* (İzmit: Türk Yolu Matbaası, 1945).

Avni Öztüre tarafından kaleme alınan "*Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*"⁴ adlı çalışma da dikkate değer bir eserdir. Greko-Trak dönemiyle başlatılan bu çalışma, Kurtuluş Savaşı yıllarına kadar getirilmiştir. Ancak, bölge tarihine önemli katkılar sunan bu çalışmada da derinlemesine tahlil yapılamadığı görülmektedir. Atilla Çetin tarafından kaleme alınan "*Kocaeli Tarihinden Sayfalar*"⁵ ve "*Kocaeli-Sakarya Tarihinden*"⁶ isimli çalışmalar da kayda değerdir. Bu eserler, ilerleyen yıllarda Adapazarı ve İzmit bölgesini çalışacak araştırmacılara bir kaynak oluşturmuş, bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Mustafa Sarı tarafından kaleme alınan "*Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)*"⁷ isimli makalede ise I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'na yapılan göçlerin bölgeye olan etkileri ele alınmıştır. Adapazarı ve çevresine I. Meşrutiyet döneminde ne kadar muhacirin geldiği, bunların hangi milletten oldukları ve hangi köylere yerleştikleri gibi bilgiler veren bu eser, göçler konusunda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ancak, bahsi geçen makalede sadece göçler konusuna yoğunlaşmış, Adapazarı ve çevresindeki diğer gelişmeler değerlendirilmemiştir.

Adapazarı ve çevresi ile ilgili Resül Narin'in de bölge tarihine ışık tutan önemli çalışmaları bulunmaktadır. Narin'in "*XIX. Yüzyılda Adapazarı*",⁸ "*Ada'dan Pazar'a Sakarya*"⁹ ve "*Satso ile 1 Asır*"¹⁰ isimli çalışmaları bölge tarihine önemli katkılar sunmuştur. Narin'in Doç. Dr. Turgut Subaşı'nın danışmanlığında hazırladığı, "*19. Yüzyılda Adapazarı'nda Yabancıların Ekonomik Ve Sosyal Yaşama Etkileri*"¹¹ isimli Yüksek Lisans tezi de önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Narin'in, ayrıca Enver Konukçu ile birlikte kaleme aldığı "*Serdivan Tarihi*"¹² isimli bir çalışması da mevcuttur. Adapazarı'nın idari, sosyal, ekonomik ve eğitim yapısını ortaya koyan bu çalışmalarda ağırlıklı olarak I. Meşrutiyet öncesi dönem ele alınmıştır. Bu çalışmalarda I. Meşrutiyet dönemine ait bazı bilgiler verilmişse de, bu bilgilerin daha ayrıntılı olarak ele alınmasının gerektiği düşünülmektedir.

⁴ Avni Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1981).

⁵ Atilla Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar* (İzmit: İzmit Rotary Kulübü Yayınları, 2000).

⁶ Çetin, *Kocaeli-Sakarya Tarihinden* (Kocaeli: Yayıncı Yayınları, 2004).

⁷ Mustafa Sarı, "Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)", *History Studies* 7/4 (2015), 87-112.

⁸ Resül Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı* (Sakarya: Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011).

⁹ Narin, *Ada'dan Pazara Sakarya* (Sakarya: Satso Yayınları, 2015).

¹⁰ Narin, *Satso İle 1 Asır* (Sakarya: Satso Yayınları, 2017).

¹¹ Narin, *19. Yüzyılda Adapazarı'nda Yabancıların Ekonomik Ve Sosyal Yaşama Etkileri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

¹² Resül Narin & Enver Konukçu, *Serdivan Tarihi* (İstanbul: Serdivan Belediyesi Yayınları, 2013).

Sakarya Üniversitesi tarafından hazırlanan ve 2005 yılında yayınlanan "*Sakarya İli Tarihi*"¹³ adlı çalışma, en ciddi ve en kapsamlı bir çalışmadır. İki cilt olarak basılan bu eser, günümüzde Adapazarı ile ilgili yapılan en ciddi çalışma niteliğini halen korumaktadır. Adı geçen eserde, birçok akademisyen tarafından kaleme alınan önemli makaleler yayınlanmıştır.

Bu çalışmayla, Adapazarı'nın tarihi, idari, siyasi, coğrafi, kültürel, sosyal ve eğitim yapısı aydınlatılmıştır. Bu iki ciltlik çalışmada, Turgut Subaşı tarafından kaleme alınan "*I. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler*"¹⁴ başlıklı makale dikkate değerdir. Bunun dışında, M. Hüdayi Şentürk'ün "*Osmanlılar Döneminde Sakarya*",¹⁵ Ebubekir Sofuoğlu'nun "*Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri*",¹⁶ Enver Konukçu'nun "*Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası*"¹⁷ başlıklı makaleleri de okuyucuya önemli bilgiler vermektedir. Nedim İpek'in "*Sakarya'ya Türk Göçleri*"¹⁸ başlıklı makalesi ise göç hareketlerinin fazlasıyla yaşandığı Adapazarı'na önemli bir katkı sunmuştur. Sabahattin Özel ve Safiye Kırbaç'ın birlikte kaleme aldıkları "*Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı*"¹⁹ adlı makale de Adapazarı'nın idari yapılanmasını anlamamız açısından değerlidir. Kenan Olgun tarafından kaleme alınan "*Sakarya'da Eğitim*"²⁰ başlıklı makalede ise başlı başına bölgenin eğitim tarihi ele alınmış, dönemim eğitim panoraması gözler önüne serilmiştir.

¹³ *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005).

¹⁴ Turgut Subaşı, "I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/409-448.

¹⁵ Hüdayi Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/169-211.

¹⁶ Ebubekir Sofuoğlu, "Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 2/1009-1090.

¹⁷ Enver Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/33-47.

¹⁸ Nedim İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/633-660.

¹⁹ Sabahattin Özel & Safiye Kırbaç, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 2/847-876.

²⁰ Kenan Olgun, "Sakarya'da Eğitim", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 2/945-1008.

"Sakarya İli Tarihi" adlı çalışmanın dikkat çeken makalelerinden biri de Yücel Öztürk'e aittir. Öztürk'ün "*XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası*"²¹ başlıklı makalesi âdetâ ezber bozan bir çalışmadır. Öztürk, Adapazarı şehrinin tam olarak nerede teşekkül ettiğini tespitleriyle ortaya koymuştur. Öztürk, bugün Adapazarı kaza merkezi olan bölgenin 16 ve 17. yüzyıllarda sulak ve iskâna elverişsiz olduğunu belirtmiş ve Adapazarı'nın ilk olarak bugünkü Çaybaşı bölgesinde kurulduğunu iddia etmiştir. Adapazarı'nın teşekkülünü derinlemesine tahlil eden Öztürk, Adapazarı'nın bir yerleşim yeri olması süreciyle ilgili yapılan çalışmalara yeni bir soluk getirmiştir. Bu döneme kadar yapılan çalışmaların birbirinin tekrarı olduğunu ifade eden Öztürk, eski yaklaşımları mesnetsiz ve hatalı bulmuştur. Öztürk'ün bu tespitlerinin günümüzde en çok kabul gören görüş olduğu söylenebilir.

Ahmet Güneş tarafından hazırlanan "*16. Yüzyılın Başlarından 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*"²² isimli doktora tezi, bölgenin 16 ve 17. yüzyıllarını aydınlatan ciddi çalışmalardan biridir. Bununla beraber, bahsedilen doktora çalışması I. Meşrutiyet dönemine ışık tutmamaktadır. Genel bir perspektifle ele alınan bu çalışmanın Adapazarı özeline inemediği açıktır. Adapazarı ve çevresini ele alan önemli doktora çalışmalarından biri de Oğuz Polatel'e aittir. Polatel tarafından kaleme alınan "*19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağı'na Göçler*"²³ isimli çalışma kayda değerdir. Bahsedilen doktora tezi, Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'na yapılan göçleri ve karşılaşılan sorunları ayrıntılarıyla açıklamaktadır. Ancak, bu çalışmada göç dışındaki konulardan neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Çalışmada Adapazarı'nın idari ve demografik yapısına kısaca değinilse de, sosyo-ekonomik yapı ile eğitim ve bayındırlık faaliyetlerine yer verilmemiştir. Bölgede yaşanan asayiş sorunları ise sadece muhacirlerin ekseninde ele alınmıştır.

²¹ Yücel Öztürk, "XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/223-304.

²² Ahmet Güneş, *16. Yüzyılın Başlarından 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

²³ Oğuz Polatel, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

Tuncay Düzenli tarafından hazırlanan "*Adapazarı Ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı Ve Uyum Problemleri*"²⁴ isimli Yüksek Lisans tezi, Adapazarı'nda yaşanan göç sorunlarını açıklayan önemli bir çalışmadır. Bununla beraber, bu çalışmada da sadece göçler üzerine yoğunlaşmıştır. Ahmet Dağlı tarafından kaleme alınan "*19. Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri*"²⁵ başlıklı Yüksek Lisans tezinde ise bölgenin sadece dini eğitim veren kurumlarının ele alındığı görülmektedir. Tuğba Okuyan'ın "*İzmit Temettuât Defterleri*"²⁶ isimli Yüksek Lisans tezinde de bölgenin yalnızca ekonomik ve demografik özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada Adapazarı ve çevresi bütün yönleriyle değerlendirilmemiş, I. Meşrutiyet dönemi aydınlatılamamıştır.

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından 2006 yılından itibaren yapılan sempozyumlar da Adapazarı ve İzmit bölgelerinin tarihine katkı sunmaktadır. Bu sempozyumlara katılan değerli akademisyen ve araştırmacılar tarafından sunulan bildiriler kitaplaştırılmış, büyük bir külliyat ortaya çıkarılmıştır. Enis Şahin ve Sinan Demirağ'ın birlikte kaleme aldıkları "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış*"²⁷ başlıklı bildiri, bölgenin idari yapısını ortaya koyan önemli bir çalışmadır. Adapazarı ve çevresi hakkında kıymetli bilgiler veren bu bildiri ile bölgenin yönetsel süreci tüm ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Halim Demiryürek'in "*Maarif Salnamelerine Göre İzmit Sancağı'nda Eğitim-Öğretim: 1898-1904*"²⁸ başlıklı bildirisi, Adapazarı ve çevresinin eğitimini ele alan ciddi bir çalışmadır. Bölgenin eğitim faaliyetlerini gayrimüslimlerin özelinde ele alan Hülya Çelik'in

²⁴ Tuncay Düzenli, *Adapazarı Ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı Ve Uyum Problemleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁵ Ahmet Dağlı, *19. Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

²⁶ Tuğba Okuyan, *İzmit Temettuât Defterleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

²⁷ Enis Şahin & Sinan Demirağ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/563-602.

²⁸ Halim Demiryürek, "Maarif Salnamelerine Göre İzmit Sancağı'nda Eğitim-Öğretim: 1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/1211-1228.

"Amerikan Misyonerlerinin Eğitim Faaliyetleri"²⁹ isimli çalışması ise bölgedeki misyonerlerin faaliyetlerini gözler önüne sermektedir. Ebru Emine Oğuz tarafından kaleme alınan "19. ve 20. Yüzyıllarda Kocaeli'ndeki Protestan Kadın Misyonerler ve Faaliyetleri"³⁰ başlıklı bildiri de önemli bilgiler barındırmaktadır. Ahmet Aksın ve Eda Özkan'ın birlikte kaleme aldıkları "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı"³¹ isimli çalışma ise bölgenin mülki yapısı hakkında güzel tespitler içermektedir.

Sakarya Büyükşehir Belediyesi ve Sakarya Üniversitesi bünyesinde 2018 yılında gerçekleştirilen sempozyum da bölge tarihine ışık tutmuş, araştırmacıların bu sempozyumda sundukları bildiriler kitaplaştırılmıştır. Nursal Kumaş'ın "1890-1910 Döneminde Adapazarı'nda Görülen Bulaşıcı Hastalıklar ve Merkezi-Yerel Yönetimlerin Aldığı Tedbirler",³² Özge Kurşun'un "II. Abdülhamid Dönemi'nde Adapazarı'nda Gayrimüslim ve Yabancı Okulları",³³ Fahri Yetim'in "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Adapazarı ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları ve Asayiş Sorunları",³⁴ Hatip Yıldız'ın "Osmanlı Yenileşme Döneminde Adapazarı'nda Açılan Müslüman Rüşdiye Mekteblerinin Durumu",³⁵ Cengiz Keskin'in "Adapazarı'nın Yarım Asırlık Göç

²⁹ Hülya Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015), 2/1183-1191.

³⁰ Ebru Emine Oğuz, "19. ve 20. Yüzyıllarda Kocaeli'ndeki Protestan Kadın Misyonerler ve Faaliyetleri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/1413-1434.

³¹ Ahmet Aksın & Ela Özkan, "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/1541-1551.

³² Nursal Kumaş, "1890-1910 Döneminde Adapazarı'nda Görülen Bulaşıcı Hastalıklar ve Merkezi-Yerel Yönetimlerin Aldığı Tedbirler", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 291-298.

³³ Özge Kurşun, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Adapazarı'nda Gayrimüslim ve Yabancı Okulları", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 303-307.

³⁴ Fahri Yetim, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Adapazarı ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları ve Asayiş Sorunları", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 281-289.

³⁵ Hatip Yıldız, "Osmanlı Yenileşme Döneminde Adapazarı'nda Açılan Müslüman Rüşdiye Mekteblerinin Durumu", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 309-326.

*Serüveni ve Yaşanan Sorunlar (1850-1900)"*³⁶ ve Tamer Güven'in "*19. Yüzyılda Sakarya Adapazarı'na Yerleşen Bosnalı Muhacirler ile İlgili İstatistikî Bilgiler"*³⁷ başlıklı bildirimleri, incelenen alanlardaki boşluğu dolduracak niteliktedir.

Yukarıda takdimî yapılan eserlerin akademik dünyaya kattıkları değerler yadsınamaz bir hakikattir. Ancak, bu çalışmaların eksik yönlerinin olduğu da açıktır. Özellikle, I. Meşrutiyet dönemi ile ilgili büyük bir akademik boşluk mevcuttur. Bu nedenle, I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ve çevresine odaklanılmış, bölgenin demografik, sosyo-ekonomik yapısı belgeler ışığında detaylıca incelenmiştir. Göçün bölgeye getirdiği sorunlar, asayiş problemleri, eğitim ve bayındırlık hizmetleri temelinde yaşanan yenileşme süreçleri yorumlanmıştır. Elde edilen bilgi ve bulgular titizlikle incelenmiş, karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir. Çalışmamızın bu alandaki boşluğu doldurulduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın Amacı

Şehir tarihi çalışmaları; incelenilen bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmeleri hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. I. Meşrutiyet döneminde Kocaeli Sancağı'na bağlı bir Osmanlı kazası durumunda olan Adapazarı'nın çalışma konusu olarak seçilmesinin amacı; bölgenin coğrafi, jeopolitik ve tarihi özelliklere sahip olmasıdır. Adapazarı tarihi, akademik anlamda araştırma konusu yapılmış ve bölge ile ilgili farklı çalışmalar, farklı akademisyenler tarafından ortaya konulmuştur. Ancak, I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'nın, idari, sosyal, ekonomik ve demografik tarihini ortaya koyan bağımsız bir eserin eksikliği hissedilmektedir. Bu çalışma, bu anlamdaki açığı kapatmaya yönelik bir çabanın ürünüdür.

Temel kaynak olarak Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan belgeler incelenmiştir. Bu kaynaklardan çalışmamızla ilgili olan arşiv belgeleri titizlikle işlenmiş, gerekli görülenlerin transkripsiyonu yapılarak kullanılmıştır. Konumuz ile ilgili olan kitap,

³⁶ Cengiz Keskin, "Adapazarı'nın Yarım Asırlık Göç Serüveni ve Yaşanan Sorunlar (1850-1900)", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 569-578.

³⁷ Tamer Güven, "19. Yüzyılda Sakarya Adapazarı'na Yerleşen Bosnalı Muhacirler ile İlgili İstatistikî Bilgiler", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018), 579-587.

makale, bildiri gibi kaynaklardan da istifade edilmiştir. Çalışmada, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli sancaklarından biri olan Kocaeli Sancağı'na bağlı olan Adapazarı'nın idari ve sosyo-ekonomik yapısı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Adapazarı'nın İstanbul'a yakınlığı, geçiş yolları üzerinde yer alması ve önemli bir yerleşim yeri olması bölge tarihini çalışmamız için diğer bir nedeni oluşturmuştur.

Çalışmanın Yöntemi

I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı, Osmanlı Devleti'nin diğer bazı bölgeleri ile birlikte binlerce muhacire ev sahipliği yapmış, bu sebeple çalışmamızda bu konuya etraflıca yer verilmiştir. Çünkü, bugün içinde yaşadığımız Adapazarı ve çevresindeki hayatın temelleri 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgeye gelen muhacirlerle atılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar âdetâ bir köy durumunda olan bölge, bu göçlerle 19. yüzyıl sonunda büyük bir şehir havasına bürünmüştür. Bölgenin sosyal, ekonomik, demografik ve kültürel temellerinin oluşumunda göçlerin yadsınamaz bir etkisi bulunmaktadır.

Farklı unvanlarla anılan idari görevlilerin, çalışmamızda ortak bir unvanla ifade edilmesi yöntemi benimsenmiştir. I. Meşrutiyet döneminde İzmit Sancağı Mutasarrıfı olarak görev yapan Selim Sırrı Paşa ve Musa Kazım Paşa gibi yöneticilerin, bazı resmi kaynaklarda Bey veya bazılarında ise Paşa olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum aslında aynı kişilerin farklı bir yönetici gibi düşünülmesine ve yanlış anlaşılmalara neden olmaktadır. Bu nedenle, bu mutasarrıfların çalışmamızda Paşa olarak isimlendirilmesi uygun görülmüştür. Aynı şekilde, Adapazarı Kaymakamı olarak görev yapan Mecdi Bey, Mehmed Nüzhet Bey ve Refet Bey'lerin de unvanları resmi kaynaklarda farklı şekilde anılmaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, Adapazarı kaymakamları içinde Paşa, Bey ve hatta Efendi gibi değişik unvanlar kullanmışlardır. Ancak, I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı kaymakamlarının daha çok Bey olarak anıldığı görülmektedir. Unvan karmaşası bölgede görev yapan mülki idarecilerde görüldüğü gibi, Müslüman ve gayrimüslim okullarında görev yapan öğretmenlerde de mevcuttur. Bu okullarda görev yapan öğretmenlerin Bey ve Efendi gibi farklı unvanlarla anıldığı görülmektedir.

Çalışmamızda neden İzmit mutasarrıfları için Paşa, Adapazarı kaymakamları için ise Bey ifadesinin kullanıldığı izâh edilmesi gereken bir konudur. Paşa kavramı 13. yüzyılda ortaya çıkmakla beraber, II. Mahmud döneminden sonra daha fazla yaygınlaşmıştır. Tanzimat'tan sonra sivil bürokratlar arasında da yaygınlaşan Paşa unvanı, bu dönemde esâsen klasik dönemde kullanılan Beylerbeyi veya Sancakbeyi unvanlarının devşirilmiş halidir. İncelenen I. Meşrutiyet döneminde ise Paşa kavramı daha çok merkez sancak ve livayı ifade etmiştir.³⁸ Bu nedenle, İzmit mutasarrıflarının bu çalışmada Paşa unvanıyla ifade edilmesi tercih edilmiştir. Bilindiği gibi Adapazarı, I. Meşrutiyet döneminde kaymakam tarafından idare edilen bir kazadır. Özellikle 1864 ve 1871 yıllarında yayınlanan vilayet nizamnameleri kazalara yeni bir düzen getirmiş, kazaların altında nahiye adı ile anılan yeni idari üniteler oluşturulmuştur. Kazaların önemi artmış, kaymakamlara geniş yetkiler verilmiştir.³⁹ Bu nedenle olsa gerek, kaymakamların bazen Paşa unvanıyla anıldığı düşünülmektedir. Ancak, kaymakamların unvan olarak karşılığı esâsen Bey'dir. Bu nedenle, Adapazarı'nda I. Meşrutiyet döneminde görev yapan kaymakamların Bey olarak ifade edilmesi tarafımızca tercih edilmiştir. Zaten, resmi belgelerde de kaymakamlar daha çok Bey olarak anılmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Tarih yazıcılığında başvurulacak en önemli ve kapsamlı belgeler Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunmaktadır. Mezkûr arşiv barındırdığı belge adedi ve çeşitliliği ile sadece Türkiye'nin değil dünyanın en önemli arşivlerinden biridir. Osmanlı Devleti kağıt ve yazıya her zaman önem verdiği için en ufak ve önemsiz gibi görülen bir belgeyi bile atmayıp yüzyıllarca muhafaza etmiştir. Ancak, zamanla belgelerin çoğalması neticesinde eldeki odalar ihtiyacı karşılamamış ve 1846 yılında "Hazine-i Evrak" adı verilen bina arşiv hizmetlerinde kullanılmak üzere hizmete açılmıştır. Bu sayede bugünkü Osmanlı Arşivi olarak bilinen kurumun temelleri ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Sayısı milyonları bulan belgeleri muhafaza etmek ve araştırmacıların arşivde bulunan

³⁸ Abdülkadir Özcan, "Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/182-183.

³⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 498-503.

⁴⁰ Cahid Baltacı, *İslam Paleografyası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 47.

belgelere daha rahat erişimini sağlamak amacıyla çeşitli sınıflandırmalar yapılmış, belgeler çeşitli katalog başlıkları altında konumlandırılmıştır.

Çalışmamızda Osmanlı Arşivi'nin özellikle Dâhiliye, Hariciye, Maliye, Maarif ve Zabtiye Nezareti evrakları kullanılmıştır. Ayrıca, Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Vâlâ, Şûrâ-yı Devlet, Yıldız ve Sadaret evraklarından da büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Şer'iyye (Kadı) Sicilleri

Osmanlı Devleti'nde şer'i hükümlere göre karar veren mahkemelerin tuttukları kayıtlara ve bu kayıtlardan oluşan defterlere verilen isimdir. Bu kayıtlar içerisinde, mahkemelerin kararları, merkezden gelen fermanlar ve diğer yazılar, meydana gelen önemli olaylar bulunur. Bu defterler aynı zamanda kadı defterleri, zabt-ı vekâyi sicilleri olarak da anılmaktadır.⁴¹

Şer'iyye sicilleri birinci elden yazılı kaynak olmaları ve çok önemli bilgileri ihtiva etmeleri sebebiyle özellikle şehir tarihi çalışmalarında tam bir başvuru kaynağı hüviyetindedir. Bu defterler incelenmeden o bölgenin idari ve sosyal yapısı hakkında yapılan değerlendirmeler eksik ve yetersiz kalacaktır. Çünkü, bu defterler dönemin sosyal hayatına dair ne varsa içermektedir. Kadı defterleri incelendiğinde bu defterlerde evlenme, boşanma, bir malın alım veya satımı, iki kişi veya daha fazla kişiler arasında meydana gelen kavga veya ihtilaflar ve alınan vergiler gibi birçok önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu sebeple, şer'iyye sicilleri tam olarak incelenmeden bölgenin tarihi hakkında fikir sahibi olmak imkânsızdır. Şer'iyye sicilleri farklı türlerde karşımıza çıkmaktadır. Hüccet, i'lam, ma'ruz, vakfiye, mürasele, tereke, ferman, berat, nişan, buyruldu, tezkire ve temessük olarak tasnif edilen bu belgeler bizlere çok değerli bilgiler sunmaktadır.⁴²

Kocaeli (İzmit) şer'iyye sicilleri için İSAM'da bulunan kadı sicilleri kataloğuna bakıldığında 10 adet kadı sicilinin olduğu görülmektedir. Bölgeye ait olan bu defterler 1805-1911 yıllarını kapsamaktadır. Bununla beraber, kadı sicilleri üzerinde yapılan

⁴¹ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986), 1-2.

⁴² Refik Arıkan, *Tanzimat Döneminde Kütahya* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 5-9.

incelemelerde birkaç boşanma ve miras davası dışında, Adapazarı tarihine ışık tutabilecek önemli bir bilgiye rastlanılmamıştır.⁴³

Temettuât Defterleri

Temettuât defterleri yerel tarih çalışmalarında başvurulması gereken en önemli kaynaklardandır. Bu kaynaklar sayesinde şehrin kimliği hakkında önemli ipuçlarına ulaşıp, kıymetli çıkarımlar yapılabilmektedir. Nüfusun etnik yapısı, bölgede yaşayanların meslek grupları, kazançları gibi önemli bilgiler temettuât defterleri vasıtasıyla kolayca elde edilebilmektedir. Ayrıca, mezkûr defterler vesilesiyle bölgenin nüfusu hakkında tahmini de olsa bir çıkarım yapmak mümkündür.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bir coğrafi bölgesini incelemek isteyen birinin bakacağı temel kaynak temettuât defterleridir. Adapazarı kazası için de durum farklı değildir. Bu kaynaklar sayesinde Adapazarı'nın demografik ve sosyal yapısı hakkında eşsiz verilere ulaşılmaktadır. 1844-1845 yıllarında yapılan temettuât sayımları bölgenin tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle, Adapazarı'nın mahalle ve köylerini ayrıntılı bir şekilde gösteren temettut defterlerinden azami ölçüde istifade edilmiştir.

1844-1845 yıllarına ait veriler incelendiğinde, Adapazarı'nın Bolu Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı dâhilinde bir kaza olduğu görülmektedir.⁴⁴ Temettuât defterleri vilayet ismi ile başlayıp sayımı yapılan yerin ismiyle devam etmektedir. Mezkûr defterler mahalle bazlı olarak tutulmuştur. Her mahalle için ayrı defter tutulmuş, mahallelerde yaşayan vergiye tabi kişiler hane olarak belirtilmiştir. Bu defterlerde her dine mensup tebaa ayrı olarak yazılmış, defterler bu şekilde mühürlenmiştir. Ancak, öncelikli olarak Müslüman haneler yazılmış, diğer dinlere mensup tebaa ise sonra yazılmıştır.

Salnameler

I. Meşrutiyet döneminde, şehir tarihi çalışmalarında başvurulabilecek en önemli kaynaklardan biri de hiç şüphesiz salnamelerdir. Salnameler ilk olarak 1847 yılında Devlet Salnamesi adı altında yayınlanmaya başlamış ve yerleşim yerleri açısından derli

⁴³ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi (İSAM), "Kadı Sicilleri Kataloğu Veri Tabanı", (Erişim 11 Kasım 2019).

⁴⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Temettuât Defterleri [ML.VRD.TMT.d], 2889.

toplu bilgiye ulaşabilen kaynaklar olması sebebiyle önemli bir boşluğu doldurmuştur. Salnameler, kapsadıkları yılın idari ve sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyması ve kayda değer tüm hâdiseleri göstermesi sebebiyle önemli kaynaklardır.⁴⁵ Osmanlı Devleti, kaynak ve imkânlarını daha iyi ve etkili bir şekilde tespit edebilmek ve bu sayede gerekli çalışmaları yapmak için salname çıkarmaya başlamıştır. Salnameler sayesinde bilgi alışverişi hızlanmış ve elde edilen değerli bilgilerden azami ölçüde istifade edilmiştir.⁴⁶

Devlet salnamelerinin yanında, nazırlıklar, vilayetler ve diğer resmi kurumlar da salnameler çıkarmışlardır. Hariciye Nezareti, Maarif Nezareti ve Bahriye Nezareti de salname çıkarmış kurumlardır ancak, resmi kurumların çıkardıkları bu salnameler her yıl düzenli bir şekilde devam etmemiştir.⁴⁷ Vilayet salnameleri ise özellikle şehir tarihi araştırmaları açısından çok önemli bilgiler içermektedir.⁴⁸ Çünkü, vilayet salnamelerinde sancak yöneticileri ve burada görevli memurlara ait veriler aktarıldıktan sonra, sancaklara bağlı kazalar, nahiyeler, köyler hakkında da malumat verilmektedir. Vilayet salnameleri, idari yapı içinde görevli olan en büyük rütbeli memurdan en düşük rütbeli memura kadar olan bütün görevlilere ait kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Ayrıca, vilayet salnameleri incelenen dönemin sosyo-ekonomik hayatına dair de birçok bilgiyi barındırmaktadır. Vilayette alınan tüm vergiler, yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetleri, cami, hamam, kiraathane ve bunun gibi sosyal kurumlar hakkında kayda değer tüm bilgilere salnamelerde rastlamak mümkündür.

İncelediğimiz I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı kazası, Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kazadır. Kocaeli Sancağı ise müstakil bir vilayet olmayıp, tarihi süreç boyunca farklı vilayetlere bağlanan bir sancak hüviyetindedir. 19. yüzyıl boyunca Adapazarı kazası bazen Bolu, bazen Kastamonu ve bazen de Hüdavendigar vilayetine bağlanmış, incelediğimiz I. Meşrutiyet döneminde ise İzmit Mutasarrıflığı bünyesinde özel bir

⁴⁵ Ahmet Aydın, "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 11/ 422.

⁴⁶ Kemal H Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 45.

⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1983), 106.

⁴⁸ Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999), 5.

statüye bürünmüştür. Bu nedenle bölgeyle ilgili bilgilere vilayet salnamelerinden ziyâde, devlet salnamelerinden ulaşılabilir mümkün olmuştur. Bazı hatalar barındırmasına rağmen, salnamelerdeki bilgiler bölge tarihini aydınlatmak için önemlidir. Bölge tarihi hakkında fikir sahibi olmak ve bir yorum getirebilmek için incelediğimiz yıllar arasında çıkan devlet salnameleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eğitim konusu incelenirken maarif salnamelerinden de istifade edilmiş, bu salnameler sayesinde kıymetli bilgilere ulaşılmıştır. Adapazarı'nın idari yapılanma sürecindeki değişimleri ortaya koyan devlet, vilayet ve maarif salnamelerinden de olabildiğince istifade edilmiştir.

BÖLÜM 1: İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI

1.1. Adapazarı'nın Tarihi Coğrafyası

Adapazarı, Sakarya Nehri'nin iki kolu arasında sıkışmış bir ada görünümünde olduğu için *Ada* ismiyle anılmaktadır.⁴⁹ Giderek bir ticaret ve yerleşim merkezi özelliği kazanmaya başlayan bölge, *Ada Karyesi* ve *Ada Pazarı* gibi isimlerle anılmış ve sonuç itibarıyla de *Adapazarı* ismini almıştır.⁵⁰

Sakarya Nehri'nin getirdiği suların sık sık taşmasından dolayı, Adapazarı tarihte büyük iskânlarla imkân bulamamıştır. Bölgenin bol yağış alması Sakarya Nehri senenin belli dönemlerinde taşmasına neden olmuştur. Bu durum bölgenin sular altında kalmasına ve akabinde de bataklıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Adapazarı ve civarının sazlık, gölet ve bataklıklarla dolu olması bölgenin en büyük sorunudur. Bölgeden geçişe izin vermeyen yumuşak arazi yapısı, bölgeye iskânı da bir hayli zorlaştırmıştır.⁵¹

Geçmişini Paleolitik döneme kadar uzanan Adapazarı ve çevresi, tarihte Bitinya Bölgesi olarak anılmaktadır. Adapazarı ve civarına hâkim olan Frigyalılar, bölgeye Makedonya ve Troyka üzerinden boğazları kullanarak gelmişler ve MÖ 12. yüzyılda bölgenin yazılı tarihini başlatmışlardır.

Kafkasya bölgesinden Anadolu'ya gelen Kimmerler, Frigyalılar'ı zayıflatmış ve bundan sonra Frigya Karadeniz kıyılarında küçük prenslikler halinde Lidyalılar'a bağlı olarak yaşamaya devam etmiştir. Ancak, daha sonra Pers kralı Kyros bütün Anadolu'yu ele geçirerek bölgeye hâkim olmuştur. Ülkesini eyalet sistemi ile yöneten Kyros, ele geçirdiği Anadolu'da da aynı sistemi kurmuştur. Kyros, Adapazarı ve çevresinin de içinde olduğu Bitinya Bölgesi'ni Anadolu eyaletine bağlayarak bölgede mutlak bir hâkimiyet tesis etmiştir.⁵²

⁴⁹ 1954 yılına kadar Kocaeli Vilayetine bağlı bir ilçe olarak yaşayan Adapazarı, TBMM'de 17 Haziran 1954 tarihinde kabul edilen bir yasa ile "Sakarya" adıyla vilayet haline gelmiştir. Adapazarı ise Sakarya ilinin merkez ilçesi olmuştur. Sakarya adının tarihi ise MÖ 12. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Anadolu uygarlıklarından biri olan ve çok tanrılı dine inanan Frigyalılar'ın, Sakarya Nehri'ne tanrılarının biri olan Sangari'nin adını verdikleri bilinmektedir. Bu isim Hellenistik dönemde Sangarios, Eski Yunanlılar döneminde ise Zakharion'a dönüşmüş, yüzyıllar içinde değişerek günümüze Sakarya olarak evrilmiştir.

⁵⁰ Yurt Ansiklopedisi, "Sakarya" (İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982-1983), 9/6453.

⁵¹ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, haz. Celal Dinçer vd. (Sakarya: T.C. Sakarya Valiliği, 1998), 7.

⁵² *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, haz. Güleğül Külhan vd. (İstanbul: Hürriyet Ofset, ts.), 33.

Makedonya kralı İskender MÖ 334 yılında Biga çayı kenarında Pers ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattınca Frigya Prenslığı'ni de ele geçirerek kendisine bağlamıştır. Ancak, Botiras'ın oğlu Bas (MÖ 377-327) İskender'in prens olarak atadığı Kalas'ı yenerek tekrar Bitinya bölgesini ele geçirmiştir. Daha sonra gelen Bitinya krallarından Nikomedes MÖ 264 yılında kendi adını verdiği Nikomedia (İzmit) şehrini kurmuş ve bu bölgeyi Bitinya'nın merkezi yapmıştır.⁵³ Ancak, Bitinya MÖ 74 yılında ölen kral IV. Nikomedes'in vasiyetnamesi ile Roma İmparatorluğu'na bırakılmıştır.⁵⁴

Roma imparatoru Diokletianus (MS 284-305) tarafından oluşturulan yeni yönetim sistemine göre Nikomedia, imparatorluğun doğu topraklarının yönetim merkezi olmuş Roma, Antakya ve İskenderiye ile birlikte dönemin dört büyük kenti arasında yer almıştır. Fakat İmparator Konstantin'in 330 yılında Konstantinopolis'i başkent yapmasıyla bölgenin değeri eskiye oranla azalmıştır.⁵⁵

Roma İmparatorluğu MS 395 yılında ikiye ayrılınca, Adapazarı ve çevresi Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır. 6. yüzyılda Bizans imparatoru Justinianos (527-565) döneminde bölgede önemli bayındırlık çalışmaları yapılmıştır. Bizans Bitinya'sındaki en önemli ve ünlü anıt 560 yılında Sakarya Irmağı (Sangarios) üzerine yapılan Justinianos köprüsüdür.⁵⁶

1.2. Adapazarı'nın Osmanlı Yönetimine Geçmesi

Türklerin Anadolu'ya başlattıkları akınları durdurmak amacıyla Romanos Diogones tarafından hazırlanan Bizans ordusu, 1071 yılında Malazgirt'te büyük bir bozguna uğramıştır. Alparslan'ın başında olduğu Selçuklular, Anadolu'nun kapılarını Türklere açmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi için ara vermeden Anadolu'nun içlerine doğru akınlarına devam etmişlerdir. Alparslan Anadolu'nun fethi için birçok beyi görevlendirmiş, Artuk Bey Sakarya Nehri'ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Ancak, Alparslan'ın ani ölümüyle ortaya çıkan kargaşa Türklerin hâkimiyetini sekteye uğratmış,

⁵³ Şennur Kaya, *Tanzimattan Cumhuriyete İzmit Kenti* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 14.

⁵⁴ *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, haz. Gülelgül Külhan vd., 35.

⁵⁵ Kaya, *Tanzimattan Cumhuriyete İzmit Kenti*, 11-12.

⁵⁶ *Tarihte ve Günümüzde Sakarya*, haz. Gülelgül Külhan vd., 35.

bölgede tutunamayan Türkler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle bölge tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın 1075 yılında İznik ve civarını ele geçirmesiyle Türkler tekrar bölgede boy göstermiştir. Bunun üzerine telaşlanan Bizans, Türklere karşı Haçlılardan yardım talep etmiştir. Bizans'ın yardım isteğine kayıtsız kalmayan Haçlı birlikleri, 1096 yılında Anadolu'ya gelerek İznik, İzmit ve Adapazarı civarını ele geçirmişlerdir.⁵⁷

13. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim olan Anadolu Selçuklu Devleti, Kayı boyunun aşiret beyi olan Ertuğrul Bey'e Bizans'ın elinden almış olduğu Söğüt ve Domaniç civarını vermiştir. Ertuğrul Bey'den sonra aşiretin başına geçen Osman Bey de yine Selçuklu sultanına bağlı bir uç beyi olarak sınır boylarındaki fetihlere devam etmiştir. Bizans'a ait toprakları kendi hâkimiyetine almaya başlayan Osman Bey, 1299'da Bilecik ve Yarhisar'ı fethetmiştir. 1302 yılında Gemlik civarında yapılan ve tarihte Koyunhisar (Bafeon) Savaşı olarak bilinen savaşta da Bizans'ı bozguna uğratan Osman Bey, Bursa'nın batısındaki Kite Hisarı'nı ele geçirmiştir.

Bizans üzerine üst üste akınlar yapan birlikler 1313'te Lefke (Osmaneli), Mekece, Geyve, Akhisar (Pamukova) ve Gölpazarı yöresindeki kaleleri ele geçirmiştir. 1321'de Osman Bey'in oğlu Orhan Bey Mudanya'yı aldıktan sonra, bölgenin hızlı bir şekilde fethedilmesi için komutanlarını farklı bölgelerde görevlendirmiştir. Bu komutanlardan Konuralp yapılan savaşlar sonucu Akyazı ile Hendek'i teslim alırken, Akçakoca ise 1324'te Sapanca Gölü ile bugünkü Adapazarı yöresini Osmanlılar'a kazandırmıştır.⁵⁸

Bu şekilde Osmanlılar'ın eline geçen ve resmi belgelerde "Karye-i Ada" olarak anılan Adapazarı bölgesi, Orhan Gazi zamanında Türkmen köyü olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Ancak, Türklerin ada görünümündeki bu bölgede Erenler Tepesi olarak bilinen yüksek düzlükte ikâmet ettikleri bilinmektedir. Bunun temel nedeni Sakarya Nehri'nin bahar aylarında ve yağmurlu zamanlarda sık sık taşmasıdır.⁵⁹ Adapazarı ve

⁵⁷ Yurt Ansiklopedisi, "Sakarya", 9/6467; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 3-5, 33.

⁵⁸ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, haz. Celal Dinçer vd., 12.

⁵⁹ Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, ed. Mehmet Alparğu & Enis Şahin. (Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1999), 14.

çevresine iskân edilen Türkler zamanla orman örtüsünü açarak verimli toprakları işlemeye koyulmuşlar, köyler oluşturarak bölgeyi canlandırmışlardır.⁶⁰

Yakın çevresinde İzmit (Nikomedia) gibi önemli ve tarihi çok eski çağlara kadar uzanan şehir bulunmasına rağmen, Adapazarı'nın geçmişinin pek eskiye dayanmadığı görülmektedir.⁶¹ Bizans Devleti'nin başkenti olan İstanbul'a çok yakın olmasına rağmen, Eskiçağ ve Ortaçağ devirlerinde bölgede bir şehir kurulamamıştır. Türklerin bölgeyi fethi ile bölgede küçük olsa da köy gibi bazı yerleşim bölgeleri oluşturulmuş, ancak Adapazarı 19. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir şehir hüviyetine bürünebilmiştir. Adapazarı'nın bu tarihlere kadar iskâna müsait olamamasının temel nedeni Sakarya Nehri'dir. Nehir yılın belli dönemlerinde taşıdığından bölge sazlık, bataklık ve göletlerle dolmuş, bu durum ulaşımı neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Adapazarı'nın çok yağış alması, taban suyunun zemine çok yakın olması ve büyük bir kısmının ormanlarla kaplı olması ise iskâna engel olan diğer etkenlerdir.⁶²

1.3. Osmanlı Vilayetlerinin Genel İdari Yapısı ve Kocaeli Sancağı

Osmanlı Devleti'nde ihtiyaçlar kendini gösterdikçe askeri, idari ve hukuki alanlarda yenilikler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin teşkilat ve kurumlarında yapılan düzenleme faaliyetlerini iki dönemde incelemek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu ve Türk-İslam geleneği çizgisinde yaptığı düzenlemeler ilk dönemi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 19. yüzyılda girişilen ıslahat çalışmaları ise ikinci dönemi oluşturmuştur.⁶³

Osmanlı Devleti'nin temel yapısı eski Türk töresi ile İslam devlet geleneğinin harmanlanması ile oluşmuştur. Padişahın yönetiminde divân kurulur ve divânın dâimi üyeleri olan Vezir, Kadıasker, Defterdar ve Nişancı dört rükun anlayışı olarak tarif

⁶⁰ Mehmet Eröz, "Adapazarı'nın Teşekkülü", *Sosyoloji Konferansları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası, 1967), 62.

⁶¹ Metin Tuncel, "Adapazarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/354.

⁶² Balcıoğlu, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, 5; Tuncel, "Adapazarı", 1/354.

⁶³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9/839.

edilirdi. Bu esasa göre idareden Vezir, hukuktan Kadıasker, maliyeden Defterdar ve bürokrasiden de Nişancı sorumludur.⁶⁴

Bu klasik Osmanlı yönetim anlayışına göre devlet bazı eyaletlere bölünmüş ve birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulan eyaletlerin başına Beylerbeyi, sancakların başında da Sancak Beyi görevlendirilmiştir.⁶⁵ Beylerbeyi eyalet sınırları içindeki bütün tımarlı sipahilerin yöneticisi konumunda olup eyaletin en büyük askeri, mülki amiriydi ve eyaletin merkezinde otururdu.⁶⁶ Bu yönetim şekli Osmanlı Devleti'nin başlangıcından son zamanlarına kadar devam etmiş ve ufak değişimler dışında varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki idari yapılanmasına bakıldığında, devletin Rumeli hariç Anadolu, Karaman, Sivas, Diyarbakır ve Erzurum eyaletleri olmak üzere 5 eyaletten oluştuğu görülmektedir. Eyalet sayıları 17. yüzyılın başlarında 12'ye, III. Selim döneminde ise 28'e ulaşmıştır.⁶⁷

Osmanlı Devleti'ndeki eyalet sistemi günümüz dünyasında eyalet sistemi ile yönetilen federal devletlerden biraz farklılık arz etmektedir. Dönemin şartları olarak ortaya çıkan bu yapı aslında Osmanlı Devleti'nin kendine has geliştirdiği bir yönetim sistemidir. Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı 17. yüzyılın sonlarına doğru sayıları 40'ı aşan eyaletler birbirlerinden farklı statülere sahiptir. Bu eyaletlerin bazıları devlete doğrudan bağlı olduğu halde bazıları özel statüde konumlandırılmıştır. Devlete doğrudan bağlı olan eyaletler haslı eyaletler, özerk statüdekiler ise salyaneli eyaletler olarak isimlendirilmiştir. Anadolu ve Rumeli bölgesi haslı eyaletler zümresine dâhil olduğundan bu bölgelerde tımar sistemi uygulanmış, ancak uzak coğrafyalardaki eyaletlerde denetimin ve hâkimiyetin zor olacağı düşünüldüğünden salyaneli sistem uygun görülmüştür.⁶⁸ Salyaneli eyaletler Mısır, Habeş, Bağdat, Basra, Yemen, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir idi ve bu eyaletlerden alınan vergiler yıllık olarak

⁶⁴ Gülfettin Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)* (Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2003), 9.

⁶⁵ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: TTK Yayınları, 1997), 10.

⁶⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası Celali İsyanları* (İstanbul: TTK Yayınları, 1995), 86.

⁶⁷ Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 13.

⁶⁸ Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze*, 10.

hesaplanarak tahsil edilirdi.⁶⁹ Anadolu ve Rumeli'ye uzak olan bu coğrafyaları kendi içinde özerk bırakan Osmanlı Devleti, bu sayede yüzyıllar boyunca bu bölgelerde hâkimiyetini devam ettirmeyi başarmıştır.

İdari teşkilatta en fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardı. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı ve subaşılardan bulunurdu. Bunlardan kadılar, medrese tahsili görüp icâzet alarak atanırlardı. Tayinleri Divân-ı Hümayûn'da kadıasker ve sadrazam onayı ile gerçekleştirilirdi.⁷⁰ Kadılar, askeri olmayan tüm şer'i ve hukuki işlerden sorumlu oldukları gibi, kazanın iâşe temini ve tedariki ile de görevliydi.⁷¹ Şeriat esaslarını ve örfi hukuku iyi bilen ve siyasi bakımdan hükümdarı temsil eden kadılar⁷² ilmiye sınıfı arasından seçilirdi. Kadılar, hem buldukları bölgedeki şer'i ve hukuki meseleleri mahkemede dinleyerek çözüme bağlar, hem de o bölgenin belediye işlerini yürütürdü. Bir başka ifadeyle Osmanlı adli teşkilatının temel taşı olan kadılar, halkın her konuda müracaat edebileceği sosyal güvenlik makamıydı.⁷³ Kazalara nispeten daha küçük idari birimlerde ise naib adı verilen yönetici görevlendirilirdi. Sözlük manası olarak "vekil" anlamına gelen bu kelime kadılara vekalet eden görevliler için kullanılırdı.⁷⁴

Devlet arşivlerindeki şer'iyye sicilleri incelendiğinde, Adapazarı adına kayıtlı müstakil bir şer'iyye sicilinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, Adapazarı'nın bağlı olduğu Kocaeli Sancağı'na kayıtlı şer'iyye sicilleri mevcuttur.⁷⁵ Kocaeli Sancağı'na ait 1805-1911 (H 1220-1329) yılları arasındaki defterler dava başlıklarına bakılarak incelenmesine rağmen, Adapazarı'na ait yalnızca 19 adet dava görülmektedir. Bu davalar da genellikle ölen kişinin bıraktığı mal ve miras ile ilgili anlaşmazlıklarını konu almaktadır. Görülen davalar arasında Müslüman veya gayrimüslimlerin çatışmasından kaynaklanan bir davaya rastlanılmamıştır. Ancak, bu durum 19. yüzyılda bölgede yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimlerin hiç anlaşmazlık yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Birçok arşiv belgesinden anlaşılacağı gibi, özellikle Ermeniler ve

⁶⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 6/167.

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 87.

⁷¹ Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", 6/165.

⁷² Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/176.

⁷³ Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 16.

⁷⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), 1/232.

⁷⁵ İSAM, "Kadı Sicilleri Kataloğu Veri Tabanı", (Erişim 11 Kasım 2019).

Müslümanlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok sorun yaşanmıştır. Adapazarı ve çevresi de barındırdığı Ermeni nüfusu dolayısıyla bu sorunların yoğun bir şekilde yaşandığı bölgedir. Bu durumun dava dosyalarına yansımamasının temel nedeni ise ahâlinin sorunlarını kendi aralarında halletmeyi tercih etmesi, tabir-i câizse cezayı kendilerinin kesmesidir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ahâlinin mahkemelere çok da itibar etmediği düşünülmektedir. Özellikle gayrimüslim tebaa, Avrupalı devletlerin desteğiyle zaman zaman hadlerini aşarak kendi hükümlerini âdetâ kendileri vermeye başlamışlardır.

Subaşılar ise kazanın asayişini sağlamakla yükümlüydü. Kazaların birleşmesiyle meydana gelen sancaklar, sancak beyi tarafından idare edilirdi. Askeri ve idari açıdan sancağın en büyük idarecisi olması dolayısıyla geniş yetki ve sorumlulukları vardı.⁷⁶

II. Mahmud döneminde yapılan etkili yenilik hareketleri, oğlu Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı'na uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu dönemle birlikte Osmanlı Devleti'nin her kurumunda yeniden büyük bir yapılanmaya gidilmiştir. Ancak, bu yenilik ve değişikliklerin esâsen II. Mahmud ile başladığı, ülke genelindeki modernleşme çabalarının bu dönemde filizlendiği bilinmektedir. Bu dönemde eyalet merkezlerinde eyalet meclisi kurularak vali, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlükleri teşekkül ettirilmiş ve bunların görev ve yetkilerini belirleyen yeni bir nizamname hazırlanmıştır.⁷⁷

Tanzimat döneminde Osmanlı vilayet sistemi yeni baştan formüle edilerek, büyükten küçüğe; vilayet, sancak (liva), kaza, nahiye ve karye (köy) olmak üzere beş ayrı idare sisteminde karar kılınmıştır.⁷⁸ 1858 tarihinde çıkarılan ve "Vali, Mutasarrıf ve Kaymakamların Vazife ve Selahiyetlerini Şamil Talimat" adını taşıyan talimatname ile memleketin idarecilerinin görev ve yetkileri tespit edilmiştir. Vilayetlerdeki mülki amire vali, sancak yöneticisine mutasarrıf, kaza idarecisine kaymakam, nahiyelerdeki baş görevliye müdür denirken, köylerdeki yöneticiye ise muhtar denilerek yepyeni bir

⁷⁶ Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", 6/166.

⁷⁷ Mehmet Seyittanlıoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 7/505.

⁷⁸ Abdülhamid Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 32.

yapılanmaya gidilmiştir. Bu düzen, 1864 yılında gerçekleşen Vilayet Kanunu'na kadar devam etmiştir.⁷⁹

7 Kasım 1864'te hazırlanan Vilayet Kanunu ile eski bölünme düzeni (eyalet, sancak, kaza, nahiye, köy) temelde korunarak yeniden düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti bu düzenleme ile ayanların gücünü ortadan kaldırarak merkezi yönetimin otoritesini güçlendirmeyi hedeflenmiştir. Başlangıçta vilayetlerin eski bölünme düzenindeki eyaletlerden daha büyük olduğu, ancak daha verimli bir yönetim sağlamak için vilayetlerin zamanla daha küçük birimlere bölündüğü anlaşılmaktadır.⁸⁰

22 Aralık 1871 tarihinde idari yapıda tekrar bir değişiklik yapılmış ve çıkarılan İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi ile ülke 27 vilayet ve 123 sancağa bölünmüştür. Ayrıca “elviye-i gayr-i mülhaka” denen bazı livalar da doğrudan merkeze bağlanmıştır.⁸¹ Bu yeni idari yapılanmadaki görevlilerin yetki ve sorumlulukları ise şöyledir:

Vilayetlerde kanunların uygulanmasından birinci derecede sorumlu olan valiler, padişah iradesi ile atanır ve gerekirse azilleri yine bizzat padişah tarafından gerçekleştirilirdi. Valiler merkezi yönetimin ilk muhatabı olur ve herhangi bir olumsuz hâdise olması durumunda olayın hesabı ondan sorulurdu. Valiler, görevli oldukları bölgenin sadece mülki amiri olmayıp, aynı zamanda bölgenin eğitim, bayındırlık ve belediye işlerinden sorumluydular.⁸²

Sancakların genel idaresinden sorumlu olan kişiye ise mutasarrıf denilmekteydi. Mutasarrıflar da tıpkı valiler gibi görevli oldukları bölgenin sadece mülki amiri olmayıp, sancağın bütün konularından sorumlu ve vazifeliydiler. Mutasarrıflar, validen alacakları tüm emirleri kanunlara aykırı olmamak kaydıyla yerine getirmekle sorumluydular. Bununla birlikte, sancakta görevli bütün memurların işlerini takip etmek, uygunsuz davranışlarda bulunan veya yetkisini kötüye kullanan memurlar varsa gerekli cezai işlemleri ve tahkikatları yapmak, senenin belli dönemlerde teftiş ve denetimlerde bulunmak ve bu bilgileri valiye bildirmek ile mükelleftiler.

⁷⁹ Yunus Özger, *XIX. yüzyılda Bayburt* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008), 75.

⁸⁰ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 53, 99; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 46.

⁸¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, 63.

⁸² Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, 39, 155-160.

Kaymakam ise kaza idaresinin yönetiminden sorumlu olup, başlıca görevleri nahiye müdürlerinin seçimi ve nahiye dairelerinin belli aralıklarla gerekli teftiş ve denetimlerini yapmaktı. Görevli olduğu kazada mutasarrıftan aldığı emirleri uygular ve emri altındaki çalışanlar ile gerekli çalışmaları yürütürdü. Mutasarrıfların sancaklarda yaptığı mülki görevlerin kazalardaki kısmı kaymakamlara aitti. Kaymakam, gerekli gördüğü veya önem arz eden konuları mutasarrıf ile paylaşır ve gerekli emirleri uygulardı.

Nahiyelerin mülki amirlerine ise müdür denirdi. Nahiye müdürünün en önemli görevi, nahiye meclisinin düzenli toplantılarında başkanlık etmek ve verilen kararları kaza kaymakamına tebliğ etmektir. Bununla beraber hâkim olduğu nahiyelerde yapılan tüm iş ve işlemlerden de kaymakama karşı sorumluydu. Nahiye müdürü, muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerini sağlamak, nahiyelerdeki vergileri toplatmak, bölgenin mukimlerinin asayiş konusundaki şikâyetlerini dikkate alarak gerekli iş ve işlemleri takip etmek ve görevli olduğu nahiyeyi kanun ve nizamlara uygun bir şekilde yöneterek kaymakama bilgi vermek ile mükellefti.

Muhtarlar ise köylerin idaresinden sorumluydular. Muhtarların en temel görevi, nahiye müdürü tarafından kendilerine tebliğ olunan kanun ve hükümet emirlerini idareci oldukları köylerde uygulamaktı. Muhtarlar yönetici oldukları köylerde vergileri toplamak, meydana gelen doğum ve ölüm olaylarını bildirmek, suç işleyenleri bildirerek yakalanmaları için gerekli yardımları yapmak, asker celbi için gerekli tebligatı yapmak, metrûk halde bulunan ev veya tarlalar ile ilgili ihbarda bulunmak, izinsiz bir şekilde yapılan inşaat çalışmalarını durdurmak ve ihbar etmek gibi konularda nahiye müdürüne karşı sorumlu ve vazifeliydiler.⁸³

Sonuç olarak; Tanzimat döneminde hemen her alanda yapılan köklü değişim ve dönüşüm süreci hayatın hemen her alanında etkisini gösterse de, getirdiği yenilikler bazı rahatsızlıklara neden olmuştur. Gerek hukuki düzenlemelerle gayrimüslimlere tanınan hakların Müslüman çoğunluğu rahatsız edecek unsurlar içermesi, gerekse taşra idaresinde girişilen yeni hamleler merkezîyetçilikten kaynaklanan sıkıntıları beraberinde getirmiştir.⁸⁴ Tanzimat ile yapılan değişiklikler, tüm gayretlere rağmen ülke

⁸³ *İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi, Düstûr* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872), 1/634-638.

⁸⁴ Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 192.

yönetiminde verimli bir işleyiş sağlayamamıştır. 1856'da düzenlenen Islahat Fermanı da istenilen faydayı sağlamamış, hatta halk arasındaki hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaptığı yeniliklerin bir kısmı kendi iç ihtiyaçlarından kaynaklanmış olsa da, bazıları dış güçlerin baskı ve isteklerinden kaynaklanmıştır. II. Mahmud ve Tanzimat dönemi ile başlayan idari yapılanma, çeşitli tarihlerde yapılan nizamnamelerle son şeklini almıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan yönetim anlayışı ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarına etkisini büyük ölçüde yansıtmıştır.

Yapılan bütün bu yeniliklerle merkezi otoriteyi arttırmak, taşradaki keyfiliğin ve feodal zihniyetin tamamen bitirilmesi hedeflenmiştir. Bu konuda çıkarılan vilayet nizamnamelerin maddelerine bakıldığında, adaleti ve eşitliği öne çıkaran hükümlerin ön planda olduğu görülmektedir. Taşrada görev yapacak kişilerin doğrudan atamayla değil de, seçimle işbaşına getirilmesi bu çabanın ürünüdür. Bu sistem taşralardaki feodal yapının güçlenmesini engellediği gibi, demokrasinin yerleşmesine de zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan Tanzimat ve onun kazandırdığı değerler önem arz etmektedir.

1.4. Osmanlı İdari Yapısı İçinde Adapazarı'nın Yönetimi

Adapazarı, Osmanlı Devleti döneminde idari yönetim açısından daima Kocaeli Sancağı'na bağlı kalmıştır. Başkente yakınlığı, topraklarının verimliliği, ormanlarının genişliği ve geçiş yolları üzerinde bulunması nedeniyle stratejik bir bölge olarak görülen Adapazarı,⁸⁶ devletin son dönemlerine kadar önemini korumayı başarmıştır.

Geçmişini Frigyalılara kadar uzansa da Adapazarı'nın iskâna uzun yüzyıllar sonra açılabilirdiği görülmektedir. Bugünkü Adapazarı, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bir köy olarak 16. yüzyılda kurulmuştur. Adapazarı, Kanuni dönemine ait mufassal bir tahrir defterinde Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza olarak görünmektedir. Sancağın merkez kazası İzmit olup; Kandıra, Şile, Gebze, Yoros, İznik ve Yalakabad sancağın diğer

⁸⁵ Seyittanlıoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı", 7/508.

⁸⁶ Çetin, *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*, 20.

kazalarını oluşturmuştur.⁸⁷ Ada Kadılığı'na yazılan 29 Ağustos 1559 tarihli bir hükümden anlaşıldığı üzere, Adapazarı kaza hüviyetinde yönetilmiştir.⁸⁸ Yine, 1607 tarihli Sapanca kadısına gönderilen bir vesikada İznikmid ve Ada kazaları isimleri zikredilmektedir.⁸⁹

17. yüzyıl başlarına ait icmal tahrir defterine bakıldığında da sancakta idari taksimat anlamında bir değişme olmadığı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısına ait 1668-1669 tarihli yoklama defteri kontrol edildiğinde ise Ada kazasının (Adapazarı) yanı sıra İzmit, Şile, Kandıra, Yoros, Yalakabad, Gebze ve İznik kazalarının Kocaeli Sancağı dâhilinde yer aldığı görülmektedir. Yine, 1693-1694 tarihli icmal defterinde Kocaeli Sancağı'nın idari yapısında herhangi bir değişikliğin olmadığı, Ada kazasının da idari yapısını koruduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰

İlerleyen yıllarda Adapazarı'nın idari yapısında birtakım değişikliklere gidilmiştir. Bölge 1701 yılında Sapanca'ya bağlı bir köy, 1742'de ise nahiyedir. Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterinin 9.550 numaralı belgesinde 1777-1787 tarihleri arasında Kocaeli Sancağı'nın kazaları arasında; Üsküdar, İznik, Yalakabad (Yalova), Sapanca, İznikmid (İzmit), Geyve, Pazarsuyu, Sarıçayır, Abısafi (Karapürçek), Göreler (Pazarköy, Orhangazi) sayılmaktadır. Adapazarı ise bu kazalar arasında görülmemektedir. Bu değişikliğe neden gidildiği konusunda elimizde bir veri olmamakla beraber, Adapazarı'nın bu dönemde kazadan daha ufak bir idari yapılanmada olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹

II. Mahmud'un emriyle yapılan nüfus sayımı bölgenin idari yapılanması hususunda çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. 1831 yılında yapılan Osmanlı nüfus sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin sancakları; Gelibolu, Suğla, Rodos, Kıbrıs ve Kocaeli'den

⁸⁷ Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), 62.

⁸⁸ Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/177.

⁸⁹ Z. Fahri Fındıkoğlu, *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri Urbanization of Adapazarı and Its Sociological Problems* (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1968), 7.

⁹⁰ Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı", 62.

⁹¹ F. Yavuz Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli* (Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, 2002), 28.

oluşmaktadır. Adapazarı maa Sapanca⁹² da Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza olarak gösterilmektedir. Sancağın diğer kazaları ise İzmit, Akhisar (Pamukova), Geyve, İzmit, Pazarköy (Orhangazi), Yalakabad (Yalova), Karamürsel, Kaymas, Şeyhler (Kaynarca), Kandıra ve Gençli, Ağaçalı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Abısafı, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad (Akçaova), Yabancılar, Şile ve Taşköprü'den (Kastamonu) ibârettir.⁹³

19. yüzyılın ilk yarısında Sapanca ile birlikte "Adapazarı maa Sapanca" olarak anılan Adapazarı, uzun süre Sapanca'ya bağlı bir statüde kalmıştır. Sapanca'nın ulaşım imkânlarının Adapazarı'na oranla daha elverişli olması, Adapazarı'nı Sapanca'nın gölgesinde bırakmıştır. Osmanlı devlet ricâli Sapanca'nın geçiş yolları üzerinde olması sebebiyle Sapanca'ya daha fazla önem vermiş, bu durum Adapazarı'nın uzun bir süre geri planda kalmasına neden olmuştur.⁹⁴

İdari yapılanmanın yönetim anlayışında çok etkili olduğuna inanan ve bu konuya önem veren II. Mahmud, Anadolu'dan başlamak üzere idari bölünmede değişiklik yapılmasını devlet erkânından istemiştir. Ülkenin birçok noktasında idari değişikliklere gidilmiş, Adapazarı da bu değişikliklerden payına düşeni almıştır. Nitekim 1836 yılında yapılan bir düzenlemeyle Adapazarı'nın bağlı bulunduğu Kocaeli Sancağı ile Bursa, Bolu, Karasi ve Eskişehir sancakları birleştirilmiştir. Bu sancakların birleştirilmesiyle oluşturulan eyalete ise Hüdavendigâr Eyaleti adı verilmiştir.⁹⁵

28 Mart 1838 tarihli belgeden Adapazarı'nın Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza olma statüsünü koruduğu, Sapanca ile birlikte anılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, Tanzimat Fermanı'nın idari yapılanmada ortaya koyduğu yenilikler Adapazarı'nda da açık bir şekilde hissedilmiştir.⁹⁶ Bölge adının resmi belgelerde artık Adapazarı maa Sapanca olarak değil, sadece Adapazarı kazası olarak geçtiği görülmektedir.⁹⁷

⁹² Bu ifade, Sapanca ile birlikte Adapazarı veya Sapanca'ya bağlı Adapazarı anlamlarına gelmektedir. İlerleyen süreçte Adapazarı'nın nüfusu artmış, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aldığı göçlerle muazzam bir şekilde büyümüştür. Bu durum, zaman içerisinde Sapanca'nın Adapazarı'na bağlanmasına vesile olmuştur.

⁹³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 52, 154. Parantez içerisindeki bilgiler için bk. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 4-5, 130, 153, 157, 168.

⁹⁴ Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", 1/35.

⁹⁵ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 15-16.

⁹⁶ Konukçu, "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası", 1/15.

⁹⁷ BOA, Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri [ML.MSF.d], 2687.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin her alanda büyük değişimler yaşadığı bir dönem olmuştur. Özellikle Tanzimat dönemi ile beraber Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari ve ekonomik yapısının baştan sona yenilendiği görülmektedir. Tanzimat süreciyle birlikte yeni devlet örgütlenmesi en üst birimden en alt birime kadar şekillenmiş ve bu kadrolar görevlerini layıkıyla yapmaya çalışmışlardır. Adapazarı'nda da aynı durum söz konusudur. Adapazarı kaza merkezi, bağlı nahiye ve köylerinde vazifeli memurlar üstlerinden aldıkları emirleri icra etmeye çalışmışlardır.

19. yüzyıl boyunca Adapazarı'nın idari statüsünün birçok değişikliğe uğradığı, dönem dönem farklı eyaletlere bağlandığı anlaşılmaktadır. 1844 yılına ait Temettuât defterinde Adapazarı, Bolu Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı'nın bir kazasıdır.⁹⁸ Ancak, 1847 tarihli devlet salnamesi incelendiğinde, Adapazarı'nın Kastamonu Eyaleti'ne bağlı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹ Adapazarı bu statüsünü 1856 yılına kadar korumuş, 1856 yılında ise tekrar Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlanmıştır.¹⁰⁰ 19. yüzyıl boyunca Adapazarı'nın bağlı olduğu eyaletlerin sıklıkla değiştiği anlaşılmaktadır. Bu değişikliklerin neden yapıldığı konusunda elimizde yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, bu değişikliklerin istenilen faydanın elde edilememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

1858 tarihli arşiv belgesinde Adapazarı'nın Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kaza konumunda olmaya devam ettiği görülmektedir. Sancağın diğer kazaları ise İzmit, Gegbuze (Gebze), Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad (Akyazı), Ağaçalı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler (Kaynarca), Karasu, Hendek, Abısafi, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar (Pamukova), Lefke (Osmaneli), Gölpazarı, İznik, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel'dir.¹⁰¹

Adapazarı, 5 Haziran 1864 tarihli arşiv belgesinde bazen Kocaeli, bazen de İzmit Sancağı başlığı altında gösterilmiştir.¹⁰² Adapazarı'nın bağlı olduğu sancağın farklı isimlerle anılması, konuya yabancı olanlar için ilk etapta kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bu ifadeler, Adapazarı'nın iki farklı sancağa bağlandığı izlenimini

⁹⁸ BOA, Nüfus Defterleri [NFS.d], 673.

⁹⁹ S.D.A.O, 1263 (1847), 84.

¹⁰⁰ S.D.A.O, 1272 (1856), 85.

¹⁰¹ BOA, Varidat Muhasebesi Defterleri [ML.VRD.d], 2934.

¹⁰² BOA, Maliye Nezareti Defterleri [ML.d], 1049.

uyandırmaktadır. Sancağın idari statüsü esâsen hiç değışmemiş, mevcut durumunu korumuştur. Değışime uğrayan sancağın mülki yapısı değil, ismidir. Sancağın iki farklı isimle anılmasına ise zamanla alışılmış, bu durum herkesçe bilinen bir olgu haline dönüşmüştür.

Adapazarı, 1870 yılında da Kocaeli Sancağı dâhilindedir. Kocaeli Sancağı'nın kazaları arasında Adapazarı'ndan başka İzmit, Sapanca, Abısafı (Karapürçek), Hendek, Geyve, Geyve-i Akhisar (Pamukova), Taraklı, Dodurga, Kandıra, Kaymas, Şeyhler, Ağaçalı, Akabad, Karamürsel ve Yalova bulunmaktadır.

1870 yılına ait Hüdavendigâr Vilayeti salnamesinden anlaşıldığına göre, Mustafa Ağa Adapazarı kazasında kaymakam olarak görev yapmaktadır. Bekir Efendi ise kazanın naibidir. Adapazarı Meclisi'nin kaymakam başkanlığında naib, müftü, mal müdürü ve tahrirat katibinden oluşturulduğu görülmektedir. Müftü Mahmud Efendi, Mal Müdürü Mehmed Sabri Efendi, Tahrirat Katibi ise Sabri Efendi'dir. Bu dâimi azaların yanı sıra İbrahim Bey, Şakir Efendi ve Hacı Minaskan Ağa da meclisin diğer üyeleridir. Adapazarı'nda davaların yürütüldüğü Mahkeme Meclisi naib başkanlığında toplanır, burada naib ile beraber 5 üye bulunurdu. Adapazarı naibi Bekir Efendi dışında, Şakir Efendi, Konstanti Efendi, Kirkor Efendi ve Ahmed Efendi de meclisin diğer üyeleri idi. Ahmed Efendi meclisin başkatibi olarak görev yaparken, diğer memurlar ise temyiz memurları olarak görev yapıyorlardı. Adapazarı kazasında Mal Müdürü refiki Ahmed Efendi, Tahrirat Katibi refiki Süleyman Efendi ve Sandık Emni de İbrahim Efendi'dir.¹⁰³

Adapazarı'nın bağlı olduğu Kocaeli Sancağı bir dönem Hüdavendigâr Vilayeti'nden ayrılarak Zabtiye Müdüriyeti İdaresi'ne verilmiştir. Ancak, bu durum karışıklıklara neden olmuş, 1871 yılında bölge tekrar Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlanmıştır. Bu yeni yapı da inşa edilmekte olan demiryolu çalışmalarını sekteye uğratmış, bölgenin müstakil mutasarrıflığa dönüştürülmesi uygun görülmüştür. Zira, bölgenin Hüdavendigâr Vilayeti'ne veya Zabtiye Müdüriyeti'ne bağlı olması demiryolu çalışmalarında bazı bürokratik sorunların yaşanmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, bürokratik sorunlarla

¹⁰³ Salname-i Hüdavendigâr, 1287 (1870), 91-99.

uğraşmamak ve demiryolu inşasında hızlı bir şekilde hareket edebilmek amacıyla bu idari değişikliğe gitmiştir.¹⁰⁴

Adapazarı'nın 19. yüzyıl boyunca idari yapısının sıkça değiştiği görülmektedir. Özellikle 1864 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi idari yapılanmada birçok yeniliklere neden olmuştur. Adapazarı, oldukça hareketli geçen 19. yüzyıl boyunca sırasıyla Bolu, Kastamonu ve Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlanmıştır. Hatta Adapazarı'nın 1870-1875 yılları arasında tıpkı klasik dönemde olduğu gibi, tekrar Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti'ne bağlandığı da bilinmektedir. Bunun en önemli nedeni Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Mutasarrıflığı'nın bir liman kenti olması ve yüksek gelirlere sahip olmasıdır.¹⁰⁵ 1873 yılına ait devlet salnamesinden anlaşıldığına göre, Sadık Bey Adapazarı, İsmail Zühtü Efendi ise Geyve kazasında kaymakamdır. Bahsedilen kazaların bağlı olduğu İzmit Mutasarrıflığı ise Agah Efendi tarafından yönetilmektedir.¹⁰⁶

1876 yılından sonra Adapazarı'nın bağlı olduğu Kocaeli Sancağı, müstakil İzmit Sancağı adıyla anılmaya başlamıştır. 1876 yılında İzmit Mutasarrıfı olarak Ahmed Tevfik Bey'in, naib olarak da Hasip Efendi'nin görevli olduğu anlaşılmaktadır. 1876 yılına ait devlet salnamesinde İzmit Sancağı'nın Zaptiye Müdüriyeti'nin idaresi altında bulunduğu küçük bir not olarak belirtilmiştir.¹⁰⁷ 1877 yılında İzmit Mutasarrıfı Mustafa Vehbi Efendi, Adapazarı Kaymakamı ise Halil Kamil Efendi'dir. Geyve'deki kaymakamlık görevinin ise vekaleten Ömer Lütfü Efendi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ 1878 yılında İzmit Mutasarrıflığı'nın yönetimi Feyzi Bey'e geçmiştir. Aynı yıl, Adapazarı'nda Orman Müfettişliği ismiyle bir idari yapının teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. 1878 yılında, Adapazarı Orman Müfettişliği görevi Agop Çarkisyan Efendi'ye tevdi edilmiştir.¹⁰⁹

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresinin zengin orman varlığı Adapazarı Orman Müfettişliği vasıtasıyla korumaya alınmıştır. Önceki yıllara ait salnamelerde Adapazarı'nda böyle bir müfettişlikten bahsedilmediği halde, 1878 yılında

¹⁰⁴ Özel & Kırbaç, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı", 2/851-852.

¹⁰⁵ Aksın & Özkan, "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı", 3/1543-1548.

¹⁰⁶ S.D.A.O, 1290 (1873), 133.

¹⁰⁷ S.D.A.O, 1293 (1876), 177.

¹⁰⁸ S.D.A.O, 1294 (1877), 319.

¹⁰⁹ S.D.A.O, 1295 (1878), 318.

bahsedilmesinin başka bir izâhı yoktur. Adapazarı'na ait ormanların İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli olduğu, ancak bu bölgede çok sayıda kaçak kesim yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle, ormanların katledilmemesi için çalışmalar yapılmış ve ağaç kesimlerini bir düzene sokacak yapı oluşturulmuştur.

İzmit Sancağı'na bağlı bölgeler 1880 tarihli devlet salnamesinde sırasıyla Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Abısafı, Sarıçayır, Yalova, Şeyhler, Kaymas, Ağaçlı, Akhisar ve Taraklı olarak belirtilmiştir. Yönetim kadrosunda naib dışında bir değişikliğe gidilmemiş, aynı idari kadro görevlerine devam etmiştir.¹¹⁰ Genellikle diğer idareciler görevlerine devam ederken, naiblerin neredeyse her sene değişmesi şaşırtıcıdır. Bu durumun bir zorunluluk veya bir ihtiyaçtan kaynaklanması muhtemeldir. Ancak, halkın naiblerden memnuniyetsizliği de yadsınamaz bir hakikattir. Naiblerin tutum ve davranışlarının halk üzerinde olumlu veya olumsuz etki yaptığı açıktır. Elimizdeki verilerle bu konuda kesin bir çıkarımda bulunmak imkânsızdır. Bununla beraber, bölgedeki naib değişikliklerinde halkın isteklerinin dikkate alındığı düşünülmektedir.

Adapazarı'nın 1881 yılında Şehremaneti Vilayeti'ne bağlı olduğu görülmektedir. Şehremaneti Vilayeti; Adalar, Beykoz, Şile, Gebze, İzmit, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra ve Geyve kazalarından oluşmaktadır. Mezkûr vilayetin nahiyeleri ise Abısafı, Ağaçlı, Akabad, Akhisar, Hendek, Derbend, Şeyhler, Sarıçayır, Sapanca, Taraklı, Karasu, Kaymas ve Yalova'dan oluşmaktadır. İzmit Sancağı dâhilindeki kazalar ise Adapazarı, Geyve, Kandıra ve Karamürsel'dir. 1881 yılında İzmit Mutasarrıfı olarak Siret Efendi, Adapazarı'nda ise Kaymakam olarak Eşref Efendi görevlidir. Adapazarı ağaç kaynağı olarak çok kıymetli olduğundan, Adapazarı Orman Müfettişi Agop Çarkisyan Efendi denetimlerini sürdürmüştür.¹¹¹

1882 yılında İzmit Sancağı'na bağlı kazaların aynı statüsünü koruduğu, Adapazarı ve Geyve'nin İzmit Sancağı'na bağlı olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Siret Efendi İzmit Mutasarrıfı olarak görevine devam etmekte iken, Adapazarı Kaymakamlığı'nda Mahmud Sabit Bey, Geyve Kaymakamlığı'nda ise Eşref Efendi görev yapmaktadır.¹¹²

¹¹⁰ S.D.A.O, 1297 (1880), 187.

¹¹¹ S.D.A.O, 1298 (1881), 2-23, 144-148, 298.

¹¹² S.D.A.O, 1299 (1882), 52, 124, 145.

1884 yılına gelindiğinde, Adapazarı'nın Şehremaneti Vilayeti'ne bağlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Mezkûr salname incelendiğinde, Şehremaneti Vilayeti'nin İzmit ve Çatalca Sancağı olmak üzere iki sancaktan oluştuğu anlaşılmaktadır. İzmit Sancağı'nın kazaları; Adapazarı, Adalar, Beykoz, Şile, Gegbuze, Karamürsel, Kandıra ve Geyve kazalarından ibâret iken, Çatalca Sancağı'nın kazaları; Çekmece-i Kebir (Büyükçekmece), Çekmece-i Sağır (Küçükçekmece) ve Silivri kazalarından oluşmaktadır. İzmit Sancağı'na bağlı nahiyeler ise 1884 tarihli devlet salnamesinde sırasıyla Abısafı, Ağaçalı, Akabad, Akhisar, Hendek, Derbend, Şeyhler, Sarıçayır, Sapanca, Taraklı, Karasu, Kaymas ve Yalova olarak belirtilmektedir.

Bu yıllarda bölgede yabancı ülkelerin temsilcilikleri de görev yapmaya başlamıştır. Nitekim İngiltere'nin Genel Konsolosluk maiyetinde olmak üzere Hüdavendigâr ve Kastamonu vilayetleri ile İzmit'te temsilci bulundurduğu, Macor Lefton isimli şahısın bu bölgelerde Konsolos vekili olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. İran Devleti'nin de hem İzmit'te hem Adapazarı'nda Şehbender vekili (Konsolos vekili) bulunmaktadır. Temsilcilerden Ali Bey'in İzmit'te, Andon Bey'in ise Adapazarı'nda görevli olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³ Ancak, 1885 yılında bu bölgelerdeki Şehbender vekillerinin tek çatı altında birleştirildiği, Andon Bey'in artık Adapazarı Şehbender vekilliği görevine devam etmediği görülmektedir. Nitekim Ali Bey'in görev tanımında İzmit'te asaleten görev yaptığı, Adapazarı Şehbender vekilliği görevine de vekalet ettiği bilgisi bulunmaktadır.¹¹⁴ Buna neden gerek duyulduğu konusunda elimizde yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, İzmit ve Adapazarı gibi birbirine yakın bölgelerdeki iki konsolosluğun İran Devleti tarafından gereksiz görülmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

1886 yılına ait devlet salnamesinde Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Sancağı'nın mutasarrıfı yine Siret Efendi'dir. Siret Efendi'nin emri altında görev yapan idari personelin yanında,¹¹⁵ asayişini sağlamakla görevli askeri personel de bulunuyordu. 1887 yılına gelindiğinde Adapazarı ve İzmit çevresinde Süleyman Bey'in Alay komutanı olduğu, Mahmud Bey'in ise Tabur Ağası olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹¹⁶

¹¹³ S.D.A.O, 1301 (1884), 30, 583-584, 592.

¹¹⁴ S.D.A.O, 1302 (1885), 593.

¹¹⁵ S.D.A.O, 1303 (1886), 423.

¹¹⁶ S.D.A.O, 1304 (1887), 187.

1888 yılına ait devlet salnamesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Sancağı'nın mutasarrıfı değişmiştir.¹¹⁷ Siret Efendi'den boşalan göreve Selim Sırrı Paşa¹¹⁸ getirilmiş, Adapazarı Kaymakamı Mehmed Emin Bey, Adapazarı naibi ise Ali Rıza Efendi olmuştur. Adapazarı'nın 52, Sapanca'nın 73, Akyazı'nın 48, Hendek'in ise 32 köyü bulunmaktadır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, Adapazarı merkezi ve nahiyelerinde toplam 205 köy mevcuttur. Geyve kazasında ise Ahmed Reşid Bey kaymakam olarak görev yapmaktadır. Ali Hıfzı Efendi ise bu kazanın naibidir. Geyve merkezinde 36, Akhisar'da 43 ve Taraklı'da da 29 köy mevcuttur. Bu durumda Geyve kazasının nahiyeleriyle birlikte toplam 108 köyü bulunmaktadır. Bu dönemde İzmit Mutasarrıflığı'nın 4 kaza, 12 nahiyeye ve 606 köyden oluştuğu anlaşılmaktadır.¹¹⁹

1889 yılının sonuna gelindiğinde, Adapazarı'nda kaymakamı olarak görev yapan Mehmed Emin Bey'in yerini Mecdi Bey¹²⁰ almıştır. Adapazarı naibi ise değişmemiş, Ali Rıza Efendi 1890 yılında da naiblik görevini sürdürmüştür. Geyve kazasında ise hem kaymakam, hem de naib değişikliğine gidilmiştir. 1890 yılında Ali Behçet Bey Geyve'de kaymakam iken, Mehmed Tahir Efendi ise naibdir.¹²¹

1891 yılında Adapazarı Kaymakamlığı yine Mecdi Bey tarafından yapılırken, Adapazarı naibi ise değiştirilmiştir. Adapazarı naibliğine Süleyman Necati Efendi atanmıştır. Geyve kazasında ise bir değişiklik söz konusu değildir. Bir önceki yıl olduğu gibi, 1891 yılında da Geyve Kaymakamı Ali Behçet Bey'dir. Geyve'nin naibliği de Mehmed Tahir Efendi tarafından sürdürülmüştür. İzmit Mutasarrıfı ise Selim Sırrı Paşa'dır.¹²² Bölge Komutanı Saadeddin Paşa, Tersane Komutanı Yarbey Emin Bey, Tersane yapıları Müdürü Albay Ali Bey'dir. Bölge Jandarma Komutanları ise Albay Tefvik ve Binbaşı Hurşit Bey'lerdir.¹²³

¹¹⁷ S.D.A.O, 1305 (1888), 313.

¹¹⁸ İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa, incelenen kaynaklarda "Sırrı Paşa, Sırrı Bey, Selim Sırrı Bey, Selim Sırrı Paşa" gibi unvanlarla anılmaktadır. Ancak, çalışmamızda Selim Sırrı Paşa olarak ifade edilmesi tercih edilmiştir.

¹¹⁹ S.D.A.O, 1306 (1889), 710-711.

¹²⁰ Resmi kaynaklarda Bey veya Efendi unvanı ile anılan mezkûr Adapazarı Kaymakamı, çalışmamızda Mecdi Bey olarak ifade edilmiştir. I. Meşrutiyet döneminde kaza kaymakamlarının daha çok Bey unvanı ile anıldığı bilinmektedir.

¹²¹ S.D.A.O, 1307 (1890), 415, 804-806.

¹²² S.D.A.O, 1308 (1891), 796, 798-799.

¹²³ Ulugün, "1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/1851.

1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda da Adapazarı kazasının idari yapısı hakkında kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Bu yılda Kaymakam Mecdi Bey'in yanı sıra Muhasebeci İsmail Efendi ve Katip Mehmed Efendi hakkında da bilgiler verilmiştir. Kaza meclis üyelerinin ise Süleyman Efendi, Hacı Rıza Bey, Nişam Efendi, Teknecioğlu Efendi, Miskciyan Efendi ve Konstant'tan oluştuğu anlaşılmaktadır. 1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda Adapazarı kazasının mahkeme başkanı olarak Süleyman Efendi gösterilmiştir. Osmanlı kaynaklarında naiblik olarak geçen makam, 1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda mahkeme başkanı olarak geçmektedir. 1891 yılında Adapazarı Belediye Başkanı ise Stefan Dimiciyan'dır. 1891 yılına Adapazarı'nın dini temsilcileri hakkında da kapsamlı bilgiler mevcuttur. Buna göre Adapazarı kazasının müftüsü Bekir Efendi'dir. Azınlık temsilcileri ise Ohannes Pirenyan, Foti Panayotides ve Aleksander Cecizyan'dır. Pirenyan'nın Gregoryen, Cecizyan'ın ise Protestan Ermenilerin dini temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. Panayotides ise bölgedeki Rumları temsil etmektedir.¹²⁴

Adapazarı ve çevresindeki azınlıkları ise Filyutius Efendi, Piskopos Esteban Efendi ve Rahip Nerses Efendi temsil etmektedir. Bu şahıslar sadece Adapazarı'nın değil, Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit'teki azınlıkların da dini liderleri konumundadır. Filyutius Efendi bölgedeki Rum cemaatinin lideri olup, İstanbul Patrikliği'ne bağlı metropolidler arasında yer almakta ve Rumlara dini liderlik yapmaktadır.¹²⁵ 1891 yılında yayınlanan Şark Ticaret Yıllığı'ndan, bölgede faaliyet gösteren azınlık temsilcileri hakkında daha kapsamlı bilgilere ulaşılabilmektedir. Osmanlı kaynaklarında Esteban Efendi olarak geçen Başpiskopos, bu kaynakta Gregoryen Ermeni Başpiskoposu Stefan Ovagulmiyan olarak geçmektedir. Mezkûr kaynakta Rum Ortodoks Metropolidi Filyutius Efendi hakkında da bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra Katolik Ermeni cemaatinin Vertan Kalfayan tarafından, Protestan Ermeni cemaatinin ise Mr. Simon tarafından temsil edildiği ifade edilmiştir. Yahudileri ise Hahambaşı Moşon temsil etmektedir.¹²⁶

¹²⁴ Ulugün, "1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine", 3/1852.

¹²⁵ S.D.A.O, 1308 (1891), 834, 839.

¹²⁶ *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du Commerce De L'industrie, De L'administration Et De La Magistrature*, ed. Raphael C. Carveti (İstanbul, 1891), 750.

1892 yılında Adapazarı'nın kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey, naibi ise Mehmed Rıza Efendi'dir. Geyve kazasında Ali Behçet Bey kaymakam olarak, Şevket Efendi ise naib olarak görev yapmaktadır. Adapazarı kazasına bağlı 205 köy, Geyve kazasına bağlı 108 köy bulunmaktadır. İzmit ve Adapazarı'ndaki Rum cemaatinin dini lideri Filyutius Efendi, Ermeni cemaatinin lideri ise Piskopos Karabet Efendi'dir. Rahip Nerses ise Armeşe¹²⁷ Manastırı'nda görev yapmaktadır.¹²⁸

1893 yılında Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey, naib ise İbrahim Hıfzı Efendi'dir. Geyve kazasında ise Kaymakam Ali Behçet Bey, naib İlyas Fevzi Efendi'dir. 1893 devlet salnamesinde dikkat çeken bir ayrıntı ise daha önce İzmit ve çevresinde Katolik Ermenilerin dini temsilciliğinden bahsedilmiyorken, bu salnamede bahsedilmiş olmasıdır. Mezkûr salnamede verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Ermeni Katolik Patrikliği'nin idaresinde bulunan ruhani liderlerden biri de Adapazarı ve civarında görev yapan Serrahip Kaftancıyan Begos Efendi'dir.¹²⁹

1894 yılı sonunda İzmit Mutasarrıflığı'nda önemli bir değişim yaşanmıştır. Uzun yıllardır İzmit Mutasarrıfı olarak görev yapan Selim Sırrı Paşa azledilmiş¹³⁰, yerine Musa Kazım Paşa¹³¹ getirilmiştir. 1894 yılında Adapazarı Kaymakamlığı ve naibliği görevlerinde ise bir değişiklik olmadığı, Mehmed Nüzhet Bey'in kaymakam, İbrahim Hıfzı Efendi'nin naib olarak görevlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Geyve kazasında ise hem kaymakam hem de naib değişmiş, Geyve Kaymakamlığı görevine Hakkı Efendi, naiblik görevine ise Abdurrahman Aziz Efendi getirilmiştir.¹³² Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, daha önceki yıllara oranla 1894 yılında idari yapılanmada daha fazla değişiklik yaşanmıştır. Bu durumun, İzmit Mutasarrıfı'nın değişmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bilindiği gibi, genellikle yeni gelen

¹²⁷ Adapazarı-İzmit arasında kalan ve günümüzde "Akmeşe" olarak anılan bölge, Osmanlı döneminde Armeşe veya Armişe şeklinde anılmıştır. Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı bu bölgenin adı zamanla Akmeşe'ye evrilmiştir. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2006), 34.

Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998), 2.

¹²⁸ S.D.A.O, *1309 (1892)*, 838-841, 878-884.

¹²⁹ S.D.A.O, *1311 (1893)*, 882-885, 930.

¹³⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umûm Vilayetler Tahrirâtı [Y.PRK.UM], 31/65.

¹³¹ İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa, incelenen arşiv kaynakları ve salnamelerde "Musa Bey, Kazım Bey, Kazım Paşa, Musa Paşa, Musa Kazım Bey, Musa Kazım Paşa" gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Çalışmada bir bütünlük sağlanabilmesi ve kafa karışıklığına neden olmamak için tek bir isim üzerinde yoğunlaşmış, tüm çalışma boyunca sadece Musa Kazım Paşa ifadesi tercih edilmiştir.

¹³² S.D.A.O, *1312 (1894)*, 922-925.

mülki amirler güvendikleri ve uyumlu çalışabilecekleri kişilerle beraber çalışmayı tercih etmektedir. 1894 yılında İzmit Mutasarrıfı olan Musa Kazım Paşa'nın da çalışacağı kadroları kendisiyle uyum içinde çalışabilecek kişilerden seçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

1895 yılında Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey, naibi ise Hasan Hüsnü Efendi'dir. Geyve'de kaymakamlık görevini Ali Nihat Efendi yürütürken, kazanın naibliği ise Abdurrahman Aziz Efendi tarafından yapılmaktadır. 1895 yılında Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Sancağı'nda bazı değişiklikler yaşandığı göze çarpmaktadır. Önceki yıllarda 4 kaza, 12 nahiye ve 606 köyden müteşekkil olan İzmit Sancağı, 1895 yılında 10 nahiye ve 919 köyden oluşturulmuştur. Görüldüğü gibi, 1895 yılında İzmit Sancağı'nın nahiye sayısı azalmış, köy sayısı ise artmıştır. Kazaların sayısında ise bir değişiklik yaşanmamış, Adapazarı, Geyve, Karamürsel ve Kandıra olmak üzere 4 kazanın statüsü eski yıllardaki gibi devam etmiştir.

1895 yılında Adapazarı kaza merkezinde 86 köy bulunurken, Adapazarı'nın nahiyeleri olan Sapanca'da 29, Akyazı'da 52, Hendek'te ise 47 köy bulunmaktadır. Görüldüğü gibi, Adapazarı kaza merkezi ve nahiyelerinde toplam 214 köy mevcuttur. Geyve kaza merkezinde ise 36 köyün olduğu anlaşılmaktadır. Geyve'ye bağlı Akhisar nahiyesinde 43, Taraklı nahiyesinde ise 29 köy bulunmaktadır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, Geyve kaza merkezi ve nahiyelerindeki toplam köy sayısı 108'dir. Filyutius Efendi ve Piskopos Esteban Efendi Adapazarı ve çevresindeki görevlerine önceki yıllardaki gibi devam etmişlerdir. Bununla beraber, Armeşe Manastırı dini temsilciliğine Piskopos Armiya Efendi'nin geldiği anlaşılmaktadır. Katolik Ermeni cemaatinin dini ve idari temsilciliği ise Serrahip Yuhan oğlu Serop Efendi tarafından yapılmaktadır.¹³³

1896 yılına gelindiğinde, Adapazarı ve çevresindeki idarecilerin değişmediği anlaşılmaktadır. Adapazarı ve Geyve'nin kaymakam ve naibleri 1896 yılında da görevlerinin başındadır.¹³⁴ 1897 yılında ise küçük bir değişiklik söz konusudur. 1897 yılında Geyve Kaymakamlığı'nda bir değişiklik yaşanmış, İsmail Hakkı Bey Geyve Kaymakamı olmuştur. 1897 yılında Armeşe Manastırı'nda yeni bir isim göze çarpmaktadır. Ermeniler'in büyük önem ithaf ettikleri bu manastırda, Rahip Nalidyen

¹³³ S.D.A.O, 1313 (1895), 926-929, 968-976.

¹³⁴ S.D.A.O, 1314 (1896), 926-929.

Mamire Efendi görev yapmaya başlamıştır. Yabancı ülke temsilcileri de bölgedeki varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Hacı Ali Bey, İran Devleti'nin Şehbender vekili olarak uzun senelerdir İzmit ve Adapazarı'nda sürdürdüğü görevine devam ederken, Macor Lefton da İngiltere Devleti'nin konsolos vekili olarak bölgede bulunmaya devam etmiştir.¹³⁵

1898 yılında Adapazarı naibi Yusuf Ziyaeddin Efendi olmuştur. Geyve'de kaymakamlık görevini İsmail Hakkı Bey yürütürken, kazanın naibliği ise Mehmed Efendi tarafından yapılmaktadır. Filyutius Efendi 1898 yılı itibariyle yine Rumların dini temsilcisi konumundadır. Serrahip Abdulmihyan Serop Efendi Katolik Ermenilerin dini lideri iken, Armeşe Manastırı dini temsilciliğine ise Serrahip Nuryan Ağışe Efendi atanmıştır.¹³⁶

1899 yılında Adapazarı Kaymakamı Refet Bey, naibi ise Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir. Adapazarı merkezinde 90, Sapanca'da 29, Akyazı'da 60 ve Hendek'te ise 47 köy bulunmaktadır. Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın sonunda Adapazarı ve ona bağlı Akyazı nahiyesindeki köy sayısı bir miktar artmıştır. Sapanca ve Hendek'teki köy sayısı ise sabit kalmıştır. Önceki yıllarda Adapazarı'nın toplam köy sayısı 214 iken, bu sayı 226 olmuştur. Adapazarı merkezinde 86 olan köy sayısı 90'a, Akyazı nahiyesindeki köy sayısı ise 52'den 60'a çıkmıştır. Geyve'de kaymakamlık görevini Mehmed Necip Efendi yürütürken, kazanın naibliği ise Hasan Tahsin Efendi tarafından yapılmaktadır. Geyve'nin idari taksimatı veya köy sayısında bir değişiklik söz konusu değildir. Kazanın kaymakam ve naibi değişmiş, ancak köy ve nahiyeye sayılarında değişiklik olmamıştır. Geyve merkezinde daha önceki yıllarda olduğu gibi 36, Akhisar'da 43, Taraklı'da 29 köy bulunmaktadır. Kazadaki toplam köy sayısı önceki yıllarda olduğu gibi 108'dir.¹³⁷

Adapazarı ve Akyazı'nın köy sayısındaki artışın nedeni hususunda elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Bu artış idari bir zorunluluktan kaynaklanabileceği gibi, iskân edilen muhacirlere yeni köyler kurulmasından da kaynaklanabilir. Ancak, Sapanca, Hendek, Geyve, Taraklı ve Akhisar'daki köy sayıları aynı kalırken, sadece Adapazarı ve Akyazı'daki köy sayısı artmıştır. Bu durum, köy sayısındaki artışın muhacirlerin

¹³⁵ S.D.A.O, 1315 (1897), 576-578, 604-608, 633-638.

¹³⁶ S.D.A.O, 1316 (1898), 700-703, 733-738.

¹³⁷ S.D.A.O, 1317 (1899), 660-663.

etkisiyle olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve Akyazı'da yoğun göç hareketleri nedeniyle yeni köyler kurulmuştur. Adapazarı'nda bir önceki yıla göre 4, Akyazı'da ise 8 yeni köy teşekkül edilmiştir.

1900 yılında Adapazarı kazası kaymakamı Refet Bey, naibi ise Mehmed Asaf Efendi'dir. 1900 yılında Adapazarı kazasındaki köy sayısının bir önceki yıla göre bir hayli arttığı görülmektedir. 1899 yılında 226 olan köy sayısı, Karasu'nun nahiye statüsüne çevrilerek Adapazarı kazası dâhilinde gösterilmesiyle 267'e çıkmıştır. Adapazarı merkezinde 90, Sapanca'da 29, Akyazı'da 60, Hendek'te 47 ve Karasu'da ise 41 köy bulunmaktadır. Geyve kazasının kaymakamı Mehmed Necip Bey, naibi Hasan Tahsin Efendi'dir.¹³⁸ Görüldüğü gibi, önceleri bir köy, sonra nahiye ve akabinde kaza merkezi olan Adapazarı, 19. yüzyıl içinde gerek nüfusu ve gerekse kapladığı alan itibariyle büyük bir değişim yaşamıştır. 1845 yılında Adapazarı'nda 30 köy bulunurken, 1900 yılında Adapazarı'ndaki köy sayısı 90'a ulaşmıştır. Bu durum bizlere 50 yıl gibi bir zaman diliminde Adapazarı'nın yaşadığı dönüşümü göstermektedir.

1901 yılına ait devlet salnamesinden anlaşıldığına göre, Yalova da İzmit Sancağı'na bağlanmıştır. Bu değişiklik İzmıt Sancağı'nın uzun yıllardır koruduğu idari statüsü değişmiş, Adapazarı, Geyve, Karamürsel ve Kandıra'dan sonra Yalova da 5. kaza olarak İzmit Sancağı'na bağlanmıştır. Adapazarı kazası kaymakamı Refet Bey, naibi ise Mehmed Asaf Efendi'dir. Geyve kazasının kaymakamı Cemal Bey, naibi Fahreddin Efendi'dir. 1901 yılında Filyutius Efendi'nin İzmit ve çevresindeki Rumların, Serrahip David Nazartıyan Efendi'nin de bölgedeki Katolik Ermenilerin lideri olduğu anlaşılmaktadır. Armeşe Manastırı dini temsilcisi ise Serrahip Nuryan Ağışe Efendi'dir. Hacı Ali Bey, İran Devleti'nin Şehbender vekili olarak İzmit ve Adapazarı'nda görevine devam ederken, Macor Lefton da İngiltere Devleti'nin konsolos vekili olarak bölgede bulunmaktadır.¹³⁹

Bununla beraber, idari yapılanma hususunda bazen bölge halkından farklı talepler gelmiştir. Nitekim Karasu halkı Kandıra kazasından ayrılarak Adapazarı kazasına

¹³⁸ S.D.A.O, 1318 (1900), 700-703.

¹³⁹ S.D.A.O, 1319 (1901), 752-755, 809-810, 844-848; Aksın & Özkan, "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı", 3/1549.

bağlanmak istemiştir.¹⁴⁰ Karasu halkı tarafından yapılan bu isteğin, Osmanlı Hükümeti tarafından uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte Karasu nahiyesi Kandıra'dan ayrılmış ve Adapazarı'na bağlanmıştır.¹⁴¹ Hendek halkı da benzer bir istekte bulunmuş, merkezi bölgelerden uzak mesafelerde olmalarının bürokratik işlerde ve sosyal hayatta kendilerini sıkıntıya soktuğunu belirtmişlerdir. Hendek halkı tarafından 23 Mayıs 1901 tarihinde kaleme alınan arzuhalde, Hendek nahiyesinin Adapazarı'na 8, Düzce'ye ise 12 saat mesafede olduğu ifade edilmiştir. Hendek'in aldığı göçlerle birlikte farklı milletlerden 20.000'in üzerinde nüfusu barındırdığı, nüfus yoğunluğu ve merkezden uzak olma gibi nedenlerden dolayı bölgenin artık kaza statüsüne geçirilmeyi hak ettiği vurgulanmıştır. Hendek ahâlisi, bölge imam ve muhtarları tarafından sunulan arzuhal, bölge eşrafından Mehmed Emin Bey'in mührüyle İstanbul'a sevk edilmiştir.¹⁴²

Hendek'in Adapazarı'ndan ayrılarak müstakil bir kaza olması talepleri sürerken, diğer taraftan da Adapazarı'na bağlılığın devam etmesi talepleri gelmektedir. Anlaşılan o ki, bölge halkı arasında bu konuda bir anlaşmazlık söz konusudur. Bölge halkının bir kısmı Adapazarı'ndan ayrılarak müstakil kaza olmayı isterken, bir kısmı ise mevcut statünün Hendek'in gelişimine daha fazla katkı sunacağı görüşündedir. Nitekim mevcut statünün devam etmesini isteyen bir grup, Şişmanzade Mehmed Bey önderliğinde bir arzuhal kaleme almıştır. Bu arzuhalden anlaşıldığına göre, bölgeden toplanan vergi miktarı bütün kalemleriyle beraber 3.000 kûsür liradan ibârettir. Hendek'in nahiye statüsünde olduğunu belirten grup, mevcut durumun muhafaza edilmesinin Hendek için daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹⁴³

Bölgenin idari yapılanması ile ilgili benzer bir talep de Sapanca ahâlisi tarafından gelmiştir. Sapanca halkı, bölge imam ve muhtarları tarafından kaleme alınan arzuhal Şûrâ-yı Devlet Makamı'na havale edilmiş, bu konu burada görüşülmüştür. Bölge halkının çeşitli bürokratik sorunlar yaşanması nedeniyle İzmit kazasına bağlanmak istediği anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı ve Makam-ı Vâlâ-yı Seraskeri tarafından sunulan raporlarda ise Sapanca'nın Adapazarı kazasına bağlı kalmasının daha doğru

¹⁴⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat [DH.TMİK.S], 20/41.

¹⁴¹ S.D.A.O, 1321 (1903), 822-823.

¹⁴² BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî [DH.MKT], 2487/121.

¹⁴³ BOA, DH.MKT, 729/17.

olduğu vurgulanmıştır. Sapanca'nın İzmit'ten ziyâde Adapazarı'na yakın olduğu hatırlatılmış, bölgenin İzmit'e bağlanmasının bazı idari sorunları da beraberinde getireceği ifade edilmiştir. Bu şartlar dâhilinde dönemin Sadrazamı Mehmed Ferid Paşa da eski düzenin devam etmesini uygun bulmuştur. Sadrazamın altında imzasının olduğu 18 Nisan 1903 tarihli karar metninde, mezkûr nahiye halkının taleplerinin uygun görülmediği ve Sapanca'nın Adapazarı'na bağlılığının devam edeceği belirtilmiştir.¹⁴⁴

1903 yılında Adapazarı ve çevresinin idari yapılanmasında bazı değişikliklere gidilmiş, bölgedeki köy sayısı artmıştır. Bu dönemde Adapazarı'nın 273 köyü bulunurken, Geyve'nin ise 133 köyü mevcuttur. Adapazarı'ndaki 273 köyün ise 91'i kaza merkezinde, 34'ü Sapanca'da, 60'ı Akyazı'da, 47'si Hendek'te ve 41'i de Karasu'dadır. Geyve'nin sahip olduğu 133 köyün 47'si kaza merkezinde, 50'si Akhisar'da ve 36'sı da Taraklı'dadır. Adapazarı kazası kaymakamı Refet Bey, naibi ise Mehmed Rasih Efendi iken, Geyve kaymakamı Hüseyin Cemil Bey, naibi Osman Refik Efendi'dir.¹⁴⁵

Görüldüğü gibi, Adapazarı'na bağlı köy sayısı bir önceki yıla göre bir hayli artmıştır. Bunun temel nedeni ise Karasu'nun Adapazarı'na bağlanmasıdır. Karasu'nun Adapazarı'na bağlanmasıyla Adapazarı'na bağlı köy sayısı 226'dan 273'e çıkmıştır. Bununla beraber, az da olsa Sapanca, Geyve, Akhisar ve Taraklı'nın köy sayılarında da artış yaşanmıştır. Yukarıda da izâh edildiği gibi, Adapazarı ve çevresindeki köy sayısındaki hızlı artışın ana etkeni Karasu'dur. Ancak, Sapanca ve Geyve bölgelerindeki artışı bu duruma bağlamak yanlış olacaktır. Bu bölgelerdeki artışın, bölgeye yeni gelen muhacirlerden kaynaklandığı düşünülmektedir.

1904 yılında Adapazarı kazası kaymakamı Refet Bey, naibi ise Süleyman Faik Efendi'dir. Geyve kaymakamı Hüseyin Cemil Bey, naibi Osman Refik Efendi'dir.¹⁴⁶ 1905 yılına gelindiğinde Adapazarı Kaymakamı değişmemiş, naibi ise değişerek Şevket Efendi olmuştur. Geyve'de ise hem kaymakam hem de naib değişmiştir. 1905 yılında Geyve kaymakamı Mesut Bey, naibi Ali Necmettin Efendi'dir. 1905 yılında Adapazarı'nın 4, Geyve'nin ise 2 nahiyesi bulunmaktadır. Adapazarı'na bağlı nahiyeler;

¹⁴⁴ BOA, DH.MKT, 701/8, 1-2

¹⁴⁵ S.D.A.O, 1321 (1903), 822-823.

¹⁴⁶ S.D.A.O, 1322 (1904), 842-843.

Sapanca, Akyazı, Hendek ve Karasu iken, Geyve'nin nahiyeleri ise Taraklı ve Akhisar'dır.¹⁴⁷

1906 yılında Adapazarı kazası kaymakamı Refet Bey, naibi ise İsmail Efendi'dir. Geyve kaymakamı Hüseyin Hüsnü Bey, naibi Mahmud Hamdi Efendi'dir. Filyutius Efendi'nin Adapazarı ve çevresindeki Rumların, Avakimyan Estaban Efendi'nin de bölgedeki Ermenilerin dini lideri olduğu anlaşılmaktadır. Armeşe Manastırı dini temsilcisi ise Rahip Biliciyan Torkum Efendi'dir. Bölgedeki Katolik Ermenilerin lideri ise İshakyan Mesrob Efendi'dir. Hacı Ali Bey, İran Devleti'nin Şehbender vekili olarak İzmit ve Adapazarı'nda görevine devam ederken, Macor Lefton da İngiltere Devleti'nin konsolos vekili olarak bölgede bulunmaktadır.¹⁴⁸

Adapazarı'nın kaymakam ve naibinin 1907 yılı itibariyle değişmediği görülmektedir. Geyve'nin kaymakamı da değişmemiş, ancak naiblik makamında bir görev değişikliği yapılarak bu iş Ali Efendi'ye tevdi edilmiştir. Filyutius Efendi İzmit ve çevresindeki Rumların, Avakimyan Estaban Efendi de bölgedeki Ermenilerin dini lideridir. Armeşe Manastırı dini temsilcisi ise Serrahip Biliciyan Torkum Efendi'dir.¹⁴⁹ Bölgedeki Katolik Ermenilerin lideri ise İshakyan Mesrob Efendi'dir.¹⁵⁰ Görüldüğü gibi, idari görevliler işlerine devam etmiş, sadece Geyve kazasının naibi değişmiştir. 1908 yılına gelindiğinde, Adapazarı ve çevresindeki idari yapı ve taksimatta bir değişikliğin olmadığı, bölgenin aynı statüsünü koruduğu anlaşılmaktadır.¹⁵¹

Sonuç olarak, Osmanlı hâkimiyeti boyunca Adapazarı ve çevresinin Kocaeli Sancağı'na bağlı kaldığı görülmektedir. Ancak, Kocaeli Sancağı'nın bağlı olduğu eyaletler ise yüzyıllar içinde zaman zaman değişmiştir. Adapazarı ve çevresinin bağlı olduğu Kocaeli Sancağı, Cezayir-i Bahri Sefid, Hüdavendigâr, Bolu, Kastamonu gibi eyaletlere bağlanmış, ilerleyen yıllarda ise son şeklini alarak müstakil İzmit Mutasarrıflığı'na dönüşmüştür. Nitekim incelenen I. Meşrutiyet döneminde de Adapazarı ve çevresi İzmit Mutasarrıflığı dâhilindedir. Adapazarı ve Geyve I. Meşrutiyet döneminde birer

¹⁴⁷ S.D.A.O, 1323 (1905), 915-917.

¹⁴⁸ S.D.A.O, 1324 (1906), 979-981, 1038-1043, 1082-1086.

¹⁴⁹ Armeşe Manastırı'nda önemli bir değişiklik göze çarpmaktadır. Bahsi geçen manastırda 1906 yılında rahip olarak görev yapan Biliciyan Torkum Efendi, 1907 yılı itibariyle Serrahip unvanını almıştır.

¹⁵⁰ S.D.A.O, 1325 (1907), 975-977, 1034-1040, 1082-1086.

¹⁵¹ S.D.A.O, 1326 (1908), 975-977.

kaymakam tarafından yönetilmişlerdir. İzmit Mutasarrıfı'na bağlı olarak görev yapan Adapazarı ve Geyve kaymakamlarının, bölgelerinden sorumlu oldukları görülmektedir.

1876-1908 yılları arasında Adapazarı ve çevresinin âdetâ yeniden dizayn edildiği söylenebilir. İhtiyaca göre Adapazarı'nda yeni nahiye ve köylerin vücuda getirildiği anlaşılmaktadır. Karasu'nun 1903 yılında Kandıra'dan ayrılarak Adapazarı'na bağlanmasıyla bölge büyümüş, Adapazarı'na bağlı köy sayısı artmıştır. Karasu'nun neden Adapazarı'na bağlandığı hususunda ise elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Ancak, Karasu halkının Adapazarı'na bağlanmayla ilgili taleplerinin olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, bu idari değişikliğe sadece halkın talepleri nedeniyle gidilmeyeceği açıktır. Yapılan bu değişikliğin, esâsen idari ihtiyaçtan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Adapazarı ve çevresi, barındırdığı farklı millet yapısından dolayı epey karmaşık bir bölgedir. Adapazarı'nda Müslümanlar haricinde yoğun bir gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Rum ve Ermeni azınlığın yoğun olarak ikâmet ettiği Adapazarı'nda, Katolik, Ortodoks ve Protestan din adamlarının da dini temsilci olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu kozmopolit bölgede kaymakam olarak görev yapmak da kolay bir iş değildir. İncelenen salnamelerden anlaşıldığına göre, 1876-1908 yılları arasında Adapazarı kazasında sırasıyla, Halil Kemal Efendi, Eşref Efendi, Mahmud Sabit Bey, Mehmed Emin Bey, Mecdi Bey, Mehmed Nüzhet Bey ve Refet Bey olmak üzere 7 farklı kaymakam görev yapmıştır.¹⁵²

I. Meşrutiyet döneminde Refet Bey, Mehmed Nüzhet Bey ve Mecdi Bey'in Adapazarı'nın en dikkat çeken yöneticilerinden oldukları söylenebilir. Bu kaymakamlar Adapazarı'nda uzun yıllar görev yapmış, halkın takdir ve beğenisini kazanmışlardır.¹⁵³ Bununla beraber, uygunsuz davranışları nedeniyle bazen halkın tepkisini de çekmişlerdir.¹⁵⁴ Zaman zaman yanlış eylemlerde bulunan bu kaymakamların,¹⁵⁵ her ne sebeple olursa olsun Adapazarı için yaptıkları hizmetler takdire şâyândır. Refet Bey,

¹⁵² 1876-1908 yılları arasında Adapazarı'nda görev yapan kaymakamların göreve başlama ve ayrılış tarihleri çalışmamızın birinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu nedenle, burada bu hususlara tekrar değinilmemiş, sadece kaymakamların isim bilgileri verilmiştir.

¹⁵³ BOA, Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat [Y.MTV], 66/45; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO], 63/4707; BOA, İrade Hususi [İ.HUS], 3/53.

¹⁵⁴ BOA, DH.MKT, 1809/125; BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrakı [ŞD], 1549/4.

¹⁵⁵ Bu konuya çalışmamızın dördüncü bölümünde, "Adapazarı Kaymakamları Hakkındaki Şikâyetler" başlığı altında etraflıca değinilecektir.

Mehmed Nüzhet Bey ve Mecdi Bey, yaptıkları hizmetlerle bölge tarihine âdetâ damga vurmuşlardır. Bu kaymakamlar, Adapazarı'nın büyük bir şehir konumuna gelmesinde önemli roller üstlenmişlerdir.

Salnamelerden anlaşıldığına göre, I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'na kıyasla Geyve'de daha fazla kaymakam değişmiştir. Eşref Efendi, Ahmed Reşid Bey, Ali Behçet Bey, Hakkı Efendi, Ali Nihat Efendi, İsmail Hakkı Bey, Mehmed Necip Efendi, Cemal Bey, Hüseyin Cemil Bey, Mesut Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey gibi 12 farklı idarecinin Geyve'de görev yaptıkları tespit edilmiştir. Geyve'de en dikkat çeken kaymakamın ise Ali Behçet Bey olduğu söylenebilir. Ali Behçet Bey'in, diğer kaymakamlara göre daha uzun bir süre kaymakamlık görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1.5. Osmanlı Devleti'nin Demografik Yapısı

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki nüfusu hakkında bilgi veren en temel kaynak tahrir defterleridir. Bu defterlerde incelenen bölgenin vergi durumu ve bölgeden beklenen vergi miktarları belirtildiği gibi, vergi mükellefleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bundan dolayı bu defterler bölgenin sadece sosyal ve ekonomik durumu hakkında değil, aynı zamanda demografik yapısı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Ancak, tahrir sayımları kadın ve çocukların hesap edilmediği sayımlardır. Bu defterlerin asıl tutuluş amacı vergi ve asker ihtiyacını hesap etmektir. Bu bağlamda, bu defterlerin bizlere bölgenin nüfusu hakkında net bir bilgi sunmadığı açıktır. Ancak, bu verilerden yola çıkarak bölge nüfusu hakkında tahmini bir değerlendirme yapılabilmektedir.¹⁵⁶

Klasik bir Osmanlı ailesinin büyüklüğü hakkında elimizde kesin bir veri olmasa da¹⁵⁷ genellikle karı, koca ve çocuklar olmak üzere 4-7 kişi arasında olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁸ Nitekim farklı bilim insanları klasik bir Osmanlı ailesinin 4-7 kişi arasında olduğuna dair açıklamalarda bulunmuşlardır. Brodel bu sayının 4,5-5, Barkan 5, Sümer 7, Russel 3,5, Cook 4,5, Göyünç 5, Mc. Gowan ise 6 olduğunu iddia

¹⁵⁶ Hüseyin Arslan, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 86-92.

¹⁵⁷ Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/179.

¹⁵⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1994), 1/483.

etmektedir. Bununla birlikte bir Osmanlı hanesinin 5 kişiden oluştuğu genel kanaat olarak benimsenmiştir.¹⁵⁹

Tahrir defterleri zamanla yerini temettuât defterlerine bırakmış ve bu defterlerden 19. yüzyılın ortalarına kadar istifade edilmiştir. Temettuât defterlerinde de tahrir defterlerindeki gibi bir durum söz konusudur. Bu defterlerde sadece hane sayısının baz alındığı, hanede yaşayan tüm ailenin değil, sadece vergi mükellefi olan yetişkin erkek nüfusun hesaplandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle temettuât defterlerinde de tıpkı tahrir defterlerinde olduğu gibi tahmin sistemi ön plana çıkmaktadır. İncelenen hanede kaç kişinin olabileceği sadece bu şekilde hesaplanabilmektedir.

Sadece erkeklerin sayıldığı 1831 nüfus sayımının uzun yıllar sürmesi, bu sayımın güvenilirliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Ancak, bu sayım derli toplu bir nüfus bilgisi vermesi açısından oldukça önemlidir. 1831 nüfus sayımı ile ülkenin ve şehirlerin demografik yapısı net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk yarısındaki demografik yapısı hakkında bir fikir vermiştir. Karpat'a göre 1831 yılındaki sayımda ülkede yaşayan toplam erkek nüfusu 3.722.738'dir. Karpat, kadınları da dâhil etmek üzere bu rakamı ikiyle çarpmış ve toplam Osmanlı nüfusunun 7,5 milyon civarında olduğunu iddia etmiştir.¹⁶⁰

Enver Ziya Karal ise Osmanlı Tarihi adlı eserinde devletin Yakınçağ başlarındaki nüfusunu 25 milyon olarak belirtmektedir.¹⁶¹ Yakınçağ'ın 1789 yılında yaşanan Fransız İhtilali ile başladığı düşünüldüğünde, 1831 tarihine kadar geçen 42 yıllık süreçte bu kadar büyük nüfus farkının olamayacağı kesindir. Bu nedenle iki görüşten birinin hatalı olduğu açık ve tartışmasızdır. Ancak, Tabakoğlu'nun Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu hakkındaki görüşü Karal'ı destekler niteliktedir. Tabakoğlu, Osmanlı Devleti'nin 1844-1845 yıllarındaki genel nüfusunun 28,9 milyon, Anadolu nüfusunun ise 11,8 milyon civarında olduğunu iddia etmektedir.¹⁶² Bununla beraber, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen göçler nedeniyle Anadolu'nun nüfusu her geçen yıl artmıştır.¹⁶³

¹⁵⁹ Arslan, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, 86-92.

¹⁶⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 150, 59.

¹⁶¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 5/1.

¹⁶² Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 137.

¹⁶³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 49.

1853-1856 ve 1877-1878 yıllarında Rusya ile yapılan savaşlar, milyonlarca muhacirin Anadolu'ya göç etmesine neden olmuştur.¹⁶⁴ Savaşın kaybedilmesiyle bağımsız Balkan devletleri ortaya çıkmış, eskiden Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Balkan milletleri bu devletlerin vatandaşları olmuşlardır. Osmanlı Devleti milyonlarca insanını kaybetmiş, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı bir ülke haline dönüşmüştür.¹⁶⁵ 19. yüzyılın başında devlet tahmini 3 milyon km² büyüklükte iken, 1914'e gelindiğinde 1,3 milyon km²'ye düşmüştür. Müslüman halk Anadolu coğrafyasının nüfus yoğunluğunu hatırı sayılır biçimde arttırmıştır.¹⁶⁶ Osmanlı nüfusunun 1875 yılında 19,8 milyon, 1885 yılında 24,5 milyon ve 1895 yılında 27,2 milyon olduğu bilinmektedir. Nüfusun baskın çoğunluğunu ise Müslümanlar oluşturmuştur. Müslümanların Osmanlı Devleti içindeki nüfus oranı %80'in üzerine çıkmış, bu oran zaman geçtikçe artış göstermeye devam etmiştir.¹⁶⁷

Yapılan nüfus sayımlarında sadece vergi veren erkek nüfusun hesaplanması birçok problemi beraberinde getirmiş, yerleşim bölgelerinin demografik yapısı net olarak ortaya konulamamıştır.¹⁶⁸ Osmanlı nüfusu hakkında bilgi veren salnamelerdeki kayıtların da tartışmalı olduğu söylenebilir. Salmaların önceki dönem verileri üzerine birtakım yeni bilgilerin eklenmesiyle oluşturulduğu, bu nedenle tam olarak gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir.

Nüfus, sınırları çizilmiş belirli bir bölgede yaşayan insanların toplam sayısı olup, sosyal yapının en temel dinamiğini oluşturmaktadır. Bir bölgede yaşayan nüfus varsa, aynı zamanda orada sosyal, ekonomik ve kültürel bir varlık da mevcut demektir. Adapazarı 19. yüzyılın başında küçük bir kasaba havasında iken, bölgeye gelen muhacirlerle birlikte büyük bir şehire dönüşmüştür. Adapazarı'nın demografik yapısı değişmiş, nüfusu hızla artmıştır. I. Meşrutiyet döneminde bağlı olduğu İzmit'i bile nüfus olarak geride bırakan Adapazarı'nın, kısa zaman içinde muazzam bir gelişme gösterdiği tartışmasızdır.

¹⁶⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), 87-88.

¹⁶⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 67.

¹⁶⁶ Halil İnalçık & Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul: Eren Yayınları, 2006), 2/885-1053.

¹⁶⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 74, 97, 99.

¹⁶⁸ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998), 2.

1.6. Osmanlı Demografik Yapısı İçinde Adapazarı'nın Nüfusu

Bir şehrin nüfus miktarı, nüfusun etnik ve dini kimliği gibi istatistiki bilgiler o bölgenin sadece demografik yapısıyla ilgili değil, aynı zamanda sosyo-kültürel yapısıyla ilgili de bilgiler verir. Bu nedenle, Adapazarı'nın I. Meşrutiyet dönemindeki nüfusuna gelmeden önce bölgenin geçmiş dönemlerden I. Meşrutiyet dönemine kadarki nüfusunu ve bu nüfusu oluşturan yapıyı ortaya koymak gerekmektedir. Yaşanan savaşlar ve kaybedilen topraklar sebebiyle oluşan göç hareketlerinden Osmanlı coğrafyasının hemen her bölgesi etkilendiği gibi, araştırmamıza konu olan Adapazarı ve çevresi de fazlasıyla etkilenmiştir. Bölgeye gelen muhacirler, Adapazarı ve çevresinin demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı üzerinde önemli değişimler yaşanmasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi Adapazarı bölgesinin Bizans'ın elinden alınmasıyla Osmanlılar bölgede küçük köyler kurmuş, bölgenin yerel halkı olan Bizans Rumları ile beraberce yaşamaya başlamışlardır.¹⁶⁹ Osmanlılar tarafından bölgeye iskân edilen ilk Türk halkları arasında Türkmen-Yörük halkı yer almaktadır.¹⁷⁰ Bunun temel nedeni olarak, Rumların yaşadığı bölgeyi bir an önce Türkleştirme isteğinin olduğu söylenebilir. Bu politika Osmanlı Devleti'nin genel bir politikasıdır. Devlet bu uygulamayı sadece Adapazarı ve çevresinde değil, Hristiyanların elinden aldığı her bölgede uygulamıştır. Bu suretle birlikte yaşamaya başlayan Adapazarı halkları zamanla bölgenin gelişimi ve dönüşümünü beraberce inşa etmişler, yüzyıllarca huzur içinde yaşayarak Adapazarı şehir tarihine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Rusya ile 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 yılları arasında yapılan savaşlar, binlerce muhacirin Adapazarı ve çevresine göç etmesine neden olmuştur.¹⁷¹ Adapazarı'nın demografik kaderini değiştiren en önemli unsur, esâsen bölgeye yapılan bu mecburi göçlerdir.¹⁷² I. Meşrutiyet dönemine kadar, Adapazarı'nın nüfusu hakkında bilgi veren yeterli kaynaklar mevcuttur. Tahrir ve temettuât defterleri, 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımına kadar en önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁶⁹ Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/178.

¹⁷⁰ Musa Taşdelen, "Sakarya'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı Üzerine", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 2/834.

¹⁷¹ İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", 1/639.

¹⁷² Çalışmamızın üçüncü bölümünde "Göçler" ana başlığı altında izah edileceğinden, bu bölümde daha fazla ayrıntıya girilmemiştir.

Ayrıca, bu döneme kadar çeşitli seyyahlar tarafından tutulan notlar da demografik açıdan pek kıymetli bilgileri barındırmaktadır. 1831 nüfus sayımı hakkında tartışmalar olsa da, bahsedilen nüfus sayımının gerçek manada güvenilir ilk çalışma olduğu açıktır.

Adapazarı, 1831 nüfus sayımında Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı sınırlarında yer almaktadır. Belgelerde "Adapazarı maa Sapanca" olarak geçen bu bölgede, 5.337 Müslüman ve 4.274 gayrimüslim olmak üzere toplam 9.611 kişi sayılmıştır. Aşağıda verilen tabloda, 1831 nüfus sayımına göre Kocaeli Sancağı'nın genel nüfus verileri de mevcuttur. Sadece erkek nüfusun sayıldığı bu sayım ile Adapazarı ve çevresi hakkında çok önemli ve kıymetli bilgilere ulaşabilmektedir. 1831 yılında Kocaeli Sancağı'nın nüfus verileri şu şekildedir:¹⁷³

Tablo 1:
1831 Nüfus Sayımına Göre Kocaeli Sancağı'nın Nüfus Verileri

Kocaeli Sancağı	Müslüman	Gayrimüslim	Çingene	Toplam
İzmit (Merkez)	5.597	5.972		11.569
Adapazarı maa Sapanca	5.337	4.274		9.611
Akhisar	3.628	1.314		4.942
Geyve	2.679	1.108		3.787
İzmit	3.220	957		4.177
Pazarköy	1.980	3.434		5.414
Yalakabad	918	3.011		3.929
Karamürsel	1.443	1.496		2.939
Kaymas	3.388	814		4.202
Şeyhler	3.382	479		3.861
Kandıra ve Gençli	3.066			3.066
Ağaçlı	1.732			1.732
Hendek ve Akyazı	2.107			2.107
Karasu	1.302			1.302
Abısafı	780			780
Sarıçayır	849			849
Beşdivan	342			342
Akabad	1.236			1.236
Yabancılar	1.667	694		2.361
Şile	3.517	1.957	55	5.529
Taşköprü	3.766	41	29	3.836
	51.936	25.551	84	77.571

¹⁷³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 154.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Adapazarı maa Sapanca kazası İzmit'ten sonra en yoğun bölgedir. Adapazarı'nda yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusun da birbirine çok yakın olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı'ndaki Müslümanlar genel nüfusun %55,5'ini, gayrimüslimler ise %44,5'ini oluşturmuşlardır. Görüldüğü gibi, Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Sancağı'nın genel nüfusu ise 77.571'dir. Adapazarı'nın toplam nüfusunun 9.611 olduğu düşünüldüğünde, Adapazarı'nın sancak dâhilindeki nüfusun %12,3'ünü barındırdığı anlaşılmaktadır. 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımından bir sene sonra İzmit, Sapanca, Adapazarı, Geyve ve Pamukova civarını gezen ünlü Fransız seyyah ve arkeolog Charles Texier de yukarıda işaret edilen tabloya yakın istatistiki bilgiler vermiştir.¹⁷⁴

Nitekim Texier, 1832 yılında Kocaeli Sancağı'nın merkez kazası olan İzmit'te 2500 Türk, 1200 Rum, 800 Ermeni ve 500 civarında da Yahudi ailenin yaşadığını belirtmiştir. Texier, diğer ufak etnik gruplarla beraber toplam bölge nüfusunun 30.000 civarında olduğunu tespit etmiştir.¹⁷⁵ Tabloda da görüldüğü gibi, İzmit'in nüfusu 1831 sayımına göre 11.569'dur. Bununla beraber, 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımında sadece erkeklerin sayıldığı unutulmamalıdır. Kadınlar da hesap edildiğinde, nüfus verilerinin birbirine çok uzak olmadığı görülmektedir. Bu rakamın ikiyle çarpılmasıyla 23-24 bin civarında bir nüfusa ulaşılmaktadır ki; bu sayı aslında Texier'in tespitine çok yakındır. Klasik bir Osmanlı ailesinin genellikle 5 kişiden oluştuğu bilinmektedir. Texier'in verdiği aile sayıları beş ile çarpılırsa, bu sayı 25.000 civarında olacaktır.

Texier, diğer etnik grupların da 5.000 civarında nüfusa sahip olabileceğini düşünerek ulaştığı sayıya 5.000 kişilik bir ekleme yapmış olmalıdır. Bu nedenle toplam nüfusun 30.000 civarında olduğunu ifade etmiştir. Ancak, bölgede nüfusu 5.000'i bulacak küçük etnik grupların olmadığı düşünülmektedir. Bölgenin Rum, Ermeni ve Yahudi cemaati dışında farklı bir gayrimüslim tebaa barındırmadığı, ya da çok az sayıda barındırdığı bilinmektedir. Bu bağlamda, bölgenin 1831 nüfus sayımı verileri ile Charles Texier'in bölge nüfusu hakkındaki görüşü birbiri ile örtüşmektedir.

¹⁷⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 154.

¹⁷⁵ Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 37.

Ne yazık ki Charles Texier yapmış olduğu gezide İzmit'in nüfusu hakkında bilgi verirken, Adapazarı'nın nüfusu hakkında bilgi vermemiştir. Texier'in hangi nedenle bu şekilde davrandığı bilinmemektedir. İzmit'in merkez kaza olması sebebiyle Texier'in daha fazla ilgisini çektiği, bu nedenle incelemelerini bu bölgede yoğunlaştırdığı düşünülmektedir. Bununla beraber, Texier'in İzmit'in nüfusu hakkındaki tespitleri ile 1831 nüfus sayımındaki veriler neredeyse aynıdır. Bu bağlamda, 1831 nüfus sayımının Adapazarı nüfusu hakkında da doğru bilgiler verdiği açıktır. 1831 sayımına göre Adapazarı'nın nüfusu 9.611'dir. Ancak, yukarıda da izâh edildiği gibi bu rakam sadece erkek nüfusu içerdiğinden, kabaca bir hesapla bu sayının ikiyle çarpılması gerekecektir. Bu bilgiler ışığında, Adapazarı'nın 1830'lu yıllarda takriben 20.000 nüfuslu bir şehir görünümünde olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Adapazarı'nın nüfusuyla ilgili bizlere önemli ipuçları veren bir diğer kaynak da temettuât defterleridir. Temettuât defterlerine göre Adapazarı kazası ve köylere ait demografik bilgiler¹⁷⁶ aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Narin, "Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı Kazası", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 10/1 (2008), 221-231. Bu çalışmada Adapazarı'nın temettuât defterleri nakledilmiş, veriler okuyucunun bilgisine salt bir şekilde sunulmuştur. Bu defterlerde geçen mahalle ve köylere ait bilgilerin yeterli düzeyde tartışılmadığı, önemli bir çıkarımda bulunulmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın temettuât defterlerinin yorumlanmasından ziyâde, bir durum tespiti yapmak amacıyla yapıldığı açıktır.

¹⁷⁷ BOA, ML.VRD.TMT.d, 2837, 2838, 2842, 2844, 2851, 2853, 2855, 2866, 2867, 2869, 2870, 2871, 2873, 2874, 2877, 2879, 2882, 2883, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 4572, 4573, 4574, 4580, 4581.

Tablo 2:
1844 Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı Kazası'nın Nüfusu

Köy İsimleri	Hane	Tahmini Nüfus	Mahalle İsimleri	Hane	Tahmini Nüfus
Abalı	33	165	Bağcılar	17	85
Beylikkişla	28	140	Hocaoğlu	51	255
Budaklar	48	240	Kuyumcu	36	180
Çalılar	19	95	Mehmed Efendi	31	155
Çaybaşı	17	85	Pabuççular	39	195
Çaykişla	36	180	Tekeler	55	275
Çökekler	28	140	Yahyalar	38	190
Dağdibi	46	230			
Demirciler	68	340			
Doğancılar	27	135			
Göktepe	9	45			
Hacılar	34	170			
Hacı Ramazanlar	16	80			
İkizce	14	70			
İlyaslar	28	140			
Kadılar Maa Güneşler	42	210			
Kamışlı	26	130			
Karakamış	29	145			
Karaman	17	85			
Kurtbeyler	20	100			
Poyrazlar	27	135			
Rüstemler	15	75			
Süleyman Bey	31	155			
Taşkısığı	9	45			
Taşlık	75	375			
Tavuklar	53	265			

Verilen tabloda da görüldüğü üzere, temettuât defterlerine göre 1844 yılında Adapazarı kaza merkezinde 7 mahalle olup, bu mahallelerde toplam 267 hane tespit edilmiştir. Hanelerde yaşayan nüfusun tahmini değeri için 4-7 arasında değişen görüşler olsa da, genellikle kabul edilen görüşün 5 olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda hane sayısının beş ile çarpılmasıyla 1.335 rakamına ulaşılmaktadır ki, bu sayı 1844 yılında Adapazarı merkez kazasının tahmini nüfusedir. Adapazarı kazasına bağlı köy sayısı ise 26 olup, bu köylerde toplam 795 hane bulunmaktadır. Bu sayı beş ile çarpıldığında ise, Adapazarı kazasına bağlı köylerde 3.975 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki toplam hane sayısı ise 1.602'dir. Bu durumda, Adapazarı'nın kentli ve köylü toplam tahmini nüfusunun 5.310 olduğu söylenebilir.

Temettuât defterlerindeki verilere göre, Adapazarı'nın köylü ve kentli toplam nüfusu 5.310 civarındadır. Defterlerden de anlaşılacağı üzere, 19. yüzyıl ortalarında Adapazarı nüfusunun çoğunluğu köylerde yaşamaktadır. Merkezi bölgenin nüfusu 1.335 iken, köylerdeki nüfus 3.975 civarındadır. Bu istatistiki bilgilerden de görüldüğü gibi, Adapazarı'nın köylerindeki toplam nüfus, şehir merkezinin neredeyse üç katı büyüklüğündedir.

Adapazarı kazasına bağlı 7 mahalle arasındaki en yoğun nüfuslu mahalle, 275 nüfus ile Tekeler'dir. Onu 255 nüfus ile Hocoğlu mahallesi takip etmektedir. En az nüfusa sahip mahalle 85 nüfusla Bağcılar iken, en az nüfuslu ikinci mahalle ise 155 nüfusu ile Mehmed Efendi mahallesidir. Adapazarı'nın en yoğun nüfuslu mahallesi olan Tekeler, en az nüfuslu mahalle olan Bağcılar'ın üç katından fazla nüfusu barındırmaktadır. Adapazarı kaza merkezinde yaşayan 1.335 kişinin toplam mahalle sayısı olan 7'ye bölünmesiyle, Adapazarı merkezinin genel nüfus ortalamasının 190,7 olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda 4 mahalle ortalamanın altında kalmış, 3 mahalle ise ortalamayı yakalamış veya geçmiştir. Tablodan da anlaşılacağı gibi, Bağcılar, Kuyumcu, Yahyalar ve Mehmed Efendi mahalleleri genel ortalamanın altında kalmıştır. Hocoğlu, Pabuççular ve Tekeler mahalleleri ise ortalamanın üstündedir.

Adapazarı'na bağlı 26 köy içerisindeki en yoğun nüfuslu köy ise 375 nüfusu barındıran Taşlık köyüdür. Taşlık köyüne en yakın nüfusa ise 340 kişilik nüfusu ile Demirciler köyü sahiptir. Taşkısığı ve Göktepe köyleri ise 45 kişilik nüfusları ile en az nüfuslu köylerdir. Bu bağlamda Adapazarı'nın en yoğun nüfuslu köyü olan Taşlık köyünün, en az nüfuslu köylerin 8 katından fazla nüfusu barındırdığı anlaşılmaktadır. En az nüfuslu olan Taşkısığı ve Göktepe köylerini, 70 kişilik nüfusu ile İkizce köyü takip etmektedir. Adapazarı'na bağlı 26 köyün nüfus ortalaması ise 152,8 olarak tespit edilmiştir. Tablodaki verilerden sadece 10 köyün ortalamanın üzerinde olduğu, 16 köyün ise ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktadır. Beylikışla, Çalılar, Çaybaşı, Çökekler, Doğancılar, Göktepe, Hacı Ramazanlar, İkizce, İlyaslar, Kamışlı, Karakamış, Karaman, Kurtbeyler, Poyrazlar, Rüstemler ve Taşkısığı köyleri ortalamanın altında kalmıştır. Abalı, Budaklar, Çaykışla, Dağdibi, Demirciler, Hacılar, Kadılar maa Güneşler, Süleyman Bey, Taşlık ve Tavuklar köyleri ise ortalamanın üzerindedir.

Adapazarı'nın demografik yapısı hakkında A. D. Moustier isimli Fransız gezgin de önemli bilgiler vermiştir. 1862 yılında bölgeden geçen gezgin, Adapazarı'nın Sakarya Nehri'nin sol kıyısında kurulan 10.000 nüfuslu bir şehir olduğundan bahsetmiştir. Moustier, bu bölgenin bazen Adaköy ve bazen de Adapazarı olarak anıldığını ifade etmiştir.¹⁷⁸ Dikkat edilecek olursa, 1831 nüfus sayımında Adapazarı'nın nüfusu 9.611 olarak sayılmıştır. Moustier ise 1862 yılında Adapazarı'nın 10.000 civarında nüfusu olduğunu belirtmektedir. Bu durum, aradan 30 yılı aşkın zaman geçmesine rağmen Adapazarı'nda neredeyse hiç nüfus artışı yaşanmadığı gibi bir algı oluşturmaktadır. Ancak, bu durum ihtimal dâhilinde değildir. Adapazarı'nın özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun göçlere maruz kaldığı aldığı bilinmektedir. Bu durum şu şekilde izâh edilebilir ki; 1831-1832 yıllarında Adapazarı ve Sapanca'nın nüfusu birlikte hesaplanırken, Moustier'in incelemelerde bulunduğu 1862 yılında sadece Adapazarı kazasının nüfusu göz önüne alınmıştır. Görüldüğü gibi, Adapazarı özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra göçlerle büyük bir nüfus artışı yaşamış, Sapanca hariç tutulduğunda bile bu yıllarda 10.000 nüfuslu bir şehir görünümünü almıştır. Bu durum, Adapazarı'nın göç dalgalarından etkilendiğini ve göçler nedeniyle nüfusunun artmaya başladığını göstermektedir.

Salnamelerin Adapazarı bölgesiyle ilgili çok önemli bilgiler sundukları yukarıda izâh edilmişti. Her salnameden olmasa da, bazı vilayet ve devlet salnamelerinden de Adapazarı bölgesinin nüfusu hakkında kıymetli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Nitekim 1870 yılında Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı olan Adapazarı ve civarının nüfusu hakkında Hüdavendigâr Vilayeti salnamesinde çok kıymetli bilgiler mevcuttur. Sadece erkek nüfusun sayıldığı bu salname, Adapazarı nüfusu hakkında bilgi verdiği gibi, civardaki kazalar hakkında da bilgiler vermektedir. 1870 yılında Adapazarı ve çevresinin nüfus verileri şu şekildeydi¹⁷⁹:

¹⁷⁸ Konukçu, "Sakarya ve Gezginler", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/125.

¹⁷⁹ Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, 33.

Tablo 3:
1870 Yılında Adapazarı ve Çevresinin Erkek Nüfusu

Bölgeler	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Adapazarı-Karasu	5.469	3.142	8.611
Absafi ve Karaçayır	1.261	-	1.261
Geyve	2.957	2.032	4.989
Akhisar	3.898	1.967	5.865
Todurga-Taraklı	2.545	-	2.545
Akabad-Hendek	1.821	-	1.821
Sapanca	297	94	391
Beşdivan-Ağaçlı	2.023	-	2.023
Toplam	20.271	7.235	27.506

Tabloda da görüldüğü gibi, 1870 yılında Adapazarı ve çevresinin toplam nüfusu 27.506'dır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki nüfus dengeli bir oran takip ederken, bu tarihten sonra aradaki denge Müslümanların lehine bozulmaya başlamıştır. 1870 yılına gelindiğinde, Müslümanların nüfusunun gayrimüslimlerin neredeyse üç katına ulaştığı anlaşılmaktadır. Adapazarı'nın demografik yapısı ve kültürü değiştirmiş, şehir farklı bir havaya bürünmüştür.

1877 yılına ait devlet salnamesine göre, Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'nın toplam nüfusu 75.599'dur. 1877 yılında Adapazarı'nın nüfusu 16.792 iken, Geyve'nin nüfusu ise 17.250'dir. Bu durumda, bugünkü Sakarya ili sınırlarında 34.042 nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. İzmit'in 13.019, Kandıra'nın 19.533, Karamürsel'in ise 9.005 nüfusa sahip olduğu dikkate alındığında, Adapazarı'nın nüfus ortalamasının iyi olduğu söylenebilir. Adapazarı ve Geyve'nin bağlı bulunduğu İzmit'ten daha kalabalık olması ise dikkat çekmektedir. Bu bölgelerin son dönemlerde aldıkları göçlerin de etkisiyle önemli bir konuma geldikleri açıktır. Karpat'a göre 1881/1882-1893 Osmanlı genel sayımında İzmit Livası'nın ve kazalarının nüfus dağılımları ise şu şekildedir¹⁸⁰:

¹⁸⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 168-169.

Tablo 4:
1881/1882-1893 Yıllarında İzmit Sancağı'nın Nüfusu

Tebaa	İzmit Merkez		Adapazarı		Kandıra		Geyve		Karamürsel	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
Müslim	9.285	9.963	18.991	21.327	21.011	19.675	11.528	10.605	4.960	5.772
Rumlar	1.696	1.880	1.307	1.210	990	1.098	2.229	2.291	5.136	5.887
Ermeni	7.826	8.011	5.432	5.270	626	633	2.818	3.055	1.607	1.942
Bulgar	5	8								
Katolik	63	70								
Yahudi	78	84	3	3				1		
Protestan	333	382					36	43		
Yabancı Uyruklu	51	54	27	40				1		18
Toplam	19.337	20.452	25.912	28.012	22.627	21.406	16.611	15.996	11.703	13.619
Toplam Nüfus	39.789		53.924		44.033		32.601		25.322	

Tablodan anlaşıldığı gibi, Adapazarı'nın nüfusu her geçen gün artmış ve bağlı olduğu İzmit'i dahi geçmiştir. 1881-1893 sayımlarına göre İzmit'in nüfusu 39.789 iken, Adapazarı'nın nüfusu 53.924'tür. İzmit Mutasarrıflığı'nın genel nüfusu ise bu dönemde 195.675 olmuştur. 1893 yılına ait bir belgeden, İzmit Sancağı dâhilinde yaşayan Ermeni nüfus hakkında da ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. İzmit Mutasarrıflığı ve Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalarda İzmit Sancağı dâhilinde 18.685 kadın ve 19.089 olmak üzere 37.774 Ermeni'nin yaşadığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, 465 kadın ve 545 erkek olmak üzere 1.010 Protestan Ermeni'nin ve 62 kadın ve 64 erkek olmak üzere 126 Katolik Ermeni'nin de bölgede ikâmet ettiği belirtilmiştir. Bu

bağlamda, 1893 yılında İzmit Sancağı'ndaki toplam Ermeni nüfusunun 38.910 olduğu anlaşılmaktadır.

Adapazarı ve Geyve kazalarında nüfus yazımı için oluşturulan komisyonlarında Ermeni üyelerin de vazifelendirildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin de bu kazalarda görev yaptığı, ancak ahâlisi tamamen Müslüman olduğu için Kandıra kazasında Ermenilerin görevlendirilmediği ifade edilmiştir.¹⁸¹ Dâhiliye Nezareti'nin İzmit Mutasarrıflığı'ndan neden böyle bir bilgi istediği konusunda ise bir açıklama yoktur. Bununla beraber, Ermenilerin bu komisyonlarda kendilerine yer verilmediğinden bahisle şikâyet arzuhali göndermiş oldukları açıktır. Hatta Ermenilerin bu şikâyetleri Osmanlı makamlarına değil, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi yabancı ülke sefaretlerine yapmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Ermeniler, başlarına gelen sorunlarda Osmanlı Hükümeti'ne müracaat etmek yerine, bahsedilen bu devletlere müracaat etmeyi daha uygun bulmuşlardır.

Protestan ve Katolik Ermenilerin mezhebi belirtilirken, çoğunluğu oluşturan 37.774 kişilik Ermeni grubu hakkında bir açıklama yapılmaması ise şaşırtıcıdır. Ancak, Osmanlı Ermenilerinin genel olarak Gregoryen Ermeni olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, bu konuda bir açıklanma yapmaya gerek duyulmadığı düşünülmektedir. Misyonerlik çalışmalarından önce Osmanlı Ermenilerinin büyük çoğunluğunun Gregoryen Ermeni olduğu, yüzyıllardır bu şekilde hayatlarını sürdürdükleri bilinmektedir.

Görüldüğü gibi, İzmit Sancağı'nın genel nüfusunu yansıtan yukarıdaki tablo net bilgiler içermektedir. Ancak, Adapazarı ve çevresindeki bazı nüfus verilerinin hatalı ve eksik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Ocak 1894 tarihli bir belgede, Hindistan'ın Müslüman ahâlisinden ve İngiltere Devleti tebaasından olan birinin neden olduğu taabiyet sorununa değinilmektedir. Yaklaşık 50 sene önce Adapazarı'na gelen mezkûr şahıs, bir Osmanlı kızıyla evlenmiş ve 20 sene kadar önce de vefat etmiştir. Bu şahısın evliliğinden 2 oğlu olmuş, bu çocukların hangi ülke vatandaşı oldukları konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Bu çocuklardan birinin askerlik çağına gelmesi ile durum ortaya çıkmış, bu kişiler hakkında ne gibi muamelede bulunulacağı konusunda bir sorun

¹⁸¹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.DH], 6/72.

oluşmuştur. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, şayet bu kişiler Osmanlı vatandaşı ise kimliklerinde neden böyle bir ibare olmadığı sorulmuş, bu konu hakkında bir tahkikat başlatılması istenilmiştir. Bu ibarenin kimliklerine işletilmesi ve askerlik görevini ifa etmek için yaşları gelince silah altına alınması emredilmiştir.¹⁸²

Öyle anlaşılıyor ki, anne veya babadan birinin Osmanlı vatandaşı olmaması durumunda, çocukları bazı sorunlar yaşamaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre, bu durumda ebeveynler Osmanlı Hükümeti'ne müracaat etmeli ve çocuklarının Osmanlı vatandaşı olduğunu bildirmelidir. Aksi takdirde çocukların hukuki statüsü belirsiz kalmakta, resmi işlerde problemler yaşanmaktadır. Bu çocukların yaşadığı vatandaşlık sorununun nihâi olarak nasıl çözüldüğü konusunda elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Ancak, yaşları gelince askere alınmaları ifadesinden bu şahısların Osmanlı vatandaşı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'in 1890 yılında verdiği bilgiye göre; Adapazarı 59.598, Geyve ise 35.144 nüfusa sahiptir. Adapazarı ve Geyve'nin tabii olduğu İzmit Mutasarrıflığı'nın toplam nüfusu ise 222.760'tır.¹⁸³ Bu bağlamda, Adapazarı ve Geyve'nin İzmit Sancağı'nın neredeyse yarısını barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde sancak nüfusunun %42,5'i ikâmet etmektedir. 1891 yılında yayınlanan Şark Ticaret Yıllığı ise, İzmit Sancağı'nın genel nüfusunun yaklaşık olarak 300.000 olduğunu kaydeder. 1891 yılında, Adapazarı'nın nahiye ve köyleri ile birlikte toplam nüfusu 59.073'tür. Sadece Adapazarı kaza merkezinde 24.613 nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır. Adapazarı kaza merkezindeki nüfus dağılımına bakıldığında, Türk ve Ermenilerin en büyük etnik grubu oluşturdukları görülmektedir. Bölgede 9.125 Türk, 10.256 Ermeni, 1.565 Rum, 3.329 Balkan muhaciri ve Adapazarı'nda görev yapan 338 askeri personel bulunmaktadır.¹⁸⁴

Yukarıda verilen tablodan anlaşıldığına göre, 1893 yılında Adapazarı'nda 40.318 Müslüman ve 13.606 gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Bu bilgiler yüzde cinsinden ifade edildiğinde, Adapazarı nüfusunun %74,7'sinin Müslüman, %25,3'ünün ise gayrimüslimlerden oluştuğu söylenebilir. Cuinet'in verdiği nüfus verileri ile Şark

¹⁸² BOA, DH.MKT, 188/45.

¹⁸³ Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 41.

¹⁸⁴ *Annuaire Oriental*, ed. Raphael C. Carveti, 748, 752-754.

Ticaret Yıllığı paralellik göstermektedir. Ancak, Karpat'ın Adapazarı'nın 1893 yılındaki nüfusuna dair tespitleri bu kaynaklarla çelişmektedir. Cuinet, Adapazarı nüfusunu 59.598 olarak tespit etmiş, Şark ticaret Yıllığı'nda ise bölge nüfusu 59.073 olarak gösterilmiştir. Karpat ise, Adapazarı nüfusunun 53.924 olduğunu iddia etmektedir.

Müslümanlara nispeten az olsa da, Adapazarı çevresinde yoğun bir gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Özellikle Ermeni nüfusunun artmasındaki etkenlerden biri de Armeşe Ruhban Okulu'dur. Polonyalı Simeon'un 17. yüzyılın ilk yarısında üç Ermeni köyün ortasında küçük bir manastır olarak betimlediği bölge,¹⁸⁵ 19. yüzyılda içinde ruhban okulu bulunan ve çevresinde nüfus toplayan büyük bir merkez haline gelmiştir. Bu bölgede gittikçe zenginleşen Ermeniler, nüfus olarak en kalabalık gayrimüslim grubunu oluşturmuşlardır. Kafkasya ve Rumeli'den gelen Müslüman göçlerine rağmen, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim nüfus oldukça fazladır. Bunun nedenlerinden biri de bölgede ticaret ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesidir. Şehirde çok sayıda tüccarın bulunduğu bilinmektedir. Bu tüccarlar ticaret yapıp zenginleşiyor, bu durum gayrimüslimlerin sosyal hayatına olumlu bir şekilde yansıyor.¹⁸⁶ Bölgede ikâmet eden Müslümanlar için ise zaman aleyhte hareket etmeye devam etmiştir. Gayrimüslimler zenginleştikçe nüfus olarak çoğalırken, Müslümanlar fakirleştikçe azalmışlardır.¹⁸⁷

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa ve Mirliva Sadık Bey'in 1900 yılına ait verdiği bilgiler, Adapazarı'nın gayrimüslim nüfusunun 20. yüzyılın başında ne denli arttığını anlamamız açısından önemlidir. Musa Kazım Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 18 Haziran 1900 tarihli yazıda, Adapazarı'nda ikâmet eden tüm Hristiyanların kadın ve erkek toplam sayıları bildirilmiştir. Gönderilen şifreli yazıdan Adapazarı'nda 214 Protestan, 10.573 Ermeni ve 1.115 Rum'un yaşadığı anlaşılmaktadır. Mirliva Sadık Bey'in gönderdiği şifreli yazıda ise Adapazarı'nın gayrimüslim nüfusu hakkında hane bazında

¹⁸⁵ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 22.

¹⁸⁶ Ali Ata Yiğit, "19. Yüzyılda İzmit ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfusun Yoğunlaşması ve Sonuçları", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/1633-1634.

¹⁸⁷ Tefvik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997), 23-25, 33-38.

bilgiler verilmiştir. Sadık Bey'in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda 85 Protestan, 3.000 Ermeni, 700 Rum ve 30 kadar da Yahudi hanesi bulunmaktadır.

1900 yılında Adapazarı'nın köylerinde 22.046 erkek ve 19.936 kadın olmak üzere toplam 41.982 Müslüman ikâmet etmektedir. Adapazarı'nın köylerinde yaşayan gayrimüslim nüfus ise Müslümanlardan çok daha düşük seviyedir. Adapazarı'nda ikâmet eden Rumların nüfusu 888 erkek ve 941 kadın olmak üzere 1.829'dur. Ermenilerin nüfusu ise 1.282 erkek ve 1.167 olmak üzere 2.449'dur.¹⁸⁸ Adapazarı şehir merkezinde ikâmet eden Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında büyük bir fark yok iken, köylerde bu oran büyüktür. Adapazarı köylerinde daha çok Müslümanların yaşadığı dikkat çekmektedir. Bu durumun temel nedeni Müslümanların daha çok tarım ve hayvancılık işleriyle uğraşmasıdır. Geçimlerini bu yolla sağlayan Müslüman halk genellikle köylerde yaşamayı tercih ederken, geçimlerini daha çok ticaretle sağlayan gayrimüslimler şehir merkezinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

1903 yılına gelindiğinde, İzmit Sancağı'nın genel nüfusu 270.000'e ulaşmıştır.¹⁸⁹ Buna bağlı olarak, Adapazarı'nın nüfusu da hızla artmaya devam etmiştir. Karpat'a göre Adapazarı'nın 1906 yılındaki toplam nüfusu 97.425'tir. Adapazarı nüfusunun 73.048'i Müslüman, 7.695'i Rum, 15.869'u Ermeni, 628'i Protestan Ermeni, 101'i Yahudi, 84'ü ise yabancı ülke vatandaşlarından oluşmaktadır.¹⁹⁰ Görüldüğü gibi, Adapazarı çeşitli milletleri bir arada barındıran bir bölgeydi. Adapazarı ve çevresinde Müslümanların yanı sıra, azımsanmayacak derecede gayrimüslim nüfus ikâmet etmekteydi. Gayrimüslim tebaanın çoğunluğunu ise Ermeni ve Rumlar oluşturuyordu. 1906-1907 yıllarına gelindiğinde bölge nüfusu daha da artmıştı. Sancak dâhilinde 290.517 kişi yaşıyor, bu nüfusun 97.425'i ise Adapazarı'nda ikâmet ediyordu. Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'nın bu yıllardaki nüfusu şu şekilde idi:¹⁹¹

¹⁸⁸ BOA, Y.PRK.UM, 50/100, 2-3.

¹⁸⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye [S.N.M.U], 1321 (1903), 715.

¹⁹⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 204.

¹⁹¹ Olgun, "Sakarya'da Eğitim", 2/952.

Tablo 5:
1906-1907 Yıllarında İzmit Sancağı'nın Genel Nüfus Verileri

	Müslüman	Rum	Ermeni	
Kazalar	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	TOPLAM
İzmit	19.535 17.755	2.588 2.361	11.082 10.456	65.589
Adapazarı	38.251 34.797	4.095 3.600	7.967 7.902	97.425
Karamürsel-Yalova	11.012 9.611	7.849 7.284	2.657 2.487	40.908
Geyve	15.946 15.357	3.198 3.196	4.147 4.037	46.063
Kandıra	19.546 18.750	875 820	272 260	40.532
TOPLAM	10.4290 96.270	18.605 17.261	26.125 25.140	290.517

Adapazarı'nın nüfusu 1831 yılında 9.611, 1844 yılında ise 5.310 olarak gözükmektedir. Bu durum, ilk etapta Adapazarı'nın nüfusunun azaldığı gibi bir izlenim oluşturmaktadır. Ancak, 1831 yılındaki nüfus sayımında Adapazarı'nın nüfusuna Sapanca'nın da dâhil edildiği bilinmektedir. Nitekim bu tarihteki idari yapılanmada bu bölge "Adapazarı maa Sapanca" olarak anılmaktadır. 1844-1845 yıllarında ise sadece Adapazarı kazasından ibâret olan toplam nüfus tahminen 5.310 civarındadır. Bu bilgiler ışığında, Adapazarı nüfusunun esâsen azalmadığı ve hatta arttığı söylenebilir. Adapazarı'nın 1881-1893 sayımındaki nüfusu 53.924'tür. 1906 yılındaki nüfusu 97.425 olmuş, 1914 yılındaki nüfusu ise 102.051'e ulaşmıştır.¹⁹²

Adapazarı'nın 1831 yılında 9.611 olan nüfusunun 100.000'e ulaşması, nüfus artış hızının büyüklüğünü göstermektedir. Ancak, 1831 nüfus sayımında kadınlar sayılmamıştır. En az erkekler kadar kadınların da olduğu düşünüldüğünde, 1831 yılındaki nüfusun esâsen 20.000 civarında olduğu söylenebilir. Bu durumda, I. Meşrutiyet döneminin sonlarına gelindiğinde Adapazarı nüfusunun beş misli arttığı

¹⁹² Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alparğu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/452.

ortadadır. Adapazarı'ndaki doğum ve ölüm oranlarının normal seyrinde devam ettiği, ancak bölgeye yapılan zorunlu göçlerin bu duruma neden olduğu açıktır.

Bu nedenle bölgenin demografik yapısını, göçler öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele almak gerekmektedir. Adapazarı ve çevresine yapılan zorunlu göçler öncesinde bölgedeki nüfus sınırlı sayıda iken, göçlerle birlikte hızlı bir şekilde artmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı akabinde bölgeye birçok muhacir gelmiş, bu muhacirler için yeni köyler vücuda getirilmiştir. Nitekim 1888 yılında Adapazarı ve Geyve'deki toplam köy sayısı 313'e, 20. yüzyılın başlarında ise 406'ya kadar çıkmıştır.

Sonuç olarak şu belirtilmelidir ki, Adapazarı ve çevresi neredeyse 19. yüzyıla kadar tam manasıyla bir ikâmet bölgesi değildir. Sapanca'ya bağlı bir köy hüviyetinde olan Adapazarı, küçük bir yerleşim merkezi konumundadır. Stratejik ve jeopolitik olarak önemli bir bölgede konumlanmasına rağmen, Adapazarı bu avantajından iklim koşulları nedeniyle uzun yüzyıllar boyunca istifade edememiştir. Ancak, yukarıda da izâh edildiği gibi bölgeye iskân edilen binlerce muhacirin de etkisiyle Adapazarı ve çevresinin âdetâ kaderi değişmiştir. Adapazarı'nın 20. yüzyıla 100.000'e yaklaşan nüfusuyla birlikte girdiği ve büyük bir şehir konumuna yükseldiği görülmektedir.

BÖLÜM 2: SOSYO-EKONOMİK HAYAT

2.1. Adapazarı'nın Sosyal Yapısı

Osmanlı sosyal yapısı, dini yapılar etrafında şekillenmiştir. Müslümanlar için cami veya mescit, gayrimüslim tebaa için ise kilise veya havra hayatlarının temel merkezini oluşturmuştur. Müslümanlar için cami imamı, gayrimüslimler için ise kilise papazı veya havra hahambaşı temsilci olur, bölgenin düzeni bu din adamları eliyle sağlanırdı. Resmi olarak olmasa da, bölgenin asayişinden ilk etapta bu din adamları sorumlu idi. Dinsel farklılık hariç, dil ve etnik farklılık Osmanlı toplumunda önemli görülmemiştir. İmparatorluğun her sınıf ve her bölgesinden insanlar belirli kurallar çerçevesinde yaşamış, mahalle mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma mahalli olarak görülmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde mahalleler hukuki statüsünden ziyâde, kültürel ve içtimai bir yapıdır.¹⁹³

Osmanlı Devleti'nde sosyal tabakalaşma ve sosyal sınıfların oluşumunun temelini İslam dini oluşturmaktadır. İslami anlayış toplumda yönetici olanları yönettiklerinden sorumlu tutmuştur. Bu nedenle yönetici ve yöneten arasındaki ilişki bir tahakküm değil, bir sorumluluk ilişkisi şeklini almıştır.¹⁹⁴ Osmanlı sosyal sistemi bu nedenle sınıfsız bir yapı özelliği göstermektedir. Temele devlet bilincini koyan bu sistemde sosyal gruplar arasında bir ayırım yapılmazken, sosyal gruplar idari bakımdan yöneten-yönetilen, hukuki bakımdan hür-köle, dini bakımdan Müslüman-gayrimüslim, yerleşim bakımdan yerleşik-göçebe olarak ele alınmıştır.¹⁹⁵

Osmanlı sosyal yapısı içerisinde yönetilen konumda olan ve bir diğer ifadeyle "reâyâ" olarak belirtilen halk, üretimi yapan ve vergi mükellefi olan kesimi oluştururken, askeri zümre ise kendilerine tımar kesiminden, hazineden ve vakıflardan gelir ayrılan ve yöneten sınıfı oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde toplumun ayrıma tabi tutulmasının temel nedeni vergidir. Temel haklar bakımından Müslümanların gayrimüslimlerden bir farkı yok iken, vergi konusunda bu gruplar arasında farklılıklar mevcuttur. Gayrimüslim halk devlete cizye vergisi ödemek zorundadır. Hukuki açıdan hür-köle ayrımı söz konusudur. Osmanlılar köleliği bir eğitim kurumu ve hür emeğin alternatifi olarak

¹⁹³ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2002), 18-28.

¹⁹⁴ Ahmet Akgündüz & Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: OSAV Yayınları, 1999), 344.

¹⁹⁵ Çelik, *16-19. Yüzyıl Gebze*, 9.

kullanmışlar, devşirme sistemiyle idari ve siyasi mekanizmanın merkezine yerleştirmişlerdir.¹⁹⁶

I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ve çevresindeki sosyal yapı da diğer Osmanlı coğrafyaları ile benzer özellikler göstermektedir. Mahallelerdeki cami ve kiliseler etrafında kümelenen Müslüman ve gayrimüslim tebaa, zaman zaman bazı sorunlar yaşasalar da, toplumsal dönüşümün temel dinamiklerini oluşturmuşlardır. Öyle anlaşılıyor ki, Tanzimat'tan sonra bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Adapazarı ve çevresindeki sosyal hayatta da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimi yansıtan en önemli kaynaklardan biri de temettuât defterleridir. Bu defterler vasıtasıyla, Adapazarı'nın o dönemdeki sosyal yapısı hakkında önemli bilgilere ulaşılmaktadır.

2.1.1. Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı

Temettuât defterleri, Tanzimat'tan I. Meşrutiyet'e giden süreçte Adapazarı'nın sosyal yapısını ortaya koyan önemli bir kaynaktır. Temettuât defterlerinin hazırlanmasındaki esas amaç ise sadece sosyal yapıyı ortaya koymak değil, vergi sayımının da düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamaktır. Osmanlı Devleti, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı yayınladıktan sonra yeni bir idari yapılanmaya gitmiştir. Yeni bir maliye sistemi oluşturmak isteyen devlet, ilk önce ülke kaynaklarını saptamak istemiştir. Bu nedenle 1844-1845 yıllarında ülkenin her bölgesi dolaşılarak sayımlar yapılmış, veriler bir defter şeklinde kaydedilmiştir.¹⁹⁷ Bununla beraber, bu defterler Adapazarı'nın toplumsal yapısı hakkında da önemli bir kaynak niteliğindedir. Temettuât defterleri vasıtasıyla Adapazarı'ndaki mahalle ve köy sayısı, Adapazarı nüfusu ve bölgedeki meslek erbâbına kadar birçok konuda bilgi sahibi olunabilmektedir.

Adapazarı, 1844-1845 yıllarında Bolu Eyaleti dâhilinde Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kazadır.¹⁹⁸ Osmanlı Arşivi'nde Adapazarı ve Sapanca'ya ait 57 adet temettuât defteri bulunmaktadır. Bu defterler Adapazarı'nın idari, ekonomik ve sosyal yapısını aktarmak için çok değerli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte, bölgenin o dönemdeki demografik yapısı hakkında bazı bilgilere sınırlı da olsa ulaşmak mümkündür.

¹⁹⁶ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 138-140.

¹⁹⁷ Çetin, "Kandıra Temettuât Defterleri", *Çağdaş Kandıra* 5 (Mayıs 2002), 21.

¹⁹⁸ BOA, ML.VRD.TMT.d, 2889.

1844-1845 yıllarında Bolu Eyaleti, Adapazarı maa Sapanca, Ağaçlı, Akabad, Akçaşehir, Akkaya, Aksar, Aktaş, Amasra, Araç, Ayandon, Akyazı ma'a Hendek, Akyörük, Azdavay, Bartın, Beşdivan, Beykoz, Bolu, Boyabad, Boyalı, Cide, Çağa, Çanlı, Çarşamba, Çeklene, Daday, Devrek, Devrekani, Dirgene, Dodurga, Dörtdivan, Durağan, Düzce, Eflani, Ereğli Gebze, Gerede, Gerze, Geyve, Ginolu, Gökçeagaç, Göl, Gölpazarı, Gümüşabad, Hendek, Hisarönü, Hoşalay, İbsafı, İnebolu, İsfahan, İzmit, Kandıra, Karamürsel, Karasu, Kartal, Kastamonu, Kaymas, Kıbrıscık, Kızıkbek, Kicinis, Köni, Kurukavak, Küre-i Hadid, Küre-i Nuhas, Mengen, Mergüze, Mudurnu, Ova, Pavli, Pazarcık, Perşembe, Safranbolu, Sapanca ma'a Adapazarı, Saray, Sarıçayır, Sırt, Sinop, Samako-Alaplı, Sorgun, Şehabeddin, Şeyhler, Şile, Yenice-i Taraklı, Taşköprü, Tefen, Tuzla, Ulak, Ulus, Ünye, Üskübi, Viranşehir, Yalakabad, Yenice, Yılanlıca, Yörük, Zari ve Zerzene kazalarından oluşmakta idi.¹⁹⁹

Bolu Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı içerisinde yer alan Adapazarı'nda ise 9 mahalle ve 30 köy bulunmaktaydı. Adapazarı kazasının bağlı olduğu Sapanca'da da 4 mahalle ve 12 köy mevcuttu. Adapazarı dâhilindeki mahalleler; Dağcılar, Uzaklar, Burma, Kuyumcu, Yahyalar, Hocaoğlu, Yağcılar, Papuccular ve Mehmedefendi mahalleleri idi. Sapanca'ya bağlı mahalleler ise; Böcekler, Burgular, Tekeler ve Gedikoğlu mahalleleri idi. Adapazarı ve o yıllarda birlikte anıldığı Sapanca'nın 1844-1845 yıllarındaki tablolaştırılmış idari taksimatı hali şu şekildedir:²⁰⁰

¹⁹⁹ İsmet Demir, "Temettü Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/319.

²⁰⁰ BOA, ML.VRD.TMT.d, 2826, 2828, 2829, 2831, 2836, 2838, 2843, 2848, 2851, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2863, 2866, 2869, 2871, 2872, 2874, 2877, 2885, 2889, 4574, 4580, 4581.

Tablo 6:
1844-1845 Yıllarında Adapazarı maa Sapanca'nın Mahalle ve Köyleri

Adapazarı Mahalleleri	Adapazarı Köyleri	Sapanca Mahalleleri	Sapanca Köyleri
Dağcılar	Aşağıdere	Böcekler	Söğüdü
Uzaklar	Yukarıdere	Burgular	Tebe
Burma	Kasımlar	Tekeler	İçeller
Kuyumcu	Rüstemler	Gedikoğlu	Yahşiler
Yahyalar	Beylikkışla		Budaklı
Hocaoğlu	Anahtarcılar		Kayazlar maa Güneşler
Yağcılar	Solaklar		Süleymanbey
Pabuççular	Göktepe		Derebozanlar
Mehmedefendi	Hacılar		Çaybaşı
	Karaaptiller		Çaykışla
	Çimkeler		Taşkıkı
	Nevruzlar		Poyrazlar
	Demirciler		
	Bilecik		
	Çökükler		
	Karakamış		
	İkizce		
	Tavuklar		
	Abalı		
	Çalılar		
	İlyaslar		
	Kurtbeyler		
	Hacıramazanlar		
	Doğancılar		
	Karaman		
	Taşlık		
	Kamışlı		
	Dağdibi		
	Damlık		
	Hasanbay		
Toplam	9	30	4
			12

Temettuât defterleri sancaklara göre düzenlenmiş, kaza ve nahiyeler ise alt idari birimleri oluşturmuştur. Sayfanın üst kısmında eyalet-sancak-kaza adları sırayla kaydedilmiştir. Defter bir şehre/kasabaya ait ise şehrin/kasabanın, ardından mahallenin adı yazılmıştır. Mahallesi olmayan küçük köylerde ise sadece köyün adı kaydedilmiştir.²⁰¹

Temettuât defterlerinde hane halkının gelir getiren ve getirmeyen her türlü malının kayıt altına alındığı görülmektedir. Gelir getiren ekilmiş tarla, bağ, bahçe, koru, orman, mağaza, dükkan, iskele, sefine tuzla, değirmen, ahır, sağman hayvanlar, taşımacılık yapılan yük hayvanları miktar ve yıllık kazançlarıyla kaydedilmiştir. Gelir getirmeyen

²⁰¹ Demir, “Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri”, 6/318.

boz ve hali tarla, harap bağ, bahçe, harap değirmen ve kısır hayvanlar da miktarlarıyla beraber kayıt edilmiştir.²⁰²

1844-1845 yıllarında Adapazarı'nın örnek olarak seçilen üç mahallesinde yaşayan insanları meslek gruplarına göre ayırıp bir tabloda verecek olursak Adapazarı kazasının o yıllardaki sosyal yapısını gözümüzde canlandırmak daha kolay olacaktır.²⁰³

Tablo 7:
1844-1845 Papuççular, Kuyumcu ve Yağcılar Mahalleleri Esnafları

MESLEK	Papuççular Mahallesi	Kuyumcu Mahallesi	Yağcılar Mahallesi
Çiftçi	14		8
Cebeci	7	2	4
Nalbant	2		
Cerrah	1		
Kasap	1		1
Nağbekçi	1		
Berber	1	2	
Sandıkçı	1		
Tellak	1	1	
Bar-girci	1	7	
İhtiyar ve Hasta	3		
Bıçkıcı	1		
Hizmetkar	1	2	1
Hamamcı	1		
Mücrim	1		
Meşguliyetsiz	1		
İmam	1		1
Kilimci		2	1
Muy-tab			1
Terzi		9	
Bezirgan		3	
Eskici		2	
Tenekeci		1	
Tabaka Çırağı		1	
Dürüger		1	
Sığır Kasabı		1	
Toplam	39	34	17

2.1.2. Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Sosyal Statüleri

Osmanlı Devleti fethettikleri topraklarda insanların yaşamları üzerinde baskı kurmamış, her dini cemaati koruması altına almıştır. Osmanlı Devleti dil, din, ırk, mezhep açısından farklı milletlerin bir arada yaşadığı, yaşarken de huzur bulduğu kozmopolit bir devlettir. Uygulanan hoşgörülü siyasetin etkisiyle gayrimüslim Osmanlı tebaası 19. yüzyıla kadar huzur içinde yaşamış, dinlerini ve kültürlerini korumayı başarmışlardır.

²⁰² Okuyan, *İzmit Temettuât Defterleri*, 5.

²⁰³ BOA, ML.VRD.TMT.d, 2866, 2885, 2889.

Osmanlı egemenliği altında yaşayan azınlıklar içinde en imtiyazlı milletin Rumlar olduğu bilinmektedir. Diğer azınlıklara oranla daha kalabalık nüfusa sahip olan Rumlar, daha kuruluş döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin bünyesinde etkin bir şekilde rol almıştır. Ancak, 1789 Fransız İhtilali ile Osmanlı Devleti tebaası olan azınlıklar milliyetçilik akımından etkilenmiş, zamanla devlete başkaldırmışlardır. Bu akımdan hızlı bir şekilde etkilenen Rumlar, 1829 yılında Avrupalı devletlerin de desteğiyle bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Rumlara olan güvenini bir hayli sarsmıştır. Ancak, bu başkaldırış tüm Rum milletine mâl edilmemiş, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalan diğer Rumlar ülke içinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bununla beraber, milliyetçilik akımını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletler Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaayı desteklemeye devam etmiştir. Osmanlı Devleti zayıfladıkça bu devletlerin müdahalesinin de aynı oranda arttığı görülmektedir. Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar da Rusya tarafından himâye edilmiştir.²⁰⁴

1831 nüfus sayımından anlaşıldığına göre, Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı Kocaeli Sancağı sınırlarında yer alan Adapazarı maa Sapanca'da 5.337 Müslüman, 4.274 gayrimüslim ikâmet etmektedir.²⁰⁵ Görüldüğü gibi, Adapazarı'ndaki Müslüman ve gayrimüslim tebaa 19. yüzyılın başlarında neredeyse aynı nüfus oranına sahiptir.

Osmanlı Devleti, büyük devletlerin gayrimüslim Osmanlı tebaası üzerindeki baskılarını bertaraf etmek için 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Bu fermanla bütün Osmanlı tebaasının, Müslüman olsun gayrimüslim olsun eşit haklara sahip olduğu deklare edilmiştir. Osmanlılık politikası olarak isimlendirilen bu politikayla gayrimüslim halkın sempatisini kazanmaya çalışan Osmanlı Devleti, milliyetçilik akımı ve Avrupalı devletlerin destekleri yüzünden pek başarılı olamamıştır.

19. yüzyılda Ermeniler üzerinde İngiltere ve Amerika'nın misyonerlik çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Yürütülen bu çalışmalar neticesinde birçok Ermeni Protestan mezhebine geçmiştir. 1846 yılında 40 kadar Ermeni ailesinin Protestan olması dönemin Ermeni patriği Çamurciyan'ın tepkisine neden olmuştur. Patrik, Osmanlı Hükümeti'ne

²⁰⁴ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004), 32-33, 67.

²⁰⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 154.

müracaat ederek misyonerlik faaliyetlerinin Ermeni cemaatine büyük zarar verdiğini belirtmiş ve bu faaliyetlerin önüne geçilmesini istemiştir.²⁰⁶

Gizli yürütülen misyonerlik faaliyetleri neticesinde, İstanbul Protestan Ermeni Kilisesi 1 Temmuz 1846 tarihinde resmen kurulmuştur. İzmit ve Adapazarı'nda da 14'er adet üyesi bulunan Protestan Ermeni Kiliseleri açılmıştır. İstanbul Ermeni Patriği Çamurciyan bu duruma Ermeni milletine zarar verdiği gerekçesiyle uzun süre karşı çıkmış, buna rağmen bu oluşuma engel olamamıştır.²⁰⁷ Sadık millet olarak bilinen Ermenilerin, uzun süre devlete bağlılıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Ancak, Protestan Kilisesi'nin kurulmasıyla²⁰⁸ Ermeniler de diğer milletler gibi bağımsızlık hayaline kapılmış, çeşitli bölgelerde olaylar çıkarmışlardır.

1870 yılında Adapazarı'nda 20.271 Müslüman, 7.235 gayrimüslim nüfus ikâmet etmektedir.²⁰⁹ Görüldüğü gibi, Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasındaki denge zamanla değişmiş, Müslümanlar neredeyse gayrimüslimlerin üç katına ulaşmıştır. Bu durumun temel nedeni ise bölgeye göç etmek zorunda kalan Müslüman muhacirlerdir. Adapazarı kazasında daha çok Ozanlar ve Serdivan bölgesinde yaşayan Rumlar'ın, 1881/1882-1893 nüfus sayımında Adapazarı'nda 2.517 nüfusu bulunmaktadır. Bu nüfusun 1.307'si kadın, 1.210'u erkeklerden oluşmaktadır. Aynı nüfus sayımında Adapazarı'nda 27'si kadın 40'ı erkek olmak üzere 67 yabancı uyruklu şahısların bulunduğu da görülmektedir.²¹⁰ Bu bağlamda Adapazarı'nda sadece Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin değil, yabancı ülke vatandaşlarının da ikâmet ettiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan Adapazarı ve çevresinin dönem itibariyle yabancı tüccarların, seyyahların ve araştırmacıların ilgisini çektiği açıktır.

Ermeniler bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde nümâyişler düzenliyor, komitecilik eylemlerine katılıyorlardı. Bununla beraber, Adapazarı Ermenilerinin Osmanlı Hükümeti'nden yana ve devletçi bir politika benimsedikleri anlaşılmaktadır. Adapazarı'nda yaşayan Ermeniler hallerinden çok memnun olduklarını belirtmiş,

²⁰⁶ Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 123.

²⁰⁷ Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 48.

²⁰⁸ Subaşı, *Anglo-Ottoman Relations and The Reform Question in The Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims* (Birmingham: The University of Birmingham, Doktora Tezi, 1995), 265-266.

²⁰⁹ Yurt Ansiklopedisi, "Sakarya", 9/6458.

²¹⁰ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 168-169.

Mabeyn-i Hümayûn Başkitabet Dairesi'ne bir telgrafla memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Adapazarı Ermenilerinden Abraham, Esteban Demirciyan, Karabet Yazbazyan ve Adapazarı Ermeni milleti vekili Rahip Ohannes'in imzasıyla İstanbul'a gönderilen 4 Eylül 1890 tarihli telgrafta, Ermeni milletinin sadık tebaa olarak hallerinden memnun olduğu vurgulanmıştır. II. Abdülhamid'e çeşitli övgülerde bulunan Adapazarı Ermenileri, Osmanlı padişahının adaletli, yardımsever ve merhametli bir anlayışa sahip olduğunu ifade etmişlerdir.²¹¹

Adapazarı Ermeni ve Rumlarının herhangi bir zorlama olmadan ve tamamen kendi istekleriyle askeriye îanesine katılması da takdire şâyândır. Bölgede yaşayan gayrimüslimler, hiçbir baskı olmamasına rağmen, askeri yardım kampanyasına katılmışlardır. 6 Aralık 1896 ve 15 Aralık 1896 tarihli belgelerde, bölgedeki gayrimüslim vatandaşların bu davranışlarının memnuniyet verici olduğu ifade edilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı'ndan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Adapazarı Rum ve Ermenilerinin kendi arzularıyla askeriye îanesine iştirak etmeyi istedikleri bildirilmiştir.²¹²

Yahudiler ise diğer milletlere göre milliyetçilik akımından daha az etkilenmişlerdir. Bu durum, Yahudilerin devlet içindeki nüfuzlarını zamanla arttırarak önemli görevlerde bulunmalarına da imkân sağlamıştır. Yahudiler, ticaret ile meşgul olan, zengin ve varlıklı kişilerdir. Bununla beraber, Adapazarı'ndaki nüfusları neredeyse yok denecek kadar azdır. 1881/1882-1893 nüfus sayımlarındaki kayıtlara göre, Adapazarı kazasında bu tarihlerde 3'ü erkek ve 3'ü de kadın olmak üzere 6 Yahudi yaşamaktadır. Yahudilerin nüfusları zamanla bir miktar artış gösterse de hiçbir zaman hatırı sayılır rakamlara ulaşamamıştır.²¹³

Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'in yapmış olduğu araştırmada, İzmit Mutasarrıflığı'nın 1890 yılındaki nüfusunun 222.760 olduğu tespit edilmiştir. Cuinet, bu nüfusun 129.000'inin Müslüman, 49.000'inin Ermeni, 41.000'inin Rum ve 2.500'ünün de Yahudi olduğunu belirtmiştir. Cuinet, İzmit Mutasarrıflığı'nın 10.550 km² yüzölçümüne sahip olduğunu, Adapazarı'nın 1.925, Kandıra'nın 3.500, Karamürsel'in 2.125,

²¹¹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı [Y.PRK.AZN], 4/52.

²¹² BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu [DH.TMİK.M], 24/6; BOA, DH.TMİK.M, 24/82.

²¹³ Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 33.

Geyve'nin ise 3.000 kişilik nüfusa sahip olduğunu ifade etmiştir.²¹⁴ Yüzyılın son on yılında Anadolu'da birçok yer gezen Cuinet'in, İzmit'in nüfusu hakkında araştırma yapan Texier'e yakın istatistiki bilgiler verdiği görülmektedir. Cuinet'e göre bölgede, 12.375 Müslüman, 10.125 Hristiyan ve 2.400 de Yahudi ikâmet etmektedir.²¹⁵

Adapazarı'nda ikâmet eden bazı gayrimüslimlerin ülkeyi tamamen terk ederek yurt dışına gittikleri de olmuştur. Dâhiliye Nazırının imzasının olduğu 2 Ocak 1902 tarihli yazıdan, Amerika'da bulunan Amerikalı Agop David Saharyan'ın Adapazarı'ndaki nişanlısı Agop kızı Dikranohi Peştemalciyan'ı yanına almak istediği anlaşılmaktadır. Amerikan Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne havale edilen Saharyan'ın bu arzuhali üzerine bir tahkikat yapılmıştır. Saharyan'ın gerçekten Amerikalı olup olmadığı, Matmazel Peştemalciyan ile ilişkisinin ne olduğu ve Matmazel Peştemalciyan'ın Amerika'ya gitmesini engelleyecek bir halinin olup olmadığı etraflıca araştırılmıştır.

Yapılan tahkikat neticesinde, Saharyan'ın 10 sene kadar önce Adapazarı'ndan Amerkiya'ya izinsiz olarak gittiği anlaşılmıştır. İzinsiz Osmanlı topraklarından ayrıldığı belirlenen Saharyan'ın, bu nedenle bir Amerikan vatandaşı sayılamayacağı bildirilmiştir. Ancak, Matmazel Peştemalciyan'ın Amerika'ya gitmesinde herhangi bir engelin olmadığı bildirilmiştir. Amerika'dan 2 sene önce tekrar Adapazarı'na dönen Saharyan'ın, Amerika'ya dönüş süresini de 20 gün kadar geçirdiği tespit edilmiştir. Hariciye Nazırının imzasıyla kaleme alınan 12 Mart 1902 tarihli yazıda da Matmazel Peştemalciyan'ın Amerika'ya gitmesi için mahzurlu bir halinin olmadığı tekrarlanmıştır. Bununla beraber, Amerika'ya giden Ermenilerin Osmanlı topraklarına geri dönemeyecekleri hatırlatılmıştır.²¹⁶

Bu konuyla ilgili Saharyan'ın Osmanlı Hükümeti'ne tekrar bir arzuhal gönderdiği, arzuhalin Hariciye Nezareti'ne 3 Mayıs 1902 tarihinde havale edildiği anlaşılmaktadır. Saharyan arzuhalinde; 10 sene kadar önce Amerika'nın Newyork şehrine gittiğini beyan etmiş, Amerika'da bulunduğu dönemde hiçbir zaman Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bir

²¹⁴ Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 41.

²¹⁵ İdris Bostan, "İzmit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/540.

²¹⁶ İncelenen arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, bu yıllarda Amerika'ya giden Ermenilerin tekrar ülkeye dönme istekleri kabul edilmiyordu. Bu kişilerin Amerika'ya gitmeden önce Osmanlı Hükümeti'ne Patrikhaneden aldıkları tasdikli bir senet ve ikişer fotoğraf sunmaları isteniyordu. Ayrıca, Amerika'ya gidenlerin pasaportlarına "bir daha Osmanlı Devleti'ne gelmeyeceklerdir" ibaresi konuluyordu.

eylemde bulunmadığını, bilakis Osmanlı Hükümeti'nin iyiliği yönünde çalıştığını ifade etmiştir. Saharyan, Adapazarı'nda bulunan nişanlısını yanına alma isteğinin Osmanlı Hükümeti'ne tebliğ edildiğini, 8-9 ay kadar süren araştırmalar neticesinde bu konuda olumlu karar çıktığını hatırlatmıştır. Olumlu karara istinaden nişanlısının Adapazarı'ndan İstanbul'a kadar geldiğini, ancak burada başka araştırmalardan dolayı 3 aydır bekletildiğini bildirmiştir. Sürüncemede kalan bu meseleden dolayı mağduriyetlerini dile getiren Saharyan, nişanlısının Amerika'ya gelmesine mâni olan sorunların bir an önce ortadan kaldırılmasını rica etmiştir. 7 Kasım 1902 tarihli yazıdan, Matmazel Peştemalciyan'ın Amerika'ya gitmesi için gerekli onayın çıktığı anlaşılmaktadır. Bir daha geri dönmeyeceğine dair Patrikheneden tasdikli bir senet alan Matmazel Peştemalciyan'a, Osmanlı taabiyetini kaybettiği ve memleketi Adapazarı'ndan nüfus kaydının silindiği tebliğ edilmiştir.²¹⁷

Görüldüğü gibi, Agop David Saharyan ve nişanlısı Dikranohi Peştemalciyan'ın Amerika'ya gitme meselesi uzun süre gündemi meşgul etmiştir. Adapazarı'nda ikâmet eden Saharyan'ın uzun yıllar önce Amerika'ya kaçtığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin Saharyan'dan şüphelendiği, izinsiz olarak Adapazarı'ndan Amerika'ya kaçan Saharyan'ı yakından takip ettirdiği açıktır. Nitekim Saharyan hakkında kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca, Dikranohi Peştemalciyan'ın Amerika'ya gidip gidemeyeceği hususu da araştırılmıştır. Yaklaşık 9 ay kadar süren tahkikattan sonra, Matmazel Peştemalciyan'ın Amerika'ya gidişine onay çıkmıştır.

Gayrimüslim tebaa olarak Adapazarı'nda en yoğun nüfusa sahip olan Ermenilerin ticaret, ziraat ve sanatkarlıkla hayatlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Armeşe köyünde yaşayan Ermeniler için bir Ruhban Okulu da bulunuyor, Katolik Ermeniler de istemeleri halinde burada dini eğitim alabiliyorlardı.²¹⁸ Armeşe köyü, Hristiyan dünyasında önemli bir merkez olarak kabul ediliyor ve bu bölge her yıl yaklaşık 25.000 kişi tarafından ziyaret ediliyordu. Her yıl Anadolu'dan Armeşe'ye ziyaret için gelen Ermeniler nedeniyle bölgede sıkı güvenlik önlemleri alınıyordu. Kocaeli Sancağı dâhilinde biri Bahçecik'te diğeri de Adapazarı'nda olmak üzere iki Amerikan mektebi vardı. Bu okullarda Protestan Rum ve Ermeniler eğitim görmekte olup, okulların

²¹⁷ BOA, DH.TMİK.M, 113/17, 9-11-18-26.

²¹⁸ BOA, ŞD, 1565/5.

müdürleri ve önemli öğretmenleri Amerikalı idi. Diğer öğretmenler ise Osmanlı tebaası olan Ermenilerden oluşuyordu.²¹⁹

Sonuç olarak, 19. yüzyılda gayrimüslim tebaanın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının önemli ölçüde zarar gördüğü açıktır. Bunun temel nedeni ise İngiltere, Fransa ve Amerika gibi devletlerin yaptıkları misyonerlik faaliyetleridir. Bununla beraber, kendini Osmanlı milletinden gören ve bütün menfi çalışmalara rağmen devlete sadık kalan gayrimüslimler de mevcuttur. Nitekim Adapazarı ahâlisinden olan Mitiyadı Efendi'nin İstanbul'da polislik yapmak için gerekli mercilere müracaatta bulunduğu anlaşılmaktadır.²²⁰ Adapazarı Rum cemaatinden olan Hristaki oğlu Mitiyadı'nın polislik gibi bir mesleği icra etmek istemesi, onun devletine bağlı ve vatansever bir gayrimüslim olduğunu göstermektedir. Aksi halde, böyle bir hizmete aday olması muhtemel değildir.

2.2. Adapazarı'nın Ekonomik Yapısı

Adapazarı ve çevresi başkent İstanbul'un temel ihtiyaçlarını karşılayan en önemli yerlerden biridir. Bölgede üretilen meyve, sebze, ağaç ürünleri ve ticari mallar her zaman İstanbul'a gönderilmiştir.²²¹ Bölgenin başkente yakın olması sebebiyle üretilen malların baş alıcısı her zaman İstanbul olmuş, bölge âdetâ İstanbul'un ambarı gibi görülmüştür. Saray tarafından bölgede üretilen malların herhangi bir aksaklığa meydan vermeyecek şekilde başkente yollanması istenmiştir. Kısacası bu bölge başkent halkının tarım, hayvancılık ve orman ürünleri için çok zengin üretim ve iâşe merkeziydi.²²²

Gayrimüslim Osmanlı tebaası geçimlerini genellikle ticaretle sağlasa da ülkenin temel geçim kaynağı tarımdı. Bütün ülkede olduğu gibi, Adapazarı'nda da ekonomik faaliyetler tarıma dayanıyordu. Bölgenin tarıma elverişli arazilerinin bulunması, Adapazarı ekonomisinin bu yönde şekillenmesini sağlamıştır. Adapazarı verimli topraklara sahip olduğundan, bu bölgede her cins ürün yetiştirilebiliyordu. Mısır, buğday, arpa, çavdar, yulaf, patates çok miktarda üretilir, ihtiyaçtan fazlası İstanbul'a gönderilirdi.²²³

²¹⁹ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/485.

²²⁰ BOA, Zabtiye Nezareti Belgeleri [ZB], 481/96.

²²¹ Muzaffer Erendil, *Dünden Bugüne Sakarya İli* (İstanbul: Ünal Ofset, 1990), 86.

²²² Çetin, *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*, 39.

²²³ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/462.

19. yüzyılın sonlarına doğru Adapazarı'nda tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yanında, ticaret ve sanayide de önemli bir aşama kaydedilmiştir. Bu dönemde Adapazarı âdetâ bir sanayi ve ticaret merkezi haline dönüşmüştür. 1850'li yıllara kadar sadece gayrimüslimlerin uğraştığı ticaret, zamanla Müslümanların da geçim kaynağını oluşturmaya başlamıştır.

Adapazarı ve çevresinin zengin ve değerli ormanlara sahip olması bölgeden çok miktarda kereste, kütük ve tomruk elde edilmesine imkân tanımıştır. Bu malzemeler İzmit ve İstanbul tersanelerinde gemi yapımı için kullanıldığı gibi, payitaht halkının yakacak ihtiyacını da karşılamıştır. Osmanlı Devleti'nin demiryolları ile tanışmasıyla birlikte, Adapazarı ve çevresinin değeri daha da artmıştır. Demiryolları döşemesi için kullanılan traverslerin imâl edilmesinde, bölgenin zengin ağaçları büyük katkı sağlamıştır.²²⁴

Bölge coğrafyasının geniş orman arazileriyle kaplı olması Adapazarı'nda ağaç sanayisini geliştirmiş, özellikle ceviz ağaçları büyük rağbet görmüştür. Adapazarı, ceviz ağaçlarının bolluğu nedeniyle tüfeklerin ağaç kısımlarının imâl edildiği önemli bir bölge haline gelmiştir.²²⁵ Ağaç sanayisinin ortaya çıkardığı ürünler iç ve dış piyasalara satıldıkça bölgenin ekonomik yapısı daha da kuvvetlenmiştir. Büyük orman arazileri kesildikçe bu yerlere Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen muhacirler yerleştirilmiş,²²⁶ Adapazarı'nın ekonomik yapısı köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir.

19 Temmuz 1893 tarihli bir belge, Adapazarı köylerinde Müslüman halktan toplanan aşar vergileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1893 yılında Adapazarı'nda bulunan iki köy için aşar vergisi müzâyesine çıkılmıştır. İki köy için 4.400 kuruş bedelle başlayan müzâyede, 5.600 kuruşla kesin olarak ihâle edilmiştir. 654.452 kuruş bedelle ihâleye başlanan 32 parça için ise 626.349 kuruş teklif edilmiştir. 447.712 kuruş bedelle ihâleye çıkılan 36 parça için ise henüz teminat akçesi alınamamıştır. Görüldüğü gibi 1893 yılında sadece iki köyün müzâyesesi neticelendirilmiş, diğer köylerin müzâyesesi olumlu sonuçlandırılmamıştır. Bu nedenle ihâlesi yapılamayan köyler için bir çıkar yol arandığı, bölgenin toptan müzâyedeye edilmesinin kararlaştırıldığı

²²⁴ *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, haz. Celal Dinçer vd., 103.

²²⁵ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 223.

²²⁶ BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı [Y.A.RES], 110/14, 1-2; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi [Y.PRK.MYD], 17/6, 1.

anlaşılmaktadır. Yapılan açıklamada, aşar vergisinin normalde köy köy müzâyede edilerek ihâle edilmesinin gerektiği, ancak ihâlesi yapılamayan köylerin toptan bir şekilde müzâyede edilmesinin hazineye fayda vereceği belirtilmiştir.²²⁷

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye gelen muhacirlerin büyük sayılara ulaşması, arazilerin yetersiz kalmasına neden olmuş, Osmanlı Hükümeti bu sorunu çözmek için çeşitli çareler aramıştır. Muhacirleri yerleştirmek amacıyla büyüklükleri binlerce dönüme varan geniş bataklıklar kurutulmaya başlamıştır. Yeni açılan sahalara muhacirler iskân edilmiş, bu topraklarda tarımsal faaliyetler başlatılmıştır. Osmanlı Devleti bu sayede hem yeni gelen muhacirleri yerleştirme olanağı bulmuş, hem de ekonomik gelir elde etmiştir.

Bölgeye yerleştirilen muhacirlerin Adapazarı ekonomisine önemli katkılar sağladıkları açıktır. Adapazarı'nın muhtelif köylerine iskân ettirilen muhacirlerden alınacak toplam emlak, esnaf ve temettuât vergisinin, 1894 yılı itibariyle 39.724 kuruşa ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu verginin 22.615 kuruşunun bölgedeki halktan alınması gereken vergileri karşıladığı, diğer 17.109 kuruşun ise hazineye kalacak meblağ olduğu görülmektedir.²²⁸ Adapazarı ve çevresindeki muhacirler ürettikleri ürünlerle vergilerini ödedikleri gibi, geriye kalan 17.109 kuruş ile de Osmanlı ekonomisine katkı sağlamışlardır. Bölgeye ilk geldikleri dönemlerde açlık ve sefâlet içinde olan muhacirler, ekonomiye katkı vermek şöyle dursun, vergilerini dahi verecek durumda değillerdi. Hatta çoğu muhacir, devletin verdiği zahire desteği olmadan hayatlarını dahi idame ettiremiyorlardı. Ancak, kısa zaman içinde bölgeye adapte olan muhacirler, kendi kendilerine yetecek durumu gelerek bölge ekonomisine önemli katkılar sunmuşlardır.

Muhacirlerin Adapazarı ekonomisine kattığı değerlerin yıllar geçtikçe arttığı anlaşılmaktadır. Adapazarı kazasına bağlı Akyazı'ya yerleştirilen muhacirlerin emlak, temettuât ve esnaf vergisinin, 1895 yılı itibariyle 43.236 kuruş 10 para²²⁹ olduğu görülmektedir. Bu meblağdan 25.505 kuruş 20 para muhacirlerin ödemekle mükellef olduğu vergidir. Geriye kalan meblağın ise hazineye kalacağı ifade edilmektedir. Bununla beraber, bölgeye yeni gelen ve adaptasyon sürecinde olan muhacirlerden 1895

²²⁷ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV], 75/58.

²²⁸ BOA, İrade Maliye [İ.ML], 12/21, 1-2; BOA, ŞD, 356/21.

²²⁹ Osmanlı döneminde kullanılan para, kuruşun 1/40'ına karşılık gelmektedir. Bu anlamda 40 para 1 kuruşa tekâbül eder.

yılında vergi alınmayacağı, alınacak verginin gelecek seneden itibaren başlayacağı bildirilmiştir.²³⁰ 29 Eylül 1897 ve 20 Ekim 1897 tarihli belgelerden ise Hendek ve Akyazı'ya bağlı 30 muhacir köyünden toplam 60.019 kuruş vergi elde edildiği anlaşılmaktadır. Muhacirlerin yerleştirildiği bu köylerde eskiden beri yaşayan Ermeni milletinden alınan vergi ise askerlik bedeli ve aceze vergisiyle birlikte 46.481 kuruş 11 paradır. Geriye kalan 13.537 kuruş 29 paranın ise hazineye ait olduğu ifade edilmiştir.²³¹

Adapazarı ipek üretiminde de söz sahibi bir bölgeydi. Kazanın bağlı bulunduğu İzmit Sancağı ipek üretimi ve işleminde Bursa ve Bilecik'ten sonra, ülkede üçüncü sırayı almaktaydı. 1880 tarihinde İzmit'te 4, Adapazarı'nda 2, Sapanca'da 2, Akyazı'da 4, Hendek'te 12, Geyve'de de 7 tane olmak üzere toplam 31 ipek fabrikası vardı. Sancak dâhilinde bunların dışında küçük imâlathaneler şeklinde 2.000 kadar dökümahane mevcuttu.²³² Bu imâlathanelerde binlerce ketenli ve pamuklu kumaşlar üretiliyor, imâl edilen bu ürünler başkente satılarak önemli miktarda gelir elde ediliyordu.²³³

Bölgenin geçiş yolları üzerinde olması şehrin ekonomisini her daim canlı tutmuştur. Bolu ve çevresinden gönderilen mallar eğer deniz yolu ile gitmiyorsa, mutlaka Adapazarı civarından geçmek zorundaydı. Demiryollarının hizmete girmesine kadar, bu nakliyat döneminin tek ulaşım aracı olan öküz ve manda arabaları ile yapılabilmıştır.²³⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha hızlı ulaşım ve güvenli nakliyat için demiryollarının yapımına önem verilmiştir. Osmanlı Devleti, ilk olarak Sultan Abdülaziz devrinde Haydarpaşa-İzmit hattını inşa etmiş, bu sayede hem insanların ulaşımı, hem de malların nakliyatı daha güvenli ve hızlı hale gelmiştir. II. Abdülhamid devrinde bu hattın, İzmit'ten Ankara'ya kadar uzatılması düşünülmüş, 1889 yılında başlatılan çalışma 27 Aralık 1892'de tamamlanmıştır. İzmit'ten Sapanca Gölü'nün güney kıyısı boyunca düz bir şerit çizerek Arifiye bölgesine gelen hat, daha sonra Arifiye'den güneye bükülerek Geyve Boğazı, Bilecik ve Eskişehir üzerinden Ankara'ya uzatılmıştır. 1901 yılında 9 km'lik Arifiye-Adapazarı hattı inşa edilmiş, Adapazarı'nda üretilen mallar başkente daha süratli, güvenli ve fasılasız bir şekilde sevk edilmeye

²³⁰ BOA, İ.ML, 15/25, 1-2.

²³¹ BOA, ŞD, 372/67; BOA, İ.ML, 23/35, 1-2-3.

²³² Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 139.

²³³ Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, 85; *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*, haz. Celal Dinçer vd., 103.

²³⁴ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/468-469.

başlamıştır.²³⁵ Hızlı ve güvenli sevkiyatlar sayesinde Adapazarı'nda olumlu değişmeler olmuş, şehrin sosyo-ekonomik hayatı canlanmıştır.

Adapazarı 1865'te belediye haline geldikten sonra, Tanzimat bürokratlarının isteklerine uygun olarak yönetilmeye gayret edilmiştir. Ancak, bu çabanın ekonomik yükünün karşılanmasında bazı problemler ortaya çıkmıştır. Belediyelerin bu yükü halktan aldıkları vergilerle karşılamaları halk ile belediyeleri karşı karşıya getirmiştir. Modernleşme problemleriyle birlikte, yeni gelen muhacirler de Adapazarı'nın ihtiyaçlarının artmasına neden olmuştur. Şehrin hızlı büyümesi sonucu eski mezarlıkların çoğu şehir merkezinde kaldığı gibi, bu mezarlıklarda yer kalmaması nedeniyle yeni mezarlıkların oluşturulmasına gereksinim duyulmuştur.

19. yüzyılda Adapazarı'nda şehirleşmenin göstergelerinden biri de bankacılık faaliyetleridir. Bölgede, Adapazarı İslam Ticaret Bankası adıyla özel bir banka kurulmuştur. Bosnavi Hacı Ademzade İbrahim Efendi ve dostları tarafından kurulan banka, Adapazarı'nın ilk bankalarından biridir. Bahsedilen bankanın, 100.000 lira sermaye ile teşekkül ettirildiği görülmektedir.²³⁶

Adapazarı yıldan yıla gelişerek sosyo-ekonomik canlılığını arttırmış, 20. yüzyıla bambaşka bir kimlikle girmiştir. 19. yüzyılın başlarında Sapanca'ya bağlı bir kasaba görünümünde olan bölgenin, bir asır sonraki görüntüsü inanılmayacak boyutlardadır. 19. yüzyılın sonlarında büyük bir şehir görüntüsü çizen Adapazarı'nın, bu duruma gelmesindeki temel neden aldığı göçlerdir. Adapazarı'nın aldığı göçlerle demografik yapısı değiştiği gibi, sosyo-ekonomik yapısı da değişmiştir. Nüfus hareketleri ile Adapazarı'na bir canlılık gelmiş, nüfus artınca ihtiyaçlar, ihtiyaçlar artınca da sosyo-ekonomik ve kültürel faaliyetler çoğalmıştır. Adapazarı, yüksek nüfusu ve dinamik ekonomisiyle bir ticaret ve sanayi merkezi haline gelmiş, yeni mesleklerle tanışmıştır.²³⁷

Sonuç olarak, 19. yüzyıldaki Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomileri kadar iyi olmadığı ortadadır. Adapazarı'nın ise 19. yüzyıl başlarında olduğu gibi sadece tarım ve hayvancılık şehri olmaktan çıktığı, aldığı yoğun göçlerin de etkisiyle yüzyılın sonlarına

²³⁵ Sadi Borak, "Demiryollarının Tarihi", *Hayat Tarih Mecmuası* 12/48 (1969), 85; Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/469.

²³⁶ Subaşı, "I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler", 1/410.

²³⁷ Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/179.

doğru bambaşka bir şehir havasına büründüğü görülmektedir. Adapazarı'nın 19. yüzyılın başındaki durumu ile sonu arasındaki muazzam bir fark mevcuttur. Bu durum bölgedeki sosyo-ekonomik yapının köklü bir değişim geçirdiğini göstermektedir.

2.2.1. Tarım Faaliyetleri

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ekonomisi başlıca üç temel sektör üzerinde şekillenmiştir. Bu sektörler tarım, sanayi ve madenciliktir. Devletin ilk ve en önemli üretim sektörü ise tarımdır. Nüfusun büyük bir kısmı kırsal alanda yaşamaktaydı ve genelde tarımla uğraşıyordu. 1876-1908 arasındaki dönemde Anadolu vilayetlerinden tahsil edilen devlet gelirlerinin %31'ini aşar gelirleri oluşturuyordu.²³⁸

Adapazarı verimli bir ova olduğu için bu bölge neredeyse her tarım ürünü yetiştiriyordu. Bir hayli soğan, sarmısak, fasülye, nohut, mercimek, üzüm, keten, mısır, buğday, arpa, yulaf, çavdar, tütün, patates yetiştirilir, fazlası ihraç edilirdi. Senelik 2 milyon kıyye²³⁹ yetiştirilen patates en iyi cins olup, başkente yollanırdı.²⁴⁰ Yılda 80.000 kilo tahıl, 20.000 kilo keten tohumu, 350.000 kilo mısır, 15.000 kilo darı, 19.000 kilo ipek kozası, 400.000 okka tütün, 12.000 okka balmumu, 15.000 okka kenevir, 6.000 kilo ceviz, 1.000.000 okka patates, 800.000 okka soğan, 900.000 okka sarmısak, 25.000.000 adet yumurta, 100.000 tavuk ve 6.000 sığır derisi elde ediliyordu. Aynı zamanda Adapazarı ve çevresinde yüksek miktarda ipek böceği yetiştiriliyor, bu işten önemli kazançlar elde ediliyordu.²⁴¹

Hendek de tütün konusunda çok iyiydi. Hendek Anadolu'nun en iyi ve bol tütün yetiştirilen bölgelerinden biriydi.²⁴² Tütün, Adapazarı'nda da çok miktarda yetiştirilirdi. Ancak, Osmanlı Devleti'nde tütün üretimi Reji Şirketi'nin elindeydi ve elde edilen tütünün tek alıcısı bu şirketti. Reji Şirketi'nin alternatifsiz olması, üreticilerinin tütünlerini istedikleri fiyata satamamasına ve emeklerinin karşılığını alamamasına neden oluyordu. Tütünler için ödenen parayı yetersiz bulan üreticiler, tütünlerini kaçak yollarla

²³⁸ Biray Çakmak, *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 1.

²³⁹ 1 kıyye 1.272 kg'dır.

²⁴⁰ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/462.

²⁴¹ Ulugün, "1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine", 3/1851.

²⁴² Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/462.

satmaya teşebbüs ediyorlardı. Reji Şirketi'nin tütün ekim ruhsatları için üreticilerden kıyye başına para talep etmesi ise ayrı bir sorundu.²⁴³

Reji Şirketi'nin ülke genelinde olduğu gibi Adapazarı'nda da bir şubesi bulunuyordu. Osmanlı tebaasından Karabet Efendi Adapazarı'ndaki şubenin müdürü olarak görev yapıyordu.²⁴⁴ Adapazarı'nda çokça görülen tütün kaçakçılığı Reji Şirketi'nin uğraştığı en büyük sorundu. Reji Şirketi'nin uygulamaları tütün üreticilerini kaçakçılığa sevk ediyordu. Bu durum doğal olarak bölgenin asayişini bozuyor, kaçakçılık yapan halk ile şirket kolcuları arasında bazı tatsız olaylar yaşanıyor. Tütün kaçakçıları genellikle Reji kolcularına karşı birlikte hareket etmiş, kaçakçılığı desteklemişlerdir. Nitekim Reji kolcuları Adapazarı'nda tütün kaçakçılığı yapan bir kişiyi suçüstü yakaladıkları esnada, bölge halkı kaçakçıyı zorla kolcuların elinden alarak kaçırmışlardır.²⁴⁵

Adapazarı'nın Taşağıl köyü ile İzmit kaza merkezindeki bazı Gürcü köylerinde yoğun tütün kaçakçılığı yapıldığı anlaşılmaktadır. 8 Eylül 1893 tarihli bir arşiv belgesinde, ruhsatsız tütün ekimi yapan çiftçilere karşı alınan tedbirler dikkat çekmektedir. Bu çiftçilerin defalarca uyarılmalarına, hatta para cezasına çarptırılmalarına rağmen eylemlerine devam ettiği görülmektedir. Yazıdan anlaşıldığına göre, tütün üreticilerine şimdiye kadar 228.680 kuruş ceza kesilmiştir. Ancak, kaçakçılar bu cezayı ödemedikleri gibi, ürettikleri ürünleri Reji Şirketi yerine kaçakçılara yüksek fiyattan pazarlamışlardır. Bu çiftçilerin üretmeleri gereken tütün miktarından çok daha fazla tütün üretmeleri ise halledilmesi gereken bir başka sorundur.²⁴⁶

Reji idaresi ve Adapazarı ahâlisi arasındaki sorunların artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Reji idaresinin takındığı tavır nedeniyle bölgede bir hoşnutsuzluk mevcuttur. Adapazarı'ndaki tütün üreticileri adına kaleme alınan arzuhalde, Reji idaresinin ürünleri çok düşük fiyata aldığından şikâyet edilmiştir. Hacı Karabet, Hacı Hernito, Hasan, Mustafa ve Kirkor'un imzalarının bulunduğu yazıda, 1894 yılına ait

²⁴³ Serdar Ösen, "20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016), 2/1257.

²⁴⁴ Konukçu, "Sakarya ve Gezginler", 1/134.

²⁴⁵ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay (Ankara: Yurt Yayınları, 1987), 37.

²⁴⁶ BOA, BEO, 272/20389, 1-2-3; BOA, MV, 76/14.

mahsullerin gerçek fiyatının neredeyse yarısına satın alınmak istendiğini vurgulanmıştır. Bu durumun adaletli bir davranış olmayacağı ve tamamen zarar etmelerine neden olacağı ifade edilmiştir. Reji idaresinin keyfi davranışlarına çiftçilerin râzı olmasının mümkün olmadığı, tütünlerin büyük zorluk ve meşakkat içinde üretildiği hatırlatılmıştır. Üreticiler, Reji Nizamnamesi'nin 26. maddesinde belirtilen şartlara uyulmadığını da iddia etmişlerdir. Bu maddeye göre, tütün üreticilerinin zarar etmesi durumunda gerekli tedbirler devlet tarafından alınmalıdır. Oysa, Reji idaresinin keyfi davranışları mezkûr nizamnamenin şartlarını hükümsüz bırakmıştır. Dâhiliye Nezareti'ne ulaşan bu telgraf hakkında bir tahkikat icra edildiği anlaşılmaktadır. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 28 Nisan 1894 tarihli yazıda, müşteriler tarafından çekilen telgrafta belirtilen hususların ivedilikle araştırılması istenilmiştir.²⁴⁷

Hendek nahiyesinde ise tütün kaçakçılığının artarak devam ettiği, İzmit Mutasarrıflığı ile İstanbul'un yazışmalardan açıkça anlaşılmaktadır. Bölge halkının başına buyruk hareketlerde bulunduğu, tütünlerini kaçak yollarla sattıkları veya ruhsat verilen tütün miktarından fazla tütün diktikleri tespit edilmiştir. Hendek halkının eskiden olduğu gibi, şimdi de tütün kanunlarına muhalefet edeceklerine dair bilgiler oldukça fazladır. Bu nedenle İzmit Mutasarrıflığı uyarılmış, ivedilikle önlem alınarak bir aksaklığa meydan verilmemesi istenilmiştir.²⁴⁸ Maliye Nezareti tarafından gönderilen 7 Ağustos 1900 tarihli yazıdan, kaçak tütün ekimi yapılan yerlerin tespit edildiği ve mahalli idareye tütünlerin sökülmesi için talimat verildiği anlaşılmaktadır. Yapılan açıklamada; Hendek tütün üreticilerinin Reji idaresinin talimatlarına uygun hareket etmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Tütün kaçakçılığını sadece Müslümanlar değil, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da yapmıştır. 26 Ağustos 1900 tarihli bir belgeden, tütün kaçakçılığı yapan bir Ermeninin Reji kolcularının ateş açması sonucu yaralandığı anlaşılmaktadır. Kolcuların ateş açmasıyla yaralanan bu Ermeni, daha sonra ölmüştür. Ermeni olaylarının had safhada olduğu yıllarda yaşanan bu elim olayın, kamuoyuna yanlış aksetmesinden endişe eden

²⁴⁷ BOA, DH.MKT, 230/65, 1-2.

²⁴⁸ BOA, Y.MTV, 205/52, 1-2-4.

Osmanlı Hükümeti, Reji yönetimine bu konularda daha hassas davranması gerektiği konusunda ikazlarda bulunmuştur.²⁴⁹

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın İstanbul'a çektiği 15 Mayıs 1902 tarihli telgrafta ise Adapazarı'nın Avadlis olarak anılan Ermeni mahallesinde tütün kaçakçılığı yapıldığı bildirilmiştir. Adapazarı Reji İdaresi'nin şikâyetiyle bu konudan haberdar olunduğu, bölgede geniş çaplı bir operasyon yapıldığı görülmektedir. Bahsi geçen mahallede ikâmet eden Hacı Karabet isimli şahısın hanesi, kaçak tütün işinin merkezi konumundadır. Bu nedenle, Hacı Karabet'in evine Adapazarı zaptiye ve kolcuları tarafından ani bir baskın düzenlemiştir. Ermeniler bu baskına karşı direniş göstermiş, baskın yapan kolculardan ikisini darp etmişlerdir. Ayrıca, mevcut tütünlerin bir kısmını bölgeden kaçırmayı başarmışlardır.

Bunun üzerine takviye kuvvetler bölgeye sevk edilmiş, bir çuval kadar tütün daha ele geçirilmiştir. Mezkûr haneye yapılan ikinci baskında, bir Ermeni kadın tarafından kaçırılmakta olan demirden imâl edilmiş içi boş eski bir humbara ve bir revolver ele geçirilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı tarafından İzmit Mutasarrıfılığı'na tebliğ edilen bu bilgiler, Ermenilerin tütün kaçakçığında ne kadar rahat hareket ettiğini göstermektedir. Baskın yapılan haneden silah kaçırmaya çalışan kadının ise Hacı Karabet'in zevcesi olduğu tespit edilmiştir. Hacı Karabet ve eşinin bu silahlarla yakalanması, bu kişilerin fesat hareketleriyle de yakından ilgili olduklarını göstermektedir. Bu nedenle, bu kişiler hakkında kapsamlı bir tahkikat yapılması emredilmiştir.²⁵⁰

Tütüncülük dışında, Adapazarı'nda yeni zirai faaliyetlerin denendiğini de anlaşılmaktadır. Müze-i Hümayûn Müdürü Hamdi Bey, Adapazarı'nda mutasarrıf olduğu arazide ömür otu²⁵¹ adı verilen ürünü yetiştirmek istemiş, devlet için gâyet karlı olacağını düşündüğü bu iş için öşür vergisinden 15 yıl muaf tutulmayı talep etmiştir. Orman Meadin ve Ziraat Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlet Makamı ve Maliye Nezareti'ne havale olunan 6 Haziran 1902 tarihli dilekçede, Hamdi Bey'in ilk defa yetiştirdiği ömür

²⁴⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat [Y.PRK.ASK], 163/55.

²⁵⁰ BOA, DH.TMİK.M, 124/53, 1-2.

²⁵¹ İncelenen arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, ömür otu olarak anılan bu ürünün diğer adı ise "hoblan" idi.

otunun memleketin hemen her bölgesinde yetiştirilebileceğinin anlaşıldığı, bu ürünün satılmasının ülke hazinesine büyük faydalar sağlayacağı ifade edilmiştir.

Bununla beraber, mezkûr ürünün yetiştirilmesi masraflı ve çok zahmetlidir. Bu nedenle ürünün öşür vergisinden bir süre muaf tutulmasının, ürünü yetiştirecek kişilerin şevk ve azimlerini arttıracacağı ifade edilmiştir. Nitekim Sadrazam'ın altında imzasının olduğu yazıda, Adapazarı ve uygun görülen diğer bölgelerde çeşitli numune çiftliklerin kurulacağı bildirilmiştir. Ömür otunun da tıpkı yeni ihdas edilen patates ve zeytinlikler gibi öşürden muaf tutulmasının uygun olduğu vurgulanmıştır. Ancak, Hamdi Bey'in muafiyet talep ettiği 15 yılın idari makamlar tarafından fazla görüldüğü açıktır. Yapılan müzâkerelerde, ömür otunun da yeni yetiştirilmeye başlayan patates ve zeytinlikler gibi değerlendirildiği görülmektedir. Yetiştirilen diğer ürünler gibi, bu ürünün de 10 yıl süreyle öşürden muaf tutulabileceği beyan edilmiştir.²⁵²

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Adapazarı I. Meşrutiyet döneminde verimli toprakları ile hemen her ürünün yetiştirildiği bir kaza konumundadır. Bölgede önemli miktarda sebze, meyve ve tahıl üretimi yapılmaktadır. Adapazarı ve çevresinde yetiştirilen ürünlerin, özellikle İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamadaki etkisi büyüktür. Bölgede yetiştirilen en önemli ürün ise tütündür. Tütünün, Adapazarı ve Hendek'te yoğun bir şekilde üretildiği ve bu üründen önemli bir kazanç elde edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, Reji İdaresi'nin halkın yetiştirdiği ürünleri düşük fiyatla satın alması, halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu durum, tütün üreticilerinin daha fazla gelir elde etmek amacıyla kaçakçılığına başvurmasını neden olmuştur. Tütün kaçakçılığını önlemek için ciddi tedbirlerin alındığı, buna rağmen bu hukuksuzluğa engel olunamadığı söylenebilir.

2.2.2. Ticari Faaliyetler

Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı, I. Meşrutiyet dönemi itibariyle Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biridir. İstanbul'a yakınlığı, Karadeniz ve Marmara'ya kıyısı olması ve geçiş güzergâhında bulunması gibi etkenler bölgenin ticaretinin gelişmesinde etkili olmuştur. Adapazarı'nın demiryolu ile tanışması sancağın önemini daha da arttırmış, özellikle II. Abdülhamid döneminde şehrin ticari faaliyetlerinde gözle görülür artışlar kaydedilmiştir.

²⁵² BOA, İrade Orman ve Meadin [İ.OM], 8/7, 2-3.

Örneğin, bölgede vapur işletmeciliği ile ilgili bazı ticari girişimler yapılmış, bununla beraber bu konuda bir netice alınamamıştır. 14 Nisan 1880 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, 20 yıl kadar önce Sakarya ve Sapanca göllerinin temizlenmesi ve küçük vapurların seyrüsefer yapabilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne imtiyaz talepleri gelmiştir. O dönemde vapur işletmeciliğiyle ilgili birtakım çalışmalar yapıldıysa da herhangi bir sonuç alınmadığı anlaşılmaktadır. İmtiyaz taleplerinin sonuçsuz kaldığı hatırlatılmış, bu konuyla ilgili taleplerin tekrar değerlendirilmesi istenilmiştir. Bu nedenle Adapazarı'ndan gelen telgrafın mütâlaa edilmesi, imtiyaz taleplerinin gazetelerde neşredilmesi istenilmiştir.²⁵³ Osmanlı Hükümeti'nin de bu taleplere olumlu baktığı, bölgenin ticari hayatına önemli katkılar sağlayacak bu projeyi hayata geçirmek istediği görülmektedir.

1891 yılında yayınlanan Şark Ticaret Yıllığı, bölgenin ticari faaliyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bahsedilen bu yıllığın bir ticaret rehberi hüviyetinde olduğu söylenebilir. Bu kaynak ile bölgenin ticari hayatı tespit edilebildiği gibi, "nerede ne satılır, nerede hangi dükkan vardır" gibi sorulara cevap bulanabilmektedir. Devrin geçerli lisanı Fransızca olarak basılan Şark Ticaret Yıllığı, incelenen şehirlerle ilgili önemli bilgileri barındırmaktadır. Bu kaynak aracılığıyla incelenen şehirlerin sadece ticari yapısı hakkında değil, idari, demografik ve sosyo-kültürel yapısı hakkında da kıymetli bilgilere ulaşılabilmektedir. Mezkûr yıllık bazen hatalı bilgiler içerse de araştırılan bölgeyle ilgili bir başvuru kaynağı olması bakımından dikkate değer bir eserdir.

1891 yılı itibariyle İzmit Sancağı dâhilinde birçok iş ve meslek gruplarının olduğu anlaşılmaktadır. Farklı alanlarda çalışan bu insanların bölgenin ekonomik hayatına önemli katkılar sunduğu açıktır. Daha çok gayrimüslimlerin ve özellikle de Ermenilerin elinde olan bu meslekler arasında tüccarlık, mimarlık, doktorluk, avukatlık, otelcilik, eczacılık, kasaplık, aktarlık, odun-kömürcülük, yapı ahşapçılığı, sarraçlık, fırıncılık, zahirecilik, bakırcılık, berberlik, ayakabıcılık, şapkacılık, kalaycılık, demircilik, dökümcülük, saatçilik, yağcılık ve marangozluk bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu mesleklerde Müslümanların payı neredeyse yok denecek kadar azdır. Ayrıca, bölgede bir matbaa ve bir de kırtasiye mevcuttur. Bölgede deri tabakhaneleri, kürk dükkanları ve

²⁵³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti [Y.PRK.BŞK], 2/67.

terziler de bol miktardadır. Bu durum bölgenin konfeksiyon sektöründe ileri seviyede olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra eğlence sektörünün de bölgede önemli bir yer tuttuğu düşünülmektedir. Nitekim bölgede alkollü içecek satan yerler, kafeler ve gazinolar bulunmaktadır.

Bölgede, bugün döviz bürosu olarak isimlendiren "exchange office" tarzı dükkanlar da mevcuttur. İhtiyaç hâsılât olmadan böyle bir meslek grubunun ortaya çıkması mümkün değildir. Anlaşılan o ki, dönem itibariyle bölgeye gezmeye gelen yabancılar bulunmaktadır. Bu sayının özellikle demiryolu ağının bölgeye ulaşmasıyla arttığı düşünülmektedir. İstanbul'a gelen turistlerin trenle kolayca ulaşabilecekleri İzmit ve Adapazarı'nı da görmek istemeleri muhtemeldir.

İzmit Sancağı'nın önemli kazalarından biri olan Adapazarı, dönem itibariyle yoğun ticari faaliyetler içindedir. Bölgede 3 ahşap yapı ustası, 4 kasap, 4 fırıncı, gazino ve kafe olarak faaliyet gösteren 5 dükkan, fes satan 2 dükkan, 5 zahireci, 4 döviz bürosu, 3 bakırcı, ipek kozası tüccarlığı yapan 7 kişi, 2 berber, 2 şekerçi, 4 ayakkabıcı, pamuk tüccarlığı yapan 5 kişi, 5 ilaç imâlatçısı, 3 eczacı, 5 aktar, 2 uncu, 3 kalaycı, demir ve çilingir işi ile uğraşan 4 kişi, 2 züccaciyeci, 3 konfeksiyoncu, 4 saatçi, otel ve han işleten 6 kişi, 11 manifaktürcü, yapı malzemeleri satan 4 kişi, 7 doktor, 4 marangoz, 1 değirmenci, 3 kuyumcu, 4 kürkçü, 2 sobacı, 2 hırdavatçı, 3 restoran sahibi, 4 ebe, 2 saraç, ipek böcekçilği yapan 4 kişi, 4 terzi, 6 tabakhane işletmecisi ve 4 kumaş boyacısı mevcuttur.²⁵⁴ İzmit'te olduğu gibi, Adapazarı'nda da gayrimüslimler açık ara öndedir. Ancak, nadiren de olsa Müslüman işletmecilerin bölgenin ekonomik hayatına yön vermeye başladığı söylenebilir. Önceki yıllara oranla Müslüman işletmecilerin yavaş yavaş bu meslek dallarında örgütlenmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Yüzyıllardır geçimlerini ticaretle sağlayan deneyimli gayrimüslimler ile Müslümanların bir anda aynı seviyeye gelmesi tabii ki mümkün değildir. Ancak, Müslümanların ticaretin önemini anlamaya başlaması, kendileri ve bölge için önemli bir kazanım olmuştur. 1893-1894 Şark Ticaret Yıllığı'na göre, İzmit Sancağı dâhilinde ticaretle uğraşan Müslümanların oranı ancak %10 civarındadır. Bu tespit bir kesinlik arz etmemekle beraber, isim listesi üzerinden yapılan tahmini değerdir. Çünkü söz konusu

²⁵⁴ Ulugün, "1891 Şark Ticaret Yıllığı'nda İzmit Sancağı Üzerine", 3/1824-1834, 1851-1860.

yıllıklarda ticaret yapanların hangi milletten olduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. %10'luk oran düşük gibi gözükse de yüzyıllardır tarım ve askerlik haricindeki işlerde çalışmamış Müslümanlar için önemli bir başarıdır. İsim listesi üzerinden yapılan çıkarımda ticari faaliyetlerde Ermeniler'in birinci, Rumların ise ikinci sırada olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁵

19. yüzyılın sonlarında Adapazarı'nda yeni girişimciler de ortaya çıkmıştır. Hacı Aleksander isimli bir girişimci bölgede yeni bir un fabrikası açmaya teşebbüs etmiş, bu husustaki arzuhalini yetkili mercilere ulaştırmıştır. Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen mezkûr arzuhalde, talebin uygun olup olmadığının değerlendirilmesi istenilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'te yapılan değerlendirmeler neticesinde bu konuda herhangi bir mahsur olmadığı belirlenmiştir. Bu konudaki olumlu görüş yazısı, 4 Haziran 1898 tarihinde Sadaret'e gönderilmiştir.

Şûrâ-yı Devlet'ten Sadaret'e gönderilen yazıda; Adapazarı'nda ikâmet eden Etmekçi Parin'in oğlu Hacı Aleksander'in 8 dönümlük dut bahçesinin olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr bahçe Adapazarı'nın Büyükpeşkirci mahallesinde "Şarampol" olarak bilinen yerde olup, 11 metre genişliğe ve 18 metre uzunluğa sahiptir. Hacı Aleksander, bu bahçede 28 beygir kuvvetinde bir buharlı makine ve bir kazanla çalışacak üç katlı un fabrikası kurmak istemiştir. İzmit Mutasarrıflığı'nın verdiği bilgilerden, bu arazinin her bir dönümü için 30 kuruş öşür vergisi takdir edildiği anlaşılmaktadır. Sadaret Makamı tarafından bu konu mütâlaa edilmiş, fabrikanın açılmasında herhangi bir mahsur görülmemiştir. Bununla beraber, arazinin her bir dönümü için 30 kuruş vergi alınacağı gibi, buharlı kazan için de vergi tahsil edileceği hatırlatılmıştır. Netice olarak, dönemin Sadrazam'ı Halil Rıfat Paşa tarafından imzalanan 13 Haziran 1898 tarihli kararla, Adapazarı'ndaki un fabrikasının açılışı onaylanmıştır.²⁵⁶

Osmanlı Hükümeti'nin, yeni işyerlerine bazı kolaylıklar getirerek ticari faaliyetleri ve istihdamı büyütmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Adapazarı'nda yeni açılan bir fabrikanın Avrupa'dan ithal etmek istediği bazı temel malzemelerden gümrük vergisi alınmamıştır. İncelenen bir belgeden, Adapazarı'nda ikâmet eden Ananya ve Teofilos

²⁵⁵ *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du Commerce De L'industrie, De L'administration Et De La Magistrature*, ed. Raphael C. Carveti (İstanbul, 1894), 829-833.

²⁵⁶ BOA, İrade Ticaret ve Nafia [İ.TNF], 7/31, 1-2; BOA, BEO, 1157/86748.

isimli işletmecilerin Adapazarı'nda sahip oldukları bahçe üzerinde un fabrikası kurmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu müteşebbisler, Avrupa'dan getirtmeyi düşündükleri malzemelerden de vergi alınmamasını rica etmişlerdir. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 3 Temmuz 1905 tarih ve 21 numaralı yazı, bu konuda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Kılıçoğlu Ananya ve Başoğlu Teofilos'un Rum mahallesinde sahip oldukları bahçe üzerinde kurmak istedikleri un fabrikası için İzmit İdari Meclisi'nce gerekli incelemelerin yapıldığı, Avrupa'dan ithal edilmek istenen alet ve edevatın fabrikanın kurulması için gereken temel malzemelerden olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle, alınacak malzemelerin gümrük vergisinden muaf olması gerektiği vurgulanmıştır. Yapılan son değerlendirmelerden sonra Şûrâ-yı Devlet Makamı'nca fabrikaya gerekli onay verilmiş, ilgili yazı Sadaret'e sevk edilmiştir.²⁵⁷

Adapazarı'nda gelişen sektörlerden biri de bankacılık sektörüdür. Osmanlı Bankası'nın bölgede bir şube açmak istemesi, Adapazarı'nın son yıllarda aldığı mesafeyi göstermesi bakımından önemlidir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye kâfileler halinde gelen muhacirler, Adapazarı'nın sadece demografik yapısını değil, kültürel ve ticari yapısını da etkilemiştir. Adapazarı'nın aldığı göçlerle beraber büyük bir şehir havasına bürünmesi, Osmanlı Bankası'nın bölgeyle yakından ilgilenmesine zemin hazırlamıştır. Gerekli incelemelerde bulunmak üzere, Osmanlı Bankası tarafından bölgeye bir memur dahi gönderilmiştir. Osmanlı Bankası memurunun yanında Posta İdaresi'nden aldığı 4.000 liranın olduğu, bu yüklü meblağın muhafazası konusunda tedirginlik yaşadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle güvenlik güçlerinden yardım talebinde bulunulmuştur. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Adapazarı Kaymakamlığı'na gönderilen yazıdan, bu konuda gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Mezkûr meblağın Jandarma marifetiyle koruma altına alınmasının gerektiği Adapazarı Kaymakamlığı'na tebliğ edilmiş, yapılan yazışmalar hakkında da Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 11 Nisan 1907 tarihli yazıda, Adapazarı'nda açılacak Osmanlı Bankası şubesi için gerekli bütün önlemlerin alındığı, ancak bankanın açılması konusunda henüz bir gelişme olmadığı bildirilmiştir.²⁵⁸

²⁵⁷ BOA, İrade Rüşumat [İ.RSM], 23/30, 3.

²⁵⁸ DH.MKT, 1150/35, 5-7.

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresi son yıllarda artan yoğun nüfusun da etkisiyle önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür. Bölgede, hemen her meslek grubundan insanlar yaşamaktadır. Adapazarı şehir merkezine kadar ulaşan demiryolu da bölgenin ticaretinin gelişmesine önemli bir katkı sunmuştur. Bu sayede başkent İstanbul ile olan irtibat kolaylaşmış, etkileşim daha da belirgin bir hale gelmiştir. Bu durumun Adapazarı'nın ekonomisine büyük fayda sağladığı açıktır. I. Meşrutiyet dönemimde Müslümanların da ticaretle yoğun bir şekilde uğraşmaya başladığı görülmektedir. Müslümanlar Adapazarı'nda ticaret yaparak zenginleşmiş, Adapazarı ekonomisine değer katmışlardır. 19. yüzyıla kadar sadece gayrimüslimlerin elinde olan ticaret, Müslümanların da geçim kaynağı olmaya başlamıştır. Bununla beraber, Adapazarı ve çevresindeki ticaret erbâbının çoğunluğunu yine gayrimüslimler oluşturmuştur.

2.2.3. Madencilik Faaliyetleri

19. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin yeraltı zenginliklerinden de yararlanılmaya başlanmış, bölgede birçok yeraltı madenin olduğu tespit edilmiştir. Bu madenlerden en önemlileri demir ve altın madenleridir. Nitekim Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey tarafından 10 Haziran 1895 tarihinde Bâbîâli'ye gönderilen yazı, bölgedeki madenlerle ilgili bilgiler vermektedir. Adapazarı Kaymakamı, maden bölgelerini görmek amacıyla Orman ve Meadin Nezareti tarafından gönderilen adı verilmeyen bir mühendisin Adapazarı'na geldiğini, bu mühendise Adapazarı'ndaki maden bölgelerinde inceleme yapabilmesi için refâkat edildiğini bildirmiştir. Karadeniz'e iki saat mesafede bulunan demir madenin içinde bir miktar altın olduğu, gerek altın ve gerekse demir madenin pek değerli olduğu hakkında rapor sunulmuştur. Yapılan tespit çalışmalarından sonra görevli mühendis madenden gerekli miktarda numune almış ve tekrar İstanbul'a dönmüştür.²⁵⁹ Demirin içinde bulunan altın madenin dışında, Adapazarı'na bağlı bir bölgede altın sikkelerin bulunduğu da anlaşılmaktadır.²⁶⁰

²⁵⁹ BOA, Y.PRK.UM, 32/42.

²⁶⁰ BOA, Maarif Mektubi Kalemî [MF.MKT], 388/12; BOA, Y.PRK.DH, 10/34. Altın sikkelerin, esâsen altın madeniyle bir ilgisi yoktur. Ancak bölgede bulunan altın sikkeler, yakın bölgelerde altın madenin olabileceği algısı da yaratmıştır. Nitekim bölgenin halk tarafından Altınpınar olarak anılmaya başladığı ve bölgede bazı kazı çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Şehremini Saffet Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 9 Mart 1898 tarihli yazıya göre, Eceldere ve Çubuklu arasında kalan bölgede yapılan kazı çalışmalarında 45 kadar altın sikke ortaya çıkarılmıştır. Bu paralardan bazılarının 1788-1789 yıllarına ait olduğu ve paraların üzerinde "İslambol" ibaresinin yazılı olduğu belirtilmiştir.

Bu yıllarda bölgedeki yeraltı madenlerine önem verildiği, arama tarama çalışmalarının yoğunlaştırdığı açıktır. 24 Kasım 1900 tarihli belgeden de Adapazarı Gökteş mevkisinde bakır ve galveniz maden yataklarının olduğu anlaşılmaktadır. 1/5000 ölçeğinde çizilmiş haritada maden yatakları ayrıntılı bir şekilde resmedilmiştir.²⁶¹ Bu bağlamda 20. yüzyılın başına gelindiğinde Adapazarı'ndaki ekonomik yapının sadece tarımsal faaliyetlerle sınırlı kalmadığı, madencilik sektörünün Adapazarı ekonomisine katkı sağlamaya başladığı görülmektedir.

Adapazarı'na bağlı Karasu nahiyesinin yeraltı madenleri açısından oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. Orman Meadin ve Ziraat Nezareti'nden Erkân-ı Harbiye'ye gönderilen 5 Mayıs 1901 tarihli yazıda, Adapazarı'nın Karasu nahiyesine çıkan simli kurşun ve çinko madenine Hassa-i Şahane Feriki Hacı Hüseyin ve ortaklarının talip olduğu bildirilmiştir. Daha önce kendisine zahire ihracı da ihâle olunan Hassa-i Şahane Feriki Hacı Hüseyin'e bu işin tevdi edilmesi konusunda bir mahzur olup olmadığı ise dikkatli bir şekilde araştırılmıştır. Bu nedenle, Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin 4. şubesine mensup olan Miralay Sabri Bey'in harcırahı ödenerek bölgeye sevk edilmesi teklif edilmiş, altında Serasker Rıza Bey'in imzası olan 18 Mayıs 1901 tarihli yazıyla bu teklif kabul edilmiştir.²⁶²

Bölgede bulunan simli kurşun madeninin çıkarılması için barut, olmazsa olmaz bir ihtiyaçtır. Bu nedenle İstanbul'dan bölgeye barut sevkiyatının yapılması da devamlı olarak istenilmektedir. Nitekim 12 Eylül 1901 tarihli bir yazıda, Adapazarı'na bağlı Karasu nahiyesindeki simli kurşunun çıkarılması için gerekli miktarda barut ve fitile ihtiyaç olduğu, bu malzemelerin ivedilikle gönderilmesi gerektiği tebliğ edilmiştir. Gönderilen yazıda 400 kıyye taş barutla, 300 kutu fitilin Adapazarı Kumandanlığı'na teslim edilerek güzelce muhafaza altına alınması gerektiği ifade edilmiştir. Tehlike arz eden bu malzemelerin Mülâzım Hakkı Bey riyasetinde gemiye yükleneceği, oradan da İzmit yoluyla Karasu'ya sevk edileceği belirtilmiştir.²⁶³

Adapazarı'nın Karasu nahiyesine bağlı Kurudere köyünde çıkan simli kurşun ve çinko madenlerinin kapsadıkları alan ise 2.014 dönüm civarındadır. Bu arazinin her dönümü

²⁶¹ BOA, Haritalar [HRT.h], 903.

²⁶² BOA, Y.MTV, 214/217, 1-2.

²⁶³ BOA, Y.PRK.ASK, 174/65.

için senelik 10 kuruş hesabıyla toplam 20.140 kuruş vergi istenilmiştir. Ayrıca, %5 vergi oranıyla bir defaya mahsus olmak üzere, 150 lira ferman harcının Orman Meadin ve Ziraat Nezaretine, gelir elde edilen her 100 kuruştan 5 paranın ise Dârülaceze'ye ödenmesi istenilmiştir. Bâbiâli tahsilat sandığına 20, muhacirlere yardım fonuna da 100 Osmanlı altını ödenmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Bu şartlar karşılandığı takdirde mezkûr işin 99 sene müddetle Hassa-i Şahane Feriki Hacı Hüseyin Paşa, Osmanlı tebaasından Meridzade damadı Abdülfettah, Bahriye mülâzımlarından İhsan, Ohannes Çerçiyen ve Artin Karamanyan Efendiler'e ihâle edilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu şartlar dâhilinde Kurudere köyünde bulunan simli kurşun ve çinkonun Hassa-i Şahane Feriki Hacı Hüseyin Paşa ve ortaklarına ihâle edilmesi 26 Mart 1903 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararıyla uygun görülmüştür. Sadrazam Ferid Paşa, Şeyhülislam, Şûrâ-yı Devlet Reisi, Serasker, Tophane-i Amire Müsteşarı ve Sadaret Müsteşarı ile Ticaret ve Nafia, Evkaf, Adliye, Bahriye, Hariciye, Dâhiliye, Maliye ve Maarif Nazırı'nın imzalarıyla mezkûr ihâle onaylanmıştır. Bununla beraber, ileride mezkûr 2.014 dönümlük alanda bir askeri bina yapılması gerekirse, sahiplerinin zararlarının karşılanmayacağı bildirilmiş ve bu madde mukavelenameye eklenmiştir. Ayrıca, ileride mezkûr madenlerin Avrupa'ya ihraç edilmesi söz konusu olursa, ödenen vergiler haricinde ilaveten %1 vergi daha alınacağı ifade edilmiştir.²⁶⁴

Simli kurşun ve çinko madeninin Karasu'nun Sarıcalar deresi mevkiinde de çıktığı anlaşılmaktadır. Bâbiâli Meclis-i Mahsusa Dairesi tarafından yapılan 24 Şubat 1906 tarihli açıklamada, mezkûr madenlerin olduğu 782 dönümlük arazinin her bir dönümü için senelik 10 kuruş alınacağı ifade edilmiştir. Bu hesaba göre alınacak vergi senelik 7.820 kuruş edecektir. Ayrıca, %5'lik vergi ve ferman harcı için bir defaya mahsus olarak Orman Meadin ve Ziraat Nezaretine 150 Osmanlı altını gönderilecektir. Hâsılâttan askeri teçhizat iânesine %6 oranında vergi kesilecek, her 100 kuruşluk hâsılâttan ise Dârülaceze'ye 5 para verilecektir. Bâbiâli tahsilat sandığına bir defaya mahsus 20, Hicaz demiryolu, muhacir yardım fonu ve diğer işlere ise 100 Osmanlı altını ödenecektir. Mezkûr ihâle, bu şartları sağlayan Miralay Mehmed Bey, Sabuncubaşı Yusuf Asım Bey, Peruzeli Selahaddin Bey ve Artin Karamanyan Efendi'ye 99 sene müddetle verilmiştir. İhâlenin %25'lik hissesi Yâverân-ı Hazret-i Şehriyâri'den Miralay

²⁶⁴ BOA, İrade İmtiyazat ve Mukavelat [İ.İMT], 4/12, 4.

Mehmed Bey'e, %32,5'i Sabuncubaşı Yusuf Asım Bey'e, %5'i Peruzeli Selahaddin Bey'e ve %37,5'lik hissesi ise Artin Karamanyan Efendi'ye tevdi edilmiştir. Madenlerin yurt dışına ihraç edilmesi halinde, yapılacak ihracat üzerinden %1 oranında ilave verginin alınacağı imtiyaz sahiplerine ayrıca bildirilmiştir.²⁶⁵

İncelenen bir başka arşiv belgesinde de Karasu'da bulunan bakır, simli kurşun ve çinko madenlerinden bahsedilmektedir. Orman Meadin ve Ziraat Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen 3 Ekim 1903 tarih ve 236 sayılı yazıda, bu konu hakkında kapsamlı bilgiler mevcuttur. 99 sene müddetle tüccardan Mustafa Efendi'ye ihâl edilen bu iş için 3 kıta mukavelename ve şartname yapıldığı, madenlerin yurt dışına ihraç edilmesi halinde ise %1'lik ilave vergi konulduğu mezkûr yazıda bildirilmiştir. Yapılan açıklamada, bu işe girmek isteyen Hallaciyân Perah ve ortaklarına uygun şartları taşımamadıkları gerekçesiyle işin ihâl edilmediği, daha sonra Mustafa Efendi'nin işi almak için arzuhal sunduğu ifade edilmiştir.²⁶⁶

Yabancı madencilerin de bölgenin yeraltı zenginliklerinin farkında olduğu ve bölgeyle ilgilendikleri açıktır. Nitekim Dâhiliye Nezareti tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Almanya Devleti tebaasından Mösyö Lit'in bölgeyle ilgilendiği ifade edilmiştir. Bu nedenle Adapazarı ve civarını gezmek arzusunda bulunan Mösyö Lit'e gerekli kolaylık ve yardımın sağlanması emredilmiştir.²⁶⁷ 1906 yılına ait arşiv belgelerinden, maden direktörlüğü yapan Mösyö Lit'in Adapazarı ve çevresinde gereksiz yere gezmeyeceği anlaşılmaktadır. Mösyö Lit'in bölgenin yeraltı zenginlikleri hakkında bilgi sahibi olduğu, keşif çalışması yaparak bölgedeki madenlerin haritasını çıkarmaya çalıştığı düşünülmektedir. Mösyö Lit, Adapazarı'nda izinsiz bir şekilde çalışma yapamayacağını bildiğinden İstanbul nezdinde girişimlerde bulunmuş, Osmanlı Hükümeti de gerekli izinleri kendisine vermiştir.

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresinin yeraltı zenginliklerinin 19. yüzyılın sonu itibariyle farkedilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Yeraltı zenginlikleri açısından öne çıkan bölge ise Karasu'dur. Karasu'nun çeşitli bölgelerinde önemli miktarda simli kurşun, çinko ve bakır rezervleri tespit edilmiştir. Özellikle Kurudere ve Sarıcalar

²⁶⁵ BOA, İ.İMT, 5/16, 6.

²⁶⁶ BOA, İ.İMT, 4/16, 6-7.

²⁶⁷ BOA, BEO, 2874/215545; BOA, İrade Hariciye [İ.HR], 402/36, 1.

bölgelerinde yoğun olan bu madenlerin 2.014 dönümlük büyük bir bölgeye yayıldığı anlaşılmaktadır. Adapazarı'nın bazı bölgelerinde ise demir ve hatta altın madenleri ortaya çıkarılmıştır. Adapazarı'na bağlı Eceldere ve Çubuklu bölgelerinde ise tarihi eser niteliğinde olan birçok altın sikke bulunmuştur.

Yeraltı zenginliklerinin tespit edilmesiyle Adapazarı'nda bazı müteşebbisler ortaya çıkmış, bu müteşebbisler bölgenin madenlerini işletmek için Osmanlı Hükümeti'nden imtiyaz istemişlerdir. Hatta Mösyö Lit gibi yabancıların dahi bölgeye ilgi duymaya başladığı ve bu bölgedeki madenlerle ilgili incelemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Yeraltı zenginliklerinin hem Adapazarı'na, hem de ülke ekonomisine önemli bir katkı sağladığı açıktır. Müteşebbislerle yapılan anlaşmalardan anlaşıldığına göre, hâsılattan elde edilen karın bir kısmı Osmanlı Devleti tarafından vergi olarak tahsil edilmiştir. Bu vergiler, askeriye ve Dârülaceze gibi kurumların ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.

2.2.4. At Yetiştirme Faaliyetleri

Adapazarı, at yetiştiriciliği konusunda önemli bir bölgedir. Ordunun ihtiyacı olan ve yurt dışından ithal edilen bazı atlar Adapazarı'na sevk edilmiş, burada çoğaltılmıştır. 1894 yılına ait bir arşiv belgesinde bu hususla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Belgeden, Osmanlı Devleti'nin at cinsinin ıslahı için satın almış olduğu 16 adet cins beygir ve kısrağın yetiştirilmek üzere Adapazarı'na sevk edildiği anlaşılmaktadır. Bu atların satın alınması ve bölgeye sevk edilmesi için gereken 6.000 liranın 1894 yılının bütçesinden karşılanması istenilmiştir.²⁶⁸

Adapazarı'nda yapılan at yetiştirme faaliyetleri daha sistemli bir hale getirilmeye çalışılmış, bu nedenle bölgeye bir tahkikat komisyonu dahi gönderilmiştir. Mezkûr komisyonun hazırladığı ilk rapora göre; Adapazarı'na gönderilen 8 kısrağ ve 8 beygirden ilk mahsul olarak 31 tay doğmuş, bu taylar İstanbul'a gönderilmiştir. Adapazarı'nda yetiştirilen atlar ile ordunun ihtiyacın karşılanması ve yurt dışından yapılan at ithalatının azaltılması hedeflenmiştir. Adapazarı ekonomisine katkı sağlayacak bu projenin ülke Adapazarı ekonomisine de katkı vereceği düşünülmüştür.

²⁶⁸ BOA, BEO, 384/28782, 1-2.

Rusya'nın ve Avrupa ülkelerinin bu türdeki cins atları çoğaltarak ordu ihtiyaçlarını karşıladıkları, hatta ihtiyaçlarından fazla olan atları ihraç ettikleri ifade edilmiştir. Bu noktadan hareketle at yetiştirme işinin önemli olduğu ve bu işten büyük faydalar beklendiği açıktır. 28 Eylül 1894'te Orman Meadin ve Ziraat Nazırı Selim Bey tarafından kaleme alınan yazıdan anlaşıldığına göre; Adapazarı'na aygır ve kısrakların ne suretle sınıflandırıldığı, bunların ırklarının ne olduğu, hangi ırkların çiftleştirildiği ve atların orduda kullanılması için ne gibi idmanlara tabi tutuldukları bölgeye gönderilen heyet tarafından araştırılmıştır. Konuyu araştıran heyet Dâimi Baytar Heyeti azasından Binbaşı Rüşdü Efendi, Halkalı Ziraat Baytar Mektebi Müdür-ü Sâni ve Fen Muallimi Esterati Efendi, Zabitân-ı Sıhhiye Müfettişi Mösyö Fiyater ve Zabitân-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu azalarından Kaymakam Hüsnü ve Haydar Bey'lerdir. Mezkûr heyetin uygun bir maaş ve harcırahla Adapazarı'na gidiş ve dönüşlerinin sağlanması, bu bedelin Heyet-i Baytariye'nin bütçesinden karşılanması istenilmiştir.²⁶⁹

Seraskeriye Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1895 tarihli yazıdan, yetiştirilen atların 4. kez tay doğumlarını gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. At cinsinin ıslahı ve ordunun at ihtiyacını karşılamak için Adapazarı halkından isteyenlere 16 adet at dağıtılmış, yeni doğan taylarla birlikte Adapazarı'ndaki atların sayısı bir hayli artmıştır. Adapazarı'nda bahar mevsiminde yapılan at sayımında, topçu ve süvari askerleri için yetiştirilen kısrağın sayısının toplamda 500'ü aştığı bildirilmiştir. Bununla beraber, bölgede damızlık olarak 3 aygır ve 6 kısrağın kaldığı, bu miktarın ise ihtiyaca yeterli gelmeyeceği ifade edilmiştir. Bu nedenle tedbir alınmasına lüzum görülmüş, Çifteler çiftliğinden 10 çift aygırın daha Adapazarı'na sevk edilmesi istenilmiştir. Serasker Rıza Paşa'nın imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, bu iş için Zabitân-ı Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu azalarından olan Şehremaneti Müfettişi Kaymakam Haydar Bey'in görevlendirildiği bildirilmiş, kendisine bu konuda gereken yardım ve kolaylığın sağlanması emredilmiştir. İzmit Mutasarrıfı'na gönderilen 23 Nisan 1895 tarihli yazıda da bu hususa dikkat çekilmiş, gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır.²⁷⁰ Müfettiş Haydar Bey'in riyaseti altında seyyar bir komisyon oluşturulması ve bu komisyonda görev yapacak kişilere gerekli ödemelerin yapılması

²⁶⁹ BOA, BEO, 503/37673, 1-3.

²⁷⁰ BOA, DH.MKT, 365/77, 1-2.

tebliğ edilen bir başka husustur. Ödenecek yolluk ve yevmiyelerin Ziraat Bankası Islahat-ı Hayvaniye kaleminden ödenmesi emredilmiştir.²⁷¹

Adapazarı'na gönderilen 10 çift damızlık aygırdan dolayı Adapazarı İdari Meclisi'nin çok memnun kaldığı anlaşılmaktadır. Meclis üyeleri toplanmış, bu hususta İstanbul'a 25 Nisan 1895 tarihli bir teşekkür yazısı dahi gönderilmiştir. Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey başta olmak üzere, Adapazarı Belediye Reisi İsmail Bey, Adapazarı Naibi İbrahim Hıfzı Bey, Mal Müdürü Salih Şevket Bey, Tahrirat Katibi Rıza Bey, Rum murahhasa vekili ve diğer meclis üyeleri bu toplantıda hazır bulunmuşlardır. Adapazarı'na cins atların getirilip çoğaltıldığı hatırlatılmış, buna ilaveten Çifteler çitliğinden 10 çift damızlık aygırın daha getirilmesinden dolayı duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Müfettiş Haydar Bey'in riyasetinde getirilen hayvanların sağlık muayeneleri ve çiftleştirme işlemlerinin başarı ile gerçekleştirildiği, yeni doğan tayların başta ordu ihtiyacı olmak üzere bölge halkının ticari ve sosyal hayatına büyük faydalar getireceği ifade edilmiştir.

Serasker Rıza Paşa tarafından kaleme alınan 31 Mayıs 1895 tarihli yazıdan, Adapazarı'na gönderilen 10 çift damızlık aygırdan dolayı sadece Adapazarı İdari Meclisi üyelerinin değil, Dâimi Baytar Heyeti Reisi Ferik Muzaffer Paşa'nın da çok memnun kaldığı ve bu hususta bir teşekkür yazısı kaleme aldığı anlaşılmaktadır.²⁷²

Seraskerlik Makamı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Haziran 1895 tarihli yazıda ise Adapazarı'na sevk edilecek atların barınma ve diğer meselelerin halledilmesi konusunda bilgiler bulunmaktadır. Gönderilen yazıda, Adapazarı halkına dağıtılan damızlık aygırlardan elde edilmiş ve edilecek olan tayların muhafazası için çeşitli depoların gerektiği bildirilmiştir. Bu depoların hazineden bir para gelmeden Adapazarı halkı tarafından şimdiden inşa edildiği, bununla beraber gerek ordu ve gerekse Adapazarı halkının kullanımına ayrılacak taylar için münasip bir karşılığın bulunması gerektiği tebliğ edilmiştir. Baytar heyeti tarafından tanzim edilerek İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 15 Temmuz 1895 tarihli raporda önemli tespitlerin olduğu göze çarpmaktadır.

²⁷¹ BOA, MV, 87/17.

²⁷² BOA, Y.MTV, 121/46, 1-2.

Tayların bakımının Adapazarı Belediyesi tarafından Adapazarı'na 5 saat mesafede bulunan ve hiçbir kimsenin tasarrufunda olmayan metrük bir binada yapıldığı bildirilmiştir. Bölgede iki adet sıcak su kaplıcası ile bir soğuk su menbaının olduğu, buranın her sene 5.000 kuruşluk bir bedelle sahiplerine tevdi edildiği ifade edilmiştir. Ancak, depoların muhafaza sorunundan dolayı kış aylarında tamirat masraflarının arttığı vurgulanmıştır. Mezkûr kaplıcaların askeriye tarafından idare edilmesi halinde ise senelik 30.000 kuruşa yakın bir kaynağın tasarruf edileceği bildirilmiş, bu işin askeriye devredilmesi tavsiye edilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı da bu konu hakkında uygun görüş bildirilmiş ve işin askeriye devri onaylanmıştır.²⁷³

Müfettiş Haydar Bey tarafından kaleme alınan 29 Ekim 1896 tarihli raporda, Çifteler çiftliğinde yetiştirilip Adapazarı'na sevk edilen aygırlar ile Adapazarı'nda bulunan kısrakların çiftleştirilmesiyle doğan taylar hakkında bilgilendirme yapılmıştır. 1896 yılı içinde yapılan çiftleştirilme işlemlerinden toplam 112 adet atın elde edildiği anlaşılmaktadır. Haydar Bey, 1896 yılı içinde doğan tayların özelliklerini bir cetvel halinde sunmuş, taylar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Tanzim edilen cetvelde atların eşgali, rengi, cinsiyeti, isimleri ve nerede buldukları tek tek kayıt altına alınmıştır.²⁷⁴ Çifteler çiftliğinden Adapazarı kazasına gönderilen damızlık aygırların nakliye ve diğer masraflarının ise Ziraat Bankası veznesinden tahsil edileceği bildirilmektedir. 12 Haziaran 1898 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Çifteler çiftliğinden sadece Adapazarı'na değil, Sivas'a da damızlık aygırlar sevk edilmiştir. Bu sevkîyatların toplam bedelinin 29.000 kûsür kuruş olduğu, masrafların bir kısmının aygırların sevkîyatından, diğer kısmının ise bu iş için görevlendirilen memurların harcırahlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.²⁷⁵

Görüldüğü gibi, Adapazarı'nda 19. yüzyılın sonlarında başlatılan cins at yetiştirme hamlesi oldukça başarılı bir şekilde ilerlemiştir. At cinsinin ıslahı ve ordunun ihtiyaçlarının hızlıca karşılanabilmesi için Adapazarı'nda isteyen kişilere de bu cins atlardan dağıtılmıştır. 1895 yılının bahar mevsiminde Adapazarı'nda yapılan at sayımında bölgedeki at sayısının 500'ü aştığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu atların sadece

²⁷³ BOA, DH.MKT, 397/37, 1-2.

²⁷⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı [Y.PRK.ŞH], 7/73, 1-2-3-4.

²⁷⁵ BOA, İ.HUS, 65/69.

safkan cinsi atlar olmadığı kuvvetle muhtemeldir.²⁷⁶ 1896 yılı içinde 112 tay doğumu daha gerçekleşmiş, bölgedeki at mevcudu bir miktar daha artmıştır.

Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey başta olmak üzere, Adapazarı Belediye Reisi İsmail Bey ve diğer idarecilerin bu durumdan memnun oldukları açıktır. Nitekim bu idareciler tarafından Osmanlı Hükümeti'ne bir teşekkür yazısı kaleme alınmıştır. Ancak, sayıları günden güne artan atların bulunduğu depo zamanla yetersiz kalmaya başlamıştır. Adapazarı Belediyesi tarafından metrük ve bakımsız bir depoda yetiştirilen atların, daha sonra daha büyük ve modern bir depoya alınması zorunlu hale gelmiştir. Adapazarı Belediyesi'nce yürütülen bu çalışmalarda bazı aksamalar yaşandığı, bu nedenle at yetiştirme faaliyetlerinin askeriye devredildiği anlaşılmaktadır.

2.2.5. Bir ‘‘Ağaç Denizi’’ Olarak Adapazarı

Adapazarı ve civarı bugün olduğu gibi 19. yüzyılda da zengin ormanlara sahipti. Adapazarı, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemden itibaren gerek gemilerin kereste ve tomruk ihtiyacını karşılamada ve gerekse yakacak ihtiyacını karşılamada öne çıkan bir bölgeydi. Bu bölge ağaç varlığı bakımından o kadar zengindi ki, Evliya Çelebi bölgeyi "Ağaç Denizi" olarak isimlendirmiştir. Evliya Çelebi, Geyve'den sonra gezisine devam ederken bölge ormanlarını şöyle anlatmıştır:

‘‘Oradan kuzey tarafa köprüyü geçerek, Sakarya Nehri boyunca "Ağaç Denizi" denilen ormandan geçtik. Burası bir ormandır ki, içinde gölgenin yabancısı olan nice garipler kaybolarak vahşi hayvanlara yem olmuştur. Defne, ardıç, çam, ihlamur ağaçlarının çiçeklerinin kokusundan insanın damağı kokulanır. Güneş içine asla tesir edemez. Bu ağaçlık içinde binlerce tahta biçecek bıçkı değirmenleri vardır. Gemi keresteleri keserler. Bu dağlar, dört sancak sınırları içinde olup, hakikaten ağaç denizidir. Bir tarafı Bursa, bir tarafı İzmit, bir tarafı da Bolu ve Kocaeli sancaklarıdır. Etrafı ancak bir ayda dolaşılabilir. Ama seçme yerleri, bu Geyve yolu üzerinde olan kısmıdır’’²⁷⁷ demiştir.

²⁷⁶ 1894 yılında Adapazarı'na 16 cins atın getirilmesiyle başlayan bu hamlenin bir sene sonra bu sonucu vermesi mümkün görünmemektedir. Atların takriben 11 ay 15 günde doğum yaptıkları ve genellikle bir yavru doğurdıkları dikkate alındığında, bu sayıya ulaşmak imkânsızdır. Bu sayının cins atlar da dâhil olmak üzere, Adapazarı'ndaki bütün at mevcudunu gösterdiği düşünülmektedir.

²⁷⁷ Evliya Çelebi, Tam Metin *Seyahatname*, sad. Tevfik Temelkuran & Necati Aktaş, haz. Mümin Çevik (İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1993), 2/741-742.

Geçmiş yüzyıllar Adapazarı ve çevresinin ağaç zenginliğinden bir şey kaybettirmemiş, Adapazarı 19. yüzyıla da zengin bir orman varlığı ile girmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra donanmaya verilen önemin artmasıyla Adapazarı'nın başkent İstanbul için önemi daha da artmıştır. Adapazarı ve çevresinden Tophane'ye çeşitli ahşap malzemeleri gönderilmiştir. Top arabaları için kullanılan kundak tahtası, tekerlek tahtası, metris tahtası, vürdinar, dingil, ok (araba oku), ok kolu, ipsid (tekerlek çemberinin parçaları), özek (arabanın iki dingilini birbirine bağlayan parça), yasdık (ön dingilin üzerine yerleştirilen ve dingil döndüğünde yükün sabit kalmasını ağlayan parça), el manivelası ve gülek (ağaç kap, muhtemelen yağdanlık) ahşap malzemeler arasında sayılabilir. Sözü edilen top arabası malzemeleri ise, gürgen ve karaağaçtan yapılmaktaydı.²⁷⁸

Adapazarı, Geyve ve Kandıra ormanlarında çeşitli hızarlar bulunmaktaydı. Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük iş yerinde ise tahta, direk ve her türlü kereste hazırlanırdı. Hazırlanan bu ürünlerle İzmit Tersanesi için gerekli ahşap malzemeler tedarik ediliyordu. Buradan pek makbul ceviz tahtaları çıkardı. Odun kömürcülüğü ile geçinen ahâli de çoktu.²⁷⁹

Ancak, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgeye yapılan yoğun göçler ormanların kaderini değiştirmiştir. Muhacirlere uygun arazi bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti, muhacirleri ormanlık arazilere yerleştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum ormanların bilinçsizce kesilmesine ve ağaç sayısının zamanla azalmasına neden olmuştur. Örneğin; 1862 yılında Sakarya dolaylarında bir gezinti yapan Fransız Kontu A. D. Moustier, o zamanki Sakarya ormanlarını hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Adapazarı, Sakarya Nehri'nin sol kıyısında kurulmuş 10.000 nüfuslu bir şehir. Bu bölgedeki ceviz ağaçları pek çok, hem de pek iri ağaçlar. Etraf ormanlık ama ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp bırakanları takip edenler yok. Çünkü, kesilenlerin yerine yenisi dikilmiyor. Bir tek genç ağaca rastlamadım. Bu gidişle Adapazarı ormansız kalacak”.*²⁸⁰

²⁷⁸ Arif Bilgin, “Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)”, *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/311.

²⁷⁹ Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi”, 1/604.

²⁸⁰ Çetin, “Tarihin Sayfalarından Yabancı Bir Gezginin, Kont A. De Moustier'nin Gözüyle 1862'de Sakarya bölgesi”, *Sakarya Ekonomi Dergisi* 3/15 (Ocak-Şubat 2001), 29-32.

Moustier'in bahsettiği gibi, bölgede yetişen ağaçların bilinçsizce kesilmesi ve kesilen ağaçların yerine yenilerinin dikilmemesi bölgenin orman varlığını zayıflatmıştır. Adapazarı eski ihtişamlı görünümünden uzaklaşmış, ağaç zenginliğinden mahrum kalmaya başlamıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Adapazarı ve çevresindeki ağaçlar başkentin ihtiyaçlarını karşılamada çok önemliydi. Buradaki ağaçlar genellikle başkente yollanırdı. İstanbul'un oduna ihtiyacı olduğunda hemen Adapazarı ve Sapanca bölgelerinden ilave odunlar istenir, bölgeden İstanbul'a sevkiyat yapılırdı.²⁸¹ Ancak, devletin talepleriyle halkın ihtiyaçlarının çatışması, bazen yasa dışı ağaç kesimlerine ve kaçakçılığa neden olabiliyordu. Kaçakçılar, kaçak kesim yaptıkları gibi, kimi zaman devlet tarafından ağaç kesmekle görevlendirilen baltacılarla bile saldırmışlardır.²⁸² Nitekim 27 Mart 1899 tarihli bir arşiv belgesinde, ağaç kesimi için görevlendirilen Ali ve Mustafa adındaki iki görevliye Kandıra'nın ormanlık alanlarında saldırı yapıldığından bahsedilmektedir. Kestikleri ağaçları İstanbul'a götürme hazırlığında olan iki görevliye, bölgedeki eşkıya tarafından saldırı yapılmıştır. Arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, haydutlar bu görevlilere işkence yapıp mallarını gasp etmiş, akabinde de firar etmişlerdir.²⁸³

Görüldüğü gibi, bölgede yapılan kaçak kesimler bazı asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Bölgede yaşayan ve çoğunluğunu muhacirlerin oluşturduğu halk, geçimlerini sağlayabilmek amacıyla kaçakçılığa ve soygunculuğa başvurmuştur. Bilindiği gibi, Adapazarı ekonomisinin gelişmesine etki eden nedenlerden biri de sahip olduğu zengin ormanlardır. Bu ormanlar ticari açıdan değerlendirilmiş, önemli gelirler elde edilmiştir. Ormanların bol oluşu Adapazarı'nın önemini artırmış, Adapazarı'nda çeşitli ağaç sanayilerinin gelişmesine imkân sağlamıştır. Bununla beraber, bölgenin zengin ormanlarından istifade etmek isteyen kaçakçılar Adapazarı ve çevresindeki ormanlara zarar vermiş, bilinçsizce kesim yapmışlardır.

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti Tanzimat'a kadar köklü bir dönüşüm sürecine girememiştir. Avrupalı devletler modern endüstrileri ile muazzam bir aşama kaydederken, Osmanlı Devleti bu gelişmelerin dışında kalarak yeniliklere ayak

²⁸¹ BOA, DH.MKT, 2426/26.

²⁸² Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", 1/186.

²⁸³ BOA, Y.PRK.ASK, 56/27, 1.

uyduramamıştır. Ancak, Tanzimat'la başlayan köklü değişim bütün ülkede olduğu gibi, Adapazarı ve çevresindeki sosyo-ekonomik yapıda da etkisini göstermiştir. I. Meşrutiyet döneminde, Adapazarı ve çevresindeki bu yapının daha da karmaşık hale geldiği açıktır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğun bir şekilde göç alan Adapazarı, gerek toplumsal ve gerekse ekonomik açıdan hızlı değişimler yaşamıştır.

Adapazarı ve çevresindeki değişimlerin bazen olumlu, bazen de olumsuz gelişmelere zemin hazırladığı görülmektedir. Hızlı, kontrolsüz ve çoğu zaman denetimsiz artan nüfus bazı asayiş olaylarına neden olurken, kültürel ve ekonomik yapının ise gelişmesine katkı yapmıştır. Bölgedeki boş kalan arazilerde ziraat yapılmaya başlanmış, ticari faaliyetler çeşitlenmiştir. Bölgede madencilik faaliyetleri de önemli bir yer tutmaya başlamıştır. I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ve çevresindeki bazı madenler keşfedilmiş, bu madenler işletilerek Adapazarı ve ülke ekonomisine katkı sağlanmıştır.

Sonuç olarak, I. Meşrutiyet dönemi itibariyle Adapazarı ve çevresinin büyük bir şehir özelliği gösterdiği muhakkaktır. Bölgede çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmiş, bu ürünler başta İstanbul olmak üzere çeşitli vilayetlere gönderilmiştir. Özellikle Adapazarı ve Hendek'te yoğun tütün ekiminin yapıldığı, bu üründen büyük kazançlar elde edildiği anlaşılmaktadır. Ticari faaliyetlerin de Adapazarı ekonomisinin gelişmesine önemli bir etki yaptığı görülmektedir. Daha çok gayrimüslimlerin elinde olmakla beraber, Müslümanlar da ticaretle uğraşmaya başlamışlar ve Adapazarı ekonomisine önemli bir katkı sunmuşlardır.

BÖLÜM 3: GÖÇLER

3.1. Osmanlı Devleti'nde Göçler

Göçler; kişilerin rızaları ile yaptıkları serbest göçler ve yaşam şartlarının ortadan kalkması veya zor hale gelmesiyle yaptıkları mecburi göçler olmak üzere ikiye ayrılır.²⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin son döneminde yapılan göçlerin ekseriyeti mecburi göçler kapsamında ele alınabilir. Bilindiği üzere bu dönem siyasi sıkıntıların baş gösterdiği ve toprak kayıplarının yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti, siyasi ve dini baskılardan bunalan veya kaybedilen topraklardan kaçan Müslümanların sığınağı haline gelmiştir. Ani ve plansız bir şekilde göç etmek zorunda kalan Müslümanları yeni yurtlarına yerleştirmeye gayret eden Osmanlı Devleti, muhacirlere ekonomik imkânlarının elverdiği ölçüde yardımlar da yapmıştır. Ancak, bu durum zaten kötü durumda olan Osmanlı maliyesinin daha da kötüleşmesine neden olmuştur.

Bilindiği gibi Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı çok uluslu bir yapıda olan Osmanlı Devleti'ni derinden sarsmıştır. Başta Rusya olmak üzere, bazı büyük devletler kendi menfaatleri doğrultusunda çalışarak, Osmanlı Devleti'nin bu durumundan istifade etmişlerdir. Özellikle Rusya'nın Balkan milletlerine verdiği açık destek ve bölgede yürüttüğü panslavist politika, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık isyanlarına neden olmuştur. Bağımsızlık isyanları ve Rusya'ya karşı alınan mağlubiyetler, bu milletlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Kaybedilen bu topraklardan Anadolu'ya mecburi göçler yaşanmış, Anadolu topraklarının nüfus yoğunluğu artmıştır.²⁸⁵

İlk göç hâdiseleri Rusya'nın Kırım'ı 1783'te ilhak etmesiyle başlamış, 1806-1812 ve 1829'da Ruslarla yapılan savaşların başarısızlıkla sonuçlanması göçleri hızlandırmıştır. Rusların egemenliği altında yaşamak istemeyen Müslümanlar topraklarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardır.²⁸⁶ Rus zulmünden kurtulma isteği

²⁸⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)* (Ankara: TTK Yayınları, 1997), 3-4.

²⁸⁵ Subaşı, "I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler", 1/415-416.

²⁸⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 15.

Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin temel nedenidir. Bu göçler özellikle 1853'te patlak veren Kırım Savaşı ile kitlesel bir boyut kazanmıştır.²⁸⁷

Ruslar Kafkasya'ya hâkim olabilmek için etkin bir örgütlenme ve direniş sergileyen Şeyh Şamil hareketinin mutlaka bitirilmesi gerektiğini düşünmüş, 1859'da bu emellerine ulaşmışlardır. Rusya, bölgedeki Müslümanları zararsız hale getirebilmek için Hristiyan olmaya zorlamış, buna karşı koyanlara ise hayat hakkı tanımamıştır. Sistemli bir şekilde yok edildiklerini gören Müslümanlar, kimliklerini ve canlarını koruyabilmek için Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Osmanlı topraklarına 1860-1878 yılları arasında 3 milyondan fazla muhacir gelmiş, bu muhacirler ülkenin muhtelif bölgelerine iskân edilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına yapılan göç dalgaları incelendiğinde, en fazla göçün Kafkasya ve Kırım bölgesinden olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaşlar bu bölgelerin Rusya tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Alınan mağlubiyetler Müslümanların Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olmuştur.²⁸⁸

Muhacirlerin iskânında öncelikli olarak boş araziler tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'na kadar olan süreçte, muhacirlerin iskân ve iâşelerini karşılamada fazla sorun yaşamamıştır. Ancak, ilerleyen yıllarda bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Özellikle, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra iskâna uygun arazilerin temini ilk dönemlere oranla zor olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti Defter-i Hakani olarak bilinen arazi defterlerini ayrıntılı bir şekilde inceletmiş, boş araziler doğru bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır.²⁸⁹ Buna rağmen boş arazilerin temin edilemediği durumlar olmuş, vakıf toprakları, ormanlar, korular, meralar ve çiftlikler dahi iskân sahası olarak açılmıştır. 93 Harbi ile beraber muhacir sorunu daha da büyümüş, Anadolu'daki demografik yapı bir hayli değişmiştir. Muhacirlerin iâşe ve barınma konularında büyük sorunlar yaşayan devlet, elinden geldiğince muhacirleri iskân etmeye çalışmıştır.

Muhacirlerin iskân edildikleri yeni köyler, çeşitli kurallar dâhilinde kurulmuştur. Oluşturulacak köylerin ortasında cami ve mektep inşa edilmesine, köyün çevresinde muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar tarla, mera ve baltalık olmasına dikkat

²⁸⁷ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)* (Trabzon: KATÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996), 90.

²⁸⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 15, 300-301.

²⁸⁹ Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (İstanbul: Nart Yayınları, 1993), 136.

edilmiştir. Ayrıca, köye yerleştirilen muhacirlerin temel ihtiyaçları olan mesken, harman, samanlık ve mandıra gibi binaların yapımı için gerekli çalışmalar yapılmıştır.²⁹⁰ Osmanlı Devleti'nin muhacirlerle ilgili işlere büyük hassasiyet gösterdiği, yapılacak meskenlerin kaç odalı olacağından, ahırların ve diğer binaların nerede yapılacağına kadar her konuyu düşündüğü söylenebilir.²⁹¹

Devletin muhacirlerin iskânıyla yakından ilgilendiği, zor bir süreç geçiren muhacirlerin yanında olduğu arşiv belgelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Muhacirlere yapılan yardımlarla ilgili birçok yazışma bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlere geçimlerini temin edinceye kadar vergi ve askerlik muafiyeti de tanınmıştır. İlk zamanlarda muafiyetler konusunda daha cömert davranan Osmanlı Devleti, sonraki süreçte bu süreleri peyderpey azaltma yoluna gitmiştir. Nitekim ilk göç kâfileleri 10 yıldan fazla ve 25 yıl askerlikten muaf tutulurken, bu süreler ilerleyen yıllarda gittikçe kısaltılmıştır. 1864 yılında vergi muafiyeti süresi 3 yıla, askerlik muafiyeti ise 10 yıla indirilmiştir. 1886 sonrası tekrar değişen sisteme göre, aşar vergisi muafiyeti 2 yıla, askerlik muafiyeti ise 6 yıla indirilmiştir.²⁹²

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti muhacirlerin kendilerini toparlayabilmeleri ve yeni sosyal çevrelerine adapte olabilmeleri için elinden geldiğince yardımcı olmuştur. Osmanlı Devleti, çeşitli muafiyetler tanıyarak muhacirleri bir an önce üretici konuma getirmeye çalışmıştır. Ancak, bu muafiyetler ve yardımlar zaten zor durumda olan Osmanlı ekonomisini daha da yıpratmıştır. Devlet, bu nedenle 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerin ekonomik külfetinden kurtulmak istemiştir. Muhacirlerden kendilerine gösterilecek araziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerine, harcırah istemeyeceklerine, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşası gibi taleplerde bulunmayacaklarına dair senet alınmaya başlanmıştır.²⁹³

İlk gelen muhacir kâfileleri dâimi iskân bölgelerine götürülmeden önce, mevsim şartlarının elverişli olacağı bahar ayına kadar belirlenen alanlarda misafir edilmekteydi. Bunun için iskân bölgelerinde Muhacirin Komisyonları oluşturuluyor, bu komisyonlar

²⁹⁰ İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", 1/647-648.

²⁹¹ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler [A.MKT.NZD], 327/1, 1-2-3.

²⁹² Polatel, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı*, 214.

²⁹³ İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", 1/651-652.

da muhacirlerin dâimi iskân alanlarını belirliyordu. Bu alanlara ne kadar muhacir yerleştirileceği, bunların iâşe ve barınma ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı gibi çalışmalar bu komisyonların temel vazifelerindendi. Ancak, yapılan tüm çalışmalara rağmen bazı dönemlerde gelen yoğun muhacir kâfileleri ve mevsim şartlarının kötülüğü dâimi iskânların ivedilikle yapılmasına engel oluyordu. Muhacirlerin büyük çoğunluğu ilk önce kara, deniz ve demiryolu ile kolaylıkla ulaşabildikleri İstanbul'a getirilmiş, daha sonra belirlenen dâimi ikâmet yerlerine gönderilmişlerdir. İstanbul'a yakın olması ve önemli geçiş yolları üzerinde bulunması nedeniyle muhacirlerin sevk edildikleri yerlerden birisi de Adapazarı olmuştur.²⁹⁴ Adapazarı, başkent İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı konumunda olması nedeniyle 19. yüzyılın ikinci yarısında muhacirlerin iskân edildiği önemli bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2. Adapazarı ve Çevresine Yapılan Göçler

Bir bölgenin iskân sahası olarak seçilmesi için uygun arazilerinin varlığı olmazsa olmaz bir unsurdur. Adapazarı, bugün olduğu gibi 19. yüzyılda da verimli topraklara ve uygun bir iklime sahiptir. Bu nedenle Adapazarı, muhacirlerin iskân edildiği önemli iskân merkezlerinden biri olmuştur. İskân sahası olacak bölgenin ulaşım imkânlarının da iyi olması gereklidir. Adapazarı'nın başkente yakın olması ve stratejik konumu bölgenin muhacirlere açılmasında etkili olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Adapazarı'na kadar gelen demiryolu sayesinde ise bölgeye ulaşım daha güvenilir ve hızlı hale gelmiştir.

Kafkasya ve Balkanlar'dan Adapazarı'na yapılan göçler bölgenin nüfusunu arttırdığı gibi, etnik kimliğini de değiştirmiştir. Farklı milletlerden muhacirler Adapazarı'na göçmüş, bu durum Adapazarı'nın kozmopolit bir şehir havasına bürünmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim Ahmet Şerif Bey Tanin Gazetesi'ndeki gezi notlarında, Adapazarı'nın karışık milletlerden oluşan kozmopolit yapısını hayretle anlatmış, bölgede Türk, Kürt, Laz, Çerkez gibi farklı kimliklerden insanların bir arada ve huzur içinde yaşadıklarından bahsetmiştir.²⁹⁵

²⁹⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler* (Trabzon: Serander Yayınları, 2006), 42-43.

²⁹⁵ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, haz. Mehmet Çetin Börekçi (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 1/348.

1831'deki ilk nüfus sayımında Adapazarı'ndaki Müslüman nüfus 5.337 iken, 1881-1893 nüfus sayımında 40.686'e çıkmış ve 1906 yılında 73.048'e ulaşmıştır.²⁹⁶ 1831 yılındaki nüfus sayımında Müslümanlar ile gayrimüslimlerin nüfusu birbirine yakın iken, göçlerin etkisiyle yüzyılın sonlarında bu oran Müslümanların lehine artmıştır. Nitekim Adapazarı bölgesine ait nüfus verileri de Müslüman nüfus içinde muhacirlerin giderek artmaya başladığını göstermektedir. 1890 başlarında Adapazarı'nda 7.329, Sapanca'da 1.000, Akyazı'da 1.000, Hendek'te 2.000 ve Geyve'de 710 muhacirin yaşadığı tespit edilmiştir.²⁹⁷ Bu bilgiler, Adapazarı'nın muhacirlerin iskânında önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir.

Adapazarı ve çevresine göç eden muhacir gruplarından biri de Boşnaklar'dır. Yaşanan yoğun Boşnak göçü nedeniyle bir araştırma yapmak isteyen Osmanlı Devleti, Bosna ve Hersek muhacirlerinin livanın hangi kazaları ve köylerine yerleştirildiği, bunların kaç hane ve nüfus olduğu, yeni iskân oldukları için kendilerine hane ve arazi tahsis edilip edilmediği, çift sürmeleri için gerekli edevatı tedarik ettirilmeyen muhacirler varsa bunların kaç hane ve nüfus olduğunu gösteren bir rapor hazırlanmasını istemiştir. Hazırlıkların süratle tamamlanarak raporun ivedilikle takdim edilmesi emredilmiştir.

Bu emir üzerine yapılan araştırmalarda; Geyve ve Hendek'te Bosna ve Hersek muhacirlerinin iskân edilmediği, bununla beraber Adapazarı'na çok sayıda Boşnak'ın yerleştirildiği anlaşılmıştır. Bu muhacirlerin hicret tarihleri, köylerinin isimleri, hane sayıları ve nüfuslarını gösteren kapsamlı bir rapor oluşturulmuş, ilgili makama arz edilmiştir.²⁹⁸ Yapılan araştırmalar neticesinde, 1895 yılı itibarıyla Adapazarı'nda toplam 262 Boşnak hanesinin iskân edildiği anlaşılmıştır. 57 hane Çukur Ahmediye Mahallesi, 64 hane Cami-i Cedid Mahallesi, 50 hane Bahşiler Mahallesi, 44 hane Pabuççular Mahallesi, 27 hane Aziziye Mahallesi ve 20 hane de Çaykılla Mahallesi iskân edilmiştir.²⁹⁹

Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nin Adapazarı ve çevresine genellikle Kafkas muhacirleri yerleştirdiği söylenebilir. İncelenen belgelerde, Adapazarı ve çevresine gelen göçlerin daha çok Kafkasya bölgesinden olduğu görülmüştür. Bu iskânların

²⁹⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 154.

²⁹⁷ Bülent Bayraktar, *Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Sakarya* (Sakarya: SESAM Yayınları, 1998), 27.

²⁹⁸ BOA, Y.PRK.UM, 32/65, 2-3.

²⁹⁹ BOA, Y.PRK.MYD, 17/6, 1-2-5.

mevcut şartlar dâhilinde gerçekleştiğine dair elimizde bir bilgi olmadığı gibi, Osmanlı Hükümeti tarafından bilinçli bir şekilde yapıldığına dair bir bilgi de yoktur. Ancak, Kafkas halklarının savaşçı ruhları nedeniyle bu bölgelere yerleştirilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Adapazarı gibi stratejik bir noktaya yerleştirilen Kafkas halkları ile Ermeni ve Rumlara karşı bir önlem alındığı düşünülmektedir.

19. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye 40.000 civarında Çerkez'in yerleştirilmesine Rumların ve Ermenilerin karşı çıktığı, hatta bu muhacirlerin engellemesi için İstanbul'daki İngiliz Elçisi Layard'a müracaat ettikleri bilinmektedir.³⁰⁰ Ermeni ve Rumların, Çerkezlerin olduğu bölgede rahat hareket edemeyeceklerini bildikleri için rahatsız oldukları açıktır. Bu durum, yukarıdaki çıkarımın makul bir değerlendirme olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, sadece bu bilgilere dayanarak Kafkas halklarının Adapazarı ve çevresine bu amaçla yerleştirdiğini iddia etmek oldukça zordur. Yukarıda da değinildiği gibi, bu konuda elimizde kesin bir veri bulunmamaktadır.

Adapazarı ve çevresindeki muhacirlerin, bölge ekonomisine de katkı sağlamaya başladıkları anlaşılmaktadır. Muhacirlerin 1895 yılı itibariyle devlete ödedikleri vergi, muhacirlerin bölgede önemli bir güç olmaya başladığını göstermektedir. Örneğin, Adapazarı'nın Akyazı nahiyesine yerleştirilen muhacirlerin genel emlak ve temettuat vergisi toplamda 43.236 kuruş 10 paraya ulaşmıştır. Akyazı'daki muhacirlerden alınan kadim vergi ile aceze vergisi karşılığı olan 25.505 kuruş 22 para ile 17.730 kuruş 28 para da hazineye dâhil edilmiştir. Aynı zamanda tahrir masrafları karşılığı olarak bir defalık ahzı icap eden meblağ ise 8.391 kuruş 10 paradır.³⁰¹ Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın sonlarında muhacirler devlete yük olmaktan çıkmış, hatta devlete önemli miktarda vergi ödemeye başlamışlardır.

5 Şubat 1901 tarihli başka bir arşiv belgesi de Adapazarı'na gelen göçlerin artarak devam ettiğini göstermektedir. Rumeli'den geldikleri anlaşılan bu muhacirlerin, yaklaşık 15 seneden beri bölgede ikâmet ettikleri görülmektedir. Bu muhacirlerin sayısı ilk göç ettikleri dönemlerde fazla kalabalık olmamakla beraber, 1901 yılı itibariyle yüksek rakamlara ulaşmıştır. Boşnak ve Tatar olduğu anlaşılan bu muhacirlerin farklı

³⁰⁰ Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler* (İstanbul: Belge Yayınları, 2004), 70.

³⁰¹ BOA, ŞD, 361/50.

mahallelerde iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Boşnakların iskân edildiği mahalleye Hamidiye, Tatarların iskân edildiği mahalleye ise Mecidiye ismi verilmiştir. Adapazarı bölgesine gelen bu muhacirler ilk etapta 50-60 hane iken, zamanla akraba ve yakınlarının da bölgeye gelmesiyle 492 haneye ulaşmıştır.³⁰²

Görüldüğü gibi, Adapazarı ve çevresine gerek Kafkasya ve gerekse Balkanlar'dan binlerce göçmen gelmiştir. Bu durum bölge için bazı olumlu gelişmelere vesile olsa da, çeşitli sorunlara da zemin hazırlamıştır. Adapazarı'nın nüfusu çok hızlı ve kontrolsüz bir şekilde artmış, göç kaynaklı birçok sorun yaşanmıştır. Muhacirlerin, Adapazarı ve çevresinde yaşayan ve kadim ahâli olarak bilinen yerli halk ve gayrimüslimlerle birçok problem yaşadıkları anlaşılmaktadır. Adapazarı'nda iskân edilen Çerkez, Gürcü, Boşnak ve Tatar gibi muhacir gruplarının, zaman zaman kendi içlerinde dahi problemler yaşadıkları görülmektedir.

3.3. Adapazarı'nda Göç Kaynaklı Sorunlar

3.3.1. Muhacirler İle Gayrimüslimler Arasındaki Problemler

Muhacirlerin Adapazarı ve çevresine iskân edilmesine karşı çıkan yerli ahâlinin başında gayrimüslimler gelmektedir. Muhacirler ile gayrimüslimler arasında birçok sorunun yaşandığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, sorunların tek taraflı olmadığı, her iki kesimin de hatalarının olduğu açıktır. Bu tür anlaşmazlıklara örnek gösterebilecek yüzlerce arşiv belgesi mevcuttur. Özellikle Rum ve Ermeni ahâli, muhacirlerin köylerine iskân edilmesini istememiş, bu konuda nümâyiş dahi düzenlemişlerdir.³⁰³

Adapazarı'ndaki gayrimüslimler ile muhacirlerin arasındaki sorunlar, muhacirlerin Müslüman halkla yaşadığı sorunlarla benzer özellikler göstermektedir. Bu dönemde bu gruplar arasında bazı asayiş sorunları yaşansa da, bu olaylar münferit ve bireysel olayların ötesine geçememiştir. Bununla beraber, yabancı ülke temsilcileri tarafından Ermeni halk üzerinde yapılan çalışmalar da gözden kaçmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin yetkili birimleri tarafından yapılan tahkikat neticesinde, İngiltere Sefareti

³⁰² BOA, ŞD, 1577/23.

³⁰³ H Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 228.

tercümanlarından Mösyö Şili'nin Adapazarı'na gelerek Ermeni halkı Çerkezlerle karşı yönlendirdiği tespit edilmiştir.³⁰⁴

Gayrimüslimler ile sonradan bölgeye gelen muhacirler arasındaki sorunlar sadece arşiv belgelerinden değil, yabancı gazetelerden de anlaşılmaktadır. Müslümanların gayrimüslim Osmanlı tebaasına kötü davrandığı şeklinde yayınlar yapan yabancı gazetelerin haberleri genellikle bu minval üzerinedir. The Times gazetesinin 15 Temmuz 1879 tarihli haberinde Adapazarı'nın güvensiz bir kaza olduğu; soygun, hayvan hırsızlığı, adam öldürme gibi suçların ve eşkıyalık faaliyetlerinin bölgede sıklıkla yaşandığı ifade edilmiştir.³⁰⁵

The Times gazetesindeki haber maksatlı ve tek taraflı olsa da, bölgenin güvensiz olduğu bir hakikattir. Bölgeye iskân edilen muhacir kâfilelerinden sonra Adapazarı'nın huzur ve asayişinin azaldığı, bölgede birçok suçun işlendiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, adı geçen gazetenin bu suçlar sadece gayrimüslimlere karşı işleniyormuş gibi bir algı yaratması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim bölgedeki hırsızlık ve eşkıyalık faaliyetlerinden sadece gayrimüslimler değil, Müslümanlar da çok muzdarip ve şikâyetçidir.

Adapazarı'nda ikâmet eden Ermeni ve Boşnaklar hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. 9 Ocak 1896 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı'na gelen Boşnak muhacirlerinden İbrahim Bey'in Boşnak muhacirleri Ermenilere karşı ayaklandırmasıyla olaylar olmuş, yetkililerin tedbir almasıyla hâdisenin büyümesi engellenmiştir. İbrahim Bey'in Boşnak muhacirler üzerinde etkili ve saygın bir şahıs olduğu ve Boşnakları galeyana getirdiği açıktır. Ancak, bu gruplar arasında büyük hâdiselerin yaşanmadığı görülmektedir. Adapazarı'nda küçük çapta münferit olayların yaşandığı, bununla beraber ivedilikle sükûnetin sağlandığı anlaşılmaktadır.³⁰⁶

Adapazarı'na iskân edilen Varna muhacirlerinin de bölgenin kadim ahâlisinden Hacı Hristo ile sorun yaşadıkları görülmektedir. Adapazarı'nın Hacımüslim köyüne yerleştirilen Varna muhacirleri, ellerinde ziraat yapacak arazilerinin olmaması nedeniyle o civarda bulunan boş arazilerde ekip biçerek hayatlarını devam ettirdiklerini ifade

³⁰⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 109/53, 1.

³⁰⁵ *The Times*, "Turkey" (15 July 1879), 5.

³⁰⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 109/53, 1.

etmişlerdir. Ancak, Hacı Hristo isimli kişinin bu arazilerin kendisine ait olduğunu iddia ederek kendilerini buradan men ettiğini, elde ettikleri ürünlere el koyduğunu iddia etmişlerdir. Bu muhacirler Hacı Hristo'nun bölgeden çıkarılarak arazilerin kendilerine tahsis edilmesi için İzmit Mutasarrıflığı'na arzuhal göndermiş, yardım talebinde bulunmuşlardır.³⁰⁷

Adı verilmeyen, ancak gayrimüslim olduğu anlaşılan bir şahısın da Adapazarı'ndaki iskân memurlarından şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Bu müştekinin iddiasına göre, sahip olduğu arazide muhacirler iskân edilmiştir. Sapanca'ya bağlı Akgürgen bölgesinde sahip olduğu geniş arazisinin tapusunu yetkililere ibraz eden müşteki, bu muhacirlerin arazisinden çıkarılmasını rica etmiştir. 27 Temmuz 1907 tarihli bu şikâyet üzerine Akgürgen çiftliği üzerinde bir araştırma yapan yetkililer, müştekinin hak iddiasında bulunduğu arazi üzerinde iki köy kurulduğunu tespit etmişlerdir. Ancak, yıllardır buraları yurt edinen muhacirlerin tekrar bu köylerden çıkarılmasının büyük maddi ve manevi külfet getireceği hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti, bu nedenle işgaliye bedeli olarak uygun bir bedel ödeyerek müştekiyi râzı etmeye çalışmıştır.³⁰⁸

Görüldüğü gibi, bölgeye gelen muhacirler ile Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimler arasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Ancak, bu olayların diğer halklarla yaşanan sorunlarla benzer özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Sorunların daha çok ekonomik nitelikte olduğu, tartışmaların tarla meseleleri nedeniyle çıktığı görülmektedir. Bununla beraber, etnik meseleler nedeniyle de bazı problemlerin yaşandığı açıktır. Bu türdeki anlaşmazlıklar diğer sorunlara göre daha az yaşanmasına rağmen, özellikle Çerkez ve Boşnak muhacirler ile Ermeniler arasında zaman zaman tatsız hâdiselerin yaşandığı bir hakikattir.

3.3.2. Muhacirler İle Müslümanlar Arasındaki Problemler

Adapazarı ve çevresinde yaşayan Müslümanlar ile muhacirlerin yaşadıkları sorunların başında arazi anlaşmazlığı ve sınır ihlalleri gelmektedir. Bu gruplar arasında ortaya çıkan ihtilaflar, bazen büyük asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Adapazarı'na iskân edilen Plevne ve Bosna muhacirleri ile bölgede ikâmet eden Topal Mustafa Bey

³⁰⁷ BOA, DH.MKT, 2365/111.

³⁰⁸ BOA, BEO, 3110/233203, 1-4.

arasında yaşananlar da bu sorunlara bir örnektir. Plevne ve Bosna muhacirlerinin 23 Eylül 1886 tarihinde birlikte kaleme aldıkları arzuhalde, Topal Mustafa Bey'in saldırgan davranışlarından şikâyet edilmiştir. Topal Mustafa Bey'in köyelerine girip evlerini yıkıp harap ettiğini belirten muhacirler, konu hakkında kendilerine yardımcı olunmasını, bu zatın bu kötü davranışlarından men edilmesini istirham etmişlerdir.³⁰⁹

Adapazarı'nda yaşayan yerli ahâlinin de bölgeye gelen muhacirlerden rahatsız olduğu, İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdikleri arzuhalden anlaşılmaktadır. Muhacirlerin yapmış olduğu uygunsuz davranışlara karşı kendilerine yardımcı olunmasını isteyen bölge halkı, muhacirlerin kendilerine ait olan tarla ve meralara izinsiz bir şekilde müdahalede bulduklarını, bu hukuksuz davranışlarından dolayı muhacirlerle devamlı sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 4 Kasım 1888 tarihli arzuhal üzerine, şikâyet konusunun doğru olup olmadığı konusunda bir tahkikat yapılmıştır.³¹⁰

Adapazarı'nın İcbariye ve Kurudil köyelerine iskân edilen muhacirlerin arazilerine de yerli halkın müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Muhacirler, arazilerinin civar köylerdeki ahâli tarafından işgal edildiğini 10 Haziran 1891 tarihli bir arzuhalle belirtmişlerdir. Bu işgaller nedeniyle mağdur olduklarını, işgalcilerin arazilerinden çıkarılarak tekrar kendilerine verilmesini istemişlerdir. Muhacirlerin şikâyetiyle açılan dava üzerine konunun tahkik ettirilmesine lüzum görülmüş, ilgili makamlar bu konuyla ilgili görevlendirilmiştir.³¹¹

31 Temmuz 1891 tarihli arşiv belgesinden, şikâyette bulunan muhacirlerinin davalarında haklı olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan tahkikat ve incelemeler neticesinde, İcbariye ve Kurudil isimli muhacir köyelerinin arazisine yapılan müdahalenin hukuksuz olduğu ifade edilmiştir. Arazilerin gerçek sahiplerinin İcbariye ve Kurudil'e iskân edilen muhacirler olduğu bildirilmiş, bölgenin bu muhacirlere teslim edilmesine karar verilmiştir. Mahkeme kararı ile haklılığı ortaya çıkan muhacirler, işgalcilerin bir an

³⁰⁹ BOA, DH.MKT, 1367/81.

³¹⁰ BOA, DH.MKT, 1563/61.

³¹¹ BOA, DH.MKT, 1840/125.

önce arazilerinden çıkarılmalarını rica etmiş, mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdir.³¹²

Yerli halkın, muhacirlerin farklı bir bölgeye gönderilmesini istedikleri de olmuştur. Nitekim 25 Ağustos 1891 tarihli arşiv belgesi, bu konu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kişiler iskân edilen muhacirlerin o bölgelerden alınarak Trablusgarb'a intikal ettirilmesini, bu muhacirlerden kalacak arazilerin de kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Adapazarı halkı ayrıca, arazileri için kendilerinden istenen emlak vergilerinin her geçen gün arttığını, alınacak verginin artık 100 kuruşu geçtiğini, vefat eden babalarından kendilerine intikal ile geçmesi gereken malların dahi vergiye tabi olduğunu beyan etmişlerdir.³¹³ İncelenen başka bir arşiv belgesinden, Trablusgarb'a gönderilmek istenen muhacirlerin Çerkezler olduğu anlaşılmaktadır. Kadim ahâli tarafından gönderilen bu arzuhal üzerine, idari makamlarca inceleme yapılmış ve meseleye bir açıklık getirilmiştir.

Yapılan açıklamada; Çerkez muhacirlerin bu bölgede iskân edilmelerinin üzerinden 20 yılı aşkın bir zaman geçtiği hatırlatılmıştır. Ayrıca, Çerkezlerin iskân edilmesi için verilen çoğu arazinin de devlet arazisi olduğu bildirilmiştir. Çerkezler arasında arazileri kendi parasıyla satın alan muhacirlerin dahi olduğu, bu kişilerin satın aldıkları bu araziler üzerinde han, hane, dükkan gibi birçok taşınmaz mal edindikleri ifade edilmiştir. Bu nedenle kadim ahâlinin isteğinin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı açık bir şekilde belirtilmiştir. Ancak, kadim ahâlden olup da arazileri muhacirler tarafından işgal edilenler var ise bu mağdurlara devletin gerekli yardımı yapacağı ifade edilmiştir. Bunun için Adapazarı'nda bir komisyon kurulacağı ve mağdurların ivedilikle tespit edileceği beyan edilmiştir.³¹⁴

Hendek'e bağlı Hüseyinşeyh köyü imamı Mehmed Emin Efendi'nin ise köylerinde iskân edilen Abaza muhacirlerden şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Müşteki göndermiş olduğu 7 Aralık 1891 tarihli arzuhalde, bir grup Abaza çetesinin kardeşinin evine saldırdıklarından şikâyet etmiş ve yardım talebinde bulunmuştur.³¹⁵ Muhacirler ile kadim Adapazarı halkı arasında da arazi meselesi yüzünden sorun yaşandığı

³¹² BOA, DH.MKT, 1854/100.

³¹³ BOA, Y.PRK.BŞK, 23/37.

³¹⁴ BOA, Y.MTV, 53/92, 1-2-3.

³¹⁵ BOA, DH.MKT, 1898/60.

görülmektedir. Muhacirler buldukları araziye Muhacir İskân Komisyonu memurları refâkatinde iskân edildiklerini, ellerinde tapu senetleri dahi olduğunu, iki seneden fazla bir zamandan beri bu bölgede ikâmet ettiklerini belirtmişlerdir. Buna rağmen bölgenin kadim halkından bazı şahısların kullandıkları arazilerde hak iddia ettiğini, bu kişilerle arazi meselesinden dolayı davalık olduklarını ifade etmişlerdir. Mahkemeye ellerinde bulunan tapu senetlerini sunmalarına rağmen bu senetlerin mahkemece kabul edilmediğini, içine düşmüş oldukları bu çıkmazdan kurtulmak istediklerini beyan etmişlerdir.³¹⁶

Adapazarı'nda iskân edilen Ebuzeh muhacirlerinin ise bölgede bazı sorunlara yol açtığı anlaşılmaktadır. 27 Ekim 1892 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Ebuzeh muhacirleri Yeniköy ve Bezrokbey köyü haricindeki bölgelere izin almadan yerleşmişlerdir. Bu muhacirlerin yerli halkın arazileri dışında, bölgedeki orman ve meralara da zarar verdikleri iddia edilmiştir. Seyit isimli müşteki bölge halkı adına İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği arzuhalde yaşanan olumsuz gelişmeleri dile getirmiş, bu tecavüzlerden muzdarip olduklarını belirtmiştir. Muhacirlerin şikâyeti ile açılan dava nedeniyle konunun araştırılmasına gerek duyulmuş, ilgili makamlar konuyla ilgili görevlendirilmiştir.³¹⁷

Adapazarı'nda iskân edilen muhacirlerin bölgenin kadim halkından şikâyetçi olduğu 17 Nisan 1893 tarihli arşiv belgesi ise çok dikkat çekicidir. Bir süre önce Adapazarı'na yerleştirildiklerini, hatta ellerinde iskân edildikleri yerlerin tapu senetleri olduğunu beyan eden muhacirler, buna rağmen bölgenin kadim halkının ellerindeki araziye musallat olduklarını belirtmişlerdir. Belgede geçen ifadelerden sürecin mahkemeye taşındığını anlaşılmaktadır. Ellerindeki tapu senetlerini mahkemeye sunduklarını belirten muhacirler, bu evrakların mahkemece kabul edilmediğini ifade etmişlerdir.

Adapazarı'nda ikâmet eden bazı kadınların da bölgeye gelen Abaza muhacirlerden şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. İkbâl Hanım isimli bir kişi, Adapazarı Çatıbaşı denilen bölgede kendisine eşinden miras kalan bir miktar arazi olduğunu, mezkûr arazinin zorla elinden alındığını beyan etmiştir. Müşteki, Abaza muhacirlerden İdris ve çevresindeki arkadaşlarının kendisine ait olan bu araziye sahip çıktığını ve engellemede

³¹⁶ BOA, İ.HUS, 3/159.

³¹⁷ BOA, DH.MKT, 2015/32.

bulduğunu bildirmiştir. İkbâl Hanım tarafından kaleme alınan 2 Ekim 1899 tarihli şikâyet arzuhalinin, İzmit Mutasarrıflığı'na intikal ettiği görülmektedir.³¹⁸

Adapazarı'ndaki bazı köy muhtarlarının da bölgeye yerleştirilen muhacirlerden şikâyetçi oldukları anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 14 Ağustos 1901 tarihli arzuhalde, odun ihtiyaçlarının karşılanması için köylerine ait olan ormanlık ve baltalıklara muhacirlerin zarar verdikleri belirtilmiş, bu müdahalenin önlenmesi konusunda yardım istenilmiştir. Konu hakkında yapılan mütâlaada, şikâyetçi köy muhtarlarının taleplerinin incelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.³¹⁹

Görüldüğü gibi, Adapazarı'na yerleşen Gürcü, Çerkez, Abaza, Boşnak gibi muhacirler yerleştikleri bölgelere kültürlerini taşımış ve Adapazarı'nı âdetâ bir kültür mozaïği haline getirmişlerdir. Ancak, bölgenin yerli halkı ile muhacirler arasında bazı sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bölgeye iskân edilen muhacirlerin eylemlerinden rahatsız olan yerli halkın memnuniyetsizliği, gönderilen arzuhallerden açıkça anlaşılmaktadır. Aç ve perişan halde bölgeye gelen muhacirlerin yaşamlarını devam ettirebilmek için bölgedeki halkın mallarını gasp etmeye başlaması yaşanan memnuniyetsizliği daha da arttırmıştır. Ayrıca, yerli halk muhacirleri kendi rızıklarına engel olarak görmüş, muhacirlerin bölgeye iskân edilmelerini hoş karşılamamışlardır. Yerli ahâlinin hayvanları için mera olarak kullandıkları arazilerin ve baltalık olarak kullanılan ormanların muhacirlere tahsis edilmesi, yerli halkın geçimlerini bir hayli zorlamaya başlamıştır.

3.3.3. Muhacir Gruplarının Kendi Aralarındaki Problemler

Adapazarı'na iskân edilen muhacirler sadece yerli halkla değil, kendi aralarında da sorunlar yaşamışlardır. Bu sorunlar genellikle arazi paylaşımı konusunda yaşanmakla beraber, bazen farklı ve özel nitelikte de olabilmektedir. Muhacir grupları arasındaki ufak anlaşmazlıklar bile, kabilecilik anlayışının hâkim olmasından dolayı büyük grupların çatışması haline dönüşmüştür. Nitekim Sapanca'nın Şadiye köyüne yerleştirilen Çerkezler ile Mahmudiye köyüne yerletirilen Gürcüler arasında çıkan küçük bir kavga, bu grupların birbirine girmesiyle büyümüştür.³²⁰ Sapanca'nın Kırkpınar mevkinde bulunan bu iki köydeki sorunların büyüklüğü 14 Mart 1887 tarihli belgeden daha iyi

³¹⁸ BOA, DH.MKT, 2252/119.

³¹⁹ BOA, DH.MKT, 2522/2.

³²⁰ BOA, Y.MTV, 33/12, 1-2.

anlaşılmaktadır. Çıkan arbedede her iki gruptan ölü ve yaralılar olmuş, toplamda 5 kişi ölmüş, 5 kişi yaralanmıştır. Bu nedenle bölgede asayiş temin edecek sayıda zaptiye görevlendirilmiş, bu elim olay etrafıca araştırılmıştır.

Yapılan tetkiklerden Gürcülerin bölgeye önceden siperler açtıkları, bu çatışmayı evvelce planladıkları anlaşılmıştır. Olayın spontane bir şekilde gelişmediği, Gürcülerin bu çatışmayı bilinçli bir şekilde planladıkları ortadadır. Adaletin ve barışın sağlanamaması durumunda bu tarz elim olayların artarak devam edebileceğinden endişe eden Osmanlı Hükümeti, suçluların ivedilikle cezalandırılmasını istemiştir.³²¹ İzmit Mutasarrıflığı, yaşanan olaylar üzerine bölgedeki Gürcü ve Çerkezlerin erkek nüfusu hakkında bir inceleme yapmak gerektiğine kanaat getirmiştir. Nüfus ve iskân memurları vasıtasıyla icra edilen incelemelerde Gürcülerin yaşadığı Mahmudiye köyünde 89 hanede 142 erkek nüfusun yaşadığı anlaşılmıştır.³²² Çerkezlerin ikâmet ettiği Şadiye köyünde ise 55 hanede 139 erkek nüfus tespit edilmiştir.³²³

Adapazarı'na yerleştirilen Gürcü ve Çerkez muhacirler arasındaki sorunlardan biri de Çark ve Sermiye köylerinde yaşanmıştır. 17 Mayıs 1887 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, bu köylerdeki arazi anlaşmazlığından dolayı bir kavga çıkmıştır. Gürcü ve Çerkez muhacirler arasındaki kavgada 2 kişinin yaralandığı anlaşılmaktadır. Yapılan tahkikat neticesinde kavgaya karışanlar yakalanmış, adalete teslim edilmişlerdir. Mutasarrıflık, bu kavgaların yeni kurulan muhacir köylerinin hudutlarının tam olarak belirlenmemesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Sınırların tam olarak belli olmaması nedeniyle muhacirlerin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde birbirlerinin arazilerine girdikleri, bu durumun kavgalara neden olduğu izâh edilmiştir.³²⁴

Çerkez muhacirlerin kendi içlerinde de bazı sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Çerkez Osman isimli bir kişinin 6 Mart 1889 tarihli şikâyet dilekçesi oldukça dikkat çekicidir. Adapazarı'nın Salihye köyüne iskân edilen Çerkez muhacirlerinden Mehmed Ali Bey isimli kişinin kendisini kölelik isnadıyla zapt ettiğini, elindeki tüm mallara el koyduğunu belirten Çerkez Osman, kendisine yardım edilmesini rica etmiştir.³²⁵

³²¹ BOA, Y.MTV, 25/62, 4-6.

³²² BOA, Y.PRK.DH, 2/13.

³²³ BOA, Y.PRK.DH, 2/14.

³²⁴ BOA, DH.MKT, 1420/89, 1-2.

³²⁵ BOA, DH.MKT, 1601/90.

Görüldüğü gibi, muhacir gruplarının kendi aralarında yaşadıkları sorunlar sadece arazi meseleleri ile sınırlı değildir. Özel meseleler yüzünden, aynı etnik gruptaki muhacirlerin de zaman zaman anlaşmazlık yaşadıkları, hatta bu sorunların çoğu zaman büyük kavgalara dönüştüğü bilinmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük toprak kayıpları yaşamış, özellikle 93 Harbi sırası ve sonrasında Anadolu'ya birçok Müslüman göç etmiştir. Bu göçlerden Adapazarı da payına düşeni almış, bölgeye farklı etnik kökenden binlerce muhacir iskân edilmiştir. Bu muhacirler Müslümanlık paydası altında tek millet gibi görünseler de, her milletin kendine ait bir kültürü vardı. Üstelik bu halkların tüm mallarını memleketlerinde bırakarak ve büyük sefâlet içinde bölgeye gelmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Bu nedenle muhacirler bir an önce arazi sahibi olmak ve muhtaç durumdan kurtulmak istemişlerdir. Bu zor durum, muhacir grupları arasında arazi anlaşmazlıklarına neden olmuştur. Küçük bir münferit hâdisenin, bazen büyük köy kavgalarına neden olduğu görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bölgedeki muhacir gruplarının yaşadığı problemlerin temelinde ekonomik meseleler yatmaktadır. Maddi olarak zor durumda kalan muhacirler, mümkün olduğu kadar çok arazi elde etmek istemişlerdir. Birbirlerinin arazilerine hukuksuz bir şekilde müdahalede bulunmuşlar, hak iddiasıyla sahipli arazileri dahi işgal etmişlerdir. Özellikle Gürcü ve Çerkez muhacirlerin arazi meseleleri ve sınır ihlalleri yüzünden birçok kez karşı karşıya geldikleri, bu anlaşmazlıkların elim sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, muhacirler arasındaki sorunları daha da derinleştirmiş ve telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmuştur.

3.3.4. Muhacirlerin Yerel Yönetici ve Memurlar Hakkındaki Şikâyetleri

Muhacirler ile bölgede görev yapan idareci ve memurlar arasında zaman zaman bazı problemlerin yaşandığı göze çarpmaktadır. Muhacirler farklı meslek gruplarında çalışan birçok görevli ile sorun yaşamış, bu mağduriyetlerini arzuhallerle dile getirmişlerdir. Muhacirlerin sorun yaşadığı görevliler arasında; Adapazarı Kaymakamı, Belediye Meclis üyeleri, Defter-i Hakani memurları, nüfus memurları, Mal Müdürü ve Telgraf Müdürü gibi görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

7 Mart 1888 tarihli bir belge, muhacirlerin Adapazarı'nda görev yapan memurlar ile yaşadıkları sorunlara bir örnek teşkil etmektedir. Adapazarı'nda Bedil ormanı olarak adlandırılan bölgeye yerleştirilen Tırnovalı muhacirlerin iddiasına göre, Adapazarı Telgraf Müdürü Mehmed Efendi tarafından bölgeden çıkarılmak istenmişlerdir. Halbuki, bu muhacirler kendi tasarruflarıyla değil, iskân memurlarının işareti ile bu bölgeye iskân edilmişlerdir. Buna rağmen Mehmed Efendi'nin iskân edildikleri arazileri ele geçirmeye kalkıştığını ifade eden muhacirler, yardım talebinde bulunmuşlardır. Tırnovalı muhacirler adına Celil tarafından imzalanıp gönderilen bu arzuhal³²⁶ bölgede yaşanan klasik sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 4 Şubat 1889 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre ise Adapazarı ve çevresindeki muhacirler Defter-i Hakani memurlarının işlerini layıkıyla yapmadığını iddia etmişlerdir. Bir türlü dâimi iskân bölgelerine yerleştiremediklerini belirten bu muhacirler, yaşadıkları iskân sorununa bir çare bulunmasını istemişlerdir. Belgeden anlaşıldığına göre, Rumeli muhacirlerinden olan Tüfekçi İsmail ve arkadaşları, önceki yıllarda Defter-i Hakani memurlarının gözetiminde bu bölgeye yerleştirilmiştir. Burada 20-30 kadar da hane inşa ettiklerini belirten muhacirler, buna rağmen kendilerine bölgede dâimi olarak kalacaklarına dair bir teminat verilmediğini bildirmişlerdir. Müşteki, bu yetmezmiş gibi, kendilerinin askere alınmak üzere çağrıldıklarını da ifade etmişlerdir.³²⁷

17 Nisan 1893 tarihli belge ise verdiği bilgiler bakımından çok dikkat çekicidir. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, yerel yönetim hakkında gerek muhacirlerin ve gerekse yerli ahâlinin bazı şikâyetleri mevcuttur. Yerli ahâlinin şikâyetleri muhacirlerin arazi işgalleri ile ilgili iken, muhacirlerin şikâyeti ise muhacir grupları arasında ayrım yapılmasıyla ilgilidir. Muhacirler, ayrıca bölgedeki meclis idaresinde her kesimden üye bulunmadığını ve üyelerin halkın genelini temsil etmediğini de ifade etmişlerdir. Yerli halk ve muhacirlerin farklı konulardaki ithamları üzerine, bu konular hakkında bir araştırma yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde, yerli ahâli ve muhacirlerin iddialarına uzun bir cevap verilmiştir.

³²⁶ BOA, DH.MKT, 1492/51.

³²⁷ BOA, DH.MKT, 1571/74.

Yerli ahâlinin iddialarına verilen cevapta; muhacirlerin yerli ahâlinin arazilerine iskân edilmediği ifade edilmiştir. Muhacirlerin ellerindeki tapulara göre hareket edildiğini, ancak aksi ispatlanırsa bunun idare tarafından dikkate alınacağı bildirilmiştir. Adapazarı'nın Karaboğaz isimli Abaza köyünde, müteveffa Şükrü Efendi ile Kadir Çavuş arasında yaşanan arazi anlaşmazlığından başka herhangi bir arazi davasının da olmadığı vurgulanmıştır.

Muhacirler arasında ayırım yapıldığı konusundaki şikâyetin de gerçeği yansıtmadığı, hepsine eşit mesafede davranıldığı belirtilmiştir. Adapazarı Bidâyet Mahkemesi'nde biri Müslüman, diğeri gayrimüslim olmak üzere 2 üyenin bulunduğu, Meclis İdaresi'nde bulunan 4 üyenin ise Müslüman olduğu ifade edilmiştir. İlk olarak muhacirlerden Kangalzade Osman Bey'in üye olarak görevlendirildiği, iki seneden beri ise Bosna muhacirlerinden İbrahim Bey'in görevli olduğu, muhacirlerden 3 şahısın ise ilerleyen süreçte bunlara dâhil edildiği ifade edilmiştir.³²⁸

Yerel yöneticilerin muhacirleri tarım yapılamayacak kıraç arazilere yerleştirdikleri veya bu muhacirlerin ellerindeki tarlalara el koydukları da görülmektedir. Adapazarı'nın Beşköprü köyüne yerleştirilen muhacirler, Adapazarı Mal Müdürü Salih Efendi hakkında şikâyette bulunmuşlardır. Muhacirlerin iddiasına göre, devlet tarafından muhacirlerin kullanımına ayrılan araziler Salih Efendi tarafından kullanılmaktadır. Muhacirlerden gelen 24 Haziran 1894 tarihli bu arzuhal üzerine, konu hakkında bir inceleme başlatılmıştır. Sadaret'ten İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, konunun kapsamlı bir şekilde araştırılması emredilmiştir.³²⁹ Muhacirlerin kullandığı arazilere usulsüz bir şekilde el konulması, muhacirlerin zaten zor olan hayatlarını daha da zor hale getirmektedir. Muhacirlerin yaşamlarını sürdürebilmek için her türlü fenalığa yönelmesine neden olan bu gelişmeler, çeşitli asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, muhacirler sefâletle uğraştıkları kadar, bölgedeki memurlarların kötü davranışlarıyla da uğraşmak zorunda kalmışlardır. Adapazarı ve çevresine zaten zor şartlarda gelen muhacirler, yaşadıkları bu sıkıntılar yüzünden daha da perişan olmuşlardır. Muhacirlerin, kaymakam başta olmak üzere, Adapazarı'nda görev yapan birçok idareci ve memurların haksız muamelelerine maruz kaldıkları görülmektedir.

³²⁸ BOA, MV, 74/79.

³²⁹ BOA, BEO, 424/31771, 1-2.

İncelenen kaynaklardan anlaşıldığına göre, muhacirlerin mallarına el konulmuş, tarlaları işgal edilmiş, hatta muhacirler için devlet tarafından verilen ödenekler dahi yöneticilerin tasarrufunda kullanılmıştır. Bu durum muhacirlerin yaşam kalitesini düşürdüğü gibi, geçimlerini sağlamak için bazı suçlara karışmalarına da neden olmuştur.

3.3.5. Muhacirlerin Yardım Talepleri ve Beklentileri

Adapazarı'na yerleştirilen bazı muhacirlerin durumlarından pek memnun olmadıkları, Osmanlı Hükümeti veya yerel yönetimlerden yardım istedikleri incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Muhacirler kendilerine yeterli desteğin verilmediğini belirtmiş, geçimlerini sağlayacak düzeyde imkânlarının olmadığından şikâyet etmişlerdir. Mesken, yiyecek ve giyecek malzemeleri, tarım yapmaları için verilecek tohumluk ve çift sürmeleri için verilmesi gereken öküz yardımlarının eksiz yapıldığı veya hiç yapılmadığı gibi şikâyetler incelenen belgelerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. İncelenen bir arşiv belgesinden, Adapazarı'nda iskân edilen 40 hanelik muhacir grubunun ihtiyaçları olan arsa ve zirai aletleri yetkililerden alamadıkları, günlük yiyeceklerini dahi yerli halkın yardımlarıyla karşıladıkları anlaşılmaktadır. Kendilerine ait meskenlerinin olmadığını ifade eden muhacirler, başkalarının evinde misafir olarak kalmışlardır. Bir kısım muhacirlerin bu imkânı da bulamadığı, eski ve metrûk evlerde yaşamak zorunda kaldıkları görülmektedir.³³⁰

21 Aralık 1879 tarihli arşiv belgesi, Adapazarı'nda iskân edilen muhacirlerin çektikleri sefâleti gözler önüne sermektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, muhacirlerin ihtiyacı olan mısır ve darı henüz kendilerine verilmemiştir. Bu muhacirlerin toplamda 30.000 kile³³¹ kadar zahireye ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Gerekli ödeneğin yapılmaması nedeniyle birçok kişinin vefat ettiği, diğerlerinin ise ölmek üzere olduğu muhacirler tarafından vurgulanmıştır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan gelen yazıda, açlıktan ölmek üzere olan muhacirlerin her türlü fenalığa kalkışabilecekleri hatırlatılmıştır. Bu durum muhacirlerin içler acısı durumunu özler önüne sermektedir. Bu arşiv belgesinden, Adapazarı'nda 2.530 kile mısır ile 7.568 kile buğday üretildiği anlaşılmaktadır. Bölgede üretilen buğdayın 6.000 kilesinin satılmak üzere olduğu belirtilmiş, satılacak buğdayın 2.270 kilesinin bu muhacirlere ayrılması istenilmiştir. Buna ilaveten 5.000 kile mısırın

³³⁰ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umûm Vilayet Evrakı [A.MKT.UM], 467/57, 1-2.

³³¹ Kile ve bazen de keyl olarak yazılır. Bir hububat ölçü birimidir. 1 kile yaklaşık 25 kg'a tekâbül eder.

da ivedilikle muhacirlere verilmesi gerekli görülmüştür. İlerleyen süreçte bölgedeki muhacirlerin 25.000 kile mısır ve darıya ihtiyaç duyacağı da hatırlatılmıştır.³³²

Sapanca'ya bağlı Mahmudiye köyündeki muhacirlerin de benzer sorunlar yaşadıkları göze çarpmaktadır. Muhacirler büyük sefâlet ve açlık çektiklerini belirterek kendilerine yiyecek konusunda yardım edilmesini istemişlerdir. Mahmudiye karyesi sakinlerinden imam Mehmed Behceddin imzasıyla kaleme alınan arzuhalde, köyde ikâmet eden 175 nüfusun neredeyse açlıktan ölmek üzere olduğu beyan edilmiştir. Mezkûr köy imamı, yaşadıkları mağduriyetin bitmesi için kendilerine 6 ay yetecek kadar zahire yardımında bulunulmasını istirham etmiştir. Maliye Nezareti'ne gönderilen 2 Mayıs 1887 tarihli yazıdan, muhacirler tarafından gönderilen mezkûr arzuhalin etraflıca araştırıldığı anlaşılmaktadır.

Yapılan araştırmada, Mahmudiye köyü sakinleri tarafından belirtilen hususların doğru olduğu, bu insanların gerçekten muhtaç durumda oldukları anlaşılmıştır. Bununla beraber, civar köylerde yapılan araştırmalarda bu durumda olan 700 hane Gürcü muhacirin daha olduğu tespit edilmiştir. Alınan bilgilere göre, bu muhacir grupları da benzer yardım talebinde bulunmaya hazırlanmaktadır. Böyle bir talep gelmesi durumunda vaziyetin içinden çıkılmaz bir hale geleceği açıktır. Nitekim böyle bir durumda muhacirlere her ay verilecek 120 kile mısırın, 6 ay içinde 10.000 küsür kuruşa tekâbül edeceği ifade edilmiştir.³³³

Mudurnu suyunun taşmasıyla Adapazarı civarında sel altında kalan muhacirlerin de muhtaç duruma düştüğü, bu kişilere mahalli mal sandığından yardım yapıldığı anlaşılmaktadır. 27 Şubat 1888 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre 800 kadar nüfus sel felaketinden etkilenmiş, bu insanlar aç ve evsiz kalarak perişan olmuşlardır.³³⁴ Adapazarı ve çevresinde su taşkınları sıkça yaşanmıştır. Bol yağış alan bölgede dereler taşmış, yumuşak arazi yapısı Adapazarı'ndaki arazileri bataklığa çevirmiştir. Sel felaketinden etkilenen 800 nüfusun içinde muhacirlerle birlikte yerli halk da bulunmaktadır. Mağdur duruma düşerek yardım talep eden bölge halkına çeşitli yardımlarda bulunulduğu görülmektedir.

³³² BOA, DH.MKT, 1328/91.

³³³ BOA, DH.MKT, 1417/1.

³³⁴ BOA, MV, 29/26.

24 Aralık 1888 tarihli arşiv belgesi ise Adapazarı'nın Cami-i Cedid mahallesine yerleştirilen Kırım muhacirlerinin iskân sorunlarıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. 120 hane olarak Cami-i Cedid mahallesine yerleştirildikleri anlaşılan muhacirler, o civarda bulunan arazilerden uygun olan yerlerin kendilerine verilmesi istemişlerdir. Bölge muhacirleri adına Mehmed Emin Bey tarafından kaleme alınan arzuhalde, arazilerin henüz kendilerine dâimi olarak verilmediğinden şikâyet edildiği görülmektedir. Yaşadıkları mağduriyeti dile getiren Mehmed Emin Bey, bu konuda yardım beklediklerini ifade etmiştir. İlgili arzuhalin gereğinin yapılması için Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne sevk edildiği anlaşılmaktadır.³³⁵

Adapazarı'nın Cami-i Cedid mahallesinde iskân edilen Kırım muhacirlerinin o civarda bulunan arazilerin kendilerine tahsis edilmesi için defalarca İzmit Mutasarrıflığı'na müracaat ettikleri, ancak bu taleplerine bir cevap alamadıkları anlaşılmaktadır. Anlaşıldığına göre, Sakarya Nehri'nin akış yönünün değiştirilmesiyle Adapazarı'ndaki Erenler köyü ile Abdullah köyü arasında 4.000 dönüme yakın arazi elde edilmiştir. Muhacirlerin kendilerine tahsis edilmesini istedikleri araziler de bu bölgededir.³³⁶ Ancak, muhacirlerin bu isteğinin karşılanmasının mümkün olmadığı görülmektedir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından yapılan açıklamada; muhacirlerin istediği arazilerin mera olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Erenler ve Abdullah köyleri arasında kalan yerlerin iskân için uygun olmadığı, bu muhacirlerin farklı bir bölgeye yerleştirilmesinin daha uygun olacağı belirtilmiştir.³³⁷

8 Kasım 1889 tarihli arşiv belgesi de Adapazarı'ndan kaçak yolla İstanbul'a giden Gülsüm Hanım isimli bir şahısın yaşadığı sorunlarla ilgili bilgi vermektedir. Eşinin vefatıyla Adapazarı'nda iki oğluyla beraber kimsesiz kaldıklarını ifade eden Gülsüm Hatun, İstanbul'a gelerek Dulhane'ye kabulünü istirham etmiştir. Bosna muhaciri olan Gülsüm Hatun, rahmetli eşi Süleyman Bey ile birlikte Muhacir Komisyonu'na müracaat etmeden Adapazarı'na geldiklerini ve orada iki sene kadar ikâmet ettiklerini belirtmiştir. Ancak, eşi Süleyman Bey'in vefatından sonra kimsesiz ve perişan halde kaldıklarını ifade etmiştir. İçinde bulunduğu zor durumdan kurtulabilmek için de elinde izin belgesi

³³⁵ BOA, DH.MKT, 1577/102.

³³⁶ BOA, DH.MKT, 1583/87.

³³⁷ BOA, DH.MKT, 1595/83.

olmadan iki çocuğuyla Dersaadet'e giden bir vapura binerek İstanbul'a gelmiştir. Ancak, muhacirlerin izinsiz olarak başka bölgelere gitmesi yasaktır.

Gülsüm Hatun ise çocuklarıyla Adapazarı'ndan yola çıkarak İstanbul'a kadar gelmiştir. Gülsüm Hanım'ın tekrar Adapazarı'na gönderilmesinin onu daha zor bir duruma sokacağı, bu nedenle Dulhane'ye kabul edildiği ifade edilmiştir. Bununla beraber, eşini kaybeden başka kadınların bu örneği bahane ederek farklı bölgelere gitmesinden endişe duyulmuştur. Böyle bir ihtimale karşı gerekli tedbirlerin alınması, izinsiz gidişlerin engellenmesi istenmiştir. Ayrıca, zor durumda kalan dul kadınlara yerel makamlar tarafından gerekli hassasiyetin gösterilmesi emredilmiştir. Yapılan açıklamada; böyle zor durumlara düşenlere ikâmet ettikleri yerlerde yardım yapılmasının gerektiği vurgulanmıştır.³³⁸

Muhacirlerin su taşkınları nedeniyle de yardım talep ettikleri görülmektedir. Özellikle Mudurnu suyunun taşması birçok soruna neden olmuş, haneleri ve mahsulleri sular altında kalan muhacirler 24 Ocak 1892 tarihli bir arzuhal kaleme almışlardır. Adapazarı Abaza Bedil köyünde ikâmet ettiği anlaşılan bu muhacirlerin, geçici olarak başka köylere taşınması uygun görülmüştür. Bu dönemde mağdur duruma düşecek muhacirlere mal sandığı hazinesinden ekmek yardımının yapılması da kararlaştırılmıştır.³³⁹ Mezkûr köydeki 200 hanenin yaşanan afetten büyük ölçüde etkilediği, mahsullerinin tamamen harap olduğu ifade edilmiştir. Yakın köylere taşınacak muhacirlerin tekrar köyelerine dönüşlerinin ise tahminen iki ayı bulacağı, bu süre zarfında afetzedelerin mağdur olmamaları için gerekli önlemlerin alındığı vurgulanmıştır.³⁴⁰

Adapazarı'na yerleşen Batum muhacirlerinin ise zahire sıkıntısı çektikleri anlaşılmaktadır. 26 Mart 1903 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nın Akyazı nahiyesine bağlı Ahmedler köyüne yerleştirilen 47 hane ve 240 kişilik nüfusun tohumluk mısıra ihtiyacı bulunmaktadır.³⁴¹ Maliye Nazırı'nın imzasıyla kaleme alınan 27 Mayıs 1903 tarihli yazı ile Akyazı'ya yerleştirilen Batum muhacirlerine 120 kile tohumluk mısır verilmesi uygun görülmüştür. İzmit

³³⁸ BOA, DH.MKT, 1672/54.

³³⁹ BOA, MV, 68/81.

³⁴⁰ BOA, DH.MKT, 1915/7.

³⁴¹ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM], 521/37, 1-2.

Mutasarrıflığı'na gönderilen 3 Haziran 1903 tarihli yazıdan, bedeli hasat mevsiminde tahsil edilmek şartıyla bu yardımın yapıldığı anlaşılmaktadır. Zahire sıkıntısı çeken Batum muhacirleri için İzmit Mutasarrıflığı ile Maliye Nezareti arasında yazışmalar yapılmış, bu sorunun ivedilikle çözülmesi emredilmiştir.³⁴² Adapazarı'na sevk olunan diğer Batum muhacirlerinin ise 72 hane ve 280 nüfus oldukları, bu muhacirlere 40.000 kuruşluk yardım yapılmasının uygun görüldüğü anlaşılmaktadır.³⁴³

Adapazarı'nın Rüstemler ve Kızılcaorman mahallerine yerleştirilen muhacirlere de bir miktar yardım yapıldığı görülmektedir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından gönderilen 27 Mart 1903 tarihli telgraftan, bu bölgeye yerleştirilen muhacirler için şimdiye kadar 16.000 kuruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, sene sonuna kadar ilave ödeneğe ihtiyaç duyulduğu, Rüstemler ve Kızılcaorman olarak anılan yerlere yerleştirilen muhacirlere yemeklik olarak harcanmak üzere 13.000 kuruşluk daha yardım gerektiği bildirilmiştir.³⁴⁴

Zahire yardımına ihtiyaç duyan bir diğer muhacir grubu ise Adapazarı'nda iskân edilen Kabartay muhacirleridir. 28 Haziran 1905 tarihli belgeden, Adapazarı'nın Yağbasan bölgesine yerleştirilen bazı muhacirlerin yardıma ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bölgeye yerleşen 6 hanenin gâyet fakara olduğu tespit edilmiş, bu hanelere tohumluk zahire verilmesi kararlaştırılmıştır. Sadaret Makamı'ndan Maliye Nezareti'ne sevk olunan yazıda, mağdur olduğu anlaşılan mezkûr Kabartay muhacirlerine zahire bedeli haricinde bir miktar para yardımının da yapılması emredilmiştir.³⁴⁵

Görüldüğü gibi, muhacirlerin talepleri daha çok ekonomik boyuttadır. Muhacirler tarafından kaleme alınan arzuhallerde, genellikle mısır ve buğday ihtiyacından bahsedilmektedir. Muhacirler, tarım yapabilmeleri için tohumluk ve çift sürebilmek için de öküz talep etmişlerdir. İncelenen kaynaklardan anlaşıldığına göre, muhacirlerin yaşadıkları sefâletin derecesi önemli boyutlara ulaşmıştır. Muhacirler tarafından kaleme alınan arzuhallerde, açlıktan ölmek üzere olduklarına dair ifadelerin geçmesi çok dikkat çekicidir.

³⁴² BOA, DH.MKT, 718/16, 1-2.

³⁴³ BOA, A.MKT.MHM, 522/16, 2.

³⁴⁴ BOA, DH.MKT, 677/22, 1-2.

³⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 527/17.

Muhacirlerin taleplerinden biri de mesken ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Uzun bir süre bu istekleri yerine gelmeyen muhacirler, başkalarının evlerinde misafir olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Bazı muhacirlerin bu imkânlarla da sahip olamadığı, metrûk evlerde kaldıkları anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresinin çok yağış alması ve Sakarya Nehri'nin sıkça taşması gibi etkenler ise bütün bölge halkı gibi, muhacirleri de etkilemiştir. Mesken ve arazileri sular altında kalan muhacirler, büyük maddi kayıplara uğramışlardır. Bu durum muhacirlerin devletten beklentilerini arttırmış, aç ve perişan durumdaki muhacirler geçimlerini sağlamak için gerekli olan zahirenin kendilerine verilmesini istemişlerdir. Muhacirlerin bir diğer talebi ise iş ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Ekonomik olarak zor günler geçiren muhacirler, çeşitli işlerde çalışarak geçimlerini sağlamak istemişlerdir.

3.3.5.1. Muhacirlerin İş Talepleri

Adapazarı'nda iskân edilen bazı muhacirler, yerel makamlara müracaat ederek iş başvurusunda da bulunmuşlardır. İncelenen bir arşiv belgesinden, Bosna muhacirlerinden Mehmed Fehim isimli bir şahısın Adapazarı'nda uygun bir memuriyete tayin olmak istediği anlaşılmaktadır. Mehmed Fehim bir memuriyete ihtiyacı olduğu beyanıyla 17 Ekim 1889 tarihli bir arzuhal kaleme almış, konu İzmit Mutasarrıflığı'na intikal ettirilmiştir. Yapılan değerlendirmede Mehmed Fehim isimli şahısın isteği müspet karşılanmış, memuriyetine mâni bir hali ve davranışı olmadığı takdirde kendisine bu konuda yardımcı olunacağı ifade edilmiştir.³⁴⁶

Çerkez muhacirlerden olan Ahmed isimli bir şahısın ise Çerkezlerin yoğun olarak iskân edildiği bölgelerde temsilci olarak görev yapmak istediği görülmektedir. Bidâyet mahkemeleri ve idare meclislerinde Çerkezlerden birer üye bulundurulmasını isteyen Ahmed, bizzat kendisinin Adapazarı İdare Meclisi üyeliğine talip olduğunu 29 Şubat 1892 tarihli arzuhalinde beyan etmiştir.³⁴⁷ Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı'na iskân edilen Çerkez muhacirler bölge yönetiminde söz sahibi olmak istemişlerdir. Bu konuda bir beklenti içine girmişler, bölgedeki yoğun nüfusları nedeniyle bu hakka sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Bu işe talip olan Çerkez Ahmed'in Çerkezler arasında sözü geçen ve bilgili bir şahıs olduğu düşünülmektedir. Adapazarı'nın demografik statüsü hakkında

³⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1667/84.

³⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1930/53.

bilgi veren Çerkez Ahmed, Çerkezlerin haklarını daha etkin bir şekilde savunmak istemiştir.

26 Temmuz 1892 tarihli arşiv belgesi ise zor durumda kalan bir muhacirin iş başvurusuyla ilgili bilgi vermektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda iskân edilen Çerkez muhacirlerden Edip Efendi isimli bir şahıs, aşar veya nüfus memuru olarak görev almak istemiştir. İçinde bulunduğu zor durumu arzuhalinde dile getiren Edip Efendi, bu görevlerden birine talip olduğunu beyan etmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na intikal eden yazıda, mezkûr kişinin memuriyete mâni bir hali olmadığı ve bu göreve münasip olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle Edip Efendi'nin arzuhalini ilgili makamın tensiplerine arz edilmiştir.³⁴⁸

Bosna muhacirlerinden olup Adapazarı'na hicret eden Fehim isimli şahısın arzuhalini de çok dikkat çekicidir. Avusturya askerliğinden firar ederek Adapazarı'na geldiğini beyan eden Fehim, asıl mesleğinin askerlik olduğunu ve Osmanlı Devleti'nde de askerlik yaparak geçimini sürdürmek istediğini beyan etmiştir. Bu arzuhalden anlaşıldığına göre, Fehim bir Osmanlı vatandaşı olmayıp, Avusturya tebaasındandır. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti bu arzuhale olumlu bakmamış, bu isteğin uygun olmadığına kanaat getirilmiştir. Serasker Rıza Bey tarafından 27 Temmuz 1892 tarihinde imzalanan karar metninde, bu şahısın askerliğe kabul edilmesinin ileride farklı sorunlara yol açabileceği vurgulanmıştır. Bu şahısın Osmanlı Devleti'nde askerlik yapmasının uygunsuz olacağı, bu tür meselelerde daha basiretli ve ihtiyatlı davranılması gerektiği ifade edilmiştir. Ancak, mezkûr şahısın fakir ve yardıma muhtaç durumda olması nedeniyle kendisine bir miktar maddi yardımda bulunulabileceği hatırlatılmıştır.³⁴⁹

Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti ihtilafli olan bu meselede tedbiri elden bırakmamıştır. Avusturya ile gereksiz bir sorun yaşamak istemeyen Osmanlı Hükümeti, Fehim Bey'in arzuhaline olumlu bakmamıştır. Devletin bu meselede ihtiyatlı davranması, tarafımızca da yerinde ve isabetli bir tavidir. Fehim Bey, Osmanlı Devleti'nde askerlik mesleğini yapmayı talep ediyorsa da, sonuçta kendisi Avusturya Devleti'nin bir vatandaşıdır. Avusturya nezdinde bazı yanlış anlaşılmalara neden olabilecek bu sorunun, iki ülke arasındaki dostane ilişkililere zarar vermesinden endişe

³⁴⁸ BOA, DH.MKT, 1977/94.

³⁴⁹ BOA, BEO, 44/3262, 2.

edilmiştir. Bu riske girmek istemeyen Osmanlı Devleti, bu şahısın taabiyeti konusunda bir şey yapılamayacağını bildirmiştir. Ancak, bu duruma tamamen kayıtsız kalınmamış, zor durumda kalan Fehim Bey'in maddi problemleriyle ilgilenilmiştir.

İbrahim bin Hasan isimli bir Bosna muhacirinin iş başvurusu da dikkat çekicidir. Adapazarı'na gelen bu şahıs, uygun bir işte çalışmak için yetkili makamlara müracaat etmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na havale edilen 8 Eylül 1898 tarihli arzuhalden; bu şahısın açıkta ve zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır. İbrahim bin Hasan, Adapazarı Belediyesi'nde çavuşluk yapabileceğini belirterek bu işte istihdamını talep etmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na intikal eden yazıdan, İbrahim bin Hasan'ın durumunun incelendiği anlaşılmaktadır. İbrahim bin Hasan'ın memur olmasını engelleyecek bir hali yok ise kendisine bu konuda yardımcı olunması emredilmiştir.³⁵⁰

Sonuç olarak şu belirtilmelidir ki, kimseye muhtaç olmamak için bir işe sahip olmak gerekmektedir. Bunun farkında olan muhacirler, kendi yeteneklerine uygun işlerde çalışmak ve ekonomik olarak rahatlamak istemişlerdir. Adapazarı ve çevresine yerleştirilen bazı muhacirlerin aşar, nüfus ve tahrirat memurluğu gibi işlerde çalışmak için müracaat ettikleri görülmektedir. Hatta bazı muhacirlerin bölge yönetiminde dahi söz sahibi olmaya çalıştığı, Adapazarı İdare Meclisi'nde görev almak istedikleri anlaşılmaktadır. Bütün bu gelişmeler, Adapazarı'na göç etmek zorunda kalan muhacirlerin artık bölgeyi benimsediğini de göstermektedir. Adapazarı'nın yeni yurtları olduğuna inanan muhacirler, bölgede söz sahibi olmaya çalışmış ve farklı işlerde çalışmak istemişlerdir. Muhacirler iş sahibi olarak sadece fukaralıktan kurtulmamış, bölgede ekonomik bir güç olmaya da başlamışlardır.

3.3.5.2. Muhacirlerin Yer Değişikliği Talepleri

Adapazarı ve çevresindeki muhacirlerin yer değişikliğiyle ilgili birçok arşiv belgesi mevcuttur. Nitekim 2 Ekim 1886 tarihli arşiv belgesinden, Karamürsel'deki bazı Bosna muhacirlerinin Adapazarı'na sevk edilmeyi istedikleri anlaşılmaktadır. Bu muhacirler beş sene önce Karamürsel'e gelmelerine rağmen dâimi iskân bölgelerine yerleştirememiş, bu nedenle Adapazarı'na sevk edilmeyi istemişlerdir. 12 hane 46 nüfustan ibâret olan bu kâfilenin beş seneden beri yaşadıkları sefâlet göz önüne alınmış

³⁵⁰ BOA, DH.MKT, 2103/66.

ve Adapazarı'na sevk edilmeleri uygun görülmüştür. Bununla beraber, bu muhacirlerin alması gereken zahire yardımını henüz Adapazarı'nda ikâmet etmemeleri nedeniyle alamayacakları Muhacirin Komisyonu tarafından hatırlatılmıştır. Karamürsel'den Adapazarı'na yeni gelmeleri nedeniyle bu muhacirlerin zahire verilecekler listesinde isimlerinin olmayacağı, bu konuda mağduriyet yaşanmaması için önceden tedbir alınmasının gerektiği bildirilmiştir.³⁵¹

Tırnovalı muhacirlerin de benzer bir sorunla karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. 40 haneden oluşan Tırnova muhacirleri, Adapazarı'na beş sene önce gelmelerine rağmen henüz uygun bir yerleşim bölgesine iskân edilememişlerdir. Muhacirler tarafından kaleme alınarak İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Eylül 1888 tarihli arzuhalden, muhacirlerin Sapanca Gölü yakınlarındaki Akgürgen bölgesine yerleşmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bu konudaki isteklerini beyan eden muhacirler, kendilerine yardımcı olunmasını istirham etmişlerdir.³⁵² Ancak, yapılan memur incelemesine Akgürgen bölgesinin arzuhalde bildirildiği gibi boş olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Adapazarı'nda misafir olarak kalan bu muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir.³⁵³

Adapazarı'na sevk edilen bazı muhacirlerin, uzun zamandır dâimi iskân bölgelerine gönderilmeyi bekledikleri anlaşılmaktadır. Bu muhacir kâfileleri Adapazarı'nda yaşadıkları sefâletten o kadar bıkmış olacaklar ki, ivedi olarak Hüdavendigâr Vilayeti'nin Yenişehir kazasındaki Katırcıçayırı mevkiine gitmek istediklerini belirtmişlerdir. Adapazarı'na yerleşme konusunda ümitlerini kaybettiği anlaşılan bu muhacirlerin, en azından bu konuda kendilerine izin verilmesi ricasında buldukları görülmektedir. Muhacirlerden Ahmed mührüyle kaleme alınan 26 Mayıs 1889 tarihli arzuhalden, muhacirlerin bu beklentilerine bir karşılık bekledikleri anlaşılmaktadır.³⁵⁴

Adapazarı'nın Bediltahirbey köyünde iskân edilen muhacirlerin yer değişikliği talepleri de dikkat çekmektedir. Hemen her sene meydana gelen su taşkınları nedeniyle maddi zarara uğradıklarını ifade eden Bediltahirbey köylüleri, köyelerine yakın bir bölge olan Kavaklar'a yerleşmek istemişlerdir. Yaşanan su taşkınları nedeniyle canlarının tehlike

³⁵¹ BOA, DH.MKT, 1369/61.

³⁵² BOA, DH.MKT, 1547/68.

³⁵³ BOA, DH.MKT, 1579/99.

³⁵⁴ BOA, DH.MKT, 1625/11.

altında olduğunu ifade eden muhacirler, ileride daha büyük felaketlerle karşılaşmamak için böyle bir talepte bulduklarını beyan etmişlerdir. Köy imamı, muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından kaleme alınan 22 Mart 1892 tarihli arzuhalden, bölgenin sadece su taşkınlarıyla uğraşmadığı anlaşılmaktadır. Bölgenin haşerat sorunuyla da uğraştığı, bu sağlıksız duruma bir son verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu nedenle arzuhalde adı geçen Kavaklar bölgesinin istimlaka uygun olup olmadığı, bölgenin kimin tasarrufunda olduğu, kaç dönüm olduğu, bölge istimlake uygunsa ne kadar masrafla bunun gerçekleştirilebileceği ve bu masrafın nasıl ve nereden karşılanabileceği gibi sorulara cevap aranmıştır.³⁵⁵

Yapılan araştırmada muhacirlerin yerleşme arzusunda buldukları Kavaklar bölgesinin 200 hanede 1.000 nüfusundan fazla olan Horazlar, Hüseyin Bey, Çaykışla, Tavuklar ve Şeyh köylülerinin tasarrufunda bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber, bu bölgede yeterli miktarda ziraat yapılacak tarlaların halen mevcut olduğu tespit edilmiştir.³⁵⁶ Belgeden de anlaşılacağı gibi, Mudurnu ve Kanlı nehirlerinin yakınında kurulan Bediltahirbey köyü esâsen iskâna hiç elverişli olmayan bir bölgedir. Muhacirlerin gönderdiği arzuhalden, bu köyün hemen her sene sular altında kaldığı ve ürünlerin büyük zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak, Bediltahirbey köyünün yakınlarında bulunan Kavaklar bölgesinin hem tarıma hem de iskâna uygun olduğu anlaşılmaktadır.

İlk olarak Alemdağ'da iskân edilmelerine rağmen, Hüdavendigâr vilayetine sevk edilen Hopa muhacirlerinin durumu da dikkat çekicidir. Ancak, Hopa muhacirlerinin gidecekleri Hüdavendigâr vilayetini beğenmedikleri açıktır. Nitekim Hopa muhacirleri sundukları 14 Ocak 1893 tarihli arzuhalde Hüdavendigâr vilayetine değil, Adapazarı'na gitmek istediklerini belirtmiş ve bunun gerekçeli nedenlerini anlatmışlardır. Adapazarı'nda birçok akrabalarının olduğunu bildiren Hopa muhacirleri, onların yanına gitmelerinin kendileri için daha uygun olacağını ifade etmişlerdir. 35 hane oldukları anlaşılan Hopa muhacirlerinin, akrabalarının ikâmet ettiği Çepni ile Sapanca arasındaki yeni kurulan köylerde yaşamak istedikleri anlaşılmaktadır.³⁵⁷

³⁵⁵ BOA, DH.MKT, 1934/99.

³⁵⁶ BOA, DH.MKT, 1965/69.

³⁵⁷ BOA, DH.MKT, 2042/76.

Muhacirler devletten izin alarak yer değiştirdikleri gibi, bazen başlarına buyruk bir şekilde de yer değiştirmişlerdir. Adapazarı ve çevresinde yapılan izinsiz yer değişikliklerine dair birçok örnek bulunmaktadır. İncelenen bir belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı kazasına izinsiz bir şekilde yerleşen bazı muhacir grupları, bölgede çeşitli sorunlara yol açmıştır. Adapazarı'na bağlı Yeniköy ve Bezrokbey köylerine ait orman ve meralara sahip çıkan bu muhacirler, ekili alanlara da zarar vermişlerdir. Seyit isimli bir şahıs tarafından kaleme alınan 6 Kasım 1892 tarihli arzuhalde, bu işgalci muhacirlere engel olunması istenilmiştir.³⁵⁸

Başlarına buyruk bir şekilde yer değiştiren muhacir gruplarından biri de Kazaklar'dır. 26 Mayıs 1901 tarihli bir belgeden, Kazaklar'ın tren ve vapurla Adapazarı ve Karasu'ya geldikleri anlaşılmaktadır. Toplam 109 kişi oldukları belirlenen Kazak muhacirlerin, hiç kimseye müracaat etmeden ve izinsiz bir şekilde bu kazalara yerleştikleri görülmektedir. Osmanlı Hükümeti, bu konudan haberdar olmuş ve Karasu'nun stratejik bir nokta olması nedeniyle telaşlanmıştır. Karadeniz kıyısında ve Sakarya Boğazı'nın Karadeniz'e açılan kapısı konumunda olan Karasu, önemli bir bölgedir. Kazak muhacirlerin buraya yerleşmesinin ileride tehlikelere neden olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Kazak muhacirlerin aslen Rusya ve Romanya'nın tebaası oldukları, bu yabancı ülke vatandaşlarının Anadolu'nun daha iç kesimlerine gönderilmesinin daha mantıklı olacağı açıktır. Bu bağlamda, Adana Vilayeti'nin bu kişilerin yerleşmesine daha uygun olacağı ifade edilmiştir.³⁵⁹ Görüldüğü gibi, İzmit Mutasarrıflığı ile Muhacir İşkân Komisyonu arasında yapılan yazışmalarda bu konunun önemi vurgulanmıştır. İleride ortaya çıkabilecek herhangi bir Rus tehdidine karşı tedbirli davranılmış, muhacirleri Adana'ya yerleştirmenin daha uygun olacağı vurgulanmıştır.

Adapazarı'na yüzlerce, hatta binlerce km uzak coğrafyalardan gelen muhacirler, bu zorlu süreçte birçok sıkıntı yaşamışlardır. Bunların başında ise ailelerin göçlerde birbirini kaybetmesi gelmektedir. Büyük bir kargaşa ortamında gerçekleşen bu göçler esnasında, bazen aynı aileden olanlar bile yanlışlıkla farklı bölgelere sevk edilebilmişlerdir. İlerleyen yıllarda birbirinden haberdar olan aileler, tekrar bir araya gelebilmek için devlete müracaatta bulunmuşlardır. Adapazarı'nda da bu konudan

³⁵⁸ BOA, DH.MKT, 2015/32.

³⁵⁹ BOA, Y.MTV, 215/56, 1-2.

muzdarip olan birçok muhacirin olduğu anlaşılmaktadır. Bu muhacirlerin bir kısmı ailelerini kendi yanlarına almak isterken, bir kısmı ise ailelerinin bulunduğu bölgeye hicret etmek istemişlerdir.

Muhacirlerin yer değiştirme taleplerinin bir diğer nedeni de iskân edildikleri bölgeyi beğenmemeleridir. Muhacirler arasında buldukları arazileri verimli bulmayanlara rastanıldığı gibi, Adapazarı bölgesini tehlikeli bulanlar da mevcuttur. Bölge halkının kendilerine kötü davranmasını gerekçe gösteren bazı muhacirler de başka bölgelere nakillerini istemişlerdir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin çok elzem olmadıkça bu taleplere pek olumlu bakmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise muhacirlerin genellikle izinsiz bir şekilde hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Muhacirler kendilerine izin verilmeyeceğini öngörmüş olsa gerek, çoğunlukla başlarına buyruk bir şekilde yer değiştirmeyi tercih etmişlerdir. Bu gelişmeler de çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Yeni göç ettikleri yerlerde sahipli arazileri işgal eden bazı muhacirlerin, birçok asayiş sorununa zemin hazırladığı görülmektedir.

3.4. Muhacirlerin Göç Güzergâhında Yabancı Memurlarla Yaşadıkları Sorunlar

Muhacirlerin göçler esnasında yaşadıkları sorunlardan biri de yabancı devlet memurlarının uyguladıkları kötü muamelelerdir. Muhacirlerin çoğu zaman haksız yere engellendikleri, tutuklandıkları ve hatta mallarına el konulduğu görülmektedir. Bu konuda sorun yaşayan muhacirlerden biri de Hacı Ferhat Bey ve ailesidir. Hicret esnasında ailesinden ayrı düşen bir Batum muhaciri olan Hacı Ferhat Bey'in Hendek'te ikâmet ettiği anlaşılmaktadır. Ailesinin ise halen Batum'da olduğunu ifade eden Hacı Ferhat Bey, ailesinin kendi yanına getirilmesi için 26 Ekim 1893 tarihli bir arzuhal kaleme almıştır.

Batum'un Livane kazasına bağlı Murgul nahiyesinin Kartle köyünde bulunan anne, baba ve kız kardeşini yanına almak istediğini bildiren Hacı Ferhat Bey, Rus memurların bu konuda ailesine engel çıkardığını ifade etmiştir. Hacı Ferhad Bey, Rusya'dan gerekli izinlerin alınabilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne müracaat ederek yardım talebinde bulunmuştur. Hariciye Nezareti'ne gönderilen dilekçede; babasının adının Mehmed, annesinin adının Fatıma ve kız kardeşinin adının da Ayşe olduğunu bildirmiştir.

Ailesinin bakıma muhtaç olduğunu hatırlatan Hacı Ferhad Bey, bu nedenle onları mutlaka yanına almak zorunda olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁰

Adapazarı'nın Kurudil köyüne iskân edilen Kafkasya muhacirlerinden Habat oğlu İslibhaç'ın başına da benzer olaylar gelmiştir. Ancak, bir süre sonra şahsi işlerini halletmek için memleketine giden İslibhaç, dönüş yolculuğu sırasında Sivastopol'de Rus memurlarca tutuklanmıştır. İslibhaç'ın tutuklanması üzerine, bu şahsın ailesi Osmanlı yetkili mercilerine 12 Mart 1899'da müracaat etmiş ve yardım talebinde bulunmuşlardır. Bir buçuk sene önce Kafkasya'dan Adapazarı'na geldiği anlaşılan İslabhaç, üç buçuk ay önce şahsi işlerini halletmek için memleketine gitmiş, dönüş yolculuğunda ise başına bu hâdise gelmiştir. İslibhaç'ın zevcesi, oğlu ve kızının imzaları ve söz konusu köy muhtarlığının mühürlü onayı ile İslibhaç'ın tahliye edilmesi istirham edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya Devleti'ne müracaat etmesini isteyen İslibhaç'ın aile efradı, tutuklanma olayı nedeniyle sahipsiz ve perişan durumda kaldıklarını beyan etmişlerdir.³⁶¹

Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın imzasıyla Bulgaristan Komiserliği'ne gönderilen 13 Haziran 1900 tarihli yazı da kötü muameleye maruz kalan muhacirlere bir örnek teşkil etmektedir. Validesi Hediye Hatun ve biraderi Mehmed ile Vidin'den İstanbul'a hicret etmeye çalışan Mustafa oğlu Ahmed, yolculuk esnasında Silistre'deki Bulgar memurlarca tutuklanmıştır. Tutuklu iken darp, işkence, hakaret gibi insanlık dışı muamelelere maruz kalan Ahmed'in bir şekilde oradan firar ettiği ve Osmanlı topraklarına gelerek Adapazarı'nda ikâmet etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ahmed'in yaşadığı süreç hakkındaki ifadeleri, yaşanan sorunu tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır.

İkamet ettikleri Vidin'de 17-18 yaşlarında bir Bulgar komşularının olduğunu, bu kızla aralarında bir sevgi bağı bulunduğunu ifade eden Ahmed, İstanbul'a gideceğini bu kıza söylediğinde kız arkadaşının çok ağladığını ve ayrılmak istemediğini ifade etmiştir. Kız arkadaşının da kendisiyle gelmek istediğini, bu nedenle bir kaçış planı yaptıklarını beyan etmiştir. Biraderi ve validesinin vapura önceden gittilerini, kendisinin ise kız arkadaşının gelmesi için onu evde beklediğini bildirmiştir. Saat 6.00 civarında kız arkadaşının eve geldiğini belirten Ahmed, kız arkadaşının tanınmaması için ona bir

³⁶⁰ BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH], 134/110.

³⁶¹ BOA, HR.TH, 223/59, 1-2.

çarşaf giydirerek derhal yola çıktıklarını ve vapura yetiştiklerini beyan etmiştir. Ancak, vapurdaki Bulgar jandarmalar tarafından yapılan aramalarda kız arkadaşının farkedildiğini, bunun üzerine eşya ve üstlerinin didik didik arandığını ifade etmiştir.

Vidin'de kendilerine ait olan ve yola çıkmadan önce sattıkları evin parasına dahi bu memurlar tarafından el konulduğunu bildiren Ahmed, kendilerinin de hapse atıldıklarını belirtmiştir. Ahmed, birbirleriyle konuşup ağız birliği yapmamaları maksadıyla ayrı ayrı bir odaya kapatıldıklarını ve 4 gün boyunca Silistre'de tutuklu kaldıklarını ifade etmiştir. Bulgar memurlardan birkaçının 4 gün boyunca devamlı yanına gelerek "*sen Bulgar kızı almışsın*" diyerek kendisine birtakım küfürlü sözler söyledikten sonra tokat, şamar ve dayak attıklarını belirtmiştir. Beşinci gün ise bütün aile efradıyla beraber bir vapura konulup Vidin'e iade edildiklerini, Vidin'deki hapishanede de dayak, işkence ve hakaretlerin artarak devam ettiğini ifade etmiştir.

Ahmed isimli şahısın bu konu hakkındaki ifadeleri, kendisi ve ailesinin başına gelen üzücü olayların iç yüzünü göstermesi bakımından önemlidir. Ahmed'in alınan ifadesinden, halen Adapazarı'nın Hasırcılar mahallesinde ikâmet ettiği anlaşılmaktadır. 18 yaşında olan Ahmed, Adapazarı Belediye kıraathanesinde çalışmaktadır. Yapılan tahkikat nedeniyle Ahmed'e birtakım sorular yöneltilmiş, Ahmed de bu soruları cevaplamıştır. Ahmed, beraber yaşadığı validesi ve biraderinden başka kimsesinin olmadığını, hicret edeli ise 5 ay olduğunu belirtmiştir. Ahmed ifadesinde; Vidin'deki evlerini satarak İstanbul'a gitmek için yola çıktıklarını, Silistre'ye kadar sorunsuz gelmelerine rağmen burada mahalli hükümet tarafından alıkonulduklarını beyan etmiştir. Bulgaristan Hükümeti'nin validesi ve biraderini bir müddet Vidin'deki hapishanede tuttuktan sonra İstanbul'a gönderdiğini, ancak kendisine kız kaçırma suçu isnad edilerek izin verilmediğini beyan etmiştir. Bu nedenle kendisinin ancak firar ederek hapisten kurtulduğunu, önce İstanbul'a ve akabinde de Adapazarı'na geldiğini belirtmiştir.

Ahmed'in firar sürecinin de çok zor ve meşakkatli geçtiği anlaşılmaktadır. Göz gözü görmeyen sisli bir havadan istifade ederek firar ettiğini dile getiren Ahmed, bir kayık tutarak denizin karşı tarafındaki Romanya'ya ulaştığını belirtmiştir. Romanya'nın Köstence şehrinden trene bindiğini, bu şekilde İstanbul'a kadar geldiğini beyan etmiştir. İstanbul'a ulaşır ulaşmaz Aksaray Horhor'da eskicilik yapan eniştesini bulduğunu,

eniştesinden validesi ve biraderinin Adapazarı'nda olduklarını öğrenerek ailesini bulduğunu ifade etmiştir. O günden sonra ailesinden bir daha hiç ayrılmadığını, halen ailesiyle beraber yaşamaya devam ettiğini belirtmiştir.³⁶²

Görüldüğü gibi, bazı muhacirler göç güzergâhında türlü haksızlık, hakaret ve kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Kafkasya'dan çekilmesiyle Müslümanlar bu topraklarda azınlık konumuna düşmüşlerdir. Bulgar ve Rus memurlarca muhacirlere uygulanan sert ve katı tutum, bu ülkelerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlara karşı bakışının küçük bir yansımasıdır. Bu muhacirlerin suçlu oldukları kabul edilse bile, bu davranışları haketmedikleri açıktır. İnsanlık onuru ve haysiyetini ayaklar altına alan muamelelere maruz kalan muhacirlerin, Osmanlı Devleti nezdinde müracaatlarda buldukları ve yardım talep ettikleri anlaşılmaktadır.

3.5. Muhacirlerin Kimlik ve Tezkere Sorunu

Göçlerde karşılaşılan sorunlardan biri de kimliksiz muhacirlerdir. Elinde kimliği olmayan muhacirlerin hangi tarihte bölgeye geldikleri ve hangi ülkenin vatandaşı oldukları konusunda net bilgi edinilememiş, bu durum bazı karışıklıklara neden olmuştur. 8 Ekim 1901 tarihli arşiv belgesi de pasaportsuz olarak Anadolu'ya gelen şahısların muhtelif bölgelere sevk edilmeleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu şahıslardan kendilerine tahsis edilen ev ve arazileri satmayacaklarına dair imzalı senetler alınmıştır. Gelen muhacirler kâfilelere bölünerek kısım kısım ayrılmış ve farklı vilayetlere sevk edilmişlerdir. Adapazarı'na sevk edilen kâfilede ise Varnalı İsmail Bey ve ailesinin olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Bey, 5 hane ve 23 nüfus olarak 824 numaralı evrak numarası ile Adapazarı'na iskân edilmiştir.³⁶³

Adapazarı'na pasaportsuz olarak sevk edilen muhacirlerden biri de Kafkasya'nın Nalçık bölgesinden Hacı Ali oğlu Abdullah'tır. Bu muhacirin kimliksiz olması yetkilileri endişelendirmiş olacak ki, hakkında tahkikat yapma lüzumu görülmüştür. Mezkûr şahısın bu şekilde kabulüne mâni bir halinin olup olmadığı ve bölgeye hicret tarihi araştırılmıştır. Ayrıca, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu ile yazışmalar yapılarak tahkikat sonucuna göre hareket edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu hususları içeren

³⁶² BOA, Hariciye Nezareti Sofya Sefareti Belgeleri [HR.SFR.04], 361/1, 9-10.

³⁶³ BOA, DH.MKT, 2625/63, 1-2.

bilgilendirme yazısı, Hariciye Nezareti'nin 30 Nisan 1908 tarihli yazısıyla Tiflis Başşehbenderliği'ne tebliğ edilmiştir.³⁶⁴

Adapazarı'na tezkeresiz gelen muhacirlere bir örnek de 12 Kasım 1908 tarihli belgedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Varna'nın Pitre köyünden olduğu anlaşılan Bekir bin Mehmed isimli şahısın, bir sene önce Osmanlı Devleti'ne hicret ettiği ve iskân edilmek üzere Adapazarı'na sevk edildiği anlaşılmaktadır. Muhacirin Komisyonu'ndan gelen yazıdan anlaşıldığına göre, bu şahıs kendisine Osmanlı tezkeresi verilmesini istemektedir.³⁶⁵ Varna muhacirlerinden olup elinde tezkeresi olmayan bir diğer muhacir ise Hüseyin bin Ahmed isimli bir şahıstır. Bahsedilen bu muhacirin de elinde kimliği olmadığı, bu nedenle hakkında tahkikat yapılacağı anlaşılmaktadır.³⁶⁶

Pasaportsuz olan bazı muhacirlerin, kimlik tespit sürecinde misafirhanelerde ağırlandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bu durumda olan Rumeli muhacirlerinin, geçici iskân merkezlerinde misafir edilmesi, kimliği yanında olanların ise vakit kaybetmeden iskân yerlerine sevk edilmesi 6 Kasım 1908 tarihli yazıyla emredilmiştir. Bu muhacirlerin Rusçuk, Balçık, Pazarcık, Silistre, Köstence ve Varna'dan geldikleri, Ankara ve Adapazarı'na sevk edildikleri bildirilmiştir. Adapazarı'na sevk edilen ailenin kimlik kontrollerinde bir sorun olmadığı, kimlik tespitlerinin sorunsuz yapıldığı görülmektedir. Varnalı Hüsnü bin Hacı Hüseyin, 4 hane ve 29 nüfustan oluşan aile efradıyla birlikte Adapazarı'na sevk edilmiştir.³⁶⁷

19 Kasım 1908 tarihli arşiv belgesi de kimliksiz bir muhacirle ilgili bilgi vermektedir. Bosna'dan hicret edip Adapazarı'na iskânı uygun görülen İsmail bin Hasan hakkındaki nihâi kararın Muhacirin Komisyonu'ndan gelecek yazıya göre belirleneceği İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir.³⁶⁸ 5 hane ve 20 kişiden oluşan bir muhacir kâfilesinin yaşadıkları tezkere sorunu da dikkat çekmektedir. Bulgaristan'ın Razgrad bölgesinden olup Muhacirin Komisyonu tarafından Adapazarı'na yerleştirildiklerini belirten Karalioğlu Raşid bin Ali Bey, diğer muhacirlere Osmanlı tezkeresi verilmesine rağmen kendilerine henüz verilmediğini ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne giden yazıda,

³⁶⁴ BOA, HR.TH, 362/71.

³⁶⁵ BOA, DH.MKT, 2656/43, 1-2.

³⁶⁶ BOA, DH.MKT, 1285/65, 2.

³⁶⁷ BOA, DH.MKT, 2649/35, 1-2.

³⁶⁸ BOA, DH.MKT, 2663/69, 2.

Karalioğlu Raşid bin Ali Bey ve aile efradına ivedilikle Osmanlı tezkeresi verilmesi istenmiştir. Ayrıca, bu gecikmenin neden kaynaklandığı araştırılmıştır.

Yapılan incelemede; bu ailenin Bulgaristan'dan yola çıktıktan sonra 24 Ağustos 1907 tarihinde İstanbul'a ayak bastıkları belirlenmiştir. Bu muhacirler, İsmail bin Hasan refâkatinde 26 Ağustos 1907 tarih ve 811 numaralı sevk evrakıyla Adapazarı'na gönderilmişlerdir. Ayrıca, Muhacirin Komisyonu tarafından muhacirler hakkında yapılan bütün işlemler İzmit Mutasarrıflığı'na telgraf ile bildirilmiştir. Bu muhacirlerin ortada bırakılmalarının doğru olmadığı, Osmanlı tezkeresinin onlara da verilmesinin gerektiği vurgulanmıştır.³⁶⁹

14 Aralık 1908 tarihli bir arşiv belgesi ise içerdiği bilgiler bakımından dikkat çekmektedir. Hacıoğlu Pazarcıklı İbrahim bin Abdüsselam'ın Adapazarı'na sevk edildiği, ancak bahsedilen şahısın Osmanlı tebaasından olmadığı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, hüviyetinin tahkikine kadar bu kişinin misafir olarak ağırlanması emredilmiştir. Hariciye Nezareti ile yapılan yazışmada ise bu kişinin memleketinden ayrılış tarihinin tespit edilmesi, Osmanlı taabiyetine kabul edilip edilmemesi konusunda da çalışma başlatılması belirtilmiştir.

şayet bu kişinin sicilinde Osmanlı taabiyetine girmesini engelleyecek bir sorun varsa, bunun ivedi bir şekilde bildirilmesi istenilmektedir.³⁷⁰ Aynı konuyla ilgili bir başka arşiv belgesinde ise yapılan tahkikatın neticesiyle ilgili bilgi verilmektedir. İbrahim bin Selam'ın Hacıoğlu Pazarcıklı kazasının Göel köyünden firar ederek hicret ettiği ve 1.911 evrak numarasıyla Adapazarı'na sevk edildiği anlaşılmıştır. Bu şahıs hakkında yapılan incelemelerde herhangi bir olumsuzluğa rastlanılmadığı, Osmanlı taabiyetine girmesine bir engel olmadığı ifade edilmiştir.³⁷¹

Pasaportsuz olarak İstanbul'a hicret eden, oradan da Adapazarı'na sevk edilen Osman bin Mustafa İslamovi isimli bir Bosna muhaciri hakkında da araştırmalar yapılmıştır. 14 Mayıs 1909 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, mezkûr kişinin üstünde kimliğini belli edecek herhangi bir evrak bulunmamaktadır. Kimliği resmen tespit edilemeyenler hakkında kimlik tespit çalışması yapmak ise zorunludur. Ancak, bu işlemler hayli

³⁶⁹ BOA, DH.MKT, 2710/44, 1-2.

³⁷⁰ BOA, DH.MKT, 2682/93, 1-2.

³⁷¹ BOA, DH.MKT, 2760/21, 1-2.

zaman alan ve kapsamlı çalışmalardır. Bu nedenle, bu süre zarfında kendisine misafir muamelesi yapılarak misafirhanede kalmasının sağlanması istenilmiştir. Bu konuyla ilgili İzmit Mutasarrıflığı'na gerekli tebligatların yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁷²

Öyle anlaşılıyor ki, kimliksiz olarak yüzlerce hatta binlerce kilometrelik mesafelerden gelen muhacir kâfileleri yetkili mercileri endişeye sevk etmiştir. Bu kişilerin kimlikleri tespit edilmeye çalışılmış, muhacirlerin bölgeye yerleşmesini engelleyecek hallerinin olup olmadığına bakılmıştır. Uzun zaman alan zahmetli yazışma sürecinden sonra kimlikleri tespit edilen muhacirler, akabinde dâimi iskân bölgelerine gönderilmişlerdir. Ancak, bu durum zaman alıcı ve devlet için ilave yük getiren bir süreçtir. Kimlik tespit çalışmaları boyunca geçici iskân merkezlerinde kalmak zorunda kalan muhacirler, sefâlet içinde ve kötü şartlarda yaşamak zorunda kalmışlardır.

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresine yerleştirilen muhacirlerin büyük sorunlara neden olduğu söylenebilir. Göçlerin ani ve düzensiz gerçekleşmesi, bu sorunu daha da büyütülmüştür. Gerekli hazırlıklar yapılmadan büyük göç kâfilelerini karşılamak ve bu grupları iskân etmek devlet için de çok zor olmuştur. İskâna açılan yerlerin genellikle muhacirlerin yaşam koşullarına uygun olmayan yerler olması, yerel ahâliyle muhacirler arasında yaşanan kültürel farklılıklar ve yerli ahâlinin muhacirlerin iskânından rahatsızlık duyması gibi nedenler ise bölgedeki diğer önemli sorunlardır.

Yeni gelen muhacirlere boş araziler bulma konusunda sıkıntılar yaşandığı birçok arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına kadar bu konuda çok sorun yaşamayan Osmanlı Devleti, ilerleyen yıllarda göç hâdisesinin kitlesel bir boyut kazanmasıyla zorlanmıştır. Bu nedenle birçok çiftlik, vakıf, hazine arazileri ve ormanlar iskân sahası olarak kullanılmıştır. Buna rağmen muhacirlerin ihtiyaçları tam olarak karşılanamamış, tarıma ve iskâna elverişli olmayan dere, sazlık ve bataklık kenarları dahi yerleşime açılmıştır. Bu durum ise yoğun yağış dönemlerinde muhacirlerin hane ve ekinlerinin sular altında kalmasına neden olmuştur.

Muhacirlerin sevk ve iskân süreçlerinde yerli halkla yaşanan asayiş olayları dikkat çekmektedir. İncelenen arşiv belgeleri ışığında, bu sorunların genellikle arazi sınırlarının ihlal edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yeni kurulan köylerin

³⁷² BOA, DH.MKT, 2811/76, 1-2.

hudutları tam olarak belli olmadığından, bazı araziler bilerek veya bilmeyerek muhacirler tarafından işgal edilmiştir. Tapularını yetkili memurlara ibraz ettikleri halde iskânların engellenmemesini eleştiren arazi sahipleri, sundukları arzuhallerle mağduriyetlerini ifade etmişlerdir. Ancak, Osmanlı Devleti muhacirlerin bu arazilerden çıkarılarak başka bölgelere nakledilmesine sıcak bakmamıştır. Osmanlı Devleti, tapu belgelerini ibraz eden müştekilerin haklı olduğunu kabul etmekle beraber, muhacirlerin tekrar başka yerlere nakledilmesini külfetli görmüştür. Bu nedenle işgal edilen arazilerin bedelini müştekilere ödeyerek hâdiseleri sulh ile çözmeye çalışmıştır.

Adapazarı'na gelen muhacirler ile bölgedeki gayrimüslimlerin, genellikle arazi meseleleri yüzünden sorun yaşadıkları bilinmektedir. Bazı belgelerden anlaşıldığına göre ise bu gruplar arasında farklı sorunlar da yaşanmıştır. Bu anlaşmazlıklar Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin gayrimüslimleri yönlendirmesiyle çıktığı gibi, muhacirlerin uygunsuz davranışları yüzünden de çıkabilmiştir. Muhacirlerin gayrimüslimlerin mallarını gasp etmesi, hayvanlarını çalması veya tarlalarını işgal etmesi gibi asayiş problemleri bölgede fazlasıyla görülmektedir.

Osmanlı Devleti, bu konularda her zaman olduğu gibi âdil davranmış ve hukukun emrettiği şekilde hareket etmiştir. Arazi sorunları tarafsızca ele alınmış, meselelerin çözümünde kişilerin dinine veya etnik kökenine bakılmamıştır. Şikâyet konusu olan arazilerin sınırlarının tespiti için İstanbul'dan görevliler atanmış, sorunlar anlaşma yoluyla çözülmeye çalışılmıştır. Anlaşma sağlanan ve hudutları belli edilen arazilerde ilerleyen yıllarda tekrar sorun yaşanmasını isteyen Osmanlı Devleti, bu arazileri sahiplerinin üstüne kaydederek tapularını vermiştir.

Muhacir gruplarının kendi aralarında yaşadıkları problemler de bölgedeki önemli sorunlardan biridir. Bilindiği gibi, Adapazarı ve çevresine farklı etnik kökene sahip muhacirler yerleştirilmiştir. Bu muhacir gruplarının kendilerine ait gelenek ve görenekleri olduğundan, bölgeye adaptasyon süreçlerinde aralarında bazı sorunlar yaşanabilmiştir. Anlaşmazlıkların genel yapısına bakıldığında, sorunların genellikle arazi meselesinden kaynaklandığı görülmektedir. Ancak, gruplar arasında bazen kişisel sorunlar da yaşanmıştır. Basit bir olay nedeniyle çıkan anlaşmazlıkların, kimi zaman büyük bir kavgaya dönüştüğü görülmektedir. Bu kavgalar ise kimi zaman ağır yaralanma ve hatta cinayetlere zemin hazırlamıştır.

Bazı yöneticilerin de üzerlerine düşen sorumluluğu layıkıyla yerine getiremediği anlaşılmaktadır. Muhacirler yeterli araştırma yapılmadan Adapazarı ve çevresine iskân edilmiş, ancak ilerleyen yıllarda bazı arazilerin sahipli olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle muhacirler büyük mağduriyetler yaşamış, arazinin gerçek sahipleri ile aralarında tartışmalar çıkmıştır. Muhacirleri ivedilikle yerleştirerek onların mağduriyetlerini gidermek isteyen yöneticilerin iyi niyetle yaptıkları bu hatalar, devleti zor duruma sokmuştur.

Adapazarı'ndaki yerel yöneticilerin de bazen görevlerini suistimal ettikleri açıktır. Muhacirlerin mahsullerine el koyan, hayvanlarının çalıntı olduğunu iddia ederek ellerinden almaya çalışan idarecilerin olduğu görülmektedir. Adapazarı'nda, devletin muhacirler için gönderdiği paraları zimmetine geçiren idarecilere dahi rastlanılmaktadır. Bu durum muhacirlerin merkeze gönderdikleri şikâyetlerle ortaya çıkmış, Osmanlı Hükümeti mağdur durumda kalan muhacirler için ayrı bir ödenek göndermek durumunda kalmıştır.

Kimliği belirsiz muhacirler de Adapazarı ve çevresine yapılan göçlerde büyük sorunlara yol açmışlardır. Bazı muhacirlerin elinde kimliklerini belirten herhangi bir belge dahi bulunmamaktadır. Hüviyetsiz bir şekilde Adapazarı'na hicret eden ve kim olduğu belli olmayan bu kişiler, yetkilileri ister istemez endişeye sevk etmiştir. Bu kişilerin içinde bir kaçak, suçlu veya yabancı bir ülke vatandaşının olma ihtimali yüksektir. Bu durum, kimliksiz kişilerin hüviyetlerinin etraflıca incelenmesini zorunlu hale getirmektedir. Kimlik tespit çalışmaları ise masraflı ve zaman alıcıdır. Büyük göç kâfileleri ile uğraşmak zorunda olan Osmanlı Devleti, hüviyet incelemeleri gibi hassas bir konuyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. İncelemelerin uzun sürmesi ise muhacirlerin geçici iskân merkezlerinde sefâlet içinde yaşamalarına neden olmuştur. Kimliksiz kişilerin geldikleri yerlerle yazışmalar yapılmış, ilgili makamların cevapları beklenmiştir. Bu kapsamlı muhaberat zaman kaybına neden olduğu gibi, devlet için ilave bir külfet de oluşturmuştur.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti içinde bulunduğu zor şartlara rağmen, muhacirlere iyi niyetle yardımcı olmaya çalışmıştır. Sayıları milyonlarla ifade edilebilecek muhacirleri sorunsuz bir şekilde idare etmek hiç kolay olmamıştır. Devletin içinde bulunduğu iktisadi vaziyet yapılan yardımların hızını ister istemez yavaşlatmış, bazı mağduriyetlere

neden olmuştur. Adapazarı ve çevresine yapılan göçlerin devam etmesi zamanla iskân sahası bulma konusunda sorunların yaşanmasına da neden olmuştur. Muhacirlerin iskân edilebilecekleri arazilerin tespit edilmesinde bazı aksaklıklar yaşanmış, bazı muhacirler izinsiz, düzensiz ve kayıtsız bir şekilde yer değiştirmişlerdir.

Bütün sorunlara rağmen, muhacirlerin hangi bölge ve köylere yerleştiklerine dair bilgilere de ulaşılabilmektedir. Örneğin Boşnaklar Adapazarı'nın Çukur Ahmediye, Cami-i Cedid, Bahşiler, Pabuççular, Aziziye ve Çaykışla mahallelerine iskân edilmişlerdir. Gürcülerin ise Sapanca'nın Mahmudiye ve Hendek'in Güldibi ve Muradiye köylerine iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Çerkezlerin Sapanca'nın Şadiye ve Adapazarı'nın Lütffiye, Salihie, Çaybaşı, Kabalar, Kumbaşı, Akçay, Yanikköy ve Mümtaze köylerine, Abazaların ise Karaboğaz, Bedil ve Samiye gibi köylere yerleştiği tespit edilmiştir.

1876-1908 yılları arasında Adapazarı ve çevresine ne kadar muhacirin geldiği konusunda ise kesin bir bilgi yoktur. Ancak, eldeki belgelerle bir çıkarımda bulunulabilir. Nitekim 1879 yılına ait bir belgede, Adapazarı'na 45.000 civarında muhacirin ikâmet ettiği ifade edilmektedir.³⁷³ 13 Kasım 1881 tarihli bir belgede ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından 1881 tarihine kadar Adapazarı'na binlerce muhacirin daha iskân edildiği belirtilmiştir. En büyük göç dalgasının ise Kafkasya bölgesinden olduğu açıktır. 1877-1881 yılları arasındaki 4 yıllık süreçte Batum ve Sohum'dan 10.000'e yakın muhacirin Adapazarı, Geyve, Pamukova, Karapürçek, Hendek ve Sapanca'ya sevk edildikleri anlaşılmaktadır.³⁷⁴

Adapazarı'nda 45.000 civarında muhacirin olduğu ve 1908 yılına kadar göçlerin artarak devam ettiği düşünüldüğünde, muhacirlerin bölge nüfusunun büyük bir kısmını oluşturduğu tartışmasızdır. Nitekim 1889 yılına ait bir arşiv belgesinde de Adapazarı ve çevresinde Çerkez, Gürcü, Abaza, Boşnak ve Rumeli muhacirlerinin yerli halkın iki katına ulaştığı vurgulanmaktadır.³⁷⁵ Adapazarı nüfusunun 20. yüzyıl başında 100.000

³⁷³ BOA, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi [ŞD.MLK], 690/39, 4.

³⁷⁴ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Komisyanlar Maruzatı [Y.PRK.KOM], 3/22; Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies* 5/2 (2013), 371; Sarı, "Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)", 90-91.

³⁷⁵ BOA, İrade Dâhiliye [İ.DH], 1131/88302, 1.

civarında olduğu dikkate alındığında, bölgedeki muhacir nüfusunun 65.000-70.000 sınırına yaklaştığı söylenebilir.

Adapazarı küçük bir kasaba görünümünde iken, aldığı göçlerle bir şehir ve cazibe merkezi haline gelmiştir. Adapazarı'nın nüfusu 19. yüzyıl başlarında 20.000 civarında iken, yüzyıl sonlarına doğru 100.000'e yaklaşmıştır. Hızlı nüfus artışının tek nedenini göçlere bağlamak yanlış olsa da, göçlerin nüfus artışıındaki etkisi tartışmasız çok büyüktür. Göçlerle birlikte büyüyen Adapazarı, 19. yüzyılın ortalarından itibaren İzmit Sancağı'nın en önemli kazalarından biri olmaya başlamıştır. Bölgenin jeopolitik konumu ve ulaşım imkânlarının elverişliliği, muhacir kâfilelerinin Adapazarı'na iskân edilmesine zemin hazırlamıştır.

BÖLÜM 4: ADAPAZARI VE CİVARINDA YAŞANAN SORUNLAR

4.1. Müslümanlar Arasında Yaşanan Sorunlar

Adapazarı ve çevresinde yaşanan sorunların farklı gruplar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri de Müslümanların kendi aralarında yaşadıkları sorunlardır. Özellikle muhacirlerin bölgeye yoğun bir şekilde iskân edilmesi ile bu sorunların daha da arttığı söylenebilir. Nitekim incelenen bir arşiv belgesinden, Adapazarı ahâlisinden Mehmed isimli şahısa ait hayvanların bölgeye iskân edilen Çerkezler tarafından kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Mehmed, köyünde eskiden 40 çift manda varken, şimdilerde sadece 10 çift manda kaldığını ifade etmiştir. Bu nedenle Çerkezlerden şikâyetçi olduğunu, bölgedeki hırsızlık sorununun bitirilmesini rica ettiğini hatırlatmıştır. Ancak, sırf böyle bir şikâyette bulunduğu için Çerkezler tarafından darp edildiğini ve hakarete uğradığını beyan etmiştir. Kızıllar köyünden alınan bir arzuhalde ise Kaynohan Bey isimli şahıs tarafından bölge ahâlisinden zorla vergi alındığı, mezkûr köy ahâlisinden Hacı Kalalı'nın ise bütün eşyasının çalındığı bildirilmiştir.³⁷⁶

29 Ekim 1879 tarihli bir belge ise bölgeye yerleştirilen muhacirlerin neden olduğu asayiş sorunlarıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Belgeden, Adapazarı'ndaki toplam muhacir nüfusunun son yıllarda gelen göç kâfileleriyle birlikte 45.000'i geçerek 50.000 sınırına yaklaştığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Adapazarı'na muhacirler gelmeye devam etmiş, son olarak 1.200 hane ve 6.000 nüfustan oluşan Rumeli muhaciri bölgeye iskân edilmiştir. Adapazarı İdare Meclisi Reisi İbrahim Bey tarafından kaleme alınarak Şûrâ-yı Devlet Makamı'na gönderilen yazıda, bir müddetten beri Adapazarı ve civarında hırsızlık, gasp ve hatta cinayet olaylarının arttığı belirtilmiştir.

Bu olayların baş sorumlusu olarak da muhacirler gösterilmiştir. Adapazarı'nın asayiş yönünden büyük sorunlar yaşadığı, bölgede takviye kuvvetlere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin asayışı 24 süvari, 90 zaptiye ve 27 piyadeyle sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu kadar az kuvvetin ise son yıllarda nüfusu bir hayli artan Adapazarı'na yetmeyeceği vurgulanmıştır. Belgeden, kolluk kuvvetlerinin maaşı

³⁷⁶ BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı [HR.TO], 257/5, 1.

hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Süvarilerin 80 kuruş, zaptiyelerin ise 70 kuruş maaş aldığı anlaşılmaktadır.

Hendek, Abısağı ve Karasu'da ise süvari askerleri yeterli sayıdadır. Bununla beraber, asayişin daha sağlanabilmesi maksadıyla ilave kuvvetlerin bölgede istihdam edilmesi tavsiye edilmiştir. 500 kuruş maaşla 3 kişinin kır serdarlığında görevlendirilmesi, 30 kişilik süvari ve 10 kişilik piyade zaptiye kuvvetinin ise yol ve derbend muhafızlığında işe başlatılması istenilmektedir. Yardıma muhtaç muhacirler de bir memuriyete sokularak iş sahibi yapılmıştır. Muhacirlerden Hacı Hüseyin Bey 1.200 kuruş maaşla memuriyete başlamıştır. Kadim ahâlden uygun bir kişinin de Hacı Hüseyin Bey'e refâkat etmek üzere 800 kuruş maaşla işe alınmasına karar verilmiştir.³⁷⁷

Adapazarı ve çevresinde iskân edilen Çerkezlerin de bölgede bazı sorunlara yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bölgedeki Çerkezler hakkında istihbarat çalışmaları dahi yapılmıştır. Haklarında çeşitli ihbarlar alınan Çerkezleri takip eden ve 6 Temmuz 1885 tarihinde İstanbul'a bu konuda bir rapor sunan Muhlis Bey'in ifadeleri çok dikkat çekicidir. Gâyet kapsamlı bir rapor hazırlayan Muhlis Bey, yazmış olduğu raporda şu hususlara değinmiştir:

"Çerkezleri takip için görevlendirildiğim ikinci gün Adapazarı dâhilinde iskân edilen Çerkezlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere ulaştım. Çaybaşı, Kabalar, Bedil, Kumbaşı, Akçay, Karaboğaz, Yanıkköy, Mümtaze köyü ve diğer köylerle beraber 20'ya yakın köyü tebdil-i kıyafetle birer birer dolaştım. Gerek bu köyler ve gerekse civarında bulunan bölgelerin ahâlisiyle görüştim. Kendimi Ahmed Bey ve Süleyman Paşa'nın taraftarı ve özellikle de Ahmed Bey'in çok yakın bir arkadaşı gibi gösterdim. Lâzım olduğu gibi insanlarla uygun bir lisanla konuştum. Yaptığım görüşmeler neticesinde Ahmed Bey'in Çerkezlerin ne işi olursa olsun halleden bir kişi olduğuna kanaat getirdim."

Ancak, Muhlis Bey'in görüştüğü Çerkezlerden yeterli düzeyde bilgi alamadığı anlaşılmaktadır. Çerkezler sadece, *"Padişah Efendimiz Ahmed Bey ve Süleyman Paşa'yı adam zannedip buraları onlara emanet ediyor. Ancak, bu kişiler hem kendilerinin hem de Çerkezlerin namusunu bozuyorlar"* ifadelerini kullanmışlardır. Çerkezlerin bu ifadelerinden sonra Muhlis Bey'in çalışmalarını yoğunlaştırdığı açıktır. Nitekim

³⁷⁷ BOA, ŞD, 690/39.

Çerkezlerin cuma namazını kılmak için toplandığı Aksofu köyüne gittiğini beyan eden Muhlis Bey, Mahmud Bey'in akrabalarından Mehmed Hacı Bey adında bir Çerkezle tanıştığını ve bu kişiyle Süleyman Paşa ve Ahmed Bey'in ne halde bulduklarıyla ilgili sohbet ettiğini bildirmiştir. Konuşma ilerledikçe onlarla olan münasebetiyle ilgili birtakım bilgilere de ulaşılmıştır.

Muhlis Bey, Mehmed Hacı Bey'in, "*Süleyman Paşa'nın kibir ve azametinden dolayı Cenab-ı Hak onun başına böylesini verdi, inşallah daha da fena olur. Ahmed Bey'i de mutlaka Süleyman Paşa işgal etmiştir. İkisi de ettiklerini buldular*" ifadelerini kullandığını beyan etmiştir. Muhlis Bey'in raporundan da anlaşılacağı gibi, Adapazarı'ndaki Çerkezler de Ahmed ve Süleyman Paşa'nın eylem ve faaliyetlerinden pek memnun değillerdir. Muhlis Bey ile Mehmed Hacı Bey arasındaki sohbet konularından biri de Mehmed Hacı Bey'in akrabası Mahmud Bey'in durumudur. Konuşmalardan anlaşıldığına göre, Mahmud Bey'in Süleyman Paşa ve Ahmed Bey'le sağlam bir bağı bulunmaktadır. Ancak, Mahmud Bey'in akrabaları ile fazla temas etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Hacı Mehmed Bey, "*Mahmud Bey çok zengin oldu da benimle görüşmeye tenezzül etmiyor ve akrabalarına lütfetmiyor*" demiştir. Bu nedenle, Adapazarı Çerkezleri arasında söz sahibi olduğu anlaşılan Mahmud Bey'in son durumu hakkında bilgi edinilememiştir.

Muhlis Bey'in kanaatine göre, Çerkezlerin genelinde bir tüfek, bir kama ve bunların haricinde martini tarzında bir tüfekleri bulunmaktadır. Bu silahlar, devlet tarafından ellerinden alınır şüphesiyle gâyet gizli tutulmaktadır. Bununla beraber, fişek mevcutları çok değildir. Bu mühimmatların Rus Harbi'nden sonra Ruslardan kaldığı, bir kısmının da buraya gelen ilk muhacir kâfilelerinden ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki Çerkez köylerini karış karış dolaştığını bildiren Muhlis Bey, Çerkez muhacirlerin hükümet aleyhine veya diğer konularla ilgili fesat hareketlerini görmediğini beyan etmiştir. Buradaki görevini bitirip Çerkezlerin yoğun olarak yaşadığı Bandırma bölgesine gitmeyi düşündüğü esnada, Mahmud Bey'in hükümet tarafından yakalanıp tevkif edildiğini öğrendiğini belirtmiştir. Olayları yakından takip eden

Çerkezlerin de bu durumu duyduklarını, bir olay çıkması ihtimaline karşı tahkikatına devam edemeyerek bölgeden ayrılmak zorunda kaldığını ifade etmiştir.³⁷⁸

10 Temmuz 1889 tarihli bir belgeden ise Adapazarı ve çevresindeki eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle bölgede ilave zabıta kuvvetlerine ihtiyaç duyulmuştur. İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa, İzmit Zaptiye Taburuna ilaveten 60 kişilik yeni bir kuvvet oluşturulmasını gerekli görmüştür. Bu zaptiyelerin de mümkün mertebe Gürcü, Çerkez ve Abaza olmayanlardan oluşturulmasını istemiştir.³⁷⁹ Bu isteğin nedeni hakkında elimizde yeterli bir bilgi olmasa da Kafkasyalı zaptiyelerin kendi milletlerini kollamalarından endişe edildiği açıktır. Nitekim Adapazarı ve çevresinde de yoğun bir Kafkas nüfusu mevcuttur. Yoksa Osmanlı millet sisteminde hiç bir millete karşı bir ön yargı olmadığı gibi, kişilerin yaptığı hataları o milletin tümüne mâl etme gibi bir anlayışa da asla rastlanmamıştır. Ancak, zaptiye alımında Kafkas muhacirlerine sıcak bakılmadığı ortadadır.

Memurin-i Mahsusa teşkilatından Süvari Yüzbaşı Mehmed Ali ve Süvari Kaymakam Çerkez Mehmed'in sundukları rapor, Adapazarı ve çevresindeki çetelerin yakından izlendiğini göstermektedir. Ancak, bu çetelerin Ermeni, Çerkez veya Abaza olduklarına dair henüz kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. İstihbarat memurlarının verdikleri bilgiler henüz bir çete mensubu ele geçirilemediğini, ancak izlerinin sürüldüğünü göstermektedir. Kandıra'ya bağlı bir Abaza karyesindeki düğün esnasında Mehmed Çavuş isimli birinin bir çeteye rastladığı, bu çetenin Mehmed Çavuş'un elinde bulunan ekmeği gasp ettikleri haber alınmıştır.

Bu ihbar üzerine mezkûr çete üyelerini yakalamak üzere hemen bölgeye gidilmiş, ancak çete mensubu olup Kandıra'da kiremitçilik yapan 7 Ermeni ve 1 Rum'un bölgeyi önceden terkettikleri anlaşılmıştır. Çete mensubu bu kişilerin Adapazarı sakini olmaları nedeniyle Adapazarı'na gitme ihtimalleri yüksektir. Bu nedenle bu kişilerin Adapazarı'na gidip gitmediklerinin araştırılması istenilmiştir. Başta Adapazarı olmak üzere tüm bölgede mezkûr çete hakkında tahkikat yapıldığı, bu nedenle tahkikat hakkında peyderpey bilgi verileceği ifade edilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ BOA, Y.PRK.KOM, 4/68, 1.

³⁷⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 56/27, 3.

³⁸⁰ BOA, Y.PRK.MYD, 17/22.

Adapazarı ve çevresindeki çetecilik faaliyetlerinin artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Süvari Yüzbaşı Mehmed Ali ve Süvari Kaymakam Çerkez Mehmed'in, bu sefer de bir Abaza çete üyesini takip ettikleri görülmektedir. Bahsi geçen istihbarat subayları tarafından sunulan 8 Ocak 1896 tarihli raporda, Adapazarı'nda iskân edilen Abaza kabilesinden bir şahısın Pazartesi günü Üsküdar'dan Adapazarı'na geldiği ifade edilmiştir. Bu konudaki tahkikata devam ettiklerini, kendilerine gönderilen şifreli telgrafta bildirilen hususları harfiyen yerine getirdiklerini ve bu görevin mukaddes bir emanet olduğunu bildirmişlerdir.³⁸¹ Bu belgeden anlaşılan şudur ki, Çerkez Mehmed ve Mehmed Ali Beyler daha önce gizli bir telgrafla ne yapacaklarına dair bilgilendirilmişlerdir. Gizli telgrafta belirtilen hususlara "*mukaddes emanetimizdir*" demeleri ve tahkikata devam etmekte olduklarını beyan etmeleri gizli görevde olduklarına dair bir ipucudur.

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen 30 Ağustos 1896 tarihli telgraf da bölgedeki Abaza çeteleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Musa Kazım Paşa'nın İstanbul'a çektiği telgrafta, henüz gerçekleşme de gerçekleşmesi muhtemel bir eylem hazırlığından bahsedilmektedir. Abazaların Adapazarı ve çevresinde toplanması Musa Kazım Paşa'nın dikkatini çekmiş, bir sorun olduğunu anlayan Musa Kazım Paşa tedbiri elden bırakmamıştır. Miralay Cemal Bey'in emrindeki 150 asker bölgeye sevk edilmiş, Abazaların eylemleri adım adım izlenmiştir.

Akyazı, Karasu, Hendek'teki Abazalarla Adapazarı köylerindeki Abazaların Adapazarı merkezinde toplandığı, 500-600 kişiye ulaşan Abazaların bölgede bir hâdise çıkarmaya çalıştığı tespit edilmiştir. Ancak, alınan önlemler ve yerinde müdahale ile herhangi bir sorun yaşanmadan bu topluluk dağıtılmıştır. Kaymakam Paşa ile bölgedeki asayişin temin ettiklerini bildiren Musa Kazım Paşa, Sinop'tan firar eden 30 kadar eşkıyanın takibi için Adapazarı'na kadar gelen Bolu Tabur Ağası Harun Bey'in de kendilerine yardım ettiğini belirtmiştir. Musa Kazım Paşa, Bolu Tabur Ağası ve mahalli kuvvetlerin yardımıyla hiçbir sorun olmadan Abazaların dağıtıldığını ve huzurun sağlandığını bildirmiştir.³⁸² Görüldüğü gibi, Adapazarı ve civarındaki asayiş olayları yerel makamlar

³⁸¹ BOA, Y.PRK.ASK, 109/51.

³⁸² BOA, A.MKT.MHM, 655/24, 3; BOA, DH.TMİK.M, 13/44, 4.

tarafından dikkatle takip edilmiş, önleyici istihbarat çalışmalarıyla sorunlar daha başlamadan çözülmüştür.

13 Mart 1899 tarihli bir arşiv belgesinde ise Adapazarı muhacirlerinden Çerkez Mehmed Bey'in etrafında kümelenen şahısların uygunsuz davranışlarından bahsedilmektedir. Bu konuda acilen önlem alınmasının zorunlu olduğu bildirilmiştir. Bu adamların ellerinde silahlarla meydanlarda dolaştıkları ifade edilmektedir. Bu durumun halk arasında korkuya neden olduğu, asayişsizliğe zemin hazırlayan bu gibi olayların derhal bertaraf edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁸³ İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, Çerkez Mehmed Bey sözü dinlenen ve çevresindekileri etkileyen bir şahıstır. Etrafindakilerle birlikte bir çete gibi dolaşan Çerkez Mehmed Bey'in oldukça tehlikeli olduğu anlaşılmaktadır.

Adapazarı ve çevresinde yaşanan en büyük sorunlardan biri de arazi meseleleridir. Nitekim Abaza ve Çerkezler arasında yine bir arazi meselesi yüzünden kavga çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak, kısa zamanda bölgede asayiş sağlanarak sorun bertaraf edilmiştir. İzmit Redif Kumandanı Saadeddin Paşa tarafından çekilen 24 Nisan 1887 tarihli telgrafta, bölgede yaşanan olaylar kapsamlı bir şekilde izâh edilmiştir. Adapazarı'na beş saat mesafede olan iki köy arasında arazi meselesinden tartışma çıktığı, Abaza Samiye köyünden Baki Bey ile Çerkez Lütfiye köyünden İbrahim isimli şahısların birbirlerinin başına sopayla vurdukları belirtilmiştir. Bu darbe neticesinde ikisinin de yaralandığı, bunun haricinde büyük bir hâdisenin olmadığı beyan edilmiştir.³⁸⁴

Adapazarı'na bağlı Kavaklıorman ve Dibektaş köylerinde iskân edilen muhacirlerin arazilerine de yerli halkın müdahale ettiği anlaşılmaktadır. Hayli müddetten beri ziraat yaptıkları toprakların mahkeme kararıyla ellerinden alındığını ifade eden muhacirler, bu kararın tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. 20 Eylül 1898 tarihli şikâyet arzuhalı, Adapazarı'nın Kavaklıorman köyünden Haşim pehlivan ve Batum muhacirlerinden olup Sapanca nahiyesine bağlı Dibektaş köyünde yaşayan Ahmed oğlu Ömer ve Mehmed tarafından kaleme alınmıştır. Adapazarı Bidâyet Mahkemesi'nin

³⁸³ BOA, DH.MKT, 2180/53.

³⁸⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 39/68, 2.

vermiş olduğu kararının yanlış olduğuna inanan muhacirler, kendilerine büyük bir haksızlık yapıldığını öne sürmüşlerdir.³⁸⁵

Adapazarı'nın Akyazı nahiyesine bağlı Bıçkıdere ve Güççük karyelerindeki Batum muhacirlerinin ise Felekdüzü'ndeki arazi ve ormanlara müdahale ettikleri anlaşılmaktadır. Orman ve Meadin Nezareti'nin 27 Haziran 1903 tarihli yazısı, bu muhacirlerin hukuksuz davranışlarının devam ettiğini göstermektedir. Bu ormanların devlet arazisi olduğu konusunda Batum muhacirlerinin defalarca uyarıldığı, buna rağmen müdahalenin devam ettiği bildirilmiştir. Batum muhacirleri kendilerini uyarın yetkililere karşı ormandan çıkmayacaklarını açıkça belirtmiş, uyarıları ciddiye almamışlardır. 50 hane civarında olan bu muhacirlerin Liva İdari Meclisi'nin tebligatlarını dahi dikkate almadıkları görülmektedir. Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Temmuz 1903 tarihli yazıda da Batum muhacirlerinin uslanmaz tavırlarına değinilmektedir.³⁸⁶

Adapazarı'nın Orhaniye karyesinde yaşanan arazi anlaşmazlığı da dikkat çekicidir. Bahsedilen köy ahâlisinden Davud ve arkadaşları, arazilerine el konulmasından dolayı yaşadıkları mağduriyeti bir arzuhalle dile getirmişlerdir. Önceki yıllarda yerleştikleri araziler üzerinde maddi manevi masraflar yaptıklarını bildiren müştekiler, Emirler karyesi ahâlisinin hukuksuz bir şekilde arazilerini zabt ettiklerini ifade etmişlerdir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na havale edilen 23 Haziran 1904 tarihli yazıdan, Orhaniye karyesi ahâlisinin şikâyet arzuhaline kayıtsız kalınmadığı ve bu konuda bir tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁸⁷

Benzer bir sorunun da Adapazarı'nın İcadiye köyünde yaşandığı anlaşılmaktadır. İcadiye karyesi adına Mustafa Bey oğlu Rıza Bey tarafından sunulan 21 Aralık 1905 tarihli arzuhalde, kendilerinin açmış olduğu tarlaların ellerinden alınmaya çalışıldığı iddia edilmiştir. Yazıdan anlaşıldığına göre, İcadiye köylülerinin Açmatarla mevkiinde açmış oldukları 180 dönümlük araziye, mezkûr köy ahâlisinden Mehmed Bey sahip çıkmaktadır. Mehmed Bey isimli şahıs ise Açmatarla mevkiindeki arazilerin kendisine ait olduğunu iddia etmektedir.

³⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM, 503/22, 1-2.

³⁸⁶ BOA, BEO, 2108/158055.

³⁸⁷ BOA, DH.MKT, 863/58, 1.

Mehmed Bey, 1883 yılında iskân memurlarından arazilerin tapularını dahi aldığını beyan etmiştir. Hatta Rıza Bey'in Açmatarla mevkiindeki arazilere musallat olmasından dolayı hapse atıldığı vurgulanmıştır. Görüldüğü gibi, her iki taraf da arazilerin kendilerine ait olduğunu iddia etmektedir. Söz konusu arazi üzerinde büyük bir ihtilaf olduğu açıktır. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda da bu soruna değinilmiş, arazi üzerindeki anlaşmazlığın ivedilikle ortadan kaldırılması emredilmiştir.³⁸⁸

1 Mayıs 1906 tarihli belge ise Adapazarı'nın Karaboğaz mevkiinde yaşayan Bosna muhacirlerinin yaşadıkları arazi sorunu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Önceki yıllarda devletten aldıkları izinle Karaboğaz'a iskân edildiklerini belirten Bosna muhacirleri, şimdi ise buradan çıkarılmak istendiklerini beyan etmişlerdir. Müştekiiler, iskân edildikleri bölgede kendilerine birer hane kurduklarını ve hanelerinin etrafındaki çalılığı temizleyerek araziye dönüştürdüklerini ifade etmişlerdir. Ancak, temizledikleri bu arazinin eski Adapazarı Belediye Reisi ve Espan Ağa'nın birer dönüm arazisine girdiği gerekçesiyle bu kişiler tarafından mahkemeye verilmişlerdir.

Mahkemenin kendi aleyhlerinde bir karara imza attığını belirten muhacirler, suçsuz oldukları halde cezaya çarptırıldıklarını vurgulamışlardır. Ayrıca, 5 güne kadar evlerinden çıkmayacak olurlarsa mahkeme kararıyla zorla evlerinden çıkartılacaklarını bildirmişlerdir. Büyük emeklerle temizledikleri arazinin ellerinden alınacağını ifade eden müştekiiler, mahkeme kararını kabul etmemiş ve bu konuda kendilerine yardım edilmesi talebinde bulunmuşlardır.³⁸⁹

Bosna muhacirleri ile Kangalzade Osman Bey arasında olan cereyan ettiği anlaşılan bir değirmen anlaşmazlığı da oldukça dikkat çekicidir. Her iki taraf da birbirini suçlamış, mağdur olduklarını iddia etmişlerdir. Kangalzade Osman Bey'e ait olan Çark suyu üzerindeki değirmenin bölgeye büyük zarar verdiğini belirten Bosna muhacirleri, tarla ve hanelerinin bu değirmen yüzünden sular altında kaldığını ifade etmişlerdir.³⁹⁰ Kangalzade Osman ise asıl mağdurun kendisi olduğunu, Boşnakların değirmenine zarar verdiklerini bildirmiş, Dâhiliye Nezareti'ne bu husutaki şikâyetlerini içeren bir telgraf

³⁸⁸ BOA, DH.MKT, 1034/14.

³⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM, 529/25, 1-2.

³⁹⁰ BOA, A.MKT.MHM, 524/26, 1.

kaleme almıştır. Kangalzade Osman, Boşnaklardan Seyfeddin Ağa ile 10-15 adamının etraflarına 100-150 civarında Boşnak muhacirleri topladığını ve Adapazarı'na iki saat mesafede bulunan değirmenini yıktıklarını ifade etmiştir. Sahibi olduğu ve İkizce değirmeni olarak anılan değirmenin 4.000 lira kıymetinde olduğunu beyan etmiştir.

Değirmenin 12 kaya nisbetinde bir derinlikte ve 1.500 kilodan fazla zahireyi taşıyacak güçte olduğu mezkûr telgraftan anlaşılmaktadır. Boşnak muhacirlerin gündüz vakti gelerek mutasarrıfı olduğu değirmeni alenen, kasten ve tamamen yıktıklarından şikâyet eden Kangalzade Osman, bu konu hakkında yardım talebinde bulunmuştur. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bu telgraftan sonra bölgede tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede, metrûk değirmenin yerine yenisinin inşa olunması ve Boşnakların başka yerleri ele geçirmelerine izin verilmemesi istenilmiştir. Raporda su mecralarının tesviye ve kurutulması sorununa da değinilmiş, bu hususun Meclis-i Vükelâ'da bir an önce müzâkere olunması istenilmiştir.

Meclis-i Vükelâ'da yapılan müzâkerelerde yıkılan değirmenin kıymetinin mahalli yönetimce araştırılarak bildirilmesi emredilmiştir. Bahsedilen su mecralarının kurutulması işinin de bölgedeki bataklıklığın kurutulmasında görevli olan mühendis tarafından yapılması istenilmiştir. Bu hâdisenin büyüyerek Sadaret Makamı'na kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sadrazam Ferid Paşa imzalı ve 30 Mayıs 1906 tarihli yazı yine bu hususla ilgilidir. Ferid Paşa, çalışmalar neticesinde kendisine bilgi verilmesi konusunda İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı havale etmiştir.³⁹¹

Adapazarı'nın Hamibabad ve Eceldere köylerinin de arazi anlaşmazlığı yaşadığı anlaşılmaktadır. Hamidabad köylüleri, eskiden hayvan otlattıkları mera ve baltalık olarak kullandıkları ormanları artık kullanamadıklarını 21 Temmuz 1907 tarihli arzuhalle dile getirmişlerdir. İddialarına göre, sınır köyü olan Eceldere köylüleri kendilerine bu konuda engel çıkarmaktadır. Halbuki, mezkûr mera ve baltalık haricinde bu bölgede istifade edilebilecek başka bir alan da yoktur. Üstelik, mezkûr orman çok büyük ve iki köyün de ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir.

Yapılan müracaat nedeniyle tartışma konusu olan sahada Defter-i Hakani memurlarınca bir tahkikat yapılmıştır. Yapılan açıklamada, defterlerde bu bölgede iki karye olduğuna

³⁹¹ BOA, DH.MKT, 1069/47, 7-17-34.

dair bir kayıt olmadığı gibi, meralara dair bir bilginin de olmadığı beyan edilmiştir. Bu nedenle Eceldere köyüne ait meranın, iki köy tarafından da kullanılması tavsiye edilmiştir. Bu mümkün olmazsa yolun üst ve alt tarafının iki köy arasında sınır kabul edileceği, bu şekilde iki köyün mera ve baltalıklardan istifade edebileceği ifade edilmiştir.³⁹²

16 Ağustos 1908 tarihli belge de Hamitabad köyünde ikâmet eden bir muhacirin arazi ve hanesine yapılan müdahaleyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Hasan isimli muhacir, Semerciler mahalesinde bulunan evine Meğmed Ağa isimli bir şahısın hak iddiasıyla müdahale etmesinden şikâyetçidir. Bu eve sened-i hakani ile sahip olduğunu bildiren Hasan, Mehmed Ağa'nın yapmış olduğu hukuksuz işleme karşı kendisine yardım edilmesini istemiştir. Kendisine ait olduğunu iddia ettiği haneye ait elinde sened-i hakani olduğunu belirten Hasan, bu adaletsizliğin giderilmesi ricasında bulunmuştur.³⁹³

Adapazarı ve çevresinde meydana gelen sorunlardan biri de hırsızlıktır. Nitekim Hendek halkının hayvanları, bölgeye yerleşen Abaza muhacirler tarafından sıklıkla kaçırılmaktadır. İddiaya göre bu durum yerel makamlar tarafından bilinmesine rağmen, Abazalara herhangi bir cezai işlem de uygulanmamıştır. Malları çalınan ahâlinin konu hakkında İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdikleri 18 Mart 1891 tarihli arzuhalde; bölgedeki hırsızlık ve gasp olaylarının artık dayanılamayacak boyutlara geldiği, neredeyse çift sürecekle veya binek olarak kullanılacak hayvanlarının dahi kalmadığı ifade edilmiştir.³⁹⁴

Hendek ahâlisinin hırsızlıklarla ilgili şikâyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Abaza muhacirlerin devamlı olarak hırsızlık yaptıklarını belirten bölge halkı, mağduriyetlerinin çözülmesini istemişlerdir. Yerli halk ve muhacirler adına takdim edilen arzuhalde; Abazaların hayvanlarını çalmaya devam etmesine rağmen gerekli kanuni muameleye tabi tutulmadığı da hatırlatılmıştır. Bu konuyla ilgili daha önce de şikâyet dilekçesi verdiklerini, ancak bu konuda bir gelişme olmadığı ifade edilmiştir.³⁹⁵ Muhacirlerin Adapazarı ve civarına iskân edilmesiyle hayvan hırsızlığının büyük oranda arttığı, bu

³⁹² BOA, MV, 116/81.

³⁹³ BOA, DH.MKT, 1281/13.

³⁹⁴ BOA, DH.MKT, 1819/93.

³⁹⁵ BOA, DH.MKT, 1870/70.

durumun halkı zarara uğrattığı anlaşılmaktadır. Birçok arşiv belgesinde hayvan hırsızlıklarının engellenmesi için tedbir alınması gerektiğine dair istekler göze çarpmaktadır.³⁹⁶

İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Şubat 1893 tarihli yazıdan ise özellikle muhacir köylerinde yoğun hırsızlık olaylarının yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak, son günlerde yapılan bazı çalışmalar sonucu bu olayların önü biraz kesilmiştir. Adapazarı'na bağlı Akyazı nahiyesinin Bedilkadribey karyesinde ise bu olayların devam ettiği bildirilmiştir. Köy ahâlisinden Maçako ve Mustafa isimli şahısların bu suç devamlı işledikleri, defalarca uyarılmalarına rağmen hırsızlık yapmaya devam ettikleri belirtilmiştir. Zaptiye marifetiyle mezkûr şahıslar yakalanmış, gözaltına alınarak mahkemeye çıkarılmışlardır. Çıkarıldıkları mahkemede ise bölgeden uzak bir bölgeye sürülmeleri kararı çıkmıştır.³⁹⁷ Bu şahısların yaptıkları hırsızlıklar nedeniyle bölge ahâlisinin başına bela oldukları açıktır. Bunlardan kurtulmak için uzaklaştırma cezasından başka bir çare kalmamış, bu kararlar bölgedeki asayiş temin edilmiştir.

Hendek ahâlisi tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen bir arzuhalden ise son dönemlerde hayvan hırsızlığının iyice çoğaldığı anlaşılmaktadır. Hendek nahiyesi adına Mehmed Emin isimli şahsın imza ve mührüyle kaleme alınan 16 Şubat 1894 tarihli şikâyet arzuhali, Adapazarı Kaymakamlığı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na sevk edilmiştir. Hendek nahiyesinde bulunan 80 civarındaki Abaza kabilelerinin bu eylemi gerçekleştirdikleri, yerli ahâliyle muhacirlerin hayvanlarını kaçırdıkları ifade edilmiştir. Bu hususta birçok şikâyet arzuhali alınmasına rağmen bir iyileşme kaydedilmediği, bilakis mezkûr kabilelerin bölgedeki hayvanları kaçırmaya devam ettiği belirtilmiştir.³⁹⁸

Adapazarı ve Hendek arasındaki bölgelerde yaşayan yerel halkın da muhacirlerin hırsızlıklarından şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bu bölgede hayvan hırsızlıklarının son yıllarda iyice arttığı belirtilmiş, yetkililerin bu konuda ivedi önlemler alması gerektiği vurgulanmıştır. 13 Ağustos 1894 tarihli bir arşiv belgesindeki ifadelerden anlaşıldığına göre, yerel halk bölgeye iskân edilen muhacirlerden pek memnun değildir. Muhacirler, bölgede giderek artan hayvan hırsızlıklarının temel nedeni olarak

³⁹⁶ BOA, İ.HUS, 44/137.

³⁹⁷ BOA, DH.MKT, 122/44, 2.

³⁹⁸ BOA, DH.MKT, 216/59, 5.

görülmüşlerdir.³⁹⁹ Bazen de muhacirlerin yerel halktan şikâyetçi oldukları görülmektedir. Adapazarı'nın Sofular köyüne iskân edilen muhacirlerin kullanımını için verilen Tepetarla'daki araziye, Üçtepeler köyünden Hamza oğlu Molla İsmail isimli bir şahıs el koymuştur. Bu şahısın haksız bir şekilde arazilerine el koyarak kendilerini mağdur ettiğini ifade eden muhacirler, bu konudaki mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdir.⁴⁰⁰

Adapazarı'na bağlı Fuadiye köyünde ikâmet eden Davud bin Hacı Musa'nın da bir atının çalındığı görülmektedir. Atının çalınmasıyla ilgili bir şikâyet arzuhali kaleme alan Davud, bu konuda gerekli tahkikatın yapılmasını istirham etmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na havale edilen 5 Haziran 1897 tarihli yazıdan, bu hırsızlığın sadece bir kişi tarafından yapılmadığı anlaşılmaktadır. Suça iştirak eden 3 kişinin olduğu, bu atın Geyve kazasında ikâmet eden Ali ve arkadaşı ile Adapazarı Bedil köyünden Hacı Ahmed'in yiğeni tarafından kaçırıldığı bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, şayet bu şahısların hırsızlık suçuna karıştıkları kesinleşirse asla cezasız bırakılmayacakları hatırlatılmıştır. Ayrıca, çalınan atın hemen sahibine geri verilmesi ve şüphelilerin makkemeye çıkarılması istenilmiştir.⁴⁰¹

Trabzon muhacirlerinden Ayvaz oğlu Salih ve Mumcu oğlu Mahmud isimli şahısların ise yerli halk tarafından darp edildikleri ve mallarının çalındığı anlaşılmaktadır. Bu kişiler, Hendek'in Yeniköy ve Yarıca köylülerinin sebepsiz yere saldırısına uğradıklarını iddia etmişlerdir. Huhakdüzü'ndeki evlerine 40'ı aşkın kişinin saldırdığını belirten muhacirler, kendilerini darp ederek mallarını gasp eden bu şahıslardan 2 Mart 1907 tarihli arzuhalle şikâyetçi olmuşlardır.⁴⁰² Bu kadar fazla kişinin bir haneye saldırması ilginç bir durumdur. Ancak, iki köy halkının birleşerek bu saldırı ve gasp eylemini gerçekleştirmesinin mutlaka bir izâhı olmalıdır. Tabi ki darp, hırsızlık ve gasp gibi suçları ne şekilde olursa olsun haklı bulmak doğru değildir. Ancak, bu saldırının sebepsiz yere olduğunu düşünmek de uygun olmayacaktır. Müştekiyle bu köylülerin herhangi bir konudaki tartışmasının büyüdüğü ve olayların bu boyutlara geldiği düşünülmektedir.

³⁹⁹ BOA, DH.MKT, 270/80.

⁴⁰⁰ BOA, DH.MKT, 327/15.

⁴⁰¹ BOA, DH.TMİK.M, 34/16, 1.

⁴⁰² BOA, DH.MKT, 1150/40, 1-2.

Adapazarı'nda ikâmet eden Mustafa isimli bir şahısın İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği 1 Ekim 1907 tarihli arzuhal de oldukça dikkat çekicidir. Bu arzuhalden anlaşıldığına göre, bu şahısa ait eşya ve hayvanlar gasp edilmiştir. Adapazarı'nın Çaybaşı mahallesinde ikâmet eden Çerkez Said Bey'in kendisine ait olan eşya ve hayvanları zabtettiğini bildiren Mustafa, bu malların geri alınması için kendisine yardım edilmesini istemiştir. Bunun üzerine, şikâyetin doğruluğu hakkında bir araştırma yapılması gerekli görülmüştür. Bu konuda kapsamlı bir tahkikat yapılması, neticesi hakkında bilgi verilmesi emredilmiştir.⁴⁰³

Adapazarı ve çevresinde yaşanan sorunlardan biri de cinayet vakalarıdır. Nitekim 14 Haziran 1890 tarihli bir belgeden, Adapazarı Dernek camiinde namaz esnasında bir cinayet işlendiği anlaşılmaktadır. Cinayeti ise Karakaryeli Lüleci Mahmud isimli bir şahıs işlemiştir. Mezkûr camide teravih namazı kılınırken bir kişiyi öldüren Mahmud, kaçarken onu yakalamak isteyen iki jandarmayı da yaralamıştır. Mahmud'un Hüdavendigâr ve Kastamonu vilayetlerinde birçok suça karışan azılı bir suçlu olduğu bilinmektedir. Yapılan tahkikat ve takibat sonucu, Karakaryeli Lüleci Mahmud kısıvrak yakalanmıştır. Mezkûr zanlının, Karahisar-ı Şarki Sancağı'nın Hamidiye kazasında tutuklandığı bildirilmiştir.⁴⁰⁴ Karakaryeli Lüleci Mahmud'un neden bu cinayeti işlediği hususunda elimizdeki bilgilerle bir sonuca varmak mümkün değildir. Ancak, yukarıda da değinildiği gibi Mahmud isimli şahıs azılı bir suçludur ve suç defteri kabarıktır. Mahmud'un küçük bir münakaşa veya anlaşmazlık nedeniyle dahi cinayet işleyebilecek yapıda biri olduğu anlaşılmaktadır.

1 Nisan 1891 tarihli belgeden ise Hendek'in Güldibi köyünde yaşayan bazı şahısların, Muradiye köyündeki birinin evini basarak kız kaçırmaya teşebbüs ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak, kız kaçırmak için girilen hanede arbede çıkmış ve bu olaylar cinayete kadar varmıştır. Güldibi ve Muradiye köyleri komşu köyler olup, Gürcü muhacirlerin iskân edildikleri köylerdir. Öyle anlaşılıyor ki, yaşanan bu elim hâdise etnik meselelerden dolayı olmamış, kız kaçırma hâdisesinin büyümesinden kaynaklanmıştır. Belgeden anlaşıldığına göre, Güldibi köyünde ikâmet eden Arslan Bey ve arkadaşları, Muradiye köyüne giderek Paçacıoğlu Tahir'in evini basmışlardır. Bu

⁴⁰³ BOA, ZB, 435/85.

⁴⁰⁴ BOA, Y.PRK.UM, 17/38, 1.

esnada mezkûr evde bir arbede çıkmış, Tahir'in bir kızı atılan kurşunlarla ölmüştür. Tahir isimli şahıs, zevcesi ve diğer kızı ise yaralanmıştır. Bu olaydan sonra Arslan Bey ve arkadaşlarının oradan kaçtıkları, bir süre sonra Tahir ve diğer çocuklarını da öldürmek üzere tekrar bahsedilen haneyi bastıkları bildirilmiştir.⁴⁰⁵ Bu nedenle Dâhiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne yazılan yazıda, bu işe cüret edenlerin tutuklanması ve gerekli tahkikatın yapılması emredilmiştir.

Adapazarı ve çevresinde çokça görülen tütün kaçakçılığı nedeniyle de bazı hâdiseler ortaya çıkmıştır. Bu olayların yaralama, hatta cinayete kadar vardığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sapanca'ya bağlı Kurtköy deresinde 28 tütün kaçakçısı kolcu Şahin Bey'i katletmiş, kolcubaşı Sabit Ağa'nın ise kolunu sakatlamışlardır. Bu suça karışan 28 tütün kaçakçısından 19'u Gürcü, 9'u ise Abaza muhacirlerden müteşekkildir. Bu kişilerden 2'sinin yakalanıp tutuklandığı, diğer 26 kişinin ise halen kaçak durumda olduğu ifade edilmiştir. Ancak, Adapazarı seyyar Jandarma Binbaşılığı'ndan çekilen 14 Mayıs 1898 tarihli telgrafta, bu kişilerin yakalanması için tahkikat ve takibatın devam ettiği bildirilmiştir.⁴⁰⁶

Sonuç olarak, Müslümanlar arasındaki sorunların eşkıyalık faaliyetleri, sınır ihlalleri, araziler üzerindeki hak iddiaları ve hayvan hırsızlıkları gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıktığı görülmektedir. Müslümanlar arasında yaşanan sorunlar sadece bunlardan ibâret de değildir. Müslüman halkın birbirine karşı olan iyi niyetini kaybettiği, Adapazarı ve çevresinde bir güven bunalımı olduğu tartışmasızdır. Bu emniyetsiz ortam Müslümanların sosyal hayatını da olumsuz etkilenmiş, yaşanan küçük sorunlar dahi çoğu zaman kavga, yaralama ve hatta cinayete sonuçlanmıştır. Muhacirlerin Adapazarı ve çevresine yoğun olarak iskân edilmesinden sonra bu tür anlaşmazlıkların sayısı daha da artmıştır. Özellikle Kafkas muhacirlerin yoğun eşkıyalık faaliyetlerine katıldığı görülmektedir. Bu durum bölgedeki asayişin bozulmasına zemin hazırlamış, halkın devamlı korku, panik ve endişe içinde yaşamasına neden olmuştur.

⁴⁰⁵ BOA, DH.MKT, 1823/112.

⁴⁰⁶ BOA, DH.MKT, 2089/40.

4.2. Gayrimüslimler Arasında Yaşanan Sorunlar

Adapazarı ve çevresinde sorun yaşayan gruplardan biri de gayrimüslimlerdir. Gayrimüslimlerin kendi aralarında birçok sorun yaşadıkları, bu problemlerin ise arşiv kaynaklarına yansıdığı görülmektedir. Nitekim 29 Eylül 1890 tarihli bir arşiv belgesinden, Saray-ı Hümayûn hafiyelerinden Anaştaş isimli bir Hristiyanın Adapazarı'ndaki Ermeniler tarafından katledildiği anlaşılmaktadır. Mezkûr hafiyeyi kurtarmak amacıyla bölgeye giden Jandarmalara da bölgedeki Ermeniler tarafından ateş açılmış, çıkan çatışmada 14 kişi ölmüş, birçok kişi yaralanmıştır. Öldürülen Ermenilerden birinin cebinden çıkan kağıttaki not ise çok dikkat çekicidir. Bu notta, Anaştaş'ın ortadan kaldırılmasının Ermeni davasına hıyanet etmesinden kaynaklandığı yazmaktadır. Bu nottan, Anaştaş isimli Hristiyanın bir Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. Bahçecik'te de buna benzer bir olay yaşanmıştır. Bölgede tatsız olaylar yaşanmış, olaylara müdahale eden 5 zaptiye bu olaylarda hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁷

Adapazarı'nda Anaştaş'ın öldürülmesi ve akabinde yaşanan gelişmelerin Daily News gazetesi tarafından da haber yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Daily News gazetesi tarafından bu hâdisenin çarpıtıldığı ve sanki Ermenilerin katledildiği şeklinde lanse edildiği görülmektedir. Daily News gazetesinde çıkan habere göre, Anaştaş isimli bir şahıs Ermeniler tarafından öldürülmüş, Ermenileri tutuklamak üzere bölgeye sevk edilen Jandarmalar ise buradaki Ermenileri suçsuz yere katletmişlerdir. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda ise Ermenilerin suçsuz yere katledildiğine dair haberlerin gerçeği yansıtmadığı, bu olayın tamamen yalan olduğu ifade edilmiştir.⁴⁰⁸

Bu tip yalan haberlerin yabancı kamuoyunun Osmanlı Hükümeti'ne bakışını olumsuz olarak etkileyeceği açıktır. Özellikle Ermeniler üzerinden yapılan maksatlı haberler, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin uğraştığı en büyük dış sorunlardan biridir. Ancak, Osmanlı Hükümeti bu konuya gerekli hassasiyeti göstermiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na bu haberin doğru olup olmadığı bir yazı ile sorulmuş, İzmit Mutasarrıflığı'ndan gelen cevabi yazı ise bu olayın tamamen gerçek dışı olduğunu ortaya koymuştur.

⁴⁰⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı [Y.PRK.EŞA], 12/6.

⁴⁰⁸ BOA, DH.MKT, 1777/8.

Adapazarı'nın Ferizli⁴⁰⁹ bölgesinde ikâmet eden Ermenilerden ise bazı komitecilerin para topladıkları ihbar edilmiştir. Bu haber üzerine harekete geçilmiş, köylülerden para toplayan komite reisi ve bazı komite üyeleri gözaltına alınmıştır.⁴¹⁰ 18 Eylül 1897 tarihli bu belgede, Ermenilerin bu paraları gönüllü veya zorla verdiklerine dair bir bilgi yoktur. Belgede, sadece halktan para toplandığı ve para toplayan komiteci Ermenilerin yakalandığı bilgisi mevcuttur. Ancak, sadece komitecilerin tutuklanıp para veren köylülerin tutuklanmaması Ermeni köylülerden zorla ve korkutarak para alındığı izlenimini uyandırmaktadır. Komiteciler tarafından canlarıyla korkutulan Ermeniler, gönülsüz bir şekilde de olsa ayrılıkçı Ermenilere katılmak zorunda kalmışlardır.

Ermeniler bu dönemde gerçekten zor durumda bulunuyorlardı. İçinde buldukları vaziyet, Avrupalı devletler tarafından kullanılmaya çok elverişliydi. Osmanlı tebaası olan diğer gayrimüslim milletler Avrupalı devletlerin yardımıyla bağımsız olmuşlardı. Ermeniler de artık sıranın kendilerine geldiğini düşünüyor, bu uğurda çeşitli eylem ve nümâyişler düzenliyorlardı. Ancak, bu durum tüm Ermeniler için geçerli değildi. Sayıları az da olsa Osmanlı Devleti'ne bağlı ve halinden memnun Ermeniler halen bulunuyordu. Bu Ermeniler ise fişleniyor, komitecilere para vermek istemeyenler can ve mallarıyla korkutuluyordu. Kısacası, Ermeniler her iki durumda da sorun yaşıyorlardı. Bağımsızlık için başkaldırıp isyan etseler Müslümanlar tarafından dışlanıyor, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalsalar komiteci Ermenilerin zorbalıklarına maruz kalıyorlardı.

Adapazarı'nda yaşayan gayrimüslimler arasında bazen de ticari sorunlar baş göstermiştir. Enspiran ve Ananyas isimli şahısların kendi aralarında yaşadıkları sorunlar da bunlardan biridir. Osmanlı tebaasından Ananyas bu anlaşmazlığı kendilerinin çözemeyeceğini öngörmüş olsa gerektir ki, meselenin halli için ilgili makamlara başvurmayı uygun görmüştür. Ananyas çektiği telgrafta, Adapazarı civarında sahip olduğu değirmenin diğer hissedarı olan Enspiran isimli şahısla aralarında çıkan anlaşmazlığa idarenin müdahale etmemesini rica etmiş, davanın mahkemede görülmesinin daha uygun olacağını dile getirmiştir. Ananyas Şûrâ-yı Devlet makamına göndermiş olduğu 15 Haziran 1896 tarihli telgrafta, beş sene müddetle mezkûr

⁴⁰⁹ Arşiv belgelerinde "Firuz", "Firuzlu" ve "Firazki" gibi isimlerle anılan bu köy, bugün Sakarya ilinin bir ilçesi konumunda olan Ferizli'dir. I. Meşrutiyet döneminde bir Ermeni köyü olduğu anlaşılan bu bölge, çalışmamızda bir konu bütünlüğü sağlanabilmesi amacıyla Ferizli olarak kullanılmıştır.

⁴¹⁰ BOA, Y.PRK.ASK, 132/ 48.

değirmeni kiralama hakkını elinde bulundurduğunu iddia etmektedir. Buna rağmen, İngiliz Sefareti'nin yardımı ve iltimasıyla ve güya hükümetten izin alınarak değirmenin İngiliz vatandaşı Enspiran'a haksız bir şekilde tevdi edilmek istendiğini belirtmiştir.⁴¹¹

Bu konuyla ilgili başka bir arşiv belgesinde ise Ananyas ile sorun yaşayan kişinin ismi "Mösyö Thomson" olarak geçmektedir. Belgede bir İngiliz vatandaşı olduğu vurgulanan Thomson'un, mezkûr değirmenle ilgili Ananyas ile ihtilaflı olduğu vurgulanmaktadır. Ancak, belgede Thomson'un Enspiran isimli şahısla aynı kişi mi olduğu, yoksa Enspiran'ın bir vekili veya bir yakını mı olduğu konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Meclis-i Vükelâ tarafından verilen karar metninde ise aidiyet iddiasında bulunan mezkûr değirmenin Thomson'a veya Ananyas'a ait olduğunun idareten bilenemeyeceği ifade edilmiştir.⁴¹² Müştekiilerin mahkemeye başvurmalarının meseleyi çözmek için tek yol olduğu vurgulanmış, taraflara bu şekilde davranmaları tavsiye edilmiştir.⁴¹³

İncelenen diğer arşiv belgelerinden ise değirmenin bir hissedarının daha olduğu anlaşılmaktadır. Değirmenin hissedarları arasında Mösyö Thomson ve Ananyas ile birlikte Madam Elizabeth de sayılmıştır. Anlaşıldığına göre değirmenin yarı hissesi Osmanlı tebaasından Ananyas'a ait iken, diğer yarısı ise İngiltere tebaasından Mösyö Thomson ve Madam Elizabeth'e aittir. İzmit Mutasarrıflığı ve Adliye Nezareti'ne gönderilen telgraf ve yazılarda, Ananyas'ın hiçbir resmi hakkı olmamasına rağmen bahsedilen değirmenin bütün hâsılâtını zaptettiğinin altı çizilmiştir. Thomson ve Elizabeth'in vekilleri olan Dimitri isimli şahıs bu konuda girişimlerde bulunmuş, meseleyi sulh ile çözmeye çalışan Osmanlı Devleti de arabulucu olmaya gayret etmiştir. Ancak, Madam Elizabeth tarafından kaleme alınan arzuhal, meselenin kolay çözülemeyeceğini göstermektedir.

Elizabeth, Ananyas'ın mezkûr değirmeni 2,5 sene kadar tek başına işleterek bütün hâsılâtına el koyduğunu hatırlatmıştır. Bu nedenle Ananyas'ın değirmeni işlettiği süre kadar kendilerinin de değirmenin hâsılâtını almalarına müsaade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹⁴ Osmanlı Devleti ise meselenin taraflar arasında sulh ile çözülmesinden yanadır. Bu nedenle taraflar arasında anlaşma zemini aranmış, meselenin karşılıklı

⁴¹¹ BOA, ŞD, 1566/15.

⁴¹² BOA, MV, 79/82.

⁴¹³ BOA, MV, 84/48.

⁴¹⁴ BOA, BEO, 805/60373; BEO, 1040/77963, 1; BEO, 1415/106097; BEO, 1437/107703, 1-2.

anlayış çerçevesinde çözülmesi tavsiye edilmiştir. Ancak, tarafların bu sağduyuyu gösteremediği ve meselenin yıllarca sürüncemede kaldığı görülmektedir.

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın imzasıyla 28 Ocak 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı da içerdiği bilgiler bakımından dikkat çekicidir. Yazıdan anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda bir otelin bitişiğinde bulunan fırında kasten yangın çıkarılmıştır. Adapazarı'nın Karaağaçdibi mevkiinde Peştemalci Hacı Agop'un sahibi olduğu otelin bitişiğinde bulunan mezkûr fırının içinde bir çuval çakmak fitili ve bir miktar barut olduğu ihbar edilmiştir. Tüccar Krilis isimli bir şahıs tarafından yapılan ihbar üzerine, bölgeye Mülâzım Mustafa Bey sevk edilmiştir. Mustafa Bey tarafından otel ve fırın çevresinde gerekli incelemeler yapılmış, olay hakkında kapsamlı bir rapor kaleme alınmıştır.

Bahsedilen otelin önceki yıllarda Agop tarafından 200 liraya satın alındığı, yakın bir tarihte ise 400 liraya sigortalandığı bildirilmiştir. Bundan iki ay önce bir yangın çıktığı, bu yangının barut ve çakmak fitillerinin olduğu yere sadece 6-7 arşın uzaklıkta olduğu dile getirilmiştir. Barutun küçük bir çay teknesine konulmuş olarak bulunduğu ve 8-10 dirhem miktarında olduğu bildirilmiştir. Neyse ki yangın büyümeden söndürülmüş, büyük bir facianın eşiğinden dönülmüştür. Bu durum, yangının sigortadan para almak maksadıyla otel sahibi tarafından kasten çıkartıldığı şüphesini uyandırmaktadır. Nitekim Adapazarı Kaymakamlığı da bu hususta görüş bildirmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, yangının bilerek ve tasarlanarak çıkarıldığı üzerinde durulmuştur. Yangının gayrimeşru yollarla sigorta şirketinden kazanç sağlamak üzere çıkarılması olabileceği, bu husustaki tahkikat ve takibata devam edildiği bildirilmiştir.⁴¹⁵

Adapazarı'nda ikâmet ettiği anlaşılan tüccar Krilis'in, diğer gayrimüslim Hacı Agop'u neden şikâyet ettiği konusunda ise elimizdeki bilgilerle bir açıklama getirmek zordur. Bununla beraber, bahsedilen iki gayrimüslim arasında bir sorun olduğu, aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle bu ihbarın gerçekleştiği açıktır.

Ermeni ve Rum tebaa arasında da bazı sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ermeniler, Adapazarı Bidâyet Mahkemesi üyelerinin seçilmesi esnasında Ermenilere haksızlık yapıldığını iddia etmişlerdir. İzmit Ermeni murahhasası vekili Rahip Karabet

⁴¹⁵ BOA, DH.TMİK.M, 119/8, 1-2.

inzasıyla İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen dilekçede; Ermeni cemaati için 2, Rum cemaati için ise 1 üyenin seçilmesine karar verildiği halde, yalnız Rum cemaati için seçim yapıldığı belirtilmiştir. Ermeni cemaatinin hukuk-u kanuniyeden mahrum bırakıldığını bildiren Karabet, yapılan bu hukuksuzluğun giderilmesini istemiştir. Bahsedilen dilekçede Ermenilerin nüfusunun çokluğuna da vurgu yapılmıştır. Adapazarı'nda Ermenilerin 2.500 hane gibi bir nüfusa sahip olduğunu ifade eden Karabet, Rumların ise sadece 300 haneden ibâret olduklarını vurgulamıştır.

Meselenin İzmit Mutasarrıflığı'na ulaşmasıyla bu konuda geniş bir tahkikat yapılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde; Ermeni cemaatine herhangi bir haksızlığın yapılmadığı belirtilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından 22 Nisan 1903 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Adapazarı Bidâyet Mahkemesi'ndeki gayrimüslim üyelerin temsil süresinin bitmesi nedeniyle yeniden seçim yapıldığı, bu seçimlerin de hukuka uygun bir şekilde gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca, gayrimüslim üyelerin seçilmesinde nüfus çoğunluğuna bakılmadığı, genel kurallar çerçevesinde hareket edildiği hatırlatılmıştır.⁴¹⁶

Adapazarı'nda kiralık ipek fabrikası işleten Begos Muradyan ile bu fabrikanın sahibi Andonaki Surla arasında yaşananlar da gayrimüslimler arasındaki sorunlara bir örnek teşkil etmektedir. Muradyan'ın iddiasına göre, Andonaki Surla bu fabrikayı Adapazarı tüccarlarından Esbiyan Tekzor ve dava vekillerinden Antuan Efendi'ye satmıştır. Tekzor ve Antuan'ın yanındaki adamlarıyla ipek fabrikasını bastığını bildiren Muradyan, kendisi ve işçilerinin dışarı atıldığını belirtmiştir. Muradyan, sadece kendisinin değil, fabrika işçileri ve Avadlis mahallesi sakinlerinin de bu durumdan şikâyetçi olduğunu ifade etmiştir.

İzmit Mutasarrıflığı'na havale edilen 14 Haziran 1904 tarihli bu arzuhal üzerine bir inceleme yapılmış, ancak Muradyan'ın iddialarının tam olarak gerçeği yansıtmadığı vurgulanmıştır. Yaşanan olayların Andonaki Surla'nın bahsedilen fabrikayı Tekzor ve Antuan'a satmasından kaynaklandığı açıktır. Fabrikanın yeni sahipleri Muradyan'dan fabrikayı hemen tahliye etmesini istemiş, Muradyan ise kiralık olarak işlettiği fabrikadan çıkmak istememiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın 6 Temmuz

⁴¹⁶ BOA, DH.TMİK.S, 44/24.

1904 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıdan da olayların biraz abartıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen yazıda fabrikaya girme olayının doğru olduğu, ancak işçilerin dışarı atılmadığı ifade edilmiştir. Yerel yönetimin bu olaydaki tutumunda herhangi bir mahzur görülmediği, böyle asılsız şikâyetler yüzünden yerel yönetimin meşgul edildiği vurgulanmıştır. Olayla ilgili tahkikatın ise halen devam ettiği hatırlatılmıştır.⁴¹⁷

Görüldüğü gibi, gayrimüslimlerin kendi aralarında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Ancak, bu sorunların daha çok siyasi ve ekonomik nedenlerle olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin kendi aralarında yaşadıkları sorunların, diğer gruplara kıyasla çok daha az olduğu ise tartışmasızdır. Bununla beraber, bazen Ermenilerin kendi aralarında da sorun yaşadıkları göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sürdürmek isteyen Ermenilerin, Ermeni davasına ihanet etmekle suçlandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı yanlısı Ermenilere, diğer Ermeniler tarafından kötü muamelelerde bulunmaktadır. Ayrılıkçı eylemlere katılmayarak mevcut düzenine devam etmek isteyen Ermenilerin darp edildikleri, fişlendikleri ve hatta öldürüldükleri görülmektedir.

4.3. Müslümanlar İle Gayrimüslimler Arasında Yaşanan Sorunlar

Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında devletin kuruluşundan 19. yüzyıl başlarına kadar çok iyi komşuluk ilişkileri olmuştur. Yüzyıllarca sorunsuz yaşayan Osmanlı gayrimüslimleri, 19. yüzyılda yükselen milliyetçilik akımının da etkisiyle devlete karşı harekete geçmişlerdir. Büyük devletlerin desteğini alan gayrimüslimler, hadlerini bir hayli aşmışlardır. Bu durum Müslümanlarla gayrimüslimleri karşı karşıya getirmiş, iki grup arasında istenmeyen hâdiseler yaşanmıştır. Rum ve Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Adapazarı, bu hâdiselerin fazlasıyla yaşandığı bir bölgedir.

19. yüzyılın ilk yarısında Adapazarı'ndaki gayrimüslimlerle Müslümanlar neredeyse eşit nüfusa sahip iken, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan bölgeye gelen yoğun göç dalgasıyla Müslümanların lehine değişmiştir. Bu durum bölgenin sosyal dokusunu değiştirdiği gibi, çeşitli sorunların yaşanmasına da neden olmuştur. Muhacirlerin yağma, yaralama, cinayet, adam kaçırma, hayvan hırsızlığı, ev basma, arazi ve tarla işgal etme gibi suçlara karışmış olmaları yüzünden, yüzyıllardır huzur içinde yaşayan

⁴¹⁷ BOA, DH.TMİK.M, 174/19, 11-14; BOA, DH.MKT, 863/63.

Adapazarı halkının düzen ve huzuru bozulmuştur. Bunun pek çok örneğine arşiv kayıtlarında rastlamak mümkündür.

İncelenen bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı'na iskân edilen Çerkezler ile Ermeniler arasında büyük sorunlar yaşanmaktadır. Çerkezler Adapazarı ahâlisinden Nazartıyan isimli bir Ermeni'nin mağazasına girerek 540 lirasını gasp etmiş, ayrıca Stefan isimli başka bir Ermeni'ye karşı da eylem hazırlığı içine girmişlerdir. Çerkezlerin Stefan'ı öldüreceklerine dair bilgilerin duyulduğu, civar köylerden Çerkezler hakkında devamlı bu minvalde bilgilerin geldiği ifade edilmiştir. Adapazarı Ermeni halkının "*bu idare ile buralarda ikâmet edilmez*" dediği ve Çerkezlerin neden olduğu asayiş sorunlarından muzdarip oldukları beyan edilmiştir.⁴¹⁸

Çerkez çetesinin Ferizli'de karıştığı bir suç da dikkat çekicidir. Bu Çerkezlerin Ferizli'de bir Ermeni'nin dükkana girdikleri, orada bulunan 4 kişiyi bağladıktan sonra 100 kg kadar buğday, mısır ve darıyı alıp gittikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu suça karışan Çerkez çetesinin 40 süvari kadar olduğu, her birinin silahlı olduğu ve gereken önlemler alınmadığı takdirde bu Çerkezlerin büyük asayiş sorunlarına neden olacağı ifade edilmiştir.⁴¹⁹

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard ise 20 Haziran 1879'da İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'e gönderdiği yazıda, Adapazarı'nda yaşayan bir grup Hristiyan heyetinin kendisini ziyarete geldiğini bildirmiştir. Gönderilen yazıda, Osmanlı Hükümeti tarafından Adapazarı'na yerleştirilen 40.000 Çerkez muhacirin tutum ve davranışlarından bölgedeki Hristiyanların şikâyetçi olduğu ifade edilmiştir. Çerkezlerin bölgeye gelmesiyle huzurlarının kaçtığını belirten Hristiyan heyeti, Osmanlı Hükümeti'ne de bu konudaki şikâyetlerini aktardıklarını ifade etmişlerdir. Ancak, Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki çalışmalarını yetersiz bulmuşlardır. Asayiş sağlamak için bölgeye küçük bir kuvvet takviyesi yapan Osmanlı Hükümeti'nin esas sorunu anlayamadığını iddia etmişlerdir. Esas meselenin Çerkezlerin silahlanmasının önüne geçmek olduğunu Layard'a iletmişler, bu konuda kendilerine yardım edilmesini rica etmişlerdir. Layard ise Adapazarı'ndan gelen bu grubun iddialarını Karateodori Paşa'ya sormuş, Karateodori Paşa da bu durumu inkar etmemiştir.

⁴¹⁸ BOA, HR.TO, 257/5, 1.

⁴¹⁹ BOA, HR.TO, 258/73, 1.

Salisbury tarafından Temmuz 1879'da Layard'a gönderilen cevabi yazıda, muhacirlerin Adapazarı'na iskânıyla yaşanan asayiş sorunlarının halledilmesi meselesinde Layard'ın Osmanlı Hariciye Nazırı nezdindeki teşebbüsünün İngiltere Hükümeti tarafından takdir edildiği bildirilmiştir.⁴²⁰ Bu bilgiler ışığında Adapazarı ve civarında Ermenilerle Müslümanlar arasında zaman zaman sorun, kavga ve anlaşmazlıkların yaşandığı, hatta bu sorunların bazen cinayete kadar vardığı anlaşılmaktadır.

Adapazarı'nda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yaşanan sorunlardan biri de cinayet vakalarıdır. Nitekim İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 15 Mart 1890 tarihli telgraf, Adapazarı tren istasyonu civarında işlenen bir cinayetle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bahsedilen telgraftan anlaşıldığına göre, Adapazarı tren istasyonunda bir İtalyan öldürülmüş, zevcesi de yaralanmıştır. Adapazarı Kaymakamlığı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na bu bilginin tebliğ edilmesiyle birlikte, cinayeti işleyip firar eden şahıslar hakkında tahkikat başlatılmıştır. Katillerin yakalanması için bölgeye asker sevk edilmiş, Adapazarı'nın civar köylerinde arama ve tarama çalışmaları yapılmıştır. Yapılan arama tarama faaliyetleri neticesinde bir Çerkez köyünde iki şüpheli yakalanmış, cinayeti bu şahısların işleyip işlemedikleri konusunda araştırma başlatılmıştır.⁴²¹

Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafın ertesi günü, yani 16 Mart 1890 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı tarafından Hariciye Nezareti'ne bu konuyla ilgili bir yazı daha gönderilmiştir. Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazının ise Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraftan biraz farklı olduğu göze çarpmaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 15 Mart tarihli telgrafta öldürülen kişinin İtalyan olduğu ifade edilirken, 16 Mart'taki yazıda ise Avusturyalı olduğu bildirilmiştir. Bu bağlamda ilk telgrafın olayın sıcaklığı ile tam araştırma yapılamadan çekildiği, daha sonra yapılan kapsamlı incelemeler neticesinde öldürülen kişinin Avusturyalı olduğunun anlaşıldığı açıktır.

Eşkiyanın Adapazarı tren istasyonunda memur olan Avusturyalı Madbeç'i üç tüfek kurşunu ve birkaç bıçak darbesiyle katlettikleri, zevcesini ise bir tüfek kurşunu ile yaraladıkları ifade edilmiştir. İtalyan Giovanni'nin de dört tüfek kurşunu ve bıçak

⁴²⁰ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri Emigrations Turques Des Balkans Turkish Emigrations From The Balkans Belgeler-Documents* (Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1970), 2/33, 38.

⁴²¹ BOA, DH.MKT, 1708/24.

darbesiyle fena halde yaralandığı anlaşılmaktadır. Bu elim hâdise nedeniyle tren istasyonunda çalışan diğer işçilerin korku içinde kaldıklarını bildiren Avusturya Sefareti, bu konuda ivedilikle tahkikat icra edilmesini ve suça karışan bütün eşkıyanın yakalanmasını talep etmiştir.⁴²²

İzmit Mutasarrıflığı tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 18 Mart 1890 tarihli telgraftan ise Avusturya Sefareti memurlarının bölgeye gelip tahkikat yaptıkları ve bu konuyla ilgili bir rapor sundukları anlaşılmaktadır. Saldırganların eşkıya zümresinden olup, mezkûr şahısların ikâmetine hırsızlık kastıyla girdikleri belirtilmiştir. Vaka gecesi mezkûr üç kişinin birlikte buldukları odaya hırsızlık için giren eşkıyanın bu kişiler tarafından görüldükleri, bunun üzerine eşkıyanın saldırıya geçerek bu suçu işledikleri beyan edilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa, bu suçu işleyenlerden ikisinin halen tutuklu durumda olduğunu, diğer saldırganların bulunması için araştırmalara devam edildiğini hatırlatmıştır.⁴²³

Bu konudaki takibatın titizlikle sürdürüldüğü, bu suça karışan bir şahsın daha yakalanmasından anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 31 Mart 1890 tarihli telgrafta, daha önce yakalanan iki şahıs haricinde Arabacı Halid Çavuş isimli bir şahsın daha yakalanarak tutuklandığı ifade edilmiştir.⁴²⁴ Görüldüğü gibi, İzmit Mutasarrıflığı tarafından cinayet ve yaralama olayına karışanların peşi bırakılmamıştır. Olayın tam manasıyla aydınlatılması için gereken tüm çaba gösterilmiş, yapılan araştırmalar neticesinde aranan şahıslar teker teker ele geçirilmiştir.

18 Ocak 1891 tarihli belgeden de Ankara demiryolu inşasında müstahdem olarak çalışan iki Avusturyalı'nın eşkıya tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Avusturya Sefareti'nden Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen yazıda, haydutlarca öldürülen Jan ve İvan isimli şahısların ailelerinin sorunlarına değinilmektedir. Bu kişilerin öldürülmesi nedeniyle aileleri maddi ve manevi sıkıntıya düşmüştür. Bu sorunları bir nebze olsun hafifletebilmek için Osmanlı Hükümeti'nden 500 lira tazminat talep edilmiştir. Ayrıca, bu konuda bir izâhât istenmiştir.

⁴²² BOA, DH.MKT, 1708/70.

⁴²³ BOA, HR.TH, 384/22.

⁴²⁴ BOA, DH.MKT, 1712/107.

Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen cevabi yazıda ise ölen şahısların eş ve çocuklarının acılarının paylaşıldığı belirtilmiş, bizzat padişahlık makamı tarafından bu kişilere yardım yapılacağı ifade edilmiştir.⁴²⁵ Belgeden anlaşıldığı gibi, bölgedeki asayişsizlik çok tehlikeli bir sınıra ulaşmıştır. Adapazarı ve çevresinde kol gezen haydutlar yerli, muhacir veya yabancı olduğuna bakmaksızın adam kaçırmaya, gasp, hırsızlık ve hatta cinayet suçlarına karışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu olay karşısında zor durumda kaldığı, ancak durumu iyi idare ettiği söylenebilir. Avusturya Sefareti'ne mezkûr cinayet nedeniyle duyulan üzüntü belirtilmiş, bu ailelere gerekli yardımların yapılacağı garanti edilmiştir.

Hacıbey oğlu Zekeriya isimli bir şahsın ise Adapazarı ahâlisinden Çavuşoğlu İstefan'ın oğlu Ohannes'i öldürdüğü anlaşılmaktadır. Ohannes'in atını ve eşyalarını gasp etmek amacıyla saldırıya geçen Hacıbey oğlu Zekeriya, Ohannes'i yaralayarak kaçmıştır. Ağır bir şekilde yaralanan Ohannes de bir süre sonra vefat etmiştir. Suçu sabit olan Hacıbey oğlu Zekeriya çıkarıldığı mahkemede tutuklanmış ve idam cezasına çarptırılmıştır. Ancak, Hacıbey oğlu Zekeriya'nın ikâmet ettiği yer Bolu Sancağı dâhilindedir. Düzce kazasına bağlı Büyükakçe karyesinde yaşayan bu şahsın, Çerkez muhacirlerden olduğu bildirilmiştir.

Zekeriya isimli şahsın ikâmeti Düzce'de olduğundan, mahkemesi de burada görülmüştür. Bolu Sancağı Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi'nden ilam olunan karar temyize gönderilmiş, burada onaylanan karar arz ve takdim olunmak üzere Adliye Nezareti'ne tebliğ edilmiştir. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'nın imzasıyla 25 Haziran 1892 tarihinde kaleme alınan yazıda cinayet olayı ve mahkeme sürecindeki gelişmeler özetlenmiş, idam kararı ise Padişah'ın onayına sunulmuştur.⁴²⁶ Mahkemede verilen idam kararının II. Abdülhamid tarafından onaylayıp onaylanmadığı konusunda kesin bir bilgiye ise ulaşılamamıştır. Ancak, verilen kararın sadece bir prosedür olarak padişah onayına sunulduğu açıktır. Affedici bir sebep olmadan bu kararın değişmesi pek mümkün görünmemektedir. Nihâi karar II. Abdülhamid'e kalmakla beraber, padişahın idam hükmünü bozmadığı düşünülmektedir.

⁴²⁵ BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı [Y.A.HUS], 243/17.

⁴²⁶ BOA, BEO, 30/2201, 2.

Adapazarı Kaymakamlığı tarafından çekirge itlafına sevk edilen Vasil oğlu İstavridi'nin de haydutlar tarafından katledildiği anlaşılmaktadır. Çekirge toplamak üzere Serdivan çayırlarına giden İstavridi ve yanındakiler, geri dönerken bir değirmen civarında oturup yemek yemişlerdir. Yemeklerini yedikten sonra yollarına yaklaşık 15-20 dakika kadar devam eden bu ekibin önü eşkıya tarafından kesilmiştir. İstavridi'nin zevcesi tarafından kaleme alınan 16 Temmuz 1895 tarihli arzuhalden anlaşıldığına göre, bu haydutlar İstavridi'nin başına sopayla defalarca vurarak onu katletmişlerdir. İstavridi'nin zevcesi tarafından verilen bu ifadeyi, diğer görgü tanıkları da doğrulamıştır. Olay esnasında İstavridi'nin yanında bulunan Boyacı Dimetaki, Tanaş Kalatopolos ve Kabzimal Yanko Efendi tarafından verilen ifadeler de bu minvaldedir. Bu şahıslar, haydutların İstavridi'yi öldürdükten sonra kendilerinden de haraç aldıklarını beyan etmişlerdir.

İstavridi'nin eşi ise bu cinayet olayından sonra evlatlarıyla perişan ve sahipsiz kaldıklarını belirtmiştir. Kendisine yardım edecek kimsesinin kalmadığını hatırlatan müşteki, yaşanan hâdise nedeniyle endişe içinde yaşamak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Üç şüpheli yakalanıp tutuklanmışsa da bir şüphelinin halen dışarıda olması müştekiyi büyük bir endişeye sevk etmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın kaleme aldığı 18 Ekim 1895 tarihli yazıdan, bu işin peşinin bırakılmadığı anlaşılmaktadır. İstavridi'yi katledenlerin tutuklandığı, suçlulardan birinin de halen arandığı belirtilmiştir. Cinayet olayına karışan Mehmed, Mehmed Ali ve yine Mehmed isimli üç şahsın tutuklandığı bildirilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından diğer suçlunun da peşinin bırakılmaması ve bu husustaki tahkikata devam edilmesi istenilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı tarafından gönderilen cevabi yazıda da zabıta ve polis ekiplerinin bu kişinin yakalanması için tahkikata devam ettikleri ifade edilmiştir.⁴²⁷

İstavridi'yi katledenler arasındaki son zanlının da ilerleyen süreçte yakalandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, cinayet olayının peşinin bırakılmadığını ve adaletin hızlı bir şekilde tecelli ettirildiğini göstermektedir. Yapılan tahkikatla suçlular tek tek yakalanarak adalete teslim edilmişlerdir. Ancak, İstavridi'nin cesedi henüz bulunamamıştır. Bu durumdan şikâyetçi olan İstavridi'nin oğlu Vasil, tepkisini 29 Temmuz 1895 tarihli bir arzuhalle dile getirmiş ve babasının cesedinin bulunmasını

⁴²⁷ BOA, BEO, 656/49134, 2-3.

istemmiştir. Gelen bu talep üzerine İstavridi'nin cesedine ulaşmak için çalışmalar hızlandırılmıştır.⁴²⁸ İncelenen kaynaklarda, İstavridi'nin cesedine ulaşıp ulaşılmadığı konusunda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak, son zanlının da yakalandığı düşünüldüğünde, cesedin yerinin tespit edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

9 Nisan 1898 tarihli bir belge ise Adapazarı'nda yaşayan Rumeli muhacirlerinden İbrahim isimli şahısın işlediği cinayetlerle ilgili bilgi vermektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, bu şahıs iki Ermeni'yi katletmiştir. Eline aldığı baltayla iki kişiyi öldüren İbrahim'in akıl sağlığının pek yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. İbrahim isimli şahısın işlediği bu suç nedeniyle bölge halkının büyük bir korku ve panik içine düştüğü bildirilmiştir. Suç aleti olan baltayla yakalanıp tutuklanan İbrahim isimli şahısın sorgusunun İzmit Mutasarrıflığı tarafından yapıldığı, işlemlerin ise halen devam ettiği ifade edilmiştir.⁴²⁹ İki Ermeni'yi öldüren İbrahim isimli şahısın yakalanmasıyla şehirde başka bir sorununun kalmadığı, sakinliğin sağlandığı vurgulanmıştır. İzmit Kumandan vekili Mehmed Kazım Bey tarafından gönderilen yazıda, halkta oluşan korku ve endişenin artık giderildiği belirtilmiştir.⁴³⁰

9 Haziran 1899 tarihli yazı ise Adapazarı'nda ikâmet eden bir Ermeni kızın katledilmesiyle ilgili bilgiler vermektedir. 17 yaşında olduğu bildirilen bu kız, kimliği belirsiz kişi veya kişilerce iğfal edilerek öldürülmüştür. Kayıp kızdan ilk etapta haber alınmadığı, bir süre sonra ise parçalanmış cansız bedenine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa, maktulenin Adapazarı merkezine 10 dakika uzaklıkta bulunan bir dut bahçesindeki kuyuda bulunduğunu bildirmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa, bu kötü fiilin bölgeye iskân edilen muhacirler tarafından yapılma ihtimalinin yüksek olduğunu, ancak ellerinde cinayetle ilgili net bir bilgi olmadığını beyan etmiştir.

Bu olayla ilgili tahkikat yapmak üzere İzmit Müdde-i Umûm Muavini, Merkez Müstantıkı, İzmit Belediye ve askeri personeli ile Mekteb-i Tıbbiye'den bir Ermeni doktor bölgeye sevk edilmiştir. Yapılan fenni muayenede, maktulenin iğfal edilerek öldürüldüğü kesin olarak belgelenmiştir. Ancak, bu kötü fiili yapan şahıs veya şahısların

⁴²⁸ BOA, BEO, 661/49521, 1.

⁴²⁹ BOA, DH.MKT, 2088/103, 1-2; BOA, BEO, 1105/82806, 2.

⁴³⁰ BOA, DH.TMİK.M, 51/42, 2.

kimliği hakkında herhangi bir delil bulunamamıştır. Bununla beraber, işin arkasının bırakılmayacağı ve cinayetle ilgili soruşturmaya devam edildiği ifade edilmiştir.⁴³¹ Ancak, bu fiil ve cinayeti işleyen şahıs veya şahıslara ulaşılamadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti tarafından bu konuda iyi niyetli bir şekilde tahkikat icra edildiği, ancak bu çalışmaların olumlu bir netice vermediği görülmektedir.

Ferizli'de ise bir hırsızlık olayının cinayetle sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen bölgede ikâmet eden Karabet'in evine hırsızlık yapmak için giren bir şahıs, Karabet'in zevcesi Meryem'i katletmiştir. Bu suçu işleyen şahısın, Şeyler nahiyesinin Koyunağılı karyesinden Rençber Deli Recep bin Hasan namında biri olduğu tespit edilmiştir. Suçunu itiraf eden Deli Recep, geceleyin mezkûr evin arka tarafından eve girdiğini belirtmiştir. Aslında hırsızlık maksadıyla eve girdiğini ifade eden Deli Recep, gelişen olaylar üzerine öfkelenerek cinayet işlediğini beyan etmiştir.

Bu suçtan dolayı mahkumiyet kararının çıktığı, ancak bu kararın henüz uygulanmadığı 26 Haziran 1902 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. İtirazlar nedeniyle cinayet olayı temyiz mahkemesine intikal etmiş, kurulan mahkeme neticesinde bir açıklama yapılmıştır. Yapılan açıklamada; Ceza Kanunu'nun 174. maddesi gereğince bir kişiyi katleden birinin cezasının 15 yıl boyunca kürek çekmek olduğu ifade edilmiştir. Bununla beraber, cinayetin nefs-i müdafa için yapılması durumunda ertelenebileceği veya para cezasına dönüştürebileceği vurgulanmıştır. Cinayetin kasten işlenmesi durumunda ise uygulanacak ceza idamdır. Cinayetin kasten işlendiğine kanaat getirilmiş olacak ki, temyiz mahkemesinde görülen dava neticesinde Deli Recep'e idam cezası verilmesi konusunda mutabık kalınmıştır. Bununla beraber, Ceza Kanunu'nun 308. maddesi gereğince bu karara üç gün içinde itiraz edilebileceği hatırlatılmıştır. Ayrıca, idam kararının icra edilebilmesi için mezkûr kanunun 16. maddesi gereğince bir irade-i seniyyenin kaleme alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁴³²

Adapazarı ve çevresinde yaşanan sorunlardan biri de hırsızlık hâdiseleridir. Nitekim İngiltere tebaasından Hintli Hacı Mehmed isimli bir şahısın ticaret için gittiği Hendek'te soyulduğu anlaşılmaktadır. Hacı Mehmed Çerkez muhacirlerden 5 kişinin saldırısına uğramış, yanında bulunan 1.000 kuruş kıymetindeki eşyası da çalınmıştır. İngiltere

⁴³¹ BOA, Y.PRK.UM, 46/61, 1; BOA, Y.A.HUS, 397/14, 2; BOA, A.MKT.MHM, 655/34.

⁴³² BOA, İrade Adliye ve Mezahib [İ.AZN], 47/7, 3.

Sefareti'nin iddiasına göre, bu işe kalkışanlar yakalanmış ise de meselenin sulh yoluyla halledilmesi için tahliye edilmişlerdir. Bu kişilerin tekrar yakalanıp mahkemeye çıkarılması, Adapazarı Kaymakamı'nın ise bu konuda bir açıklama yapması talep edilmiştir.⁴³³

İngiltere Sefareti tarafından gelen talep üzerine, İzmit Mutasarrıflığı 13 Ağustos 1890 tarihinde bu konuda bir açıklama yapmıştır. Hırsızların tespit edilebilmesi için suç mahalindeki halkın getirilip Hintli Hacı Mehmed'e gösterildiği, ancak Hacı Mehmed tarafından bu kişilerin tespit edilemediği belirtilmiştir. Buna rağmen hırsızların aranmasına devam edildiği, bu konuda herhangi bir endişeye mahal olmadığı ifade edilmiştir.⁴³⁴ Ancak, İngiltere Sefareti'nin bu açıklamadan tatmin olmadığı görülmektedir. Hırsızlık olayının Osmanlı Devleti'nin sorumluluğu altında olduğu, bu nedenle müştekinin çalınan eşyasının kendisine aynen iade edilmesinin gerektiği vurgulanmıştır. Şayet bu mümkün olmaz ise en azından çalınan eşya bedelinin Hacı Mehmed'e ödenmesi istenilmiştir. Ayrıca, bu olaya cesaret edenlerin en kısa sürede yakalanıp tutuklanması hususu İngiltere Sefareti tarafından tekrar hatırlatılmıştır.⁴³⁵

Hacıbey isimli bir muhacire ait mallarının Bulgar çeteleri tarafından gasp edilmesi hakkında bilgi veren 21 Nisan 1895 tarihli bir arşiv belgesi de dikkat çekicidir. Çerkez muhacirlerden olup Adapazarı'nın Süleymaniye köyünde ikâmet eden Hacıbey, İstanbul'a doğru giderken mallarının gasp edildiğini ve 5 yaşlarındaki kızının da Bulgar çeteler tarafından kaçırıldığını bildirmiştir. Adının Fatma olduğu anlaşılan bu kız çocuğunun hızlıca bulunabilmesi için de eşgal bilgileri çevreye dağıtılmıştır. Fatma'nın ne şişman ne de zayıf olduğu, orta kiloda bir çocuk olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca, Fatma'nın ela gözlü, beyaz tenli ve çilli olduğu, saçlarının da sarıya yakın olduğu ifade edilmiştir.⁴³⁶ Yapılan tahkikat neticesinde, bahsedilen kızın yerinin tespit edildiği anlaşılmaktadır. Fatma'nın tekrar babasına teslim edilmesi, suçluların da ivedilikle cezalandırılması istenilmiştir. Ancak, Fatma isimli kız çocuğunun ailesine teslim edildiğine dair kesin bir bilgiye arşiv kaynaklarında rastlanılamamıştır.

⁴³³ BOA, DH.MKT, 1750/70.

⁴³⁴ BOA, DH.MKT, 1762/82.

⁴³⁵ BOA, DH.MKT, 1800/16.

⁴³⁶ BOA, Sadaret Eyalet-i Mümtaze Rumeli-i Şarki Evrakı [A.MTZ.RŞ], 12/5, 1-2-3.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki küçük şahsi meseleler bile bazen büyük kitlesel olaylara dönüşebiliyordu. Bu durumu çok iyi bilen yetkililer, meseleleri bir an önce çözmek ve suçluları adalete teslim etmek istemiştir. Çünkü suçluları cezalandırmamak, suç işleyenlerin cesaretini arttırıyordu. Sorunu çözülmeyen kişiler ise devletten ümidini kesiyor, cezayı bizzat kendileri vermeye kalkışıyorlardı. Bu nedenle basit gibi görünen bir hâdise, bir anda büyük bir gayrimüslim-müslim çatışmasına dönüşebiliyordu. Biraz da bu nedenle olsa gerek, küçük kız çocuğu Fatma'nın ivedilikle bulunabilmesi için gerekli çalışmalar yapılmış ve eşgal bilgileri her yere dağıtılmıştır.

Adapazarı'nda ikâmet eden Abaza Yusuf ve arkadaşlarının ise Ermenilerin mallarını çalarak onları yaraladığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Temmuz 1896 tarihli yazıda, bu şahısların bir hafta içinde Armeşe ve Adapazarı'nda soygunculuk ve yaralama suçlarına karıştıkları bildirilmiştir. Eşkîya zümresinden olan bu şahısların Armeşe'de 8 Ermeniye soyduğu, 2 Ermeniye de darp ettikleri belirtilmiştir. Toplam 4 kişi oldukları bildirilen bu haydutların, bu olaydan bir hafta sonra bu sefer de Adapazarı'nda bir suça karıştıkları tebliğ edilmiştir.

Adapazarı'nda ikâmet eden 3 Kıbtî de bu haydutlar tarafından soyularak darp edilmiştir. Kıbtîlerin eşya ve hayvanlarının zaptedilmesi üzerine, bu konuda kapsamlı bir tahkikat icra edilmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde, mezkûr haydutlar kısıklıvrak yakalanmıştır. Haydutların üzerinde bir Osmanlı ve bir Rus yapımı olmak üzere 2 adet martini tüfeği, 4 revolver ve bazı zararlı eşyalar bulunmuştur. Adapazarı Kaymakamlığı'ndan çekilen telgrafta, bölgede bu suçları işleyen birçok eşkıya grubunun olduğu, bu nedenle çalışmalara devam edildiği hatırlatılmıştır.⁴³⁷

Adapazarı tüccarlarından Esbiyan Tekzor Efendi'nin evine ise hırsızların girdiği anlaşılmaktadır. Adapazarı Kaymakamlığı'ndan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 16 Ocak 1903 tarihli yazıda, meçhul şahısların evdeki kasayı kırdıkları ifade edilmiştir. Tekzor'un evine giren ve kasadaki meblağı alıp kayıplara karışan şahısların yakalanması için tahkikat başlatılmıştır. Bu konudaki gelişmeler İzmit Mutasarrıflığı tarafından bir telgrafla İstanbul'a iletilmiş, hırsızlık yapan şahısların yakalanması ve çaldıkları paranın

⁴³⁷ BOA, DH.TMİK.M, 9/75.

kendilerinden geri alınması için tahkikata devam edildiği bildirilmiştir.⁴³⁸ Bu şahısların kimliği konusunda yeterli bir bilgi olmasa da eşkıya zümresinden oldukları muhakkaktır. Bu dönemde özellikle bölgeye yeni iskân edilen ve ekonomik olarak zor durumda olan Kafkas muhacirlerinin bu suçlara karıştıkları bilinmektedir. Bu nedenle, bu eylemi gerçekleştirenlerin muhacirler olduğu konusunda kuvvetli bir intiba bulunmaktadır.

İncelenen bir arşiv belgesinde ise birkaç Amerika vatandaşının Adapazarı'nın gençlerini toplayarak Müslümanlara karşı harekete geçirmeye çalıştıklarından bahsedilmektedir. İlginçtir ki, bu bilgi bölgedeki Ermeni ve Rum ebeveynler tarafından yetkililere ihbar edilmiştir. Çocuklarının başına bir felaket gelmesinden endişe eden ebeveynler, olay çıkmadan önce tehlikeyi sezerek yetkilileri bu konuda uyarılmışlardır. Çocuklarının bu Amerikalı'lardan çok etkilendiklerini, defalarca uyarmalarına rağmen çocuklarına engel olamadıklarını belirtmişleridir. Önlem alınmadığı takdirde olayların içinden çıkılmaz bir hal alacağını, olayların büyümesinden endişe ettiklerini ifade etmişlerdir.⁴³⁹ Bu belge, tüm olumsuzluklara rağmen gayrimüslimlerin devlete olan bağlılıklarını göstermektedir. Ancak, genç neslin bu tür yönlendirmelerden fazlasıyla etkilendikleri açıktır.

Görüldüğü gibi, Adapazarı ve çevresinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında birçok sorun yaşanmıştır. Ancak, bu sorunlar dini nitelikte değildir. Sorunların daha çok ekonomik nedenlerle çıktığı, eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle gayrimüslimlerin mallarının gasp edildiği görülmektedir. Eşkıya faaliyetlerinde ise genellikle muhacirler ön plandadır. Adapazarı ve çevresine iskân edilen muhacirlerin perişan halleri, onları bu kötü yola sevk etmiştir. Müslümanlara kıyasla ekonomik olarak daha iyi durumda olan gayrimüslimler ise sefâlet içinde yaşamak zorunda olan muhacirlerin ilk hedefi durumundadır.

Gayrimüslimlerin malları yağmalanmış ve arazileri işgal edilmiştir. Karşı koyan gayrimüslimlerin yaralandığı, hatta öldürüldüğü görülmektedir. Ancak, daha önce de değinildiği gibi, gayrimüslimlere yönelik bu saldırılar tamamen ekonomik nedenlerdir. Gayrimüslimlerin, Müslümanlara göre daha varlıklı olması bu saldırılara zemin hazırlamıştır. Bununla beraber, Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki sorunlar

⁴³⁸ BOA, DH.MKT, 635/8.

⁴³⁹ BOA, Bab-1 Asafi Mektubi Kalemî [A.MKT], 48/66, 1-2-3-4.

sadece ekonomik gerekçelerle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Ermenilerin özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin yönlendirmesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı tavrı değişmeye başlamıştır. Misyonerlik çalışmalarıyla Osmanlı toplumuna yabancılaşan Ermeniler, bağımsızlıkları için yoğun çalışmalar yapmışlardır. Bu gelişmeler Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan problemlerin temel nedenini oluşturmuştur.

4.3.1. Ermeni Meselesi Nedeniyle Yaşanan Sorunlar

Ermeniler ile Müslümanlar arasında sayısız sorun yaşandığı incelenen arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu sorunlar artarak devam etmiş, yaşanan siyasi gelişmeler Ermeniler ile Müslümanları karşı karşıya getirmiştir. Adapazarı'nın nüfus sayımları incelendiğinde, bölgede yaşayan gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir. Dolayısıyla Müslümanlarla en çok sorun yaşayan halkın Ermeniler olması şaşırtıcı değildir. Ermenilerin bağımsızlıkları için mücadele etmeleri, zamanla Müslümanların Ermenilere karşı bakış açısını da değiştirmiştir. Kısaca "Ermeni meselesi" olarak anılan Ermeni ayrılıkçı hareketleri, Müslümanların gözünde Ermenilerin güvenilirliğini azaltmıştır. Ermeniler, Müslümanların gözünde artık iyi bir komşu ve dost değildir. Yaşanan güven bunalımı çeşitli anlaşmazlıklara, ihtilaflara, kavgalara ve hatta cinayetlere neden olmuştur.

Nitekim 12 Aralık 1890 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Müslümanlara karşı bir eylem hazırlığında olan Ermenilere karşı bazı önlemler alınmıştır. Ermenilerin İzmit'te başlattıkları eylem ve gösteriler üzerine, birçok asker Taraklı ve Adapazarı civarında asayişi sağlamak için teyakkuzda bekletilmiştir. Ancak, alınan önlemler sayesinde olaylar diğer kazalara sığmamıştır. Ermenilerin İzmit'te çıkarttıkları bu eylemlerin ufak bir olay olmadığı alınan tedbirlerin büyüklüğünden daha iyi anlaşılmaktadır. Olayların duyulmasıyla hâdiselerin diğer kazalara sığramasından endişe eden yetkililer, çeşitli tedbirler almışlardır.

Bilindiği gibi, bu dönemlerde devletin muhtelif bölgelerinde Ermeni nümâyişleri düzenleniyor, bu nümâyişlerde bazen tatsız hâdiseler yaşanıyor. Bölgedeki Ermeni nüfusunun fazlalığı, Ermenileri kullanmak isteyen Avrupalı devletlere kaçırılmayacak bir fırsat sunuyordu. İstanbul'a yakın olması nedeniyle Adapazarı ve çevresinde yapılacak bir eylem, diğer bölgelere göre uluslararası kamuoyunda daha fazla ses

getirebilirdi. Bu nedenle, bölgedeki Ermenilerin bu devletler tarafından kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler sayesinde Ermeniler bu eylemlerinde başarısız olmuşlardır. Asayiş kısa sürede sağlanmış, ihtiyat kuvvetleri ait oldukları birliklere geri gönderilmiştir.⁴⁴⁰

İzmit Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a gönderilen 23 Aralık 1891 tarihli yazıdan ise Adapazarı ve çevresinde ikâmet eden Ermenilerden kanunlara aykırı bir şekilde para toplandığı anlaşılmaktadır. İzmit Ermeni murahhasasının öncülüğünde bölgedeki Ermenilerden millet masrafı adıyla %15 ila %30 arasında para topladığı, İzmit Sancağı genelinde ise şimdiye kadar toplanan bedelin 1.000.000 kuruşu aştığı bildirilmiştir. Bu paranın Ermeni fesat hareketi için kullanılmasından endişe edilmiş, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta bu hususlar ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Liva İdari Meclisi tarafından bu konuda kapsamlı bir tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır. Millet masrafı adıyla Ermenilerden alınan parayla İzmit Ermeni murahhasası ve mektep muallimlerin maaşlarının ödendiği, toplanan bu paralarla şimdilik bir fesat hareketine girişilmediği bildirilmiştir. Bununla beraber, İzmit Redif Kumandanı Saadeddin Paşa tarafından verilen bilgiye göre, Ermeniler Adapazarı ve çevresinde usule aykırı bir şekilde para toplamaya devam etmektedir. Bu nedenle mesele dikkatli bir şekilde takip edilmiş, gereken önlemler alınmıştır. Sancak dâhilinde 38.000 civarında Ermeninin yaşadığı hatırlatılmış, Ermenilerin her an bir fesat hareketine kalkışabileceği endişesiyle tedbir elden bırakılmamıştır.⁴⁴¹

Adapazarı ve çevresindeki Ermeni meselesinin büyük sorunlara yol açtığı açıktır. Nitekim Geyve Kaymakamlığı'ndan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 23 Ekim 1895 tarihli yazı, Ermeni meselesinin ulaştığı boyutları göstermesi bakımından önemlidir. Gönderilen yazıda, 9 Ekim 1895 Çarşamba günü saat 6.30 sıralarında Geyve'nin Pamukova nahiyesinde ikâmet eden Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerine ateş ettikleri bildirilmiştir. Kaza jandarmasından Kürd Ali'nin olayları saat 8.00'de haber vermesi üzerine, 7 jandarma ile hızlıca olay yerine gidildiği ve saat 9.00 sıralarında olayın yatıştırıldığı ifade edilmiştir. Yapılan açıklamada; Bilecik, Geyve, Adapazarı ve diğer yerlerden gelen ve toplam 2.000'den fazla kişinin olduğu Pamukova halk pazarı

⁴⁴⁰ BOA, MV, 60/52.

⁴⁴¹ BOA, Y.PRK.ASK, 78/31, 3.

alanında 2 Ermeni gencinin silah attığı bildirilmiştir. Silah ateşlenmesi sonucu kalabalığın panikleyerek korktuğu ve halkın birbirine girdiği belirtilmiştir. Çıkan arbedede 30-34 civarında Ermeninin öldüğü, bir o kadar kişinin de yaralandığı tebliğ edilmiştir.⁴⁴²

Bu olaylar, 23-24 Ekim 1895 tarihlerinde The Times gazetesinde de haber yapılmıştır. Mezkûr gazetede, Adapazarı'nda birçok gayrimüslim köyünün yağmalandığı şeklinde bir yazı kaleme alınmıştır.⁴⁴³ Gazetenin Anadolu'da meydana gelen olayları abarttığı, uluslararası kamuoyunun dikkatini Ermeniler üzerine çekmeye çalıştığı açıktır. The Times gazetesi taraflı bir tutum sergilemiş, Müslümanların Ermenilere ortada hiçbir neden yok iken saldırdığını yazmıştır. Gazete, istenmeyen olayların bu saldırılar nedeniyle çıktığını savunmuştur.

İzmit Ermeni murahhasası Esteban Efendi'nin de Ermeniler üzerinde çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Temmuz 1896 tarihli yazıda, Esteban Efendi'nin yaklaşık iki aydır Adapazarı'nda ikâmet ettiği bildirilmiştir. Esteban Efendi, güya Ermeniler için bir değirmen inşası yapılması için Ermenilerden yardım toplamaktadır. Ancak, Osmanlı yetkilileri bu işin arkasında bir Ermeni hareketinin olduğundan şüphe etmişlerdir. Ermenilere ait haneleri kapı kapı ziyaret eden Esteban Efendi'nin bölgeden uzaklaştırıldığını bildiren Musa Kazım Paşa, buna rağmen Ermenilerin bir harekete kalkışmasından endişe ettiklerini ifade etmiştir. Ermeni murahhasası Esteban Efendi'nin görüştüğü birtakım Ermenilerin bölgede bir eyleme başlamak üzere olduğu, hatta bazı Ermenilerin Ferizli'de yaşayan bir papazın değirmenine giderek bu papazı bir kamçıyla darp ettikleri bildirilmiştir.

Bu eylemi gerçekleştiren 4 kişinin yakalanarak tutuklandığını tebliğ eden Musa Kazım Paşa, herhangi bir Ermeni hareketine meydan vermemek için Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey ile beraber bölgede tedbir aldıklarını ifade etmiştir. Mezkûr yazıdan, Musa Kazım Paşa'nın olayı yerinde incelemek üzere Adapazarı'na gittiği anlaşılmaktadır. Ancak, merkezden daha fazla uzak kalmasının doğru olmayacağını

⁴⁴² Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, 1/96-97.

⁴⁴³ *The Times*, "The Situation in Turkey" (23 October 1895), 5; *The Times*, "The Situation in Turkey" (24 October 1895), 3.

beyan eden Musa Kazım Paşa, asayişin temin edilmesinden hemen sonra İzmit'e döneceğini belirtmiştir.⁴⁴⁴

Seraskerlik Makamı tarafından kaleme alınan 18 Eylül 1897 tarihli yazıda da Adapazarı ve çevresinde meydana gelen Ermeni hareketleriyle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Yazıda, Adapazarı'nın Ferizli bölgesinde ikâmet eden bazı Ermenilerin bazı olumsuz hareketlere karıştıkları ve yapılan baskınla ele geçirildikleri ifade edilmiştir. Ermenilerin, komiteci Ermenilerin baskısı altında oldukları Serasker Rıza Bey imzalı yazıdan anlaşılmaktadır. Kendilerine katılmayan Ermenilere hakaret eden, onları fişleyen, zorla para isteyen komiteci Ermeniler, bölgede hırsızlık ve gasp faaliyetlerine dahi girişmişlerdir. Bu komitecilerin yakalanması için Adapazarı süvari müfrezesi Ferizli'ye gitmiş, komite reisi ile birlikte 12 kişi ele geçirilmiştir. Bu kişilerin yapılan üst aramasında Karadağ revolverleri, fişekler ve birtakım zararlı evraklar bulunmuştur.⁴⁴⁵

Osmanlı Hükümeti, İngiltere ve Rusya gibi Avrupalı devletlerin desteğiyle Ermeni olaylarının çıktığını biliyordu. Bu nedenle çeşitli istihbarat çalışmaları yapılarak olayların önünün kesilmesi isteniyordu. Yapılan çalışmalar neticesinde, Adapazarı'nda yaşayan David oğlu Salamon isimli bir şahısın Ermeni hareketinde etkin rol oynadığı anlaşılmıştır. Salamon'un, Sofya'da yaşayan kardeşlerinin yardımıyla İstanbul ve Bulgaristan'daki Ermenilerin irtibatını sağladığı ortaya çıkarılmıştır. 6 Ekim 1897 tarihli bir arşiv belgesi, içerdiği bilgiler bakımından kayda değer bir vesikadır. Bu belgeden anlaşıldığına göre, başkent ile Bulgaristan'daki ayrılıkçı Ermenilerin irtibatını sağlayan önemli idarecilerden biri de Adapazarı'nda yaşamaktadır. Bu durum Adapazarı'nda gizli Ermeni örgütlenmesinin olduğunu ve etkili çalışmalar yapıldığını göstermektedir⁴⁴⁶

Adapazarı ve çevresindeki bazı Ermenilerin evlerinde kaçak silah olduğundan da şüphelenilmektedir. Bir eylem hazırlığı içinde olduğu anlaşılan Ermeniler hakkında dikkatli olunması, tedbirin elden bırakılmaması tavsiye edilmiştir. 9 Ağustos 1901 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Bahçecik okulu öğrencilerinden biri Ermeni gazetesi dağıtarak para toplamış ve Geyve'nin Kurtbelen köyünde yapılan aramalarda

⁴⁴⁴ BOA, DH.TMİK.M, 10/34.

⁴⁴⁵ BOA, Y.MTV, 167/108.

⁴⁴⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 133/ 44.

ise 500 civarında silah bulunmuştur.⁴⁴⁷ Görüldüğü gibi, bölgede yapılan ev aramaları bu konudaki endişeyi haklı çıkarmıştır. İzmit, Bahçecik, Adapazarı ve civar bölgelerde yapılan aramalarda birçok silah ve mühimmat ele geçirilmiştir.⁴⁴⁸

Şüpheli gayrimüslimlerin de gizli hafiyeler tarafından devamlı takip edildiği anlaşılmaktadır. Adapazarı'nda Papaz Serope'nin önderliğinde bir Ermeni fesat hareketinin yapılacağı ihbarı üzerine, bölgeye bu bir inceleme heyeti sevk edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, mezkûr papazın davranışlarının iyi niyetli olmadığı anlaşılmıştır. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 17 Ocak 1904 tarihli yazıda, Adapazarı kuyumcular çarşısında çalışan Estepan Sapriciyan ve Hacı Torik isimli şahısların da devamlı olarak hafiyeye gözetiminde bulundurulması emredilmiştir. Ayrıca, bu şahıslara gelen mektupların ele geçirilmesi için çalışma yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁹

Dini eğitim kurumu olan manastırların da bazen Ermeni hareketinin merkezi konumunda oldukları anlaşılmaktadır. Manastırların çoğu zaman kaçak silahların saklandığı bir depo olarak kullanıldığı görülmektedir. İddiaya göre, Ermeni hareketlerinde kullanılmak üzere yurt dışından gelen silahlar Armeşe Manastırı'nda saklanmıştır. Viyana'dan geldiği tespit edilen bu silahların saklanması olayında manastırın Başpiskoposu Mağakya Ormanyan'ın parmağının olduğu açıktır. Onun izni olmadan bu malzemelerin manastırda saklanması mümkün değildir. Ormanyan iddiaları reddetse de Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan incelemelerde manastırdan eski Ermenistan sınırlarını gösteren harita ve Ermeni Tarihi kitabı gibi belgeler çıkmıştır.⁴⁵⁰

29 Mayıs 1894 tarihli belgeden ise Viyana'dan Armeşe Manastırı'na gelen mühimmatın büyüklüğü ve nasıl nakledildiği anlaşılmaktadır. Dersaadet'ten Silivri Rüşumat Dairesi'ne çekilen telgrafta, Uncu Lerop namına 950 kiloluk 10 sandık tüfek gönderildiği bildirilmiştir. Armeşe'de Lerop Tekarkiyen adında bir Ermeni'nin meskûn olduğu, bu bölgenin İzmit'e 6, Adapazarı'na ise 4 saat mesafe bulunduğu ve burada büyük bir manastırın olduğu bildirilmiştir. Çatalca Mutasarrıflığı'ndan gönderilen bilgi

⁴⁴⁷ BOA, Y.MTV, 219/83.

⁴⁴⁸ Hasan Babacan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, ed. Erhan Afyoncu (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001), 162.

⁴⁴⁹ BOA, DH.MKT, 810/64, 1-2.

⁴⁵⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık [Y.PRK.SRN], 4/47, 1-2.

yazısında, mezkûr manastıra bu tüfeklerin gizlice nakledilip saklandığı ifade edilmiştir. Bu nedenle bahsi geçen mühimmatlara el konulması, Lerop Tekaryan'ın da muhafaza altına alınmasının gerektiği tebliğ edilmiştir.⁴⁵¹

Armeşe Manastırı Başrahibi Ormanyan'ın bölgedeki Ermenileri örgütlemeye devam ettiği 3 Ekim 1895 tarihli belgeden açıkça anlaşılmaktadır. Ormanyan, Armeşe panayırı dolayısıyla mezkûr manastır çevresinde toplanan Ermenilere birtakım telkinlerde bulunmuştur. Dini bir kimliğe sahip olan rahiplerin, sıradan insanlara göre Ermeniler üzerindeki nüfuzu çok daha fazladır. Ormanyan'ın da bu kimliğini çok akıllıca kullandığı açıktır. Ermeniler tarafından kutsal bir önem ithaf edilen Armeşe Manastırı her yıl binlerce Ermeni tarafından ziyaret ediliyor, Ormanyan'ın telkinleri ise Ermeniler arasında büyük bir karşılık görüyordu.

Nitekim Antranik isimli bir şahıs bu telkinlerden etkilenmiş, Adapazarı'nı sokak sokak dolaşarak Ermenileri harekete geçirmeye çalışmıştır. Adapazarı sokaklarında dolaşan bu şahıs, polis tarafından kısa sürede yakalanmıştır. Antranik'in yapılan üst aramasında 1 revolver, 36 fişek ve birtakım zararlı evraklar bulunmuştur.⁴⁵² İncelenen belge, bölgedeki gayrimüslimlerin nasıl örgütlendikleri konusunda bizlere bir fikir vermektedir. Görüldüğü gibi, Ermeniler hızlı bir şekilde örgütlenerek terör eylemleri planlamışlardır. Adapazarı ve çevresindeki örgütlenmenin başını ise Antranik'in çektiği, bölgedeki diğer Ermenileri bu işin içine çekmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Adapazarı Amerikan Mektebi Müdürü Doktor Kovalciyan'ın da bölgede etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kovalciyan ile Bahçecik Amerikan Mektebi Müdürü Mr. Chambers arasında bir bağ olduğu, bu şahısların eğitim adı altında örgütlendikleri tespit edilmiştir. Özellikle İngiliz vatandaşı olan Mr. Chambers'in Pamukova ve Geyve'ye giderek buradaki Ermeniler üzerinde yoğun faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İzmit ve Adapazarı'nda eğitim veren Amerikan misyoner okulları birbirinden bağımsız değildir. Bu okullar devamlı birbiriyle irtibat kurmuş, misyonerlik faaliyetleri ile Ermeni hareketlerini beraber yürütmüşlerdir.

⁴⁵¹ BOA, A.MKT.MHM, 729/5.

⁴⁵² BOA, A.MKT.MHM, 655/2.

Mr. Chambers'in Geyve'de yaşayan İbrahimyan isimli bir Ermeni tarafından gizlendiği tespit edilmiştir. Mr. Chambers, bir daha bu tür davranışlarda bulunmaması ve Ermenileri kendi haline bırakması konusunda uyarılmıştır. Tüm uyarılara rağmen Mr. Chambers'in eylemlerinden vazgeçmemesi İzmit Mutasarrıflığı'nı harekete geçirmiş, bu şahısın ivedilikle bölgeden gönderilmesi Osmanlı Hükümeti'nden talep edilmiştir. Adapazarı Amerikan Protestan Mektebi Müdürü Doktor Kovalciyan ise yapılan tahkikatlar neticesinde İngiliz gazeteleri ve makaleleri ile suçüstü yakalanmıştır.⁴⁵³

İngiltere Sefareti ise Mr. Chambers'in Ermenileri komitecilğe teşvik ettiği şeklinde gelen ihbarların gerçek dışı olduğunu belirtmektedir. İngiltere Sefareti, Mr. Chambers'in böyle şeylere asla tevessül etmeyecek biri olduğunu vurgulayarak mezkûr kişinin iftiralara maruz kaldığını bildirmiştir.⁴⁵⁴ Ancak, Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan ayrıntılı incelemede durum farklı gözükmektedir. Devamlı surette kendisinin sadece bir eğitimci olduğunu iddia eden, yalan ve iftiralara maruz kaldığından şikâyet eden Mr. Chambers'in görüldüğü kadar masum olmadığı anlaşılmıştır.⁴⁵⁵

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresinde Ermeni hareketleri nedeniyle yaşanan sorunlar önemli asayiş sorunlarına zemin hazırlamıştır. Bu olayların genellikle yetkili makamlar tarafından alınan tedbirlerle önlendiği, ancak kimi zaman tedbirlerin yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Ermeni hareketleri kavga, yaralama, cinayet gibi kötü neticeler vermiş, bölgenin huzuru bozulmuştur. Ermeni hareketlerine maddi destek sağlamak isteyen Ermeni komiteciler, Ermeni halktan îâne adı altında para toplamışlardır. Ermeniler bu kampanyalara gönüllü veya gönülsüz katılmak zorunda kalmış, aksi takdirde malları ve canları ile korkutulmuşlardır.

Adapazarı ve çevresinde görev yapan din adamları ve öğretmenler de Ermeni hareketlerinde etkin rol oynamışlardır. Manastır, kilise ve okul gibi kurumların Ermeni hareketlerinde bir üs gibi kullanıldıkları, bu kurumların siyasi çıkarlara alet edildikleri anlaşılmaktadır. Hatta bu kurumlar, Avrupa'dan kaçak yollarla getirilen silah ve mühimmat için çoğu zaman depo vazifesi görmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nin yönetiminden hoşnut olan Ermenilerin de desteğini almak isteyen Ermeni komitecileri,

⁴⁵³ BOA, A.MKT.MHM, 655/16, 2-3-14.

⁴⁵⁴ BOA, DH.TMİK-M, 23/22, 1-2.

⁴⁵⁵ BOA, DH.TMİK.M, 25/30, 1-2; BOA, DH.TMİK.M, 40/24, 1-2.

çeşitli yayınlarla onları etkilemeye çalışmışlardır. Adapazarı ve çevresindeki aramalarda birçok gazete, dergi ve broşür gibi zararlı yayınlar yapan malzemeler ele geçirilmiştir.

4.3.2. Yabancı Ülkelerin Resmi Temsilcileri İle Yaşanan Sorunlar

Adapazarı ve çevresinde resmi olarak görev yapan bazı yabancı temsilcilerin de bölgede bazı sorunlara yol açtıkları görülmektedir. Özellikle Ermeniler üzerindeki çalışmalar yapan bu temsilciler, bölgenin asayişini bozarak birtakım sorunlara neden olmuşlardır. Bu görevlilerden biri de İngiltere konsolos vekili Mösyö Macor Lefton Orlo'dur.

Lefton Orlo'nun Çerkezlerin bölgedeki ahâliye zulüm ve baskı yaptığına dair iddialarda bulunduğu görülmektedir. Adapazarı'na seyyar konsolos sıfatıyla giden Lefton Orlo, Çerkezleri yakından takip ederek izlenimlerini rapor etmiştir. Çerkezler hakkında hazırlanan ve gâyet ayrıntılı bilgiler veren bu raporun, Osmanlı Hükümeti'ne telgrafla bildirildiği anlaşılmaktadır. 7 Eylül 1879 tarihli telgrafta, Adapazarı ve civarında cinayet, hırsızlık, darp gibi suçların işlendiği ifade edilmiş, bu suçların genellikle Çerkezler tarafından işlendiği belirtilmiştir. Bu işi yapanların bilindiği halde, gerekli önlemlerin alınmaması ise eleştirilmiştir. Bölgedeki asayişsizliğin temel nedeninin bu Çerkezler olduğunu vurgulayan Lefton Orlo, suça karışan Çerkezlerin tutuklansalar bile bir sebep uydurularak salıverildiğini ifade etmiştir.

İngiltere konsolos vekili, hem Müslüman hem de Hristiyan ahâlinin Çerkezlerden çok şikâyetçi olduğunu, ahâlden bu konularla ilgili şikâyet arzuhalleri aldığını ifade etmiştir. Çerkezlerin çeşitli ev ve caddelerde hırsızlık olaylarına karıştıkları, ahâlinin arazilerine musallat olup hayvanlarını çaldıkları anlaşılmaktadır. İngiliz konsolos vekili gönderdiği telgrafta, adı verilmeyen bir Ermeni'ye ait hayvanların ve ona ait elbiselerin 1 ay önce Çerkezler tarafından çalındığından bahsetmiştir. Bu Ermeni'nin 7.000 kuruşunun gasp edilmesi nedeniyle kendisinden yardım istediğini de ifade etmiştir. Lefton Orlo, 15 gün sonra aynı Ermeni'nin benzer şikâyetlerde bulunduğunu da bildirmiştir. Bahsedilen Ermeninin iddiasına göre, yük taşıyan at arabası çalınmış ve kendisiyle beraber 3 kişinin eşyaları Çerkezler tarafından gasp edilmiştir. Hatta mezkûr Ermeni'nin evine giren Çerkezlerin, evdeki bütün eşyaları da gasp ettikleri ifade edilmiştir.

Adapazarı'nda meydana gelen bu olayın Çerkezler tarafından yapıldığı tespit edilmesine rağmen, bu kişiler hakkında bir işlem yapılmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik iddiaya göre, Çerkezler sadece soygunculuk yapmamıştır. Malını gasp ettikleri bu şahısın eşini de öldürmüşlerdir. Bahsedilen bu kişinin kardeşinin de yine bu Çerkezler tarafından iki ay önce öldürüldüğü hatırlatılmıştır. Yakın bir zaman önce 7 Çerkezin 22 kişilik bir topluluğa saldırdığı, bu kişileri dövdüğü, ancak suçları mahkemede tespit edildiği halde, suçlular hakkında bir işlem yapılmadığı ifade edilmiştir. Cevizli olarak anılan bölgedeki halkın kendi tarla ve arazilerinin Çerkezler tarafından gasp edilmesi sebebiyle ziraat yapamadıkları, bu nedenle vergilerini ödeyemedikleri de anlaşılmaktadır. Yeniköy'ün de bu halde olduğu, Şeyhler köyünde ise 3.000 dönüm arazinin işgal edilmesi nedeniyle zirai faaliyetlerin yapılamadığı bildirilmiştir.

Bununla beraber, Lefton Orlo'nun yaptığı çalışmalarda pek iyi niyetli olmadığı görülmektedir. 1880 yılına ait bir belgeden, İngiliz seyyar konsolosu sıfatıyla görev yapan Mösyö Macor Lefton Orlo'nun Adapazarı'nda bazı köylere giderek yanına yandaşlar topladığı anlaşılmaktadır. Bu şahıs, gittiği yerlerde etkili çalışmalar yaparak Müslüman halkla gayrimüslimleri birbirlerine karşı harekete geçirmeye çalışmıştır. Durumdan rahatsız olan bazı bilinçli vatandaşların yetkililere durumu ihbar etmesiyle gerekli önlemler alınmış ve sükûnet sağlanmıştır. Ancak, Lefton Orlo'nun faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine konuyu tekrar takibe alan Osmanlı Hükümeti, uygunsuz davranışlar sergileyen Lefton Orlo'nun durumunun incelenmesini istemiştir. Yetkililer, Adapazarı'nda İngiliz tebaasından yalnızca bir kişi olmasına rağmen seyyar konsolosun bölgeyle bu kadar ilgilenmesine bir anlam verememiş, hareketlerini gizlice izlemişlerdir.⁴⁵⁶

Öyle anlaşılıyor ki, Lefton Orlo bölgede büyük bir eylem hazırlığı içindedir. Yaptığı çalışmalarla bu eylemin altyapısını oluşturmaya çalışmış, gayrimüslimleri yavaş yavaş örgütlemek istemiştir. Nitekim Osmanlı Hükümeti de bu şahısın eylemlerine bir anlam verememiş, Lefton Orlo'nun davranışlarını şüpheli bulmuştur. Sonuç olarak, bu şahısın halkı nümâyîşe teşvik ettiği ve özellikle Ermeniler ile Çerkezler arasındaki sorunları derinleştirmeye çalıştığı açıktır.

⁴⁵⁶ BOA, İ.HR, 335/21565.

Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Temmuz 1880 tarihli yazı da Lefton Orlo'nun bölgedeki faaliyetlerinin ulaştığı boyutları göstermesi bakımından önemlidir. Lefton Orlo, Adapazarı'nın köylerini dolaşarak buralarda ikâmet eden birtakım şahısları etrafına toplamış ve onların kafasını karıştıran sorular sormuştur. Lefton Orlo kadim ahâliye; "*Çerkezlerden emniyette olunur mu?, bölgede cemaati muhafaza edecek karakolhane gibi yerler var mı?, sizden asker istenirse verir misiniz?*" gibi ilginç sorular yöneltmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, İngiliz konsolos vekili yönelttiği sorularla kadim ahâliyi etkilemeye çalışmıştır. Bu nedenle Adapazarı Kaymakamlığı ve İzmit Mutasarrıflığı tarafından mezkûr şahısın hareketlerinin yakından takip edildiği, bu hususta gerekli tedbirlerin alındığı görülmektedir.⁴⁵⁷

1 Mart 1889 tarihli belgede ise İstanbul'dan kalkan Ankara treniyle Demiryolu Direktörü Mösyö Jandar ile işletme direktörü Mösyö Hakink'in yolculuk ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Yapılan açıklamada; bu kişilerin sabah kalkan Ankara treniyle Derince'ye gittikleri, ancak akşam tekrar dönüş yapacakları belirtilmiştir.⁴⁵⁸ Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti yabancı vatandaşların hareketlerini takip etmeyi ihmal etmemiştir. Esâsen İstanbul'da görevli olan bu yabancıların ne maksatla Derince'ye gittikleri takip edilmiş, dönüş biletleri dahi kontrol edilerek ilgili makamlara haber verilmiştir. The Times gazetesinin 18 Temmuz 1890 tarihli yayını da verdiği bilgiler bakımından dikkat çekicidir. Gazeteye yansıyan habere göre, Adapazarı yakınlarında ikâmet eden ve Alman-Asya demiryolu şirketinde bir yetkili olan Herr Gerson haydutlar tarafından dağlara kaçırılmıştır.⁴⁵⁹ Bu haber, Adapazarı'ndaki yabancıların karşılaştığı sorunları göstermesi bakımından önemlidir.

İngiltere Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin de Adapazarı ve çevresindeki zararlı faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. İzmit Kumandanı'na gönderilen 29 Aralık 1895 tarihli yazıda, İngiliz Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin bir neden olmaksızın İzmit, Bahçecik ve Adapazarı'nda dolaşmasının normal olmadığı, bu kişinin başka hesaplar peşinde olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle Mösyö Şili'nin gizlice takip edildiği görülmektedir. Mösyö Şili'nin kimlerle ne maksatla görüştüğü araştırılmış, muhtemel olayların önüne geçilmiştir.

⁴⁵⁷ BOA, HR.TH, 35/75, 1-3.

⁴⁵⁸ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB], 22/32.

⁴⁵⁹ The Times, "Turkey" (18 July 1890), 5.

Mösyö Şili'nin yanında bulunan bir Karadağ'lı ile Cuma günü akşam saatinde İstanbul'dan İzmit'e gittiği anlaşılmaktadır. Mösyö Şili, oradan hemen Bahçecik'e geçmiş, Bahçecik'te bir gece kaldıktan sonra trenle Adapazarı'na gitmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin gizlice takip ettirdiği Mösyö Şili'nin bu yerlerde niçin dolaştığı ve kimlerle hangi konuları görüştüğü tek tek tespit edilmiştir. Yapılan tetkikler neticesinde, Mösyö Şili'nin Ermeni ve Müslümanlar arasında kargaşa çıkartmaya çalıştığı anlaşılmıştır. Çerkezler başta olmak üzere, Abaza, Gürcü, Laz, Boşnak gibi Müslüman milletler, Ermenilere karşı harekete geçirilmek istenmiştir. Bu milletler arasında bir olay çıktığı takdirde, bunun Avrupa nezdinde büyük yaptırımlara neden olacağı açıktır. Bu gerçeği çok iyi bilen Osmanlı Hükümeti, bu konuda üst düzey tedbirlerin alınmasını yerel idarecilerden talep etmiştir.

Bu dönemde gayrimüslim halk ile Müslümanlar üzerinde etkili çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Misyonerler sadece Ermenileri değil, Müslüman halkı dahi etkilemişlerdir. Bilindiği gibi, Müslüman ahâli ile Ermeniler arasında bu yıllarda büyük fikir ayrılıkları mevcuttu. Mösyö Şili'nin bu durumu çok iyi kullandığı söylenebilir. Mösyö Şili, bir yandan Ermenileri bağımsızlıkları için yönlendirirken, diğer taraftan ise Müslüman halkı etkilemiştir. Mösyö Şili, özellikle Çerkezler üzerinde etkin çalışmalar yapmıştır. Çerkez muhacirleri Ermenilerin üzerine çekerek olay çıkarmaya gayret eden Mösyö Şili, bu sayede Avrupa kamuoyunun dikkatini bölgeye çekmeye çalışmıştır.

Bu dönemde misyonerler Osmanlı topraklarında rahatça gezmekte, halk üzerinde etkili çalışmalar yapmaktadır. Osmanlı Hükümeti, Mösyö Şili'nin yapmış olduğu çalışmalardan haberdar olsa da Ermeni olaylarının önüne geçememiştir. Ancak, konudan haberdar olunması en azından olayların büyük boyutlara ulaşmasını engellemiştir.⁴⁶⁰ Öyle anlaşılıyor ki, Mösyö Şili'nin Müslüman ahâli ile Ermeniler üzerinde yaptığı çalışmalar Osmanlı Hükümeti'ni zor durumda bırakmıştır.

İngiliz Konsoloshanesi tercümanı Mösyö Grifo'nun da bölgedeki gayrimüslimlerle görüştüğü anlaşılmaktadır. Mösyö Grifo'nun gayrimüslim halk ile görüşmesinden endişe edilmiş, bu nedenle bu şahısın hareketleri gizlice takip edilmiştir. Bu şahısın yakından izlendiği İzmit Livası Kolağası Ragıp'ın İstanbul'a gönderdiği 11 Temmuz 1897 tarihli

⁴⁶⁰ BOA, Y.PRK.ASK, 109/53, 1-4-5-8.

telgraftan anlaşılmaktadır. Ragıp Bey, Mösyö Grifo ve sekreterinin trenle İstanbul'dan Adapazarı istikâmetine gittiklerini belirterek takibata devam edildiğini bildirilmiştir.⁴⁶¹ Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti şüpheli davranışlar sergileyen Mösyö Grifo'yu yakından takip etmiştir. Bu bağlamda, Adapazarı ve çevresindeki misyonerlere karşı Osmanlı Hükümeti'nin mümkün olduğunca önlem almaya çalıştığı söylenebilir. Yabancı görevlilerin hareketleri yakından takip edilmiş, olası eylemlerine karşı teyakkuzda beklenmiştir.

Adapazarı ve çevresi ile ilgilenen İngiltere Sefareti tercümanlarından biri de Nikola Baykoviç'tir. 28 Ocak 1900 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Baykoviç Adapazarı ve çevresinde bir dizi ziyaretlerde de bulunmuştur. Bir müddet Adapazarı'nda kalan Baykoviç'in tekrar görev yeri olan İstanbul'a döndüğü ve İngiliz Sefareti'ne gitmek için İdare-i mahsusa vapuruna geçtiği ihbar edilmiştir. Bu belgeden, Baykoviç'in adım adım takip edildiği ve eylemleri hakkında İstanbul'a bilgi verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁶²

Bazı yabancı rahiplerin de misyonerlik faaliyetleri amacıyla Adapazarı ve çevresine geldikleri anlaşılmaktadır. Bu misyonerler, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerlere ziyaretlerde bulunmuş ve onları etkilemişlerdir. Ancak, Osmanlı Devleti İzmit ve Adapazarı'ndaki bu rahipleri yakından izlemiş ve gerekli önlemleri almıştır. Venedik Manastırı Katolik rahiplerinden Hazkiyan, Arman ve Horen'in İzmit'e bağlı Bahçecik'e gittikleri, ayrıca Adapazarı'na bağlı Ermeni karyelerini dolaştıkları bildirilmiştir. Bu rahiplerin yanında birçok zararlı kitap ve evrakların bulunduğu İzmit Mutasarrıflığı'ndan Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 9 Ağustos 1900 tarihli yazıda ifade edilmiştir. Yapılan istihbarat çalışmalarıyla mezkûr rahiplerin bölgedeki Ermeni komitecilerle işbirliği içinde oldukları, birkaç yabancı lisanı konuştukları ve Avrupa'daki Ermenilerle bölgedeki Ermenilerin münasebet kurmasını sağladıkları anlaşılmıştır.⁴⁶³

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresindeki yabancı ülke temsilcileri çok etkili çalışmalar yapmışlardır. İngiltere Sefareti'nde seyyar konsolos sıfatıyla görev yapan

⁴⁶¹ BOA, Y.PRK.ASK, 128/148.

⁴⁶² BOA, Y.PRK.ZB, 24/57.

⁴⁶³ BOA, DH.MKT, 2386/100.

Mösyö Macor Lefton Orlo ve İngiltere Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin, Adapazarı'ndaki faaliyetlerde ön planda oldukları anlaşılmaktadır. Bahsedilen İngiliz temsilcileri Adapazarı'na sıklıkla gelmiş, Çerkez ve Ermeniler üzerinde yoğun mesai harcamışlardır. Bununla beraber, yurt dışından gelen bazı papazların da Adapazarı ve çevresinde zararlı faaliyetlerde buldukları açıktır. Nitekim bu papazların Ermenilerin yaşadığı köyleri ziyaret ettikleri, bu köylerde zararlı telkinlerde buldukları görülmektedir.

4.3.3. Yabancı Ülke Vatandaşları İle Yaşanan Sorunlar

Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülke vatandaşları iki sınıfta değerlendirilebilir. Gezi veya iş amacıyla gelen ve belli bir süre sonra ülkelerine dönen yabancılar ilk grubu oluşturmaktadır. Yabancıların çoğunluğunu oluşturan bu grup, turist grubu olarak da nitelendirilebilir. Diğer grup ise yerleştikleri Osmanlı topraklarında uzun yıllar ikâmet eden ve tıpkı bir Osmanlı vatandaşı gibi yaşayan yabancılardır. Bu gruba giren yabancı ülke vatandaşlarının sayısı, özellikle misyonerlik çalışmalarının büyük ivme kazandığı 19. yüzyılın ortalarından sonra hızlı bir artış göstermiştir.

İstanbul'un hemen yanı başında olan Adapazarı, stratejik konumu ve gayrimüslim nüfusunun fazlalığı nedeniyle yabancı ülke vatandaşlarının dikkatini çekmiştir. Özellikle misyonerlerin ilgisini çeken bu bölgede, 1850'li yıllardan sonra büyük bir hareketlilik yaşandığı görülmektedir. Bu ilginin Osmanlı tebaası gayrimüslimler tarafından da karşılıksız bırakılmadığı açıktır. Bölgedeki tüm yabancıların misyoner olduğunu düşünmek ise hatalı bir yaklaşım olacaktır. Adapazarı'nın sunmuş olduğu ekonomik imkânlardan istifade etmek isteyen bazı Avrupalı tüccarların da bu bölgeye yerleştiği bilinmektedir. Ancak, bu bölgede ikâmet eden yabancıların büyük bir kısmının misyonerlik faaliyetleri içinde olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.

Adapazarı ve çevresindeki misyonerlik faaliyetlerinin çoğunlukla eğitim adı altında yapıldığı açıktır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a gönderilen 24 Ekim 1895 tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre, Adapazarı Amerikan Mektebi'nde görev yapan bazı bayan öğretmenler de bu çalışmalarda etkin rol oynamaktadır. Bu öğretmenlerin sadece Adapazarı kaza merkezinde değil, nahiyelerde de bazı faaliyetler gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak, bahsedilen okulun yöneticisi olan Doktor Kovalciyan'ın

iddiasına göre, bu öğretmenler Hendek'te buldukları esnada bir saldırıya maruz kalmışlardır. Bu iddia üzerine Amerika Sefareti konuya müdâhil olmuş ve Osmanlı Devleti'nden Hendek'teki Amerikalı kadınların korunması talep edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde ise Hendek'te karışıklık olduğuna dair haberlerin asılsız olduğu tespit edilmiştir. Bölgede asayişin berkemal olduğu, Hendek'te herhengi bir karışıklığın olmadığı belirtilmiştir.⁴⁶⁴

Adapazarı ve çevresinde kültürel faaliyetler adı altında da misyonerlik çalışmalarının yapıldığı tespit edilmektedir. Bu nedenle, Fransız tebaasından Döklü Antuan'ın Adapazarı'nda yönettiği tiyatronun dahi kapatıldığı anlaşılmaktadır. Antuan isimli kişi İzmit Mutasarrıflığı'na sunduğu 5 Ekim 1909 tarihli arzuhalde, tiyatronun hangi gerekçeyle kapatıldığını merak ettiğini belirtmiştir. Antuan'a göre, tiyatrosunun çalışması için hiçbir neden bulunmamaktadır. Bu şikâyet üzerine, Osmanlı Hükümeti tiyatronun hangi gerekçeyle kapatıldığı konusunda bir tahkikat yapılmasını istemiştir. Bu konuda oldukça kapsamlı bir tahkikat ve muhaberat yapıldığı görülmektedir. Yapılan tahkikat neticesinde, bu tiyatronun oyunlarında yerel yönetimce bazı sakıncalar görüldüğü anlaşılmıştır. Bu nedenle, Adapazarı Meclisi'nin talebi ve İzmit Mutasarrıflığı'nın kararıyla tiyatro kapatılmıştır.

Antuan'ın şikâyetinin gerçeği yansıtmadığı, bu tiyatrodaki zararlı oyunlar sergilendiği düşünülmektedir. Bu dönemde, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları üzerinde yönlendirmelerin yapıldığı bilinmektedir. Adapazarı'ndaki gayrimüslimlerin bu oyunlardan olumsuz etkileneceği düşüncesiyle tiyatronun kapatıldığı ortadadır. Yoksa, kültürel faaliyetlerin nedensiz olarak yasaklanması Osmanlı devlet geleneğine aykırı bir durumdur. Antuan, istediği sonucu alamayınca konuyu Fransa Sefareti'ne taşımayı da ihmal etmemiştir. Fransa Sefareti'ne bu konudaki şikâyetini bildirmiş, kendisine yardım edilmesi talebinde bulunmuştur.⁴⁶⁵ Döklü Antuan, sanatsal faaliyetlerine engel olunması nedeniyle zarara uğradığını da beyan etmiştir. Bu zararın Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanması gerektiğini belirten Antuan, bir miktar tazminat talebinde dahi bulunmuştur.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM, 655/12, 3.

⁴⁶⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi Belgeleri [DH.MUİ], 18/53, 1-2-3.

⁴⁶⁶ BOA, DH.MUİ, 41-1/58, 1.

Bölgede sorun yaşayan yabancılardan biri de Madam Hamerşid isimli şahıstır. Avusturya Macaristan tebaasından olduğu anlaşılan Hamerşid, Adapazarı dâhilinde at cambazlığı gösterileri düzenlemiştir. Ancak, gösteri biletlerinin üzerinde 20 paralık Hicaz pulu olması gerektiği halde, bu pulun yapıştırılmadan bilet satışının yapıldığı iddia edilmektedir. Adapazarı Kaymakamlığı'nca giriş biletlerine pul yapıştırılması istenildiği halde, bu uyarı Hamerşid tarafından ciddiye alınmamıştır. Avusturya Macaristan'ın İstanbul Sefareti'nden Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen yazıda ise Hicaz pulunun yapıştırılmasının yabancı sefareterce kabul edilmediği hatırlatılmıştır. Madam Hamerşid'in sadece Adapazarı'nda değil, diğer yerlerde düzenlediği gösterilerde de biletlerin üzerine pul olmadığı ifade edilmiştir.

Yapılan istişarelerde, ihtilaf konusunun ecnebilerle yapılan ticaret anlaşmalarında yazılı olmadığı, böyle bir sorunun şimdiye kadar hiç görülmediği, Hamerşid'in bu konuda haklı olduğu bildirilmiştir. Bu nedenle İstanbul'dan Adapazarı Kaymakamlığı'na bu konu hakkında bir telgraf çekilmiştir. Çekilen telgrafta Adapazarı idari makamlarınca yapılan talebin hukuksuz olduğu, müşterilere kesilen biletler üzerinde pul olmasına gerek olmadığı ifade edilmiştir.⁴⁶⁷

1881-1893 nüfus sayımına göre, Adapazarı'nda 27 kadın ve 40 erkek olmak üzere 67 yabancı ülke vatandaşı ikâmet etmektedir. Buna karşılık, Adapazarı'nda Osmanlı tebaası olarak 13.225 gayrimüslim yaşamaktadır.⁴⁶⁸ Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Adapazarı'ndaki yabancı ülke vatandaşlarının oranı, gayrimüslimlerin ancak %0,50'sini oluşturmaktadır.

Yabancı ülke vatandaşlarının, çok az nüfusa sahip olmalarına rağmen, gayrimüslimler üzerinde etkili oldukları söylenebilir. Sayıları az da olsa etki alanları büyük olan bu kişiler, bölgedeki gayrimüslimlere nüfuz etmiş ve onları her yönden etkilemeyi başarmışlardır. Yabancı ülke vatandaşlarının büyük bir kısmını ise misyonerlik faaliyetleri için bölgeye gelen yabancılar oluşturmuşlardır. Bu misyonerlerin etkili konuşma yapma yeteneğine sahip ve donanımlı görevliler oldukları açıktır. Misyoner okullarındaki öğretmenlerin de eğitim adıyla yapılan çalışmalar içinde yer aldıkları

⁴⁶⁷ BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası [HR.HMŞ.İŞO], 193/41.

⁴⁶⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 168-169.

görülmektedir. Bununla beraber, bölgede ikâmet eden yabancıların bir kısmını tüccarlar, bir kısmını da mal sahibi zengin yabancılar oluşturmuşlardır.

4.3.3.1. Alman Vatandaşı Madam Merkale İle Yaşanan Arazi Sorunu

Adapazarı ve çevresindeki yabancı ülke vatandaşlarından biri de Madam İyda Merkale⁴⁶⁹ adında bir Alman vatandaşıdır. Merkale'nin iddiasına göre, babasından kendisine miras kalan araziler üzerinde muhacirler iskân edilmiştir. Merkale'nin hak iddia ettiği arazi ise Sapanca Gölü yakınlarında bulunan ve Akgürgen Çiftliği olarak anılan bölgedir. Merkale, vefat etmiş olan babası Mösyö Etyen Pizani'nin uzun yıllar baş tercüman olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet ettiğini ifade etmiştir. Bahsedilen çiftliğin de babasının hizmetlerine bir hediye olarak Sultan Abdülmecid tarafından ihsan buyrulduğunu belirtmiştir. Babasının vefatından sonra arazinin tamamen kendi mülkiyetine geçtiğini vurgulayan Merkale, muhacirlerin bu arazilere yerleştirilmesi nedeniyle bir arzuhal kaleme almıştır.

Almanya Sefareti üzerinden havale edilen 28 Temmuz 1906 tarihli bu arzuhal üzerine,⁴⁷⁰ Akgürgen bölgesinde kapsamlı bir araştırmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu üyelerinden Vahid Bey tarafından yaptığı incelemeler neticesinde, Kocaeli Sancağı dâhilinde Akgürgen Çiftliği adında bir çiftliğin olmadığı vurgulanmıştır. Vahid Bey, sadece bir mevki adı olan Akgürgen bölgesinin Mösyö Pizani'ye ihsan buyrulduğuna dair resmi bir belgenin de olmadığını bildirmiştir. Bununla beraber, Madam Merkale'nin annesi Alinko adına yazılmış bazı belgeler bulunmuştur. Bu belgelere göre, 2.683 dönümü kuru ve 254 dönümü de tarla olan geniş bir arazi Alinko'ya ait gözükmektedir. Ancak, yıllardır metrûk bir halde bulunan bu arazilerin yetkililerce sahihsiz zannedildiği açıktır. Bu nedenle bu araziler üzerinde iki köy kurulmuş, bu köylere de muhacirler yerleştirilmiştir.⁴⁷¹

Mezkûr arazilere 1887-1888 yıllarında Çerkez muhacirlerin yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Konunun aydınlatılabilmesi için İzmit Defter-i Hakani memuru Hakkı Bey ile Madam Merkale'nin adı verilmeyen vekili Akgürgen bölgesine giderek

⁴⁶⁹ Arşiv belgelerinde "Merkale", "Merakle", "Meraklen", "Merkalen" gibi isimlerle anılan bu şahıs, çalışmamızda "Merkale" olarak ele alınmıştır.

⁴⁷⁰ BOA, BEO, 2882/216090, 2.

⁴⁷¹ BOA, BEO, 3110/233203, 2.

incelemelerde bulunmuşlardır. Edinilen bilgiler, Vahid Bey'in sunmuş olduğu raporu teyid eder niteliktedir. Bununla beraber, bazı ek bilgilere de ulaşılmıştır. Belgeye göre, sahihsiz zannedilen Akgürgen'deki arazilerin sahibi Merkale'nin annesi Alinko'dur. Alinko'nun bu arazileri 1882 tarihinde Miralay Hasan Bey'den satın aldığı ve 30.000 kuruş bedel ödediği ifade edilmektedir.⁴⁷²

Görüldüğü gibi, ortada büyük bir karışıklık mevcuttur. Merkale, bu arazilerin Sultan Abdülmecid tarafından babasına verildiğini iddia ederken, yapılan araştırmalar bu arazilerin 1882'de Merkale'nin annesi Alinko tarafından satın alındığını göstermektedir. Her iki durum da Madam Merkale'nin bu araziler üzerinde hakkı olduğunu göstermektedir. Bu soruna bir son vermek isteyen Sadaret Makamı ise bir miktar tazminat ödeyerek Merkale'yi davasından vazgeçirmeye çalışmıştır.⁴⁷³

Almanya Sefareti'nin ise Akgürgen'deki araziler için verilecek meblağı az bulduğu ve 6.000 liralık tazminat talep ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴ Sadaret Makamına sunulan arzuhalde, Madam Markale'nin hakkının gasp edildiği ve maddi sıkıntılara düştüğü belirtilmiştir. Merkale'nin iyi niyetli bir şekilde ilk etapta istediği 16.000 lirayı 12.000 liraya indirdiği, Almanya Sefareti'nin arabuluculuğu ile 6.000 liraya dahi râzı olduğu hatırlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin 3.500 lira gibi hakkaniyetli olmayan bir meblağı uygun görmesiyle meselenin içinden çıkılmaz bir hal aldığı beyan edilmiştir. Madam Merkale'nin rızası olmadan cebren bu meblağı kabul etmeye zorlanmasının ise yanlış olduğu vurgulanmıştır.⁴⁷⁵

Osmanlı Hükümeti ise Merkale'nin vekili tarafından ibraz olunan harita ve senetleri de dikkate alarak bir açıklama yapmıştır. Yapılan açıklamada, Akgürgen arazisinde ziraat yapılan ve yapılamayan yerlerin mevkisine göre farklı değerinin olduğu vurgulanmıştır. Bölgedeki arazilerin dönüm değerinin 30 kuruş ile 200 kuruş arasında değiştiği belirtilmiştir.⁴⁷⁶ Yapılan bu hesaba göre, arazinin toplam değerinin 131.290 kuruş olduğu beyan edilmiştir. Almanya Sefareti ise Vahid Bey tarafından sunulan raporun gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Almanya Sefareti'ne göre, İzmit Sancağı'nın en

⁴⁷² BOA, BEO, 3213/240930, 1.

⁴⁷³ BOA, BEO, 3110/233203, 2-3.

⁴⁷⁴ BOA, MV, 133/23.

⁴⁷⁵ BOA, BEO, 3744/280743, 3.

⁴⁷⁶ BOA, MV, 135/18.

verimli yeri olan bu bölgedeki koruların bir dönümü 5, tarlaların ise 7 liraya kadar satılabilmektedir. Almanya Sefareti, Merkale'nin arazi için istediği 12.000 liranın yarısından zaten ferâgat ettiğini, yeni bir indirim râzı olamayacaklarını bildirmiştir.

Bunun üzerine konu Meclis-i Vükelâ'da tekrar görüşülmüş, ancak Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki tavrı değişmemiştir. Osmanlı Hükümeti'nin arazi için 3.000 liralık tazminatı uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber, uzun zamandır sürüncemede kalan bu konunun sulh ile neticeye bağlanması için tazminata 500 liralık bir ilave yapmaktan da çekinilmemiştir. Osmanlı Hükümeti'nin tazminat olarak Madam Merkale'ye 3.500 lira ödemeyi kabul ve taahhüt ettiği görülmektedir.

Merkale de babasından miras kalan arazinin kendisine geri iade edilmesini, bu mümkün değilse en azından hakettiği tazminatın kendisine ödenmesini rica etmiştir. Yetkili mercilerin uzun yıllardır çekmiş olduğu sıkıntıyı dikkate almadan 3.500 lira gibi düşük bir meblağ teklif ettiklerini, bu meblağın arazinin imarı için bu zamana kadar harcadıkları masrafı dahi karşılamadığını belirtmiştir. Merkale, arazinin haksız bir şekilde elinden alınmasının veya değerinden az bir tazminat ödenmesinin Osmanlı Devleti'nin âdil yönetim anlayışına uygun olmayacağını da ifade etmiştir.⁴⁷⁷

Merkale'nin vekili tarafından ibraz olunan harita ve senetler 2.937 dönümlük arazinin Mösyö Pizani'nin eşi ve Merkale'nin annesi Alinko'ya ait olduğunu göstermektedir.⁴⁷⁸ Ancak, Osmanlı tebaası olan Alinko'nun hayatta olup olmadığına dair net bir bilgi de yoktur. Alinko'nun vefat ettiği ve Merkale'nin onun mirasçısı olduğu kabul edilse dahi, Merkale'nin yabancı uyruklu olması nedeniyle araziye varis olamayacağı bildirilmiştir.⁴⁷⁹ Bu durumda arazinin kanunen devlete kalacağı hatırlatılmıştır. Ayrıca, uzun yıllar metrûk kalan bu araziye birçok muhacir de yerleştirilmiştir. Bu muhacirlerin buradan çıkarılarak başka bir bölgeye sevk edilmeleri ise uygun görülmemiştir. Ancak, Merkale'ye mahkeme yolunun açık olduğu ve hakkını burada arayabileceği hatırlatılmıştır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ BOA, BEO, 3754/281476, 1-2.

⁴⁷⁸ BOA, BEO, 3213/240930, 1.

⁴⁷⁹ BOA, BEO, 4051/303798, 1.

⁴⁸⁰ BOA, BEO, 3830/287234, 1.

Merkale'nin ricalarına rağmen, Osmanlı Devleti'nin konuya bakışının değişmediği görülmektedir. Yapılan açıklamada, Meclis-i Vükelâ'da ödenecek tazminat konusunun iki defa müzâkere edildiği hatırlatılmıştır. İyi niyetli çalışmalara rağmen, Madam Merkale'ye ödenecek meblağ konusundaki ihtilafın bu sorunun çözümüne engel olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak, 3.500 liradan fazla ücret ödenemeyeceği Madam Merkale'ye kat'î bir şekilde beyan edilmiştir.

İncelenen belgelerden anlaşıldığına göre, 2.937 dönümlük Akgürgen Çiftliği arazisi Acısu, Uzuntarla, Maşukiye ve Tepetarla gibi köylerin hudutlarına da bir miktar girmektedir. 1887-1888 yıllarında sahipsiz zannedilen bu bölgeye de birçok muhacir iskân edilmiştir. Bu tarihten itibaren araziye yerleşen muhacirlerin bölgeyi benimsediği, bu toprakları kendilerine yurt edindikleri anlaşılmaktadır. Bölgeye seneler önce yerleştirilen muhacirlerin bu bölgeden çıkarılması da pek mümkün görünmemektedir. Muhacirlerin başka bir bölgeye sevk edilmesi ise zahmetli ve masraflı bir süreçtir. Osmanlı Devleti sorunu çözmek için çeşitli yollara başvurursa da muhacirleri buradan başka bir bölgeye göndermeyi asla düşünmemiştir.

Osmanlı Devleti, konunun sulh ile çözümü için yoğun gayret göstermiş, Merkale ve Alinko'nun gerçekten Mösyö Pizani'nin ailesine mensup olup olmadıklarını dahi araştırmıştır. Konuyu aydınlatmak için sadece Almanya Sefareti ile değil, İngiltere Sefareti ile de yazışmalar yapılmıştır. İngiltere Sefareti'nden gelen cevabi yazıyla Madam Alinko'nun Luke Timoni'nin kızı ve İngiltere İstanbul eski baş tercümanı Mösyö Etyen Pizani'nin eşi olduğunu doğrulanmıştır. Mösyö Etyen Pizani'nin vefat ettiğini bildiren İngiltere Sefareti, Merkale'nin Mösyö Etyen Pizani'nin kızı olduğunu da tasdik etmiştir.

Madam Merkale'nin annesi Alinko'nun hiçbir zaman Osmanlı vatandaşlığına geçmediği, mezkûr arazinin tapu belgelerinin tanzim tarihi olan 1881-1882 yıllarında bile Alinko'nun Osmanlı Devleti'nin taabiyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Almanya Sefareti ile yapılan yazışmalar da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Yazışmalardan Madam Merkale'nin bir Osmanlı vatandaşı olmadığı, evlenene kadar İngiliz, evlendikten sonra ise Alman uyruklu eşi nedeniyle Alman vatandaşı olduğu bildirilmiştir. Madam

Merkale'nin eşi 1873 yılında vefat etse de Merkale'nin Alman vatandaşlığı devam etmiştir.⁴⁸¹

Görüldüğü gibi, Akgürgen Çitliği olarak anılan geniş arazi Madam Merkale'nin annesi Alinko'ya ait gözükmektedir. Bununla beraber, Alinko'nun hayatta olup olmadığı dair net bir bilginin olmaması, Merkale'nin hukuken mirasçı olduğuna kesinlik kazandıramamıştır. Ayrıca, Madam Merkale'nin annesi Alinko'nun Osmanlı vatandaşı olup olmadığı konusunda da ihtilaf bulunmaktadır. Bazı arşiv belgelerinde Alinko'nun Osmanlı vatandaşı olduğundan bahsedilirken, başka bir belgede İngiliz vatandaşı olduğu iddia edilmektedir. Bu durum bazı sorunlara neden olsa da Osmanlı Devleti sonuç itibarıyla Alinko adına kayıtlı tapu belgelerinin olduğunu kabul etmiştir. Ancak, Madam Merkale'nin Osmanlı vatandaşı olmadığı konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Almanya ve İngiltere Sefareti ile yapılan yazışmalarla Merkale'nin Alman vatandaşı olduğu kesin olarak belgelenmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı vatandaşı olmayan Merkale'nin verasete haiz olamayacağı Osmanlı Hükümeti tarafından açıkça bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Almanya Sefareti ile yaptığı yazışmalarda, Merkale'nin Osmanlı tebaası olmaması nedeniyle mülkiyet hakkının olmadığı defalarca dile getirilmiştir. Bir Alman vatandaşı olan müştekinin kanunlar gereği bu hakkının olamayacağını belirten Osmanlı Hükümeti, arazinin kanunen devlete kalacağını hatırlatmıştır. Ancak, uzlaşıldığı takdirde 3.500 liralık bir meblağ ödemeye de râzı olunacağı beyan edilmiştir. Osmanlı Hükümeti, Madam Merkale'nin kanunen miras hakkı olmadığını vurgulamasına rağmen, yine de kendisine makul bir tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Bu durum, aslında devletin kendi içinde de bir çelişki yaşadığını göstermektedir.

Madam Merkale, ilk yıllarda kendisinin olduğunu iddia ettiği Akgürgen arazisini geri almak için çok mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki katı tutumunu gören Merkale, bu isteğinden zamanla vazgeçerek tazminat alma yoluna gitmiştir. Yıllar önce iskân edilen muhacirleri bölgeden çıkararak araziyi geri almanın imkânsız olduğunu idrak eden Merkale, alabileceği en yüksek tazminatı almanın peşine düşmüştür. Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti de Madam Merkale'nin yaşadığı

⁴⁸¹ BOA, BEO, 4071/305321, 6.

mağduriyete kayıtsız kalmak istememiştir. Merkale'nin kanunen mirasçı olmadığı açık olsa da bu arazilerin annesi Alinko adına kayıtlı olduğu da bir hakikattir. Bu durumda Alinko'nun kızı Merkale'yi bütünüyle yok saymak âdil ve hukuka uygun olmayacaktır. Osmanlı Devleti Merkale'ye bir miktar tazminat ödeyerek iyi niyetini göstermeye çalışmış, ancak bu çabalarına bir karşılık bulamamıştır.

Sonuç olarak, Akgürgen'deki arazi meselesinin ödenecek tazminat konusundaki anlaşmazlık nedeniyle çözülemediği anlaşılmaktadır. Uzun süre sürüncemede kalan bu sorun, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı problemlerin bir nevi minyatürü hüviyetindedir. Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu tip arazi sorunlarıyla çok sık karşılaşmıştır. Muhacirlerin yoğun olarak iskân edildikleri Adapazarı ve çevresinde, sahipli arazilere yerleştirilen birçok muhacirin olduğu bilinmektedir. Sapanca Gölü'nün yakınlarında bulunan Akgürgen Çitliği de bu örneklerden biridir. 1909 yılına gelindiğinde bile bu meselenin henüz çözülemediği, tazminat konusundaki müzâkerelerin devam ettiği anlaşılmaktadır.

4.3.3.2. Fransız Vatandaşı Mösyö Emil Bodvin İle Yaşanan Arazi Sorunu

Adapazarı'nda sorun yaşanan yabancı ülke vatandaşlarından biri de Fransa tebaasından Mösyö Emil Bodvin⁴⁸² isimli bir şahıstır. Bodvin'in Adapazarı'nın Gökçeören⁴⁸³ bölgesindeki bataklıkların kurutulması işine talip olduğu ve 1894 yılında bu işin imtiyazını aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴ Ancak, bu konu bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bodvin tarafından kurutulan ve iskâna hazır hale gelen arazilerin bazı muhacir grupları tarafından işgal edildiği görülmektedir. Fransa Sefareti'nden Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen 14 Eylül 1895 tarihli yazıda, bu işgaller nedeniyle bölgede yaşanan sorunlarla ilgili önemli bilgiler verilmektedir.

Bahsedilen yazıda, Mösyö Bodvin'in bölgede toplam 40.000 dönümlük araziye kurduğu belirtilmiştir. Bu büyük arazi üzerinde zaman zaman hırsızlık ve talan hareketlerinin olduğu, Emil Bodvin'in bu konuda birçok kez İzmit Mutasarrıflığı ve

⁴⁸² Yabancı isimlerin telaffuz sorunuyla olsa gerek, Mösyö Emil Bodvin'in arşiv belgelerinde farklı şekillerde anıldığı görülmektedir. İncelenen belgelerde, "Bodvin", "Bodovi" ve "Bodovin" gibi isimlerle anılmakta olan bu şahıs, çalışmamızda "Bodvin" olarak ele alınmıştır.

⁴⁸³ Arşiv belgelerinde Gökçeören veya Gökçeviran olarak geçen bu bölge, çalışmamızda bir konu bütünlüğü sağlanabilmesi amacıyla "Gökçeören" olarak ele alınmıştır.

⁴⁸⁴ BOA, Y.A.RES, 108/87, 1-2.

Adapazarı Kaymakamlığı nezdinde şikâyet girişimlerinde bulunduğu hatırlatılmıştır. Muhacirlerin işgallerine karşı çeşitli tedbirler alındığı, hatta Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey'in vermiş olduğu ruhsatla çiftlik bekçilerinin silah taşımaya dahi başladığı bildirilmiştir. Ancak, bu önlemlerin bile pek işe yaramadığı ve muhacirlerin ağaçları kesmeye devam ettikleri beyan edilmiştir.

Vazifeli bekçilerden biri, görevi esnasında Salmanlı nahiyesi müdürü ve üç kişi tarafından darp edilmiş ve silahı elinden alınarak tutuklanmıştır. Ayrıca, Mösyö Bodvin'in imtiyazındaki arazilerin yetkilerini kötüye kullanan Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey tarafından varlıklı Bosna muhacirlerine satıldığı da iddia edilmiştir. İddiaya göre, arazileri satın alan bu muhacirlere emlak senetleri dahi verilmiştir. Emil Bodvin'e Gökçeören arazisinde vekalet eden bir Fransız'ın bu işgalcileri men etmeye çalışması nedeniyle tehditler aldığı, bu tehditler nedeniyle adı verilmeyen bu vekilin gece gündüz korunduğu belirtilmiştir. Fransa Sefareti, çiftlik bekçilerinin görevini layıkıyla yapabilmesi için İzmit Mutasarrıflığı ile Adapazarı Kaymakamlığı'nın uyarılmasını istemiştir. Gerekli tedbirler alınmadığı takdirde ise sözleşme uyarınca Osmanlı Hükümeti'nin büyük bir tazminat ödemeye mecbur kalacağı hatırlatılmıştır.⁴⁸⁵

Fransa Sefareti tarafından gönderilen ve tehdit kokan bu yazıya 14 Ekim 1895 tarihinde bir cevap verilmiştir. Osmanlı Hükümeti, Mösyö Emil Bodvin ile Gökçeören bölgesi için sözleşme imzalandığını kabul etmekle beraber, kendisinin bölgedeki tüm ağaçları kesmeye hakkının olmadığını ifade etmiştir. Bodvin'in imtiyaz sınırlarını aşarak muhacirlerin hukukuna tecavüz ettiği, buradaki ağaçları keserek ticari kazanç elde ettiği belirtilmiştir. Çiftlik bekçisinin ise sadece bir hafta kadar tutuklu kaldığı, suçsuz olduğunun anlaşılmasıyla serbest bırakıldığı ifade edilmiştir. Osmanlı Hükümeti, bazı muhacirlere tapu verildiğini ise yalanlamamıştır. Adapazarı'na iskân edilen Bosna muhacirlerine birtakım mesûliyetleri yerine getirmeleri şartıyla arazi verildiğini, ancak bu konunun tamamen devletin tasarrufu altında olduğu vurgulanmıştır.⁴⁸⁶ Görüldüğü gibi, Fransa Sefareti'nin iddialarına Osmanlı Devleti açık bir şekilde cevap vermiş, meselenin Mösyö Emil Bodvin'in iddia ettiğinden farklı olduğunu beyan etmiştir.

⁴⁸⁵ BOA, BEO, 681/51069, 1-2.

⁴⁸⁶ BOA, BEO, 692/51882, 1-2-3.

Emil Bodvin'in adamları ve muhacirler arasında bazı farklı sorunlar da baş göstermiştir. Fransa Sefareti'nin iddiasına göre, Bodvin'in çalışanlarına ait Karaboğaz mevkiindeki barakalar Boşnaklar tarafından yıkılmıştır. Hatta o civardaki ekili yerler talan edilmiş ve işçiler Boşnaklar tarafından ölümlerle tehdit edilmişlerdir. Fransa Sefareti, bu zararın Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, ölümlerle tehdit edilen bu mühendisler için ivedi bir şekilde tedbir alınmasını istemiştir.⁴⁸⁷ Dâhiliye Nazırı'nın imzasıyla kaleme alınan 5 Ağustos 1896 tarihli yazıdan ise ölümlerle tehdit edilen bu kişilere bir zarar gelmemesi için gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸ Emil Bodvin ve muhacirler arasındaki meselelerin etraflı bir şekilde araştırılması ve sorunun sulh ile çözülmesi istenmiştir.⁴⁸⁹

İşçi barakalarına saldırı olayından sonra bu meselenin Osmanlı Hükümeti tarafından daha ciddiye alındığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Boşnakların farklı bir bölgeye gönderilmesi dahi düşünülmüştür. Boşnakların bu eyleme içlerinden üç kişinin teşvikiyle giriştiği, sorumlu olan bu üç kişinin ise yakalandığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, bölgede 100-150 civarında olan Boşnakların tekrar saldırganlık yapmasından endişe edilmektedir. Bu nedenle bölgedeki Boşnakların Ankara ve Bursa vilayetlerine veya en azından araziye müdahale edemeyecekleri yerlere gönderilmesi talep edilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı tarafından yapılan incelemede, Boşnakların şimdiye kadar 1.311 dönümü işgal ettiği anlaşılmıştır. Mösyö Emil Bodvin'in ise şimdiye kadar takriben 60.000 dönüm bataklık kuruttuğu ifade edilmiştir. Bodvin'e verilen bataklık kurutma imtiyazının ise 40.000 dönümü kapsadığı, bu durumda Bodvin'in de yetkisini aştığı açıktır. Boşnaklar tarafından işgal edilen arazinin ise Emil Bodvin'in hukuksuz bir şekilde kuruttuğu 20.000 dönümlük arazinin içinde olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁰

12 Eylül 1897 tarihli belgeden de Emil Bodvin'in Adapazarı'ndaki imtiyaz hudutlarını aştığı ve bazı şahısların arazilerine girdiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu hâdisenin bölgede büyük hoşnutsuzluğa neden olduğu, bu konudaki şikâyetlerin arttığı bildirilmiştir. İddiaların doğru olup olmadığını anlamak ve durumu yerinde incelemek etmek isteyen Osmanlı Hükümeti, Nafia Nezareti'nden bir mühendis ile Erkân-ı

⁴⁸⁷ BOA, BEO, 793/59437.

⁴⁸⁸ BOA, BEO, 821/61553, 5.

⁴⁸⁹ BOA, MV, 93/4.

⁴⁹⁰ BOA, BEO, 995/74595, 4-6.

Harbiye'den bir zabitin bölgede görevlendirmesini istemiştir. Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye Dairesi 4. Kolağası şubesinden Ali Hilmi Efendi ile Nafia Nezareti'nden Aziz Bey müfettiş sıfatıyla bölgeye gönderilmişlerdir.

Bahsedilen müfettişlerin bu konuda kapsamlı bir araştırma yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu sorunun neden çıktığı, Bodvin tarafından işgal edilen arazinin kaç dönüm ve haneyi içine alacak büyüklükte olduğu, Gökçeören Gölü ve bataklığının kurutulup kurutulmadığı gibi meseleler bu araştırmalar neticesinde aydınlatılmıştır. Emil Bodvin'e sadece Gökçeören bölgesindeki göl ve bataklığı kurutulma işi verilmesine rağmen, bu hududun fazlasıyla aşıldığı hazırlanan raporda ifade edilmiştir. Emil Bodvin'in bölgeye iskân edilen 4.000 hanelik muhacirlerin arazi ve baltalıklarını içine alacak şekilde sınırını genişlettiği, hatta bölgedeki kadim ahâlinin arazilerine dahi tecavüz ettiği bildirilmiştir.⁴⁹¹

Boşnaklar ile Emil Bodvin arasındaki sorunların artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu meseleden Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutan Fransa Sefareti, oluşan zayıyatın Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasını istemiştir. Fransa Sefareti'nin talebi doğrultusunda bu mesele Meclis-i Vükelâ tarafından 21 Mayıs 1898 tarihinde ele alınmış, arazilere müdahalede bulunan Boşnakların ifadelerinin alınması için bölgeye yetkili memurlar gönderilmiştir.⁴⁹² Fransa Sefareti'nden Osmanlı Devleti'ne gelen bilgilendirmeye göre, Boşnaklar haydut gibi hareket etmişlerdir. Boşnaklar, yapılan nehir seddinin toprak bendini yıkmış ve köprülerin ahşap parmaklıklarını tahrip etmişlerdir. Nehir üzerindeki tüm köprüleri baltayla parçalayıp bozan Boşnaklar, etrafa da tehditler savurmuşlardır. Boşnakların bölgedeki bazı ağaçları keserek nehire attıkları da iddia edilmiştir.⁴⁹³

Osmanlı Hükümeti, Gökçeören bataklıklarındaki hukuki durumu devamlı olarak takip etmiştir. 5 Nisan 1899 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, kurutulan bataklıklar 23.000 dönüme ulaşmıştır. Ancak, kurutulan arazilerin bir bölümü bölgeye iskân edilen Boşnaklar tarafından işgal edilmiştir. Bununla beraber, İzmit Mutasarrıflığı'ndan

⁴⁹¹ BOA, Y.MTV, 166/206.

⁴⁹² BOA, BEO, 1127/84488, 1.

⁴⁹³ BOA, BEO, 1138/85335, 3-4; Mustafa Sarı & Bahadır Ünal, "Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2 (2014), 150.

gönderilen memur raporları ve alınan ifadeler bu konuda büyük bir kafa karışıklığına neden olmuştur. Bu nedenle, bu konu hakkında tekrar kapsamlı bir inceleme yapılması gerekmiştir. Zikrolunan göl ve civarındaki bataklıklarda kaç muhacirin ikâmet ettiği, bunların her birinin kaç dönüm araziyi işgal ettiği ve hangi tarihten beri bu arazilere sahip oldukları gibi soruların aydınlatılması istenilmiştir. Bütün soruların ivedi bir şekilde cevaplanmasını isteyen Osmanlı Hükümeti, İzmit Mutasarrıflığı'na bu konuyla ilgili bir emir yazısı göndermiştir.⁴⁹⁴

Margosyan Efendi ile heyet-i fenniye den Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Halid Ziya Bey'in de Gökçeören bölgesinde incelemelerde bulunmak üzere görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Adı verilmeyen bir Defter-i Hakani memurunun da yapılacak tespit çalışmalarında bu kişilere refâkat etmesi emredilmiştir. Bahsi geçen Defter-i Hakani memuru, tespit çalışmalarından elde edilecek neticeyi Adapazarı Kaymakamlığı'na tebliğ edecektir. Bölgeye sevk edilen bu komisyon üyeleri, gerekli incelemelerini tamamladıktan sonra tekrar İstanbul'a döneceklerdir. Komisyon üyelerine Adapazarı'nda buldukları müddetçe gerekli yardım, kolaylık ve nezaketin gösterilmesi istenilmiştir. Komisyon tarafından yapılan tespit çalışmaları, binlerce dönümün Boşnaklar tarafından işgal edildiğini göstermiştir. Bu hususta kapsamlı bir rapor hazırlayan komisyon, işgal edilen arazilerin hangi mahalde olduklarını belirlemiştir. Usulsüz bir şekilde ele geçirilen arazilerin bölgeleri saptandığı gibi, işgal faaliyetine katılan Boşnakların isimleri de tek tek tespit edilmiştir.⁴⁹⁵

6 Temmuz 1899 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, muhacirler tarafından işgal edilen araziler an itibariyle 4.620 dönüme ulaşmıştır. İşgal faaliyetine katılan muhacirlerin sayısı ise 347 kişidir. Muhacirlerin işgal ettikleri bu arazilerde neredeyse 8-10 seneden beri ziraat yaptıkları, bu raddeden sonra muhacirleri bu bölgeden çıkarmanın zor olacağı bildirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti, Emil Bodvin'in masraflarını karşılayarak bu sorunu sulh ile çözümlenme yollarını aramıştır. Bodvin'in uğradığı zarar belirlenmeye çalışılmış, muhacirlerin işgal ettiği yerler için Bodvin'e uygun bir tazminat ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ BOA, MV, 97/33.

⁴⁹⁵ BOA, BEO, 1303/97679, 3.

⁴⁹⁶ BOA, BEO, 1335/100091.

Emil Bodvin'i ikna etmek için yoğun bir şekilde çalışıldığı, bu konuda bir çözüm yolu arandığı 22 Eylül 1900 tarihli yazıdan açıkça anlaşılmaktadır. Boşnak muhacirlerin musallat olduğu arazi meselesinin içinden çıkılmaz bir hal aldığı⁴⁹⁷, bu nedenle Emil Bodvin'in tasarruf hakkı olan arazilerin devlet tarafından satın alınacağı bildirilmiştir.⁴⁹⁸ Emil Bodvin'in takriben 15.000 dönümlük bataklığı kurduğu, ancak bir kısım arazinin o civardaki Boşnaklar tarafından işgal edildiği bildirilmiştir. Bu arazilerde zirai faaliyetlerin yapıldığı, hatta Mahmudiye köyü civarındaki bazı muhacirlerin ellerinde tapu senetlerinin olduğu beyan edilmiştir. Bu ihtilafın ortadan kaldırılmasını isteyen Osmanlı Hükümeti, Emil Bodvin ile anlaşmaya çalışmıştır. İşgal edilen arazilerin değerinin tespit edilmesi için İzmit nafia mühendisi tarafından bölgede keşif çalışmaları yapılmış, Emil Bodvin'e ödenecek bedel hesaplanmıştır.⁴⁹⁹

Keşif memurları tarafından sunulan rapor doğrultusunda Emil Bodvin'e tazminat olarak 27.000 lira ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁰ Emil Bodvin'e verilecek tazminatın Fenerler İdaresi hâsılâtından karşılanacağı, bu ödemenin de bir defada değil, peyderpey yapılacağı ifade edilmiştir.⁵⁰¹ Osmanlı Devleti'nin, Emil Bodvin ve Boşnak muhacirleri arasında uzun yıllar sürüncemede kalan bu konuyla ilgili çok mesai harcadığı anlaşılmaktadır. Emil Bodvin bir miktar tazminat ödenerek râzı edilmeye çalışılmış, uzlaşma için yoğun gayret gösterilmiştir.⁵⁰²

4 Kasım 1901 tarihli belgeden ise Emil Bodvin'in de 27.000 liralık tazminata râzı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Osmanlı Hükümeti ödeyeceği bu bedele karşılık Emil Bodvin'den bir taahhüt almak istemiştir. Bodvin'in bu konuyla ilgili davasından ferâgat ettiğine, kararlaştırılmış bu bedel dışında ilave bir tazminat istemeyeceğine dair senet imzalaması istenilmiştir.⁵⁰³ Görüldüğü gibi, yetkili merciler uzun yıllar sürüncemede kalan bu konuyla ilgili tedbirli davranmışlardır. Bodvin'in tekrar bu konuyu gündeme getirerek ilave tazminat istemesinden endişe edilmiş, bu nedenle kendisine bir ferâgatname imzalatılarak olası bir tehlikenin önüne geçilmiştir.

⁴⁹⁷ BOA, Y.A.RES, 108/87, 1-2.

⁴⁹⁸ BOA, Y.PRK.BŞK, 63/54.

⁴⁹⁹ BOA, Y.A.RES, 110/14, 1-2.

⁵⁰⁰ BOA, İ.DH, 1387/9.

⁵⁰¹ BOA, BEO, 1729/129605, 1.

⁵⁰² BOA, MV, 103/17.

⁵⁰³ BOA, BEO, 1742/130580, 2.

Emil Bodvin'in ilerleyen yıllarda bölgedeki muhacirlerle tekrar sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Üstelik muhacirlerle sorun yaşayan bu sefer sadece Bodvin de değildir. Muhacirlerle bazı nüfuz sahibi kişilerin de arazi meselesi nedeniyle tartışma içine girdikleri 20 Eylül 1908 tarihli belgedeki ifadelerden tespit edilebilmektedir. Mösyö Emil Bodvin'in, Baş Mabeynci Ali Paşa'nın oğlu Kolağası Mehmed Bey birlikte hareket ettiği ve muhacirlerin arazilerine müdahalede bulunduğu iddia edilmektedir.⁵⁰⁴ Yapılan tahkikat neticesinde, Gökçeören bölgesindeki çalışmaların su altında kalan yerleri artık kuruttuğu ve tarım yapılabilir hale getirdiği beyan edilmiştir.⁵⁰⁵ Ancak, bu olumlu gelişmelerin bile Mösyö Emil Bodvin ve Kolağası Mehmed Bey hakkındaki şikâyetleri azaltmadığı açıktır.

Adapazarı'nın Karaboğaz, Aralık, Kuruçeşme ve Yazlık köylerine yerleştirilen muhacirler, ayrıca yerel yönetimden de şikâyetçi olmuşlardır. Bir kanal açılarak Gökçeören'deki gölün kurutulduğunu belirten müştekiiler, bu çalışmalar nedeniyle arazi ve evlerini Emil Bodvin ve Kolağası Mehmed Bey'e teslim etmek zorunda kaldıklarını beyan etmişlerdir. Bu çalışmalardan sonra hak sahibi olmaları gerekiyorken, Adapazarı Meclis İdaresi'nin bu kayıtları kaybetmesi nedeniyle mağdur olduklarını ifade etmişlerdir.⁵⁰⁶ Bütün mağdurlar adına Ömer oğlu Ali'nin İzmit Mutasarrıflığı'na sunmuş olduğu arzual üzerine, kaybolan bu kayıtlarla ilgili bir çözüm yolu arandığı görülmektedir. Şayet iddia edildiği gibi bir mağduriyet varsa, bunun ivedilikle giderilmesi emredilmiştir.⁵⁰⁷

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı dâhilinde bulunan Gökçeören Gölü ve bataklığının kurutulması bölgede yapılan en büyük bataklık kurutma faaliyetidir. Emil Bodvin kendisine verilen imtiyazla işe koyulmuş ve binlerce dönümlük bataklıkları başarıyla kurutmuştur. Bu çalışmanın dönemin şartları açısından büyük bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Gökçeören arazisi kurutulduktan sonra muhacirler izinsiz bir şekilde bölgeye yerleşmeye ve buradaki ağaçları kesmeye başlamışlardır. Bu tecavüzler nedeniyle Mösyö Bodvin de şikâyetlerde bulunmuş, bu durum Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır.

⁵⁰⁴ BOA, DH.MKT, 1297/61.

⁵⁰⁵ BOA, DH.MKT, 2618/53.

⁵⁰⁶ BOA, DH.MKT, 2806/41, 1.

⁵⁰⁷ BOA, DH.MKT, 2883/3, 2.

Bununla beraber, Mösyö Emil Bodvin'in de bu konuda tamamen masum olduğunu söylemek zordur. Bodvin'in yetki sınırlarını aştığı, binlerce dönümlük araziyi kurutarak ticari gelir elde ettiği açıktır. Bu durumda her iki tarafın da hatalarının olduğu bir hakikattir. Buna rağmen, Osmanlı Hükümeti meselenin sulh ile çözülmesi için azami gayret göstermiştir. Bölgeye inceleme yapmak üzere müfettişler gönderilmiş, yapılan çalışmalar neticesinde Emil Bodvin'e bir miktar tazminat ödenmesi kararlaştırılmıştır. Emil Bodvin'e tazminat ödenmesi ise Bodvin'in davasında haklı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ancak, daha önce de bahsedildiği gibi, bu düşünce doğru değildir.

Sonuç olarak, Bodvin'in de en az muhacirler kadar hatalarının olduğu ve hakkı olmayan arazileri işgal ettiği açıktır. Bodvin'in yetkisini aştığından bahseden Osmanlı Hükümeti'nin, diğer taraftan Bodvin'e tazminat ödemeyi kabul etmesi ise şaşırtıcıdır. Verilen bu kararlar Osmanlı Hükümeti'nin aslında kendisiyle de çeliştiği görülmektedir. Ancak, Bodvin'in yetki sınırlarında bulunan bazı arazilerin de muhacirler tarafından işgal edildiği bilinmektedir. Bölgeye yerleşen muhacirlerin başka bölgelere nakledilmesi ise daha büyük maddi sorunlara yol açacaktır. Böyle bir sorunla uğraşmak yerine, 27.000 lira gibi nispeten küçük bir meblağ ile bu mesele çözülmek istenmiştir. Emil Bodvin'i 27.000 liralık tazminat hususunda ikna etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin bu konuda başarılı olduğu söylenebilir.

4.4. Adapazarı Kaymakamları Hakkındaki Şikâyetler

Adapazarı I. Meşrutiyet döneminde de bir kaza statüsünde olduğundan bir kaymakam tarafından yönetilmekteydi. Kaymakamlar görevli oldukları kazanın her türlü sorunlarıyla ilgilenir, gerekli önlem ve tedbirleri alır, bölgenin huzurunu temin ederlerdi. Bu yöneticiler bazen halkın takdirini ve saygısını kazanır, bazen de uygulama ve davranışlarından dolayı halkın tepkisini çekerlerdi. Adapazarı'nda da kaymakamlarla ilgili birçok şikâyet arzuhalinin kaleme alındığı görülmektedir.

Nitekim Adapazarı'na yerleştirilen bazı muhacirler, Adapazarı Kaymakamı ve emrindeki memurların görevlerini layıkıyla yapmadıklarını iddia etmişlerdir. Adapazarı'nda sahip oldukları arazilerdeki otların Adapazarı Kaymakamı ve memurları tarafından değerinin altında bir fiyata satıldığını belirten bu muhacirler, otların karşılığının normalde 500 lira olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak, bu otların 300 lira gibi

düşük bir bedelle satıldığı bildirilmektedir. Ayrıca, otların satılması nedeniyle muhacirlere ait hayvanlar da telef olmuşlardır.⁵⁰⁸

Adapazarı ahâlisinden Kazım ve Hacı Ali isimli şahıslar tarafından kaleme alınan 14 Haziran 1889 tarihli arzuhalden, şikâyete konu olan Adapazarı Kaymakamı'nın Emin Bey olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı İdare Meclisi Heyeti'nde görev yapan Aziz Bey ve Faik Bey'in de görevlerini kötüye kullandıkları ifade edilmiştir. İddiaya göre, bu kişiler otlakiye bedelinden 1.000 altına yakın bir meblağı zimmetlerine geçirmişlerdir. Esâsen bu suça karışanlar arasında Salim Bey adında bir şahısın da bulunduğu, ancak bu şahısın herhangi bir dairede memur olmayıp ahâliden biri olduğu ifade edilmiştir. Suçun işlendiği tarihlerde Adapazarı Kaymakamı olarak görev yapan Emin Bey'in bu memurların baş sorumlusu olduğu, görevini layıkıyla yapamayan bu kaymakamın derhal işten el çektirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bu nedenle, halen Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Bolu Sancağı'nın Ereğli kazasında Kaymakam olarak görev yapan eski Adapazarı Kaymakamı Mehmed Emin Bey'in işine son verilmiştir. Yapılan son açıklamada; suç işleyenler arasında devlet memuru olmayan bir kişinin olduğu tekrar hatırlatılmıştır. Ancak, davaların ayrı olarak değil, birlikte görülmesi kanunlar gereği zorunludur. Bu tarz suçlarda devlet memuru olmasalar bile, o kişilerin de aynı mahkemede yargılanmasının elzem olduğu vurgulanmıştır. Davaya azami dikkat gösterilmesi ve yargılanan memurlar hakkındaki tahkikata devam edilmesine karar verilmiştir.⁵⁰⁹ Kaymakam Emin Bey'in bu suçtan haberdar olup olmadığı, iştirak edip etmediği veya zimmete para geçirme olaylarında parmağının olup olmadığı konusunda elimizde net bir bilgi yoktur. Bu suça karışmış olmadığı düşünülse dahi, zimmetine para geçiren bu memurların amiri statüsünde olması nedeniyle yargılandığı açıktır.

Belgelerde “*ahâliden bir şahıs*” olarak geçen Salim Bey'in, esâsen Adapazarı'nda bir mültezim olduğu anlaşılmaktadır. Salim Bey, halktan kanunun tayin ettiği miktardan fazla para topladığı için tutuklanmıştır. Adapazarı ahâlisinin tasarrufunda bulunan ovadaki otların ise Adapazarı İdari Heyeti tarafından 300 altın karşılığında satıldığı belirtilmektedir. Ancak, otların satılması nedeniyle bölgedeki muhacirlerin hayvanları

⁵⁰⁸ BOA, DH.MKT, 1609/41.

⁵⁰⁹ BOA, ŞD, 1549/31, 1-2.

telef olmuştur. Serdivan köyü gelirleri ve ahâlinin kullanıma ayrılan 29 parça arazi mültezim Salim Bey'e satılmıştır. Hazine zarar ettirilmiş, yapılan müzâyede ve ihâlelerde bazı yolsuzluklar yapılmıştır. Bu nedenle dönemin Adapazarı Kaymakamı Mehmed Emin Bey, Adapazarı İdari Meclisi'nin iki üyesi ve mültezim Salim Bey yolsuzluk suçlamasıyla mahkemeye çıkarılmıştır. Bu suçlamalara karşı yapılan savunmada ise otların muhacirlerin hizmetinde kullanmak üzere satıldığı ifade edilmiştir. Muhacirlerin her birine hayvan verildiği, satış bedelinin bir kısmının da İzmit Mutasarrıflığı dâhilinde inşa edilen İdâdi Mektebi için kullanıldığı belirtilmiştir.⁵¹⁰

İncelenen belgeler ışığında, İdare Meclisi'nde görevli Aziz Bey ve Faik Bey'in Salim Bey vasıtasıyla kendi zimmetlerine para geçirdikleri anlaşılmaktadır. Salim Bey'in normal şartlarda daha fazla bir bedelle satın alabileceği arazileri mezkûr memurların yardımıyla çok daha uygun bir fiyata satın alabileceği açıktır. Bu nedenle elde ettiği karın bir kısmını da Adapazarı Meclis Heyeti'ndeki bu memurlara rüşvet olarak verdiği kuvvetle muhtemeldir. Bu durum hem devlet hazinesini zarara uğratmış, hem de bölgede iskân edilen muhacirlerin mağdur olmasına neden olmuştur.

Muhacirlerin şikâyet ettikleri konulardan biri de yerel yöneticilerin ellerindeki mallara usulsüz bir şekilde el koymasındır. Adapazarı'na yerleştirilen muhacirler tarafından merkeze gönderilen 26 Eylül 1889 tarihli arzuhalde; ahırlarındaki hayvanların yerel yöneticiler tarafından ellerinden alındığı belirtilmiştir. Bu hayvanların kendilerine ait olduğuna dair ellerinde resmi evraklar olduğu halde yöneticilerin kendilerine inanmadığını, hayvanlarına çalıntı mal oldukları gerekçesiyle el konulduğu bildirilmiştir. Bütün mallarına el konulan bu muhacirler doğal olarak büyük sefâlet yaşamış, yardım talebinde bulunmuşlardır.⁵¹¹

Adapazarı Kaymakamı Mecdi Bey'in iki kadını darp ettiği iddiasıyla da şikâyet edildiği görülmektedir. 31 Ekim 1889 tarihli arzuhalden anlaşıldığına göre; Kaymakam Mecdi Bey bölgede eşkıya takibi yaparken durumundan şüphelendiği bu kadınları darp etmiş, bu nedenle bu kadınlar da Mecdi Bey'den şikâyetçi olmuşlardır.⁵¹² İddia doğru ise bu davranışa tasvip etmek tabii ki mümkün değildir. Her ne şekilde veya nedenle olursa

⁵¹⁰ BOA, İrade Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD], 97/5786.

⁵¹¹ BOA, DH.MKT, 1663/91.

⁵¹² BOA, ŞD, 1549/4.

olsun bir darp olayını, hele de kadınlara yapılan şiddeti anlayışla karşılamak mümkün değildir. Mecdi Bey'in haydutları yakalamak için biraz fevri davrandığı ve şüphelendiği bu kadınların yalan söylediğine kanaat getirerek bu şekilde davrandığı düşünülebilir. Bununla beraber, bu kadınların kendilerini temize çıkarmak amacıyla Mecdi Bey hakkında iftirada bulunma ihtimali de bulunmaktadır.

5 Ocak 1891 tarihli belgeden ise hakkında çeşitli suç duyuruları yapılan Mecdi Bey'in görevden alındığı anlaşılmaktadır. Ancak, kaymakamın suçlu olup olmadığına dair kesin deliller ortaya konulamamıştır. Belgede, esâsen görevden alınan kaymakamın ismi ve şikâyet konuları hakkında bir açıklama yoktur. Ancak, muhtelif arşiv belgeleri ve salnamelerden Adapazarı'nda bu yıllarda Mecdi Bey'in görev yaptığı bilinmektedir. Adapazarı Kaymakamı hakkında Osmanlı Hükümeti'ne bazı şikâyet arzuhallerinin gittiği, bu nedenle konunun araştırılması için bölgeye muhakkik tayin edildiği anlaşılmaktadır. Henüz suçu sabit olmamasına rağmen Adapazarı Kaymakamı'nın görevden azledilmesinin uygun olmadığı, ancak usulen böyle davranılmasının gerektiği yazıda belirtilmiştir.⁵¹³

Osmanlı Hükümeti'nin, araştırmanın sağlıklı yürütülebilmesi ve belge karartma şüphesine karşı bu önlemi almış olması kuvvetle muhtemeldir. Görevden azledilen Mecdi Bey'in ise bir süreliğine İstanbul'a gitmek istediği anlaşılmaktadır. Mecdi Bey'in bu talebine Osmanlı Hükümeti de olumlu bakmış, Mecdi Bey'in İstanbul'a gidip gelmesine izin verilmiştir.⁵¹⁴ Mecdi Bey'in yerine ise eski Söğüt Kaymakamı Zühtü Bey'in geçici olarak getirildiği anlaşılmaktadır. Yazıda, Zühtü Bey'in Söğüt Kaymakamlığı'nda görev yaptığı yıllarda Ertuğrul Gazi türbesinin inşasında ve bölgenin imarındaki güzel hizmetleri olduğu hatırlatılmıştır. Bu nedenle araştırma bitene kadar geçici olarak bölgeye tayin edilen Zühtü Bey'in, araştırma bittikten sonra da boşta bırakılmaması tavsiye edilmiştir. Bu nedenle Zühtü Bey'in uygun bir kaymakamlıkta değerlendirilmesi beklenmiştir.⁵¹⁵

Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey'in de memuriyete yakışmayacak davranışlar sergilediği anlaşılmaktadır. 14 Haziran 1893 tarihli bir belgeye göre, bahsi

⁵¹³ BOA, İ.DH, 1209/94670.

⁵¹⁴ BOA, DH.MKT, 1809/125.

⁵¹⁵ BOA, İ.DH, 1209/94670.

geçen kaymakam yanında Adapazarı nüfus memuru İbrahim Efendi de olduğu halde Adapazarı'nın bir köyüne gitmiş ve misafir olarak ağırlandığı bir hanede uygunsuz davranışlarda bulunmuştur. Kaymakamın köylerindeki bir hanede olduğunu duyan köy halkı orada toplanmış iken, Kaymakam Mehmed Nüzhet Bey heybesinden içki çıkararak İbrahim Efendi ile birlikte içki içmeye başlamıştır. Yemek için etrafındakilerden 3-4 tavuk budu getirmelerini emreden Mehmed Nüzhet Bey, bir müddet içki içtikten sonra memuriyetin onur ve haysiyetine yakışmayacak derecede sarhoş olmuştur. Mehmed Nüzhet Bey, hane sahibi ve köy muhtarına hitaben, "*huzuruma kız getirin, raks etsin, bizi eğlendirsin*" şeklinde bir emir vermekten dahi çekinmemiştir.

Kaymakamın sarhoş olarak kanuna aykırı emirler vermesi köy halkını çok tedirgin etmiş, durum hemen köy imamına ihbar edilmiştir. Ayrıca, bu emirler kanuna aykırı ve padişahın adaletine kesinlikle aykırı olduğundan yerine getirilmemiştir. Karye imamı Hopalı Mehmed Efendi'nin durumu haber alır almaz kaymakamın yanına geldiği ve kendisine bazı telkinlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hopalı Mehmed Efendi, Mehmed Nüzhet Bey'e karşı şu ifadeleri kullanmıştır:

'Sizi Padişahımız fukaranın hukukunu muhafaza ve halkın rızasını kazanmak için memur tayin etmiştir. Oysa siz vazifenizi ifa etmediğiniz gibi şeriata aykırı eylemlerde bulunuyor, ahâlinin ırz ve namuslarına tecavüz ediyor ve birtakım uygunsuz isteklerde bulunuyorsunuz. Bu durum memuriyete uygun olmayan bir hal olup, kabul edilmesi asla mümkün değildir.'

Bahsedilen imamın bu sert ve kesin tepkisi üzerine, Mehmed Nüzhet Bey ve İbrahim Efendi'nin hemen atlarına binerek oradan uzaklaştıkları ifade edilmiştir.⁵¹⁶ Anlaşılan o ki, Mehmed Nüzhet Bey ve İbrahim Efendi beklentilerine bir karşılık bulamamış ve daha fazla sorun yaşamadan bölgeden ayrılmışlardır.

İlerleyen yıllarda da Mehmed Nüzhet Bey hakkındaki şikâyetler devam etmiştir. Hafız Hasan isimli bir müştekinin kaleme aldığı 22 Mayıs 1894 tarihli bir arzuhalde anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda inşa edilen Adapazarı Mektebi ve Hükümet Konağı için ahâli tarafından toplanan yardımlar Mehmed Nüzhet Bey'in zimmetine

⁵¹⁶ BOA, DH.MKT, 123/37, 3.

geçirilmektedir. Mehmed Nüzhet Bey'in rüşvet aldığı ve kanuna aykırı eylemlerde bulunduğu iddia edilmektedir.⁵¹⁷ Mehmed Nüzhet Bey hakkındaki şikâyetlerin artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Yeniden şikâyet arzuhali gönderen ahâli, defalarca bu konu hakkında müracaatta bulunmalarına rağmen bir sonuç alamadıklarını beyan etmişlerdir. Bunun üzerine kapsamlı bir tahkikat yapılmış, ancak bu ihbarların gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Yapılan açıklamadan anlaşıldığına göre, iftira niteliğinde olan bu şikâyetler tamamen garazdan kaynaklanmaktadır.⁵¹⁸

Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey ve Akyazı müdürü Hasan Efendi'nin halktan zorla para aldıklarıyla ilgili bir ihbar da dikkat çekicidir. Bu konuda 25 Temmuz 1895 tarihinde bir şikâyet arzuhali kaleme alan bölge halkı, mağduriyetlerini dile getirerek yardım talebinde bulunmuştur. İncelenen belgeden, Hasan Efendi'nin önceki yıllarda Hendek müdürü olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak, daha sonra görev yeri değiştirilerek Akyazı'ya tayin edilmiştir.

Hasan Efendi'nin 1893 ve 1894 yıllarında bölge halkından tütün ruhsatı adı altında usulsüz ve cebren 8'er kuruş aldığı iddia edilmiştir. Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey ile Akyazı müdürü Hasan Efendi'nin bölge halkından iâne adı altında aldıkları paraların şimdiye kadar 100.000 kuruşu geçtiği ifade edilmiştir. Halktan zorla para toplamanın kanunlara uygun olmadığı ortadadır. Bu nedenle bu paranın mezkûr kaymakam ve nahiye müdüründen alınarak 1/3'ünün Darüşşafaka Mektebi menfaatine, diğer 1/3'ünün ise Dârülaceze için kullanılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Kalan miktarın ise Akyazı nahiyesinin hayır işlerinde kullanılması istenilmiştir.⁵¹⁹

Mehmed Nüzhet Bey ile ilgili bir başka şikâyet ise Hendek nahiyesinde yaşanmıştır. 26 Temmuz 1895 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, suçsuz yere hapse atıldığını iddia eden bir şahısla ilgili bilgiler mevcuttur. İncelenen bu yazıdan anlaşıldığına göre, Süleymaniye köyü muhtarı Ali Efendi, sırf ahâlden toplanacak iâne akçesini toplayamadığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. Bu basit gerekçeyle Adapazarı Kaymakamı ve Hendek eski müdürü tarafından hukuksuz bir şekilde hapsedildiğini bildiren Ali Efendi, kendisine haksızlık yapıldığını ifade etmiştir. Hapisten çıkabilmek

⁵¹⁷ BOA, DH.MKT, 239/55.

⁵¹⁸ BOA, DH.MKT, 237/3, 1-2.

⁵¹⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 32/17.

için kefâlet akçesi ödemek zorunda kaldığını bildiren Ali Efendi, mezkûr kaymakam ve müdürden şikâyetçi olmuştur. Bâbîâlî'ye sevk edilen bu şikâyet arzuhali üzerine İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, bu konu hakkında tahkikat yapılmasının gerekli olduğu ifade edilmiştir.⁵²⁰

Hendek Cami-i Kebir camisinin imam ve hatibi olan Abdullah Efendi de 12 Ağustos 1895 tarihli dilekçesinde yaşadığı mağduriyeti dile getirerek Mehmed Nüzhet Bey'den şikâyetçi olmuştur. İncelenen arşiv belgesinden anlaşıldığına göre, Abdullah Efendi çeşitli hatalar yaptığı gerekçesiyle Mehmed Nüzhet Efendi tarafından suçlanmaktadır. Mehmed Nüzhet Efendi, Abdullah Efendi'nin görev yaptığı camiyi kapattırması, bu nedenle bölge halkı camide namazlarını eda edememiştir. Abdullah Efendi'nin evinin birtakım şahıslar tarafından basıldığı da iddia edilmektedir.

Adapazarı Kaymakamı hakkındaki suçlamalar yalnızca bundan ibâret de değildir. Hendek nahiyesi Süleymaniye karyesi Muhtarı Ali Ağa ile köy ahâlisinden Emin imzasıyla gönderilen arzuhalde, Mehmed Nüzhet Bey'in Adapazarı'na yapılan Hükümet Konağı binasından çıkar sağladığı tekrar gündeme getirilmiştir. Bu binanın bütçesinden zimmetine para geçirmekle suçlanan Mehmed Nüzhet Bey'in Hendek halkından iâne adı altında zorla para topladığı ifade edilmiştir. Para vermek istemeyenlerin eşyalarına cebren el konulduğu ve bu eşyaların satıldığı iddia edilmiştir.⁵²¹

Bununla beraber, Adapazarı halkının Mehmed Nüzhet Bey hakkında ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır. Adapazarı halkının bir kısmı Mehmed Nüzhet Bey'den memnun iken, bir kısmı ise şikâyetçidir. Mehmed Nüzhet Bey'den memnun olan halk tarafından gönderilen 18 Ağustos 1897 tarihli telgrafta, mezkûr kaymakamın âdil yönetiminden çok memnun olduğuna dair ifadeler dikkat çekmektedir.⁵²² Bilindiği gibi, insanlar memnun olmadıkları bir durum ortaya çıktığında hemen şikâyet mekanizmasını geliştirirken, nedense memnuniyetlerine dair geri bildirimde pek bulunmamaktadır. Bu nedenle incelenen arşiv belgelerinde yerel idareciler hakkında pek çok şikâyet arzuhaline rastlanırken, memnuniyetlerine dair arzuhaller ise çok azdır. Adapazarı

⁵²⁰ BOA, DH.MKT, 402/30.

⁵²¹ BOA, BEO, 667/50011.

⁵²² BOA, ŞD, 1569/6.

eşrafının göndermiş olduğu ve Adapazarı kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey'den memnuniyetlerini bildirdikleri telgraf da bunlardan biridir.

Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 28 Mart 1905 tarihli yazı ise dönemin Adapazarı Kaymakamı Refet Bey hakkındaki şikâyetler göze çarpmaktadır. Adapazarı'nda ikâmet eden Anonis isimli bir şahıs, mezkûr kaymakamın para karşılığında Ermenilerin inşaat faaliyetlerine izin verdiğini iddia etmiştir. Anonis'in iddiasına göre, bir miktar para karşılığında Ermenilerin ruhsatsız bir şekilde kilise ve mektep yapmasına göz yumulmaktadır. Anonis'in bu iddiaları üzerine, bölgede kapsamlı bir tahkikat yapılmasının emredildiği görülmektedir. Bu iddialar doğru ise Refet Bey'in gerekli cezayı alacağı, ancak bu iddiaların bir iftira olduğu tespit edilirse Anonis'in yalan beyandan yargılanacağı bildirilmiştir. Bu durumda Anonis'in müfteri sayılacağı ve hakkında cezai işlem uygulanacağı ifade edilmiştir.⁵²³

Görüldüğü gibi, Adapazarı'nda görev yapan hemen her kaymakam birtakım şikâyetlere konu olmuştur. Adapazarı Kaymakamlığı ve İzmit Mutasarrıflığı'na gelen şikâyet arzuhalleri incelendiğinde, bölgenin oldukça zor bir bölge olduğu hissedilmektedir. Rüşvet, adam kayırma, iltimas, görevi kötüye kullanma, evrakta sahtecilik, zimmetine para veya mal geçirme gibi birçok usulsüzlük bizzat bu idareciler tarafından yapılmıştır. Yönetici zümrenin memuriyete yakışmayacak davranışlar sergiledikleri ve başlarına buyruk hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber, yerel yöneticiler için iddia edilen görevi kötüye kullanma şikâyetlerinin ahâli tarafından bazen çok abartıldığı, hatta iftiraya varacak şekilde asılsız ihbarların yapıldığı da görülmektedir.

4.5. Görevli Memurlar Hakkındaki Şikâyetler

Adapazarı ve çevresindeki sorunlardan biri de memurların uygunsuz davranışlarından kaynaklanmıştır. Adapazarı'nda görev yapan bazı memurların çeşitli suçlara karıştıkları görülmektedir. Bu durum bu konularla ilgili birçok şikâyet arzuhali kaleme alınmasına neden olmuştur. 1889 yılına ait bir arşiv belgesi de uygunsuz memur davranışlarına örnek teşkil etmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre, Tersane-i Amire için kesilen keresteleri nakleden Ali Osman ve Mustafa isimli şahısların yolu Adapazarı civarında birkaç Abaza tarafından kesilmiştir. Abazalar bu kişileri darp ederek yaralamış,

⁵²³ BOA, DH.MKT, 942/16, 3-4.

eşyalarını da gasp etmişlerdir. Adapazarı'nda görev yapan Tabur Ağası Mehmed Bey'in ise bu şahısları derhal yakalayıp adalete teslim etmesi gerekirken, görevini layıkıyla yapmadığı iddia edilmektedir. Mehmed Bey'in de Abaza olması nedeniyle bahsedilen Abazaları kolladığı, onlarla uygunsuz ve devlet memuriyetine yakışmayacak bir şekilde görüştüğü vurgulanmıştır.

Üstelik Tabur Ağası Mehmed Bey, Abaza ve Çerkezlerden zabıta alınmayıp başka milletlerden alınırsa hâdise çıkaracağını da söylemiştir. Mehmed Bey'in bu sözleri, Adapazarı telgrafhanesinde herkesin bulunduğu bir sohbet esnasında dile getirdiği iddia edilmektedir. Mehmed Bey, Abaza ve Çerkezleri ve hatta bütün muhacirleri ayaklanmaya teşvik edeceğini de söyleyerek tehditkâr bir şekilde konuşmuştur. Hatta Mehmed Bey'in Adapazarı'ndan İzmit'e giderken yol üzerinde bulunan bütün Abaza ve Çerkez köylerine uğradığı, buralarda köylüleri etkileyecek şekilde konuşmalar yaptığı belirtilmektedir.

Mehmed Bey'in Adapazarı'nda ikâmet eden Abaza muhacirlerden olduğu, asli vazifesi olan devlet memuriyeti görevini ihmal ederek Abaza ve Çerkezlerin düğünlerinde gezip eğlendiği ifade edilmektedir. Katıldığı düğünlerde *"ben size izin veriyorum, oynamanızda bir mahsur yok, hep beraber oynayalım"* diye kızlara telkinde dahi bulunmuştur. Hatta yapılan son iki düğünde üç gün üç gece kızlarla kol kola oynayıp eğlendiği, bu kızlardan birini de Abaza bir zabıta marifetiyle köyünden İzmit'e kaçırdığı bildirilmiştir. Mehmed Bey'in bu uygunsuz davranışları ortadayken görev yapmasının câiz olmadığı, görevden alınmasının daha uygun olacağı vurgulanmıştır.⁵²⁴

Adapazarı Telgraf Müdürü Mehmed Efendi hakkında da bazı şikâyetlerin olduğu anlaşılmaktadır. Şikâyete göre, Mehmed Efendi Adapazarı'nın Karaağaç köyüne yerleşen muhacirlerin hanelerine hak iddiasıyla müdahalede bulunmaktadır. Muhacirler adına Mehmed Asım isimli bir şahıs tarafından kaleme alınarak İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Mart 1889 tarihli arzuhalde, bu durumdan duyulan mağduriyetten bahsedilmektedir. Mağduriyetlerinin giderilmesi için yardım bekleyen muhacirler, bu bölgeye resmi bir şekilde iskân edildiklerini hatırlatmışlardır. Karaağaç köyüne

⁵²⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 56/27, 1-2-3.

yerleştikten sonra bu bölgede birçok hane inşa ettiklerini beyan eden muhacirler, hanelerinden çıkarılmak istendiklerini ifade etmişlerdir.⁵²⁵

6 Ocak 1892 tarihli arşiv belgesinde ise Adapazarı Redif-i Mukaddem Taburu memuru Hacı Ali Efendi hakkındaki şikâyetlerle ilgili bilgi verilmektedir. İddiaya göre, Hacı Ali Efendi birtakım emlak satın alarak zimmetine geçirmiştir. Bu nedenle, görevine devam etmesinin uygun olmadığıyla ilgili şikâyetler mevcuttur. Ancak, yapılan incelemede Hacı Ali Efendi hakkında yapılan ihbarın gerçeği yansıtmadığı, bu nedenle görevine devam etmesinde bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir.⁵²⁶ Görevli memurlar hakkındaki iddialar her zaman doğru olmayıp, asılsız da olabilmektedir. Hacı Ali Efendi hakkında ileri sürülen hususlar da asılsız iddialara bir örnek teşkil etmektedir.

Bölgedeki asılsız ihbarlardan biri de Adapazarı ve Kandıra nüfus memurları hakkında yapılmıştır. Adı verilmeyen, ancak Adapazarı Redif Taburu katibi olarak görev yaptığı anlaşılan bir memur, bahsedilen nüfus memurları hakkında şikâyette bulunmuştur. Bu memurların nüfus işlemlerinde birtakım usulsüzlükler yaptıklarını dile getirmiş, haklarında gerekli kanuni muamelenin yapılmasını istemiştir. 1 Kasım 1893 tarihli bu ihbar üzerine, konu hakkında hemen bir tahkikat başlatıldığı anlaşılmaktadır.

İlk olarak da şikâyet arzuhali kaleme alan Adapazarı Redif Taburu katibinin ifadesine müracaat edilmiştir. Bununla beraber, ifadesine başvuru müştekinin çekimser bir davranış sergilediği anlaşılmaktadır. Kendisine sorulan sorulara cevap vermek istemeyen Adapazarı Redif Taburu katibi, bu konuda resmi bir talep gelmeden konuşamayacağını ifade etmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde ise bu şikâyetin bir garazdan kaynaklandığı, Adapazarı ve Kandıra nüfus memurlarının nüfus muamelelerinde herhangi bir usulsüzlük yapmadıkları anlaşılmıştır.⁵²⁷

Başka bir arşiv belgesinden asılsız şikâyeti yapan memurun kimliği hakkında bilgi sahibi olunabildiği gibi, iftiraya uğrayan Adapazarı nüfus memurunun kimliği de tespit edilebilmektedir. Buna göre, asılsız ihbarda bulunan Adapazarı Redif Taburu katibinin adı Mehmed Ali Efendi'dir. İftira atılan Adapazarı nüfus memuru ise İbrahim Efendi'dir. Ancak, belgede Kandıra nüfus memurunun kimliğiyle ilgili bir bilgi yoktur. Mehmed

⁵²⁵ BOA, DH.MKT, 1610/22.

⁵²⁶ BOA, MV, 68/74.

⁵²⁷ BOA, DH.MKT, 51/41, 3.

Ali Efendi tarafından Seraskerlik Makamı'na gönderilen şikâyetin çok ciddiye alındığı ve gerekli tahkikatın titizlikle yapıldığı açıktır. Nitekim bu ihbarın incelenmesi için mülkiye ve askeri makamlardan bir komisyon oluşturulmuş, İzmit Mutasarrıflığı'na bu konuda bir emirname gönderilmiştir.⁵²⁸

Hendek nahiyesi müdürü hakkında da bazı şikâyetlerin olduğu anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen şikâyet yazısında, Hendek müdürü Hasan Şevket Efendi'nin kanunlara aykırı ve usulsüz davranışlarından bahsedilmektedir. İddia edildiğine göre bu şahıs, bölgede mültezim olan Kangalzade Osman Bey ile beraber bazı köylerden zorla para toplamaktadır. Köylülerden 250 kuruş toplandığı, bu parayı veremeyeceklerini beyan eden köylülerin ise tutuklandığı ifade edilmiştir. Hendek'in Tarabya karyesi muhtarı Ali'nin mühür ve imzasıyla takdim edilen 19 Haziran 1894 tarihli arzuhalde, bölgedeki yöneticilerin zorbalık yaptıkları anlaşılmaktadır. Mağduriyetlerini dile getiren köylüler, bu meblağın kendilerinden zorla tahsil edilmeye çalışıldığını bildirmişlerdir. Bu arzuhal üzere bu konuda bir tahkikat yapılması istenilmiş, Hasan Şevket Efendi'nin gaddar davranışlarının araştırılması emredilmiştir.

Bu konuda kapsamlı bir tahkikat yapılması gerekirken yapılmadığı, Adapazarı Kaymakamlığı'nca yüzeysel bir araştırma yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim Hendek müdürü Hasan Şevket Efendi'nin uygunsuz davranışları artarak devam etmiştir. Ancak, bu husustaki şikâyetlerin sürekli hale gelmesi Dâhiliye Nezareti'ni sonunda harekete geçirmiştir. Hendek müdürü ve iştirakçileri hakkında kapsamlı bir tahkikat yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmış, soruna kesin bir çözüm bulunması emredilmiştir.⁵²⁹

Halkla sorun yaşayan idarecilerden birinin de Adapazarı Mal Müdürü Salih Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Muhacirler tarafından kaleme alınan arzuhalde iddia edildiğine göre, Salih Efendi muhacirlere tahsis edilen Beşköprü'deki mera ve arazilere zorla el koymuştur. İzmit Redif Kumandanlığı tarafından bildirilen bu husus üzerine Adapazarı Kaymakamlığı tarafından tahkikat yapılmış, bu konuda İzmit Mutasarrıflığı'na bir rapor gönderilmiştir. Tapu dairesinden bir memur riyasetinde Beşköprü'deki arazide inceleme yapılmış, ihtiyar heyeti ve o civarın ileri gelenleri de bu incelemede hazır bulunmuşlardır. Yapılan tahkikatta ihtilaf konusu olan arazinin bütünüyle Salih

⁵²⁸ BOA, DH.MKT, 32/46.

⁵²⁹ BOA, DH.MKT, 224/63, 2-7.

Efendi'ye ait olmadığı, arazinin bir kısmının da Kasap Osman isimli bir şahısa ait olduğu anlaşılmıştır. Salih Efendi'nin bu çiftliğe tamamen müdahale etmediği, sadece çiftliğin iç tarafında bulunan ve tahminen 100 dönümden oluşan çalılığa girdiği bildirilmiştir. Hak iddiasında bulunan Salih Efendi ise asıl mağdurun kendisi olduğunu vurgulamıştır. Muhacirlerin 100 dönümlük araziden çıkmasını, bu arazilerin de kendisine terk edilmesini istemiştir.

Bunun üzerine hudud memurları tarafından bölgede bir tahkikat daha icra edilmiş, Beşköprü'deki çiftliğin 900 dönüm araziden ibâret olduğu bildirilmiştir. Bu arazinin 289 dönümü muhacirlerin mera arazisi, 200 dönümü ziraate ayrılmış çalılık ve 411 dönümü ise Adapazarı kazası ile Erenler karyesi ahâlisine aittir. İhtilaf konusu olan 100 dönümlük arazinin sahipleri ise Velizcioğlu Ahmed Ağa, Hüseyin bin Salih ve İsmail isimli şahıslardır. Arazinin 70 dönümü Velizcioğlu Ahmed Ağa'ya, 30 dönümü ise Hüseyin bin Salih ve İsmail'e aittir. Ancak, bu şahıslar hiçbir baskı ve zorlama olmaksızın kendi rızalarıyla arazilerini Adapazarı Mal Müdürü'ne satmışlardır. İzmit Mutasarrıfı Selim Sırrı Paşa tarafından 20 Kasım 1894'de İstanbul'a gönderilen yazıda, 100 dönümden ibâret olan bu arazinin Salih Bey'e satılmadan önce yıllarca boş ve metrûk kaldığı ifade edilmiştir. Mezkûr tarlanın üç tarafına bakan cephenin muhacirler tarafından kullanıldığı, bir cephesinin ise eski yola baktığı ifade edilmiştir.⁵³⁰

Karasu'da orman korucusu olarak görev yapan Laz Ahmed isimli bir memur hakkında da şikâyetler olduğu anlaşılmaktadır. İddiaya göre Karasu nahiyesinde orman korucusu olarak görev yapan Laz Ahmed, para karşılığı kaçak ağaç kesimine göz yummaktadır. Bölge halkı tarafından kaleme alınan 8 Aralık 1895 tarihli arzuhalde, Laz Ahmed'in kanunsuz eylemlerinin olduğu vurgulanmıştır. Laz Ahmed'in devlete ait ormanlardan ruhsatsız kereste kestirdiği, buna rağmen bu kişi hakkında herhangi bir kanuni işlem yapılmadığı bildirilmiştir. Yapılan ihbar ve şikâyetlerden de bir netice elde edilemediği hatırlatılmıştır. Belgeden anlaşıldığına göre, Laz Ahmed Karasu ormanlarından ruhsatsız bir şekilde ağaç kestirmesi karşılığında 1.190 kuruş civarında bir meblağı zimmetine geçirmiştir. Bölge ahâlisinden Yakup, Ali Sırrı ve Nuri isimli şahıslar

⁵³⁰ BOA, BEO, 418/31331.

tarafından kaleme alınan arzuhalde bu hususlar dile getirilmiş, bu memurun kanunsuz eylemlerinin durdurulması istirham edilmiştir.⁵³¹

Adapazarı ve çevresindeki kolcularla ilgili bir başka şikâyet arzuhali ise 1 Kasım 1896 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu arzuhalden anlaşıldığına göre, Adapazarı ahâlisinden Esper oğlu Ahmed ve yanında bulunan arkadaşlarının tüfeklerine kolcular tarafından el konulmuştur. Bahsedilen bu şahısların göl kenarında balık avladıkları esnada devriye gezen kolcular tarafından fark edildikleri bildirilmiştir. Tüfekleri ellerinden alınan bu şahıslar ise yetkili mercilere kendilerine bu uygulamayı yapan kolcuları şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyet üzerine konu değerlendirilmiş, köylülere yapılan bu uygulamanın yanlış olduğu bildirilmiştir. Bu gibi köy ahâlisinin balık avlamak için herhangi bir izin almasına gerek olmadığı ifade edilmiştir.⁵³²

14 Eylül 1896 tarihli arşiv belgesinde ise Adapazarı eski orman müfettişi İhsan Bey hakkındaki şikâyetlerden bahsedilmektedir. İhsan Bey, Adapazarı Orman Müfettişi olarak görev yapmakta iken, uygunsuz davranışlar sergilediği gerekçesiyle ihbar edilmiştir. İhbarı yapan şahıs ise yine bu kurumda görev yapmakta olan memur Mustafa Bey'dir. Bu ihbar sonucu açığa alınan İhsan Bey, lehine verilen mahkeme kararıyla aklanarak işine geri dönmüştür. Karamürsel sepeti vergisinden zimmetine 850 kuruş geçirmekle suçlanan İhsan Bey, yapılan incelemeler neticesinde temize çıkmıştır.

İhsan Bey hakkında hazırlanan raporun çok kapsamlı olduğu görülmektedir. Adapazarı Mal Müdürü'nün yazışmaları, Maliye Nezareti'nin yazışmaları, Orman Müfettişliği yazışmaları, İzmit Orman Müfettişliği yazışmaları, tertib olunan senet pusulaları, İhsan Bey'in Ahmed Efendi nezdinde bulunan harç pusulalarının sureti, Meclis İrade-i Levâzım-ı Umûmiliği tezkiresi, Tekfurdağı Mutasarrıflığı'nın yazışmaları, Mustafa Bey tarafından İhsan Bey'in davranışlarına dair ihbar dilekçesi, Adapazarı Kaymakamlığı'nın yazışmaları, İzmit Muhasebe Müdürlüğü'nün yazışmaları ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bütün evraklar toplanmış, ancak ihbarın net delillerle ortaya konulamadığı gerekçesiyle İhsan Bey'in suçsuz olduğuna kanaat getirilmiştir. Çıkan kararı beğenmeyen İzmit Orman Başmüfettişi Mehmed Rüştü Efendi ise sonuca itiraz etmiştir.⁵³³ İhsan Bey

⁵³¹ BOA, DH.MKT, 1029/56, 1-2.

⁵³² BOA, ŞD, 1560/6.

⁵³³ BOA, ŞD, 1566/17.

lehine İzmit İdare Meclisi İstinaf Mahkemesi'nden gelen ilam hükmü temyize gönderilmiş, bu kararın tekrar incelenmesi talep edilmiştir.

Adapazarı'nın Mahmudiye köyünde ikâmet ettiği anlaşılan Mehmed Emin Bey'in 17 Nisan 1900 tarihli arzuhali de dikkat çekicidir. Muhacirin-i İskân Komisyonu'nda müfettiş olarak görev yapan Nuh Barakzade Mehmed Emin Bey, oğlu Halil'in askere alım işleri esnasında tesadüfen orada bulunmasından dolayı silah altına alındığını ifade etmiştir. Oğlunun hasta olması nedeniyle askerlikten muaf olduğunu vurgulamış, kanun gereği hasta olanların askere alınmaması gerektiğini belirtmiştir. Mehmed Emin Bey, oğlundan gelen bir mektup ile oğlunun Mitroviçe kazasında ve Sibiryâ hududunda müstahkem nizamiye taburunun 17. Alay 2. Tabur 4. Bölük ve 17. Mangasında bulunduğunu öğrendiğini ifade etmiştir. Oğlu Halil'in askere alınmasının yanlış olduğunu vurgulayan Mehmed Emin Bey, oğlunun kendisine iade edilmesini istirham etmiştir. Bu şikâyet arzuhali üzerine Mahmudiye köyündeki İhtiyar Heyeti'ne bu konunun doğru olup olmadığı sorulmuş, Nahiye Müdüriyeti tarafından verilecek ilmuhabere göre hareket edileceği ifade edilmiştir.⁵³⁴

Nüfus memurlarının zaman zaman kanunlara aykırı hareket ettikleri ve sahte evrak düzenledikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 4 Temmuz 1901 tarihli yazıda, liva nüfus memurlarının evrak üzerindeki isimleri değiştirerek birtakım şahısları askerlikten kurtardıkları ifade edilmiştir. Adapazarı nüfus memuru Mehmed Efendi'nin de benzer suçlara karıştığı bildirilmiştir. Mehmed Efendi'nin birkaç sene önce resmi muamelelerde sahtekarlık yaptığı gerekçesiyle görevden alındığı, bununla beraber mahkeme kararıyla tekrar görevine iade edildiği hatırlatılmıştır. Ancak, bahsedilen memurların sahte evrak düzenleme konusunda meşhur oldukları ve vazifelerini kötüye kullandıkları belirtilmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti bölgeye özel yetkili memurlar göndererek meseleyi yerinde incelemek istemiştir.⁵³⁵

Adapazarı Mal Müdürü Murtaza Bey'in görevinden azledilmesi süreci de dikkat çekicidir. Murtaza Bey'in askeri malzemeler için ayrılan bütçeyi farklı bir kaleme değerlendirdiği gerekçesiyle görevden alındığı anlaşılmaktadır. Murtaza Bey ise

⁵³⁴ BOA, DH.MKT, 2332/107.

⁵³⁵ BOA, DH.MKT, 2506/63.

suçlamaları reddetmiş, haksız bir şekilde görevden alındığını belirtmiştir. Bütçenin sadece askeri malzemeler için sarfedilmesi konusunda bir bilgisinin olmadığını bildiren Murtaza Bey, bu nedenle bütçenin bir kısmının diğer masraflar için sarfedildiğini vurgulamıştır. Harcanan bedelin kendisinden geri alınmak istendiğini beyan eden Murtaza Bey, yaşadığı mağduriyeti dile getiren bir arzuhal kaleme almıştır. Bu arzuhal üzerine bu konuda bir inceleme yapılmış, olay etraflıca araştırılmıştır.

Şûrâ-yı Devlet ve Sadaret Makamı'nın araştırmaları neticesinde ise Murtaza Bey'in haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Yaşanan sorun, İzmit Mutasarrıflığı ile yapılan yazışmalardaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmıştır. Yapılan yazışmalarda bu bütçenin sadece askeri malzemelere ait olduğu bilgisi verilmemiştir. Bu nedenle meblağın bir kısmı personel maaşları için kullanılırken, bir kısmı da diğer işlerde kullanılmıştır. Bütün bu şartlar dâhilinde konu tekrar değerlendirilmiş, Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'nın imzasıyla kaleme alınan 30 Temmuz 1905 tarihli yazıyla Murtaza Bey aklanmıştır. Suçsuz olduğu kanıtlanan Murtaza Bey'in işsiz kalmasının ise hakkaniyetle bağdaşmayacağı, uygun bir işte tekrar görevlendirilmesinin gerektiği ifade edilmiştir.⁵³⁶

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından kaleme alınan 10 Haziran 1907 tarihli yazıdan ise bölgede görev yapmaya gelen bazı askeri personelin de uygunsuz hareketlerde buldukları anlaşılmaktadır. Bahsedilen yazıda, normalde Akhisar Taburu'nda görev yapan Yüzbaşı Şükrü Efendi ile Mülâzım Hayrullah Efendi'nin bir görev için Adapazarı'nda oldukları belirtilmektedir. Ancak, bu kişilerin askeri kuralları ihlal eden davranışlar sergiledikleri ifade edilmiştir. Şükrü Efendi'nin iş ve eylemlerinin yanlış olduğu, ayrıca Ermenilerle münakaşa içine girerek birkaç Ermeniye darp ettiği bir telgrafla bildirilmiştir.

Şükrü Bey, eğer terfi edilmezse Almanya Sefareti'ne iltica edeceği gibi cümleler dahi sarfetmiştir. Şükrü Bey'in Adapazarı'nda Ermenilerle ilgili yalan ihbarlarda bulunduğu, güya bölgede bir Ermeni fesat hareketinin başladığını bildirdiği de anlaşılmaktadır. Hayrullah Efendi'nin de Şükrü Bey gibi davranışlar sergilediği, önceki yıllarda böyle gerçek dışı ihbarlarla Mabeyn-i Hümayûn'a kadar yükseldiği bildirilmiştir. Bu askeri personelin bölgede bir fesat hareketi yok iken, Ermenilere karşı olan bu tavırlarının

⁵³⁶ BOA, İ.ML, 66/32, 1-2.

asayiş sorunlarına yol açacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle bu kişilerin Adapazarı'nda ikâmet etmesini istemeyen Musa Kazım Paşa, mezkûr personel hakkındaki olumsuz kanaatini İstanbul'a tebliğ etmiştir.⁵³⁷

Adapazarı'nda görevlendirilen Binbaşı Zekeriya Bey'in de görevini layıkıyla yerine getirmediği anlaşılmaktadır. İzmit Jandarma Binbaşı Zekeriya Bey'in eşkıya takibi için görevlendirilmesine rağmen bu işi savsakladığı bildirilmiştir. Adapazarı'na iki defa gönderilen Zekeriya Bey, eşkıya takibi yapması gerektiği halde hiç bir şey yapmadan İzmit'e geri dönmüştür. Adapazarı'na ilk gelişinde bölgede bir gün kalan Zekeriya Bey, ikinci gelişinde ise iki gün kadar kalmıştır. Zekeriya Bey, bu süre zarfında bölgedeki eşkıyayı derdest ederek asayiş temin edemediği gibi, ahâlinin huzurunu bozacak davranışlarda da bulunmuştur. Bu nedenle bahsedilen bu subay hakkında şikâyetler oluşmuş, ilgili mercilere şikâyet yazısı gönderilmiştir.⁵³⁸

23 Aralık 1907 tarihli belgede ise vazifelerini suistimal eden Adapazarı ve Geyve orman memurları hakkında bilgi verilmektedir. Adapazarı ve Geyve orman memurları Ohannes Nadir ve İbrahim Efendi hakkındaki şikâyetler üzerine, bu konuda bir tahkikat yapılmak istenmiştir. Ohannes Nadir ve İbrahim'in ifadeleri alınmak üzere çağrıldıkları, ancak bu memurların henüz ifade vermek için gelmedikleri bildirilmiştir. Bahsedilen orman memurlarının kendilerini mahkemeye çağıran celb yazınını imzalamaktan imtina ettikleri, yetkili mercilerin kararını hiçe saydıkları anlaşılmaktadır. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, bu suça karışan başka sanıklar da mevcuttur. Yapılan açıklamada, işin sürüncemede kalmaması için diğer sanıklarla beraber Ohannes Nadir Efendi ve İbrahim Efendi'nin ilgili mahkemeye getirilmelerinin gerektiği ifade edilmiştir. Bu nedenle İzmit Mutasarrıflığı'na bu konuyla ilgili bir emir gönderilmiş, ilgili şahısların Şûrâ-yı Devlet'e getirilmeleri emredilmiştir.⁵³⁹

Sonuç olarak, Adapazarı'ndaki bazı resmi görevlilerin birtakım usulsüzlüklere karıştıkları açıktır. İncelenen belgelerden anlaşıldığına göre, farklı meslek gruplarında çalışan birçok görevli hakkında ihbarlarda bulunulmuştur. Nahiye müdürleri, askeri personel, mal müdürleri, nüfus memurları, orman korucuları ve hatta telgraf

⁵³⁷ BOA, Y.PRK.ASK, 247/39.

⁵³⁸ BOA, DH.MKT, 1306/27, 2.

⁵³⁹ BOA, BEO, 3220/241471, 1-2.

memurlarının bu ihbarlara konu oldukları görülmektedir. Bu görevliler hakkında ağır ithamlarda bulunulmuş, görevlerini kötüye kullandıkları iddia edilmiştir. Gönderilen şikâyet arzuhallerinde; resmi görevlilerin zimmetlerine para geçirdikleri, bazı arazilere işgal ettikleri, halktan zorla vergi aldıkları, evrakta sahtecilik yaptıkları, adam kayırdıkları ve rüşvet aldıkları gibi suçlamalar göze çarpmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı'nda görev yapan bazı memurlar yetkilerini aşarak halkı ezmişlerdir. Bununla beraber, bu görevliler hakkında asılsız iftiralar da olabilmektedir. İncelenen kaynaklar ışığında, bazı memurlara kişisel garazdan dolayı iftiralar atıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti'nin ise bu meseleleri ciddi bir şekilde ele aldığı, iddiaların doğru olup olmadığını dikkatli bir şekilde incelediği söylenebilir. Yapılan araştırmalar neticesinde suçu sabit olanlar hemen görevlerinden uzaklaştırılmış, suçsuz olduğu anlaşılan görevlilere ise sahip çıkılmıştır. Aklanan memurların eski görevlerine iade edildiği veya uygun bir memuriyete atandıkları görülmektedir.

4.6. Adapazarı Belediyesi ve İdare Meclisi Hakkındaki Şikâyetler

Adapazarı Belediyesi ve belediye bünyesinde oluşturulan İdare Meclisi'nin bazı şikâyetlere konu oldukları görülmektedir. Alınan hatalı kararlar nedeniyle mağdur olduklarını iddia eden Adapazarı halkı, kaleme aldıkları arzuhallerle bu sorunlara bir çözüm yolu aramışlardır. Ancak, bu dilekçelerin her zaman hakikati yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 4 Nisan 1899 tarihli arşiv belgesi de asılsız bir şikâyeti konu almaktadır. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı Belediyesi Heyeti'nin kanunlara aykırı hareket ettiği ve üye seçimlerinin usulsüz yapıldığı iddia edilmektedir. Ancak, yapılan inceleme neticesinde ise Belediye Heyeti'ne girmek isteyen Ömer Bey'in bu memuriyeti elde edemediğinden bu iftiraları attığı anlaşılmıştır. Ayrıca, Ömer Bey'in vuku bulan suistimalleri nedeniyle memuriyetten çıkarıldığı hatırlatılmıştır. Şikâyette bulunan diğer memurların da görevlerini kötüye kullanmaları nedeniyle mahkemelik oldukları ifade edilmiştir. Bu şahısların garazda bulunarak bu şikâyetleri gerçekleştirdikleri belirtilmiştir.

Adapazarı Belediye Heyeti'nde görev yapan İbrahim, Ömer ve Hilmi Bey'in heyet üyeliğine seçimlerinin normal ve kanuna uygun bir şekilde gerçekleştirildiği vurgulanmıştır. Adapazarı Kaymakamlığı'na bu konuda bazı şikâyetler gelmiş ise de

bunların dört sene önceki meseleler olduğu ifade edilmiştir. Zaten iki senede bir bahsi geçen heyette değişikliğe gidildiği, bu nedenle bu tarz şikâyetlerin hata olarak görülemeyeceği bildirilmiştir. Heyetteki son üye seçimlerinin ise geçen aylarda yapıldığı, heyetin başkan ve üyelerinin de kanunlar çerçevesinde seçildiği belirtilmiştir. Asıl meselenin belediye heyetinin teşkilinden kaynaklandığı, arzuhalde belirtilen hususların ise gerçeği yansıtmadığı beyan edilmiştir. Bütün bu unsurlar da göz önüne alınarak Adapazarı'nda icra kılınacak bir tahkikata gerek olmadığı ifade edilmiştir.⁵⁴⁰

Adapazarı'na bağlı İcbadiye köyünde iskân edilen Çerkez muhacirler için tahsis edilen baltalıkların da usulsüz bir şekilde satıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda İzmit Mutasarrıflığı'na bir ihbar gelmiş, bu iddia üzerine bölgede incelemeler başlatılmıştır. İzmit Mutasarrıflığı'na bu ihbarı yapan kişinin ise Adapazarı'nda ikâmet eden İbrahim isimli bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Bu şahıs tarafından gönderilen 24 Ağustos 1900 tarihli arzuhalde bildirildiğine göre, bölgede kaçak ağaç kesimi ve satışı yapılmaktadır.⁵⁴¹ Muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için devlet tarafından bedelsiz verilen ormanlık alanların, Adapazarı Belediyesi tarafından istismar edildiği açıktır. Öyle anlaşılıyor ki, belediye bünyesinde görev yapan bazı kötü niyetli kişiler bu durumu fırsata çevirerek ağaçları kendi mallarıymış gibi satmışlardır.

Adapazarı'ndan İstanbul ve diğer bölgelere hayvan gönderen Bosna muhacirlerinden Bekir isimli bir şahsın kaleme aldığı şikâyet dilekçesi de dikkat çekicidir. Bekir Bey, İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği arzuhalde, hayvanları için kendisinden gümrük vergisi alındığından bahsetmektedir. Bekir Bey, Hicri takvime göre 1314 senesi sonuna kadar bu konuda vergi talep edilmediği halde, bu tarihten sonra sevkiyat esnasında yol vergisi adı altında vergi toplandığını ifade etmiştir. Bu vergi meselesi yüzünden Meclis İdaresi'ne dava açtığını, ancak dava süresince hayvanlarının kendisine verilmemesi nedeniyle ekserisinin telef olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle uğramış olduğu zarar ve ziyanın karşılanması için yetkili mercilere müracaat etmiştir.⁵⁴² Bekir Bey'in müracaatı üzerine bu konuda bir tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴⁰ BOA, ŞD, 1571/17.

⁵⁴¹ BOA, DH.MKT, 2394/1.

⁵⁴² BOA, DH.MKT, 2474/67.

2 Haziran 1901 tarihinde yapılan açıklamada, 22 baş hayvanı olduğu anlaşılan Bekir Bey'den her bir hayvanı için birer kuruş vergi alındığı ifade edilmiştir. Ancak, Bekir Bey'in önceki yıllarda kendisinden vergi alınmadığını ibraz edemediği belirtilmiştir. Daha sonra temin ettiği belgelerin ise Adapazarı Belediye Reisi tarafından şüpheli görüldüğü, bu nedenle bu konuda bir tahkikat yapıldığı hatırlanmıştır. Tahkikat süresince Bekir Bey'in hayvanlarına el konulduğu, davanın uzaması nedeniyle bazı hayvanların telef olduğu bildirilmiştir. Yaklaşık iki buçuk seneden beri devam eden dava nedeniyle Bekir Bey'in mağdur olduğu, bu şahısın uğradığı kayıpların Adapazarı Belediyesi tarafından karşılanmasını talep ettiği ifade edilmiştir.⁵⁴³

Hendek'te Ali Nafi ve Ali oğlu Hasan isimli şahısların Bâbîâli'ye gönderdikleri arzuhalde ise Adapazarı İdare Meclisi'nin şikâyet edildiği anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu şahıslar, Adapazarı İdare Meclisi'nin uygunsuz davranışları nedeniyle yaşadıkları mağduriyetleri dile getirmişlerdir. Müşteki, meclis kararıyla evlerinin yıkılmak istendiğini, halbuki evlerini inşa ettikleri arazinin kendi tasarruflarında bulunduğunu beyan etmişlerdir. Müşteki, hukuksuz olan bu eylemin ihtiyar heyeti ve zabıta tarafından da onaylandığını ifade etmişlerdir. Bu karara direnip karşı çıktıklarını beyan eden müşteriler, bu direniş nedeniyle tutuklandıklarını belirtmişlerdir. Bu araziyi önceki yıllarda sahiplerinden satın aldıklarını ifade eden müşteriler, ihtilaf konusu olan arsanın kendilerine ait olduğunu vurgulamışlardır.

Bu şikâyet üzerine yapılan tahkikatta müşterilerin şikâyetlerinin doğru olduğu tespit edilmiş, Adapazarı İdari Meclisi'nin araziye müdahalesinin yanlış olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle Adliye Nazırı'nın imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne sevk edilen 1 Kasım 1902 tarihli yazıda, Adapazarı yerel meclisine gerekli uyarılar yapılarak anlaşmazlığın sulh ile çözülmesi istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından alınan mezkûr yazı ise gereği yapılmak üzere İzmit Mutasarrıflığı'na 18 Kasım 1902 tarihinde havale edilmiştir.⁵⁴⁴

Adapazarı'nda ikâmet eden Yakup isimli bir şahıs ise İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta suçsuz yere hapse atıldığı iddia etmektedir. Mezkûr yazıdan anlaşıldığına göre, Yakup isimli müşteki Adapazarı'nda kendisine ait arazi üzerinde bir inşaat

⁵⁴³ BOA, DH.MKT, 2492/27.

⁵⁴⁴ BOA, DH.MKT, 613/39, 1-2.

yapmıştır. Ancak, bu inşaatın çevreye zarar verdiği gerekçesiyle Adapazarı Belediyesi'nin talebiyle tutuklanmıştır. Adapazarı hapishanesinde tutuklu olduğu bildirilen Yakup'un kendi arsası üzerinde bir dükkan ve fırın inşa ettirdiği, bu inşaatın odalarına açılan pencerelerin ise başkalarına zarar verdiği ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 23 Ekim 1903 tarihli yazıda ise suçsuz yere hapiste bulunduğunu iddia eden Yakup isimli şahıs hakkında yeniden bir tahkikat icra edilmesi tavsiye edilmiştir.⁵⁴⁵

Görüldüğü gibi, Adapazarı halkı bu resmi dairelerin kararları nedeniyle bazı sorunlar yaşamışlardır. Adapazarı İdare Meclisi'nde alınan yıkım ve tutuklama kararları, özellikle bölgeye iskân edilen muhacirleri zor durumda bırakmıştır. Adapazarı ve çevresine memur refâkatinde yerleşen muhacirler, bir süre sonra bu arazileri işgal ettikleri iddiasıyla yerlerinden çıkarılmak istenmişlerdir. Mahkemelerin ise Adapazarı İdare Meclisi'nin görüşlerini dikkate alarak yıkım kararı verdiği anlaşılmaktadır. Adapazarı İdare Meclisi'nin kararlarının bu noktada önem taşıdığı açıktır.

Adapazarı Belediyesi'nin üye seçimlerinin usulsüz yapıldığına dair bazı şikâyetler de göze çarpmaktadır. Ancak, bu iddiaların çoğu zaman gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. İncelenen belgeler ışığında, Belediye Heyeti'ne girmek isteyen kişilerin bu yalan haberleri kasıtlı olarak yaydıkları söylenebilir. Hatta eski Belediye çalışanlarının ise işten uzaklaştırılmaları nedeniyle bu iftiraları attıkları anlaşılmaktadır.

4.7. Doğal Afetlerden Kaynaklanan Sorunlar

Adapazarı ve çevresindeki asayiş sorunlarının yanında, sel ve deprem gibi doğal afetler de bölge halkını bir hayli zorlamıştır. Adapazarı ve çevresinin çok yağış alması nedeniyle su taşkınları bölgede sıklıkla görülür, kuraklık gibi afetler ise nadiren ortaya çıkardı. Ancak, bir istisna olmak üzere 1879 yılında bölgede büyük bir kuraklık yaşanmıştır. Adapazarı İdare Meclisi Reisi İbrahim Bey tarafından kaleme alınarak Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen 29 Ekim 1879 tarihli yazıda, havaların kurak gitmesi nedeniyle halkın yardıma muhtaç hale geldiği bildirilmiştir. Kuraklık Adapazarı'ndaki erzak fiyatlarını da olumsuz etkilemiş, ürünlerin fiyatı bir anda yükselmiştir.

⁵⁴⁵ BOA, DH.MKT, 780/37.

Nitekim Adapazarı'nda Piyade Yüzbaşı rütbesiyle görev yapan Osman Bey, Adapazarı'ndaki erzak fiyatlarının İstanbul'dan bile pahalı hale geldiğini ifade etmiştir. Osman Bey, bu nedenle emri altındaki askerlerin maaşlarına bir miktar zam yapılmasını dahi talep etmiştir. Osman Bey, süvari olanlara 130, piyade olanlara da 125 kuruş ilave ücret verilmesini istemiştir. Kuraklık bölge halkını zor duruma düşürmüş, ahâlinin mısır ve darı ihtiyacı artmıştır. Ancak, yapılan açıklamada 7-8 aydan önce bu bölgeye hububat verilemeyeceği ifade edilmiştir. Bölge halkına ödenmesi gereken zahirenin zaten birkaç ay önceden ödendiği, bu nedenle şimdilik bir yardım gönderilemeyeceği belirtilmiştir. İstanbul'dan yapılacak yardımın birtakım masrafları da beraberinde getireceği beyan edilmiş, bu nedenle hububat ihtiyacının sancağın diğer kazalarından talep edilmesinin daha uygun olacağı vurgulanmıştır.⁵⁴⁶

Adapazarı ve çevresindeki su taşkınları, bölgenin büyük sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Sakarya Nehri başta olmak üzere, bölgedeki birçok dere, göl ve göletin sıkça taşıdığı görülmektedir. İncelenen arşiv belgelerinde, Adapazarı'nda meydana gelen su taşkınlarıyla ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. Bu taşkınlar nedeniyle bölgede yaşayan insanların evleri yıkılmış, tarlaları ve ekinleri zarar görmüştür. Hatta bu afetler nedeniyle hayatlarını kaybedenler dahi olmuştur.

16 Nisan 1880 tarihli bir belge de Adapazarı ve Pamukova'da yaşanan su taşkınlarıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu bölgelerde inceleme yapan memurlar, Sakarya Nehri'nin taşmasıyla nehre yakın yerlerin sular altında kaldığını İstanbul'a rapor olarak sunmuşlardır. Raporda, Adapazarı ve Pamukova arasında kalan ve 1,5 milyon dönüme ulaşan büyüklükteki arazinin iki gün boyunca sular altında kaldığı bildirilmiştir. Ancak, halkın ve yerel yöneticilerin yoğun gayretleriyle tehlikenin şimdilik atlatıldığı ifade edilmiştir.⁵⁴⁷ Adapazarı Kaymakamlığı tarafından İstanbul'a gönderilen 17 Mayıs 1880 tarihli yazıdan ise bölgede yaşanan sel felaketinin boyutları daha iyi anlaşılmaktadır. Sıkça meydana gelen su taşkınlarından halkın çok muzdarip olduğunu bildiren Adapazarı Kaymakamı, Osmanlı Hükümeti'nden bu konuda acil ve etkili tedbirler almasını istirham etmiştir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ BOA, ŞD, 690/39.

⁵⁴⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı [Y.PRK.SGE], 1/49, 2.

⁵⁴⁸ BOA, Yıldız Esas Evrakı [Y.EE], 72/118.

Adapazarı ve çevresinde büyük yıkımlara neden olan seller, bölgedeki en büyük sorunlardan biridir. 19 Mart 1892 tarihli Sabah gazetesi de bu konuyu gündeme getirmiş, Sakarya Nehri'nin taşmasıyla Adapazarı'nda büyük bir yıkım yaşandığını yazmıştır. Basına yansıyan bu haberde yükselen suların evleri ve tarlaları su altında bıraktığı, afet nedeniyle şehir hayatının olumsuz etkilediği belirtilmiştir. Sabah gazetesindeki habere göre, bölgedeki evler neredeyse 3-4 m kadar su altında kalmıştır. Su altında kalan evlerin duvar ve diğer kısımları ise büyük zarar görmüştür. Sakarya'nın doğu tarafında bulunan tarla ve bahçelerin de sular altında kaldığı, ürünlerin ise tamamen zayi olduğu bildirilmiştir.

Sel sularının hızla yükselip evlerine doğru yaklaştığını gören bölge halkı telaşa kapılmış, alt katlardaki eşyalarını üst katlara taşımışlardır. Yaşanan felaket nedeniyle 1.500 kadar hane su altında kalmış, Adapazarı'nda ekmek bulmak büyük bir sorun haline gelmiştir. Sakarya Nehri üzerinde bulunan iki ahşap köprünün yıkılması sosyal hayatı olumsuz etkilemiş, halk köprülerin yıkılmasından dolayı karşıdan karşıya geçememiştir. Bu nedenle bölge halkından bazı kişiler ekmek teknelerini tıpkı bir sandal gibi kullanmış, bir yerden diğer bir yere ancak bu şekilde gidebilmişlerdir. Büyük ekmek teknesine sahip olan bazı şahıslar ise bu durumu fırsata çevirmişlerdir. Çarşı ve pazar işlerini halletmek isteyen bölge halkından bir miktar ücret alan büyük tekne sahipleri, halkı gidecekleri yere kadar bu şekilde nakletmişlerdir.⁵⁴⁹

Bölgede meydana gelen doğal afetlerden biri de 10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremdir. Depremin İzmit, Adapazarı ve çevresinde hissedildiği ve büyük bir yıkıma neden olduğu anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a gönderilen telgrafta bildirildiğine göre, deprem 10 Temmuz günü saat beşe yirmi kala meydana gelmiştir. Bu depremin beş dakika kadar sürdüğü, nüfus zayıatı olmamakla beraber, bölgede yıkımların yaşandığı beyan edilmiştir. İzmit'te bulunan Fevziye Camisi'nin şerefesinden yukarısının yıkıldığı, Kasr-ı Humayun-u Asakir-i Şahane'de bazı odaların tehlikeli surette hasar aldığı bildirilmiştir. Redif Kumandanlığı'nın duvarlarında çatlak ve dökülmelerin olduğu, burada görevli askerlerin muhtemel tehlikelere karşı şimdilik çadırlarda kaldığı belirtilmiştir.

⁵⁴⁹ *Sabah*, 19 Şaban 1309 (19 Mart 1892), 2.

Depremın Adapazarı'nda da birçok hasara neden olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı'ndaki çoğu hanede büyük hasarlar olduğu, hatta Sapanca'da süvari mülâzımı olarak görev yapan Ahmed Efendi'nin deprem esnasında korkuya kapılarak kendisini pencereden attığı ifade edilmiştir. Bu nedenle, Ahmed Efendi'nin ayağında bir zedelenme dahi oluşmuştur. Adapazarı'nda pek zayıt olmakla beraber, zayıtın derecesi hakkında henüz fazla malumat olmadığı vurgulanmıştır. Bölgede görevli olan askerlerin şimdilik daha tehlikesiz yerlere götürölüp yerleştirildiğı, zarar gören mahallerin ise belediye memurları marifetiyle ivedi bir şekilde tespit edileceğı beyan edilmiştir. Gönderilen telgrafta, yıkılan yerlerin tekrar inşa edilebilmesi için ne kadar meblağa ihtiyaç olduğunun araştırıldığı da tebliğ edilmiştir.⁵⁵⁰

Bölgede meydana gelen su taşkınlarından biri de 1905 yılında meydana gelmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Nisan 1905 tarihli telgrafta, Sakarya Nehri'nin taşması nedeniyle nehrin iki yakasındaki birçok arazinin sular altında kaldığı bildirilmiştir. Musa Kazım Paşa, durumun bir dereceye kadar kontrol altına alındığını, bununla beraber halen su altında bulunan köylerin olduğunu ifade etmiştir. Su altında kalan köylere ivedi bir şekilde ulaşarak saat dokuza kadar sular tahliye edilmiş, gece itibarıyla sular eski mecrasına çekilmeye başlamıştır. Musa Kazım Paşa, Adapazarı, Geyve, Akhisar ovalarının da su altında bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak, bölgede herhangi bir zayıtın olmadığına dair Geyve Kaymakamlığı'ndan bilgi geldiğini, bu konunun hassasiyetle takip edildiğini beyan etmiştir.⁵⁵¹

Görüldüğü gibi, su taşkınları Adapazarı'nda yaşanan en ciddi problemlerden biridir. Bölgenin çok yağış alması çoğu zaman göl, gölet, dere ve nehirlerin taşmasına neden olmuş, bu su taşkınları bölgede büyük maddi ve manevi kayıplara yol açmıştır. İncelenen kaynaklardan anlaşıldığına göre, özellikle Sakarya Nehri çok sık taşmaktadır. Sakarya Nehri'nin Pamukova, Geyve ve Adapazarı'ndan geçerek Karasu'da son bulan yolculuğu esnasında belli bölgelerde taşarak kilometrelerce alanı su altında bırakmıştır. Binlerce dönüme varan araziler su altında kalmış, evler zarar görmüş ve hayvanlar telef olmuştur. Su taşkınlarının zaman zaman can kayıplarına da neden olduğu

⁵⁵⁰ BOA, Y. MTV, 99/52.

⁵⁵¹ BOA, DH.MKT, 943/76, 1-2.

görülmektedir. Su taşkınlarının çoğu zaman nehir üzerindeki köprüleri de yıktığı anlaşılmaktadır. Bu durum ulaşımı olduğu kadar, bölgedeki sosyal hayatı da olumsuz etkilemektedir.

Adapazarı ve çevresinde çok nadir de olsa, kuraklık afeti de yaşanmıştır. Bu durum halkın sefâlet çekmesine neden olduğu gibi, bu durumu fırsata çevirmek isteyen üreticilerin erzak fiyatlarını yükseltmesine de zemin hazırlamıştır. Kuraklık nedeniyle Adapazarı'ndaki erzak fiyatlarının bir hayli yükseldiği anlaşılmaktadır. Adapazarı halkı öyle muhtaç bir hale gelmiştir ki, Osmanlı Hükümeti'ne müracaat ederek zahire yardımı talebinde bulunmuşlardır.

10 Temmuz 1894 tarihinde meydana gelen depremin ise I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı ve çevresinde yaşanan en büyük doğal afet olduğu söylenebilir. Bahsedilen depremin halk arasında büyük panik ve korkuya neden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, depremin hemen sonrasında gerekli önlemlerin alındığı, herhangi bir aksaklığa meydan vermemek için çalışmalar yapıldığı açıktır. Özellikle zarar gören askeri binalar boşaltılmış, bu binalardaki askerler tehlike geçene kadar güvenli bölgelerde misafir edilmişlerdir.

4.8. Yaşanan Sağlık Sorunları

Adapazarı ve çevresindeki sorunlardan biri de sağlık problemleridir. Yaşanan sağlık problemlerin ana etkeni ise Adapazarı'na kâfileler halinde gelen muhacirlerdir. Bölgeye kâfileler halinde gelen muhacirlerin perişan halleri, Adapazarı ve çevresinin genel sağlık durumunu bozmuştur. Muhacirler uzak coğrafyalardan bölgeye gelmiş, bölgeye gelişleri bazen aylar almıştır. Açlık, sefâlet ve yorgunluk gibi etkenlerle bağışıklık sistemi düşen muhacirlerin, hastalığa yakalanma ihtimali de yükselmiştir. Yolculuk esnasında ölenler olduğu gibi, bulaşıcı hastalığa yakalananlar da olmuştur. Bu durum muhacirler kadar, onların yerleştirildiği bölgedeki halk için de bir tehdit unsurudur. Muhacirlerin yoğun bir şekilde iskân edildiği Adapazarı ve çevresinde, sıtma ve tifo gibi hastalıkların görülmesi bu durumu göstermektedir.⁵⁵²

⁵⁵² BOA, DH.MKT, 1333/52, 3-4.

Nitekim muhacirlerin yerleştirildiği Adapazarı ile Kandıra'da da benzer hastalıklar ortaya çıkmıştır. 2 Nisan 1878 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, İzmit Mutasarrıflığı bu bölgelerde ortaya çıkan şiddetli hastalıklardan dolayı yeterli sayıda doktor istemiştir. Bununla yetinmeyen İzmit Mutasarrıflığı, bölgede görev yapmak üzere iki de seyyar doktor talep etmiştir. Bu istek üzerine aylık 2000'er kuruş maaşla doktor İsmail ve David Misak Efendi'ler bölgeye tayin edilmişlerdir. Ayrıca, bu doktorlara gerekli tıbbi malzemeler için 1.485,5 kuruş daha ilave ödeme yapılmıştır. Bu doktorlara bölgede görülen hastalıkların tedavisi için kendilerine verilen ilave paradan harcama yetkisi verilmiştir.⁵⁵³ Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti bölgede görülen hastalıklara karşı kayıtsız kalmamıştır. İzmit Mutasarrıflığı tarafından gelen talep ciddiye alınmış, gerekli çalışmalar yapılarak bölgeye iki seyyar doktor da gönderilmiştir.

Bölgede görülen hastalıklar sadece insan sağlığını değil, hayvan sağlığını da tehlikeye sokmuştur. Nitekim 8 Kasım 1887 tarihli bir belgede, bölgede şap hastalığının görülmeye başladığı bildirilmektedir. İzmit Mutasarrıflığı bölgedeki hayvanlarda görülen şap hastalığına karşı ivedilikle tedbir alınmasını istemiştir. Hastalığın hızlı bir şekilde bertaraf edilebilmesi için Müfettiş Haydar Bey'in Adapazarı ve çevresinde görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴

Bazı hastaların ise Adapazarı ve İzmit'te hastane olduğu halde, gereksiz yere İstanbul'a sevk edildiği anlaşılmaktadır. Bosna muhacirlerinden ve kimsesiz olduğu anlaşılan Ahmed kızı Fatma'nın 15, 8 ve 2 yaşlarındaki çocuklarının da İstanbul'a gönderilen hastalardan oldukları görülmektedir. Tedaviye muhtaç olan bu kişilerin İzmit'te Belediye Hastanesi olduğu halde, orada tedavi ettirilmeyip İstanbul'a sevk edilmelerinin uygun olmayacağı İzmit Mutasarrıflığı'na 3 Ekim 1888 tarihli yazıyla bildirilmiştir.⁵⁵⁵ Görüldüğü gibi, Adapazarı ve çevresinde ikâmet eden hastaların gereksiz yere İstanbul'a sevk edilmesine karşı çıkılmıştır. Bu şekilde, İstanbul'daki hasta yoğunluğunun bir nebze azaltılmaya çalışıldığı düşünülmektedir.

⁵⁵³ BOA, İ.DH, 765/62317.

⁵⁵⁴ BOA, İ.DH, 1055/82802.

⁵⁵⁵ BOA, DH.MKT, 1550/45.

Adapazarı'nda görevli Tabib Binbaşı Mahmud imzasıyla İzmit Kumandanlığı'na gönderilen 12 Ağustos 1892 tarihli telgraf ise Adapazarı Hastanesi'nde tedavi edilen hasta sayısını göstermesi bakımından önemlidir. Bilgilendirme yazısında, mezkûr hastanenin açılmasından bu yana hastaneye 58 hastanın giriş yaptığı ifade edilmiştir. Hastaneden 43 hastanın taburcu edildiği, 15 hastanın ise halen hastanede tedavilerinin devam ettiği beyan edilmiştir. Yazıda, hastaneye gelen hastaların hangi şikâyetle geldiklerine dair bilgiler de mevcuttur. Verilen istatistiki bilgilerden anlaşıldığına göre, hastanede halen 2 kişi müşahade altında bulunmaktadır. Hastanedeki diğer hastaların şikâyetleri ise tifo, sıtma ve ishal gibi hastalıklardan kaynaklanmıştır.⁵⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde 19. ve 20. yüzyıllarda çiçek, kolera, veba, tifo, sıtma, frengi ve kuduz gibi bulaşıcı hastalıklar görülüyordu. Bu hastalıkların yayılmasını engellemek için çeşitli tedbirler alan Osmanlı Devleti, belirli bölgelerde oluşturduğu karantinalar aracılığıyla hastalıkları kontrol altına almaya çalışmıştır.⁵⁵⁷ Bu hastalıklar Adapazarı ve çevresinde de görülebilmekteydi. İzmit'te 1891-1893 yılları arasında kolera hastalığı görülmüş, 1894 yılında Adapazarı'nda hafif kolerin hastalığından birkaç kişi hayatını kaybetmişti. Bununla beraber, bu hastalıkların tedavi edilmesi için önemli çalışmalar yapılmıştır. Bahsedilen hastalıkların tedavi sürecinde göstermiş olduğu üstün gayret ve çalışmalarından dolayı Adapazarı Belediye tabibi Antranik Terziyan Efendi'ye teşekkür edilmiş, kendisi beşinci dereceden bir kıta mecidi nişanıyla taltif edilmiştir.⁵⁵⁸

Adapazarı ve çevresinde baş gösteren çiçek hastalığı nedeniyle tedavi aşuları talep edilmiş,⁵⁵⁹ Adapazarı ve Kandıra'da ortaya çıkan hastalıklar için de bölgeye seyyar bir doktor gönderilmiştir. Sıhhiye Nazırı tarafından kaleme alınan 1 Aralık 1894 tarihli yazıdan, görev yeri Akçaşehir olan Vasilyan Bey'in şüpheli hastalıkları araştırmak üzere Adapazarı ve Kandıra'ya sevk edildiği anlaşılmaktadır. Görevini ifa etmek üzere bahsedilen bu bölgelere giden Vasilyan Bey, gönderdiği telgrafta bölgedeki hastalık ve ölümler hakkında ayrıntılı bir rapor sunmuştur. Bölgede meydana gelen ölümlerin çoğunlukla ishal ve tifodan kaynaklandığını belirten Vasilyan Bey, hangi köyde kaç hastanın vefat ettiğini gösteren ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.

⁵⁵⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 75/6.

⁵⁵⁷ Kumaş, "1890-1910 Döneminde Adapazarı'nda Görülen Bulaşıcı Hastalıklar", 291.

⁵⁵⁸ BOA, DH.MKT, 252/84.

⁵⁵⁹ BOA, DH.MKT, 311/25.

Ancak, ilerleyen süreçte Adapazarı ve çevresindeki salgın hastalıkların tekrar ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Adapazarı kazasında şüpheli hastalıkların ortaya çıktığına dair duyular geldiğini bildiren Sıhhiye Nazırı, Adapazarı ve Kandıra'da ikâmet eden halkın tekrar sağlık muayenesinden geçirilmesinde fayda olacağını ifade etmiştir. Vasıyan Bey'in bu bölgelere tekrar sevk edilmek istendiği, ancak mezkûr doktorun araştırmalarını bitirip görev yeri olan Akçaşehir'e döndüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle İzmit'ten başka bir seyyar doktorun Adapazarı ve Kandıra'ya sevk edilmesi talep edilmiştir.⁵⁶⁰

Trenlerin devamlı Adapazarı'na yolcu getirip götürmesi hastalıkların bölgeye gelmesini kolaylaştırdığı gibi, yayılmasını da hızlandırmaktadır. Bu nedenle ek tedbirler almak gerekmiş, birtakım çalışmalar yapılmıştır. 20 Ağustos 1894 tarihli bir belgeden, Adapazarı'nda hastalık çıkması nedeniyle şömendifer katarlarının Adapazarı ve Sapanca istasyonlarına uğratılmadığı ve Adapazarı'nın kordon altına alındığı anlaşılmaktadır. Yapılan açıklamada, sefer yapan trenlerin Bilecik'ten sonra başka hiçbir istasyona uğramadan doğrudan Büyükderbend istasyonuna ve oradan da İzmit'e sevk edilmesi istenilmiştir.⁵⁶¹ Görüldüğü gibi, hastalık görülen Adapazarı ve Sapanca'da ek tedbirler alınmış, bir müddet trenlerin bu istasyonlarda yolcu indirip bindirmeleri yasaklanmıştır. Adapazarı'nda alınan önlemlerden biri de temizlik kurallarına harfiyen riayet edilmesidir. Bölgede zuhur eden kolera hastalığının temizliğe dikkat edilmemesinden kaynaklandığı, bu nedenle temizliğe azami derecede dikkat edilmesinin gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁶²

İzmit Mutasarrıflığı sınırları içinde ilk kolera vakası ise Adapazarı'nda görülmüş, burada hastalığa yakalanan 4 kişiden ikisi hayatını kaybetmiştir. Ferizli'de ise alınan tüm tedbirlere rağmen 2 kişi daha koleraya yakalanmıştır.⁵⁶³ Bu durum, Adapazarı'nın ivedi bir şekilde karantinaya alınmasına neden olmuştur.⁵⁶⁴ 20-21 Ağustos 1894 tarihli belgelerden, bölgede görülen kolera hastalığının salgın niteliği kazandığı

⁵⁶⁰ BOA, A.MKT.MHM, 555/16, 1-2-3.

⁵⁶¹ BOA, Y.A.HUS, 306/95, 2-3.

⁵⁶² BOA, A.MKT.MHM, 555/4, 3-4.

⁵⁶³ Zafer Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016), 2/841.

⁵⁶⁴ BOA, A.MKT.MHM, 554/48.

anlaşılmaktadır. Nitekim kolera hastalığı görülen Adapazarı'ndan başka bir yere giden yolcular, tedbir amacıyla 10 gün boyunca karantinada tutulmuşlardır.⁵⁶⁵ Bir taraftan karantinalar sürerken, diğer taraftan da ölümler devam etmiştir. Adapazarı'na bağlı Beylikkışla karyesinde 22-23 Ağustos'ta toplam 5 kişi hayatını kaybederken, İzmit Mutasarrıflığı'nın bir diğer kazası olan Geyve'de kolera salgınına bağlı olarak 26-29 Ağustos tarihlerinde 2 kişi vefat etmiştir.⁵⁶⁶

İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Nisan 1903 tarihli yazı ise verdiği bilgiler açısından çok dikkat çekmektedir. Bahsedilen yazıdan anlaşıldığına göre, Sapanca'da bulunan 4 Alman vatandaşı bu bölgede birtakım çalışmalarda bulunmaktadır. Bu Almanların ne maksatla Sapanca'da oldukları yerel yönetim tarafından anlaşılamamış, bu nedenle haklarında bir tahkikat yapılmıştır. Sapanca civarında esrarengiz bir şekilde gezerek bölgenin fotoğraflarını çektikleri bildirilen bu Almanların, 5-6 gün önce mürur tezkeresiyle bölgeye geldikleri ve Sapanca istasyonu civarındaki bir otelde ikâmet ettikleri bildirilmiştir. Adapazarı Kaymakamlığı'ndan alınan ihbara göre, bu şahıslar daha sonra dışarı çıkarak Sapanca, Uzunkum, Eşme ve Derbend bölgelerini dolaşmış ve bu yerlerin fotoğraflarını çekmişlerdir. Mezkûr Almanların Sapanca Gölü boyunca uzanan demiryolu güzergâhında da araştırma yaptıkları ve haritalarına bazı işaretler koydukları ifade edilmiştir.

İzmit Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bu yazı, ilk etapta bölgede bir eylem hazırlığı yapıldığına dair bir algı oluşturmaktadır. Ancak, durumun aslı bundan çok farklıdır. Hariciye Nazırı tarafından kaleme alınan 7 Mayıs 1903 tarihli yazı, Sapanca'da ikâmet eden Almanların bölgeye "malarya"⁵⁶⁷ adı verilen hastalığın nedenlerini araştırmak için özel bir izinle geldiklerini göstermektedir. Bu kişilere Osmanlı Hükümeti ile Almanya Sefareti arasındaki yazışmalardan sonra İzmit, Sapanca ve Eskişehir'de araştırma yapmak üzere mürur tezkeresi verilmiştir. Gerekli incelemelerde bulunmak üzere Mösyö Mudmiyan ve muavini Willhelm Goltvald'in önceden bölgeye geldikleri, Almanya'nın Roşk şehri ahâlisinden ve Tıbbiye Mektebi

⁵⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM, 553/31; BOA, A.MKT.MHM, 553/32.

⁵⁶⁶ Atar, "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını", 2/841.

⁵⁶⁷ Bir sıtma türüdür. Dişi anofel cinsi sivrisineklerde bulunan parazitlerin, insanları ısırmasıyla meydana gelen, nöbetler halinde ateş ve titremeye neden olan, yaygın bir hastalıktır.

talebesinden Mösyö Ross ve Mösyö Rick'in ise daha sonra bölgeye intikal ettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bu şahısların toplayacakları malarya böceklerinin fenni muayenesi esnasında kendilerine gerekli kolaylığın sağlanmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bununla beraber, daha sonra bölgeye intikal eden Mösyö Ross ve Mösyö Rick'in sadece mekteplerinin tatil zamanında Anadolu'da araştırma yapmalarına izin verildiği bildirilmiştir. Bu nedenle, bu kişilerin bu konuda tekrar izin almalarının gerekebileceği hatırlatılmıştır.⁵⁶⁸

İlerleyen yıllarda ise Adapazarı, Geyve ve Kandıra'da frengi hastalığının da ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı ile Dâhiliye Nezareti arasında yapılan 27 Mart 1907 tarihli yazışmada, bölgede yeni bir hastalığın zuhur ettiğine dair bilgiler verilmektedir. Bu hastalığın bir an önce bertaraf edilmesi gerektiği, bu nedenle Yüzbaşı Celaleddin Efendi'nin bu bölgelere seyyar doktor olarak sevk edildiği ifade edilmiştir. Bu bölgelere giden Celaleddin Efendi halka birtakım ilaçlar dağıtmış, kısa bir süre içinde frengi hastalığını çözmüştür. Frengi hastalığının kesin olarak çözüldüğüne kâni olan Osmanlı Hükümeti, Celaleddin Efendi'nin asli görev yeri olan Göynük'e dönmesine onay vermiştir.⁵⁶⁹

Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na sevk edilen 1 Haziran 1907 tarihli yazıdan da sağlık konusunda gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Akyazı'nın Mahmudiye karyesi civarındaki Canbaz isimli bölgede halk tarafından çeltik tarımı yapmak maksadıyla su yolları açılmış, bu durum zaten bataklık olan bölgenin daha kötü hale gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle bölge imamı, muhtarı ve bölge halkı tarafından bir şikâyet arzuhali kaleme alınmış, bu kişilerin çeltik tarımından men edilmesi istirham edilmiştir. Gönderilen şikâyet arzuhalinin Dâhiliye Nezareti tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bu durumun hastalıkları çoğaltacağı İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmiş, bu davranışları sergileyen halkın ivedilikle bu işten men edilmesi emredilmiştir.⁵⁷⁰

Adapazarı'nda kuduz vakalarının da ortaya çıktığı görülmektedir. Adapazarı'nın Yeni Cami mevkiinde ikâmet eden Osman Feyzullah ve Mehmed Osman isimli şahıslar,

⁵⁶⁸ BOA, DH.MKT, 689/40, 3-5.

⁵⁶⁹ BOA, DH.MKT, 1155/84, 7-8-11.

⁵⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1170/27.

kuduz bir köpek tarafından ısırılmaları nedeniyle doktora başvurmuşlardır. Bu şahıslarla görüşen doktorun, Adapazarı ve İzmit'te bu hastalığın tedavi edilme imkânı olmaması nedeniyle, onları İstanbul'a sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bu kişilere ait yol masraflarının ise Adapazarı Belediye Meclisi tarafından karşılanacağı 10 Kasım 1908 tarihli arşiv belgesinden tespit edilmektedir.⁵⁷¹

Adapazarı'nın Karasu nahiyesinde ortaya çıkan meçhul bir hastalık ise bölge halkını olduğu kadar, İstanbul'u da tedirgin etmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'ndan verilen bilgilere göre, bu meçhul hastalığa kapılanlardan 3-4 kişi vefat etmiş, vefat edenlerin bazı organları çürümeye başlamıştır. Durumun vahâmetinden dolayı doktorlardan oluşan fenni bir heyet bölgeye gönderilmiş, paşalardan Ethem ve İsmail Bey'ler de heyete dâhil edilmişlerdir. 1909 yılının başında yapılan tahkikat neticesinde, bölge halkı tarafından hastalığın abartıldığı anlaşılmıştır. Meçhul hastalığın aslında “influenza”⁵⁷² adında bulaşıcı bir nezle türü olduğu, doktorların bölgeye acilen gelmesini isteyen köy halkının bu olayları özellikle abartarak anlattıkları vurgulanmıştır.⁵⁷³

Adapazarı ve çevresinde sıtma ve zatürre gibi hastalıkların artmaya başladığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen 6 Mart 1909 tarihli yazıda, bölgede şiddetini gittikçe arttıran bu hastalıkların ivedi bir şekilde bertaraf edilebilmesi için bölgeye bir doktor tayin edilmesi istirham edilmiştir. Bölgede binlerce dönüme varan bataklıklar bu hastalıkların ana nedeni olarak görülmüş, öncelikle bu alanların kurutulması tavsiye edilmiştir. Bunun için fen dairesince bataklıkların çevresine kuyular açılmasının gerektiği, bu suretle suların çekilmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda, büyük oranda su çeken okaliptus ağaçlarının bölgeye dikilmesiyle bataklıkların ivedi bir şekilde kuruyacağı iddia edilmiştir.⁵⁷⁴

Bu iddia üzerine, bölgede numune bir tarla oluşturulması fikri ortaya çıkmıştır. Örnek bir bölge seçilecek, bu arazide okaliptus ağaçları dikilerek sonuç alınıp alınmayacağı araştırılacaktır. Ticaret ve Nafia Nezareti, bu isteğin uygun olup olmadığı hakkında Orman Meadin ve Ziraat Nezareti'nin görüşünü talep etmiştir. Orman Meadin ve Ziraat

⁵⁷¹ BOA, ZB, 491/89.

⁵⁷² İnfluenza, başlıca burun, boğaz, bronşlar ve bazen de akciğeri etkileyen, hafif veya ağır bir seyir gösterebilen, bulaşıcı viral bir hastalıktır.

⁵⁷³ BOA, Y.A.HUS, 526/82, 1-2-4.

⁵⁷⁴ BOA, DH.MKT, 2759/35, 1-2.

Nazırı'nın imzasıyla gelen 4 Nisan 1909 tarihli cevabi yazıdan, bu isteğin uygun görülerek kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bölgede numune bir tarla oluşturmanın çok faydalı ve yerinde olacağı, ancak masrafların bu senenin bütçesinden karşılanamayacağı bildirilmiştir. Bu nedenle, masrafların gelecek senenin bütçesinden karşılanabileceği beyan edilmiştir.⁵⁷⁵

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresinde görülen hastalıkların yayılmasında muhacirlerin önemli bir etkisinin olduğu açıktır. Sıtma, kolera, zatürre ve çiçek gibi birçok hastalığın görüldüğü Adapazarı ve çevresinde, Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri almaya çalıştığı söylenebilir. Bu hastalıkları bertaraf edebilmek amacıyla çeşitli karantinalar uygulanmış, bölgeye giriş çıkışlar dahi yasaklanmıştır. Hatta Ankara-İstanbul seferi yapan trenlerin, Bilecik'ten sonra Sapanca istasyonunda yolcu indirip bindirmeleri de kat'iyen yasaklanmıştır.

Bilindiği gibi, salgın niteliğindeki hastalıklar önlem alınmadığı takdirde çok hızlı bir şekilde ilerlemekte ve öldürücü bir etki yapmaktadır. Bu nedenle salgın hastalıkların görüldüğü nahiye ve köylerle ivedilikle irtibat kurulmuş, bu bölgelere seyyar doktorlar sevk edilerek hastalıklar bertaraf edilmiştir. Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti hastalıkların tedavisi için gerekli hassasiyeti göstermiş ve kısa zamanda bu hastalıkların tedavisinde olumlu sonuçlar almıştır.

4.9. Adapazarı Hapishanesi'ndeki Firar Sorunları

Adapazarı Hapishanesi'nin güvenlik zaafiyeti olduğu, bu hapishaneden farklı tarihlerde bazı suçluların kaçtığı anlaşılmaktadır. Nitekim İzmit Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a çekilen 31 Ağustos 1893 tarihli telgrafta, hapishaneden toplam 13 mahkumun firar ettiği bildirilmiştir. Firar olayının ise 29 Ağustos gecesi yaşandığı anlaşılmaktadır. Yapılan yazışmada, bu mahkumların çeşitli suçlara karışan tehlikeli şahıslar olduğu vurgulanmıştır.

Firari mahkumların cinayet, gasp, darp, yaralama ve hırsızlık suçları nedeniyle hapishanede buldukları, bölgedeki asayişin yeniden tesis edilebilmesi için bu mahkumların ivedilikle yakalanmasının gerektiği bildirilmiştir. Adapazarı

⁵⁷⁵ BOA, DH.MKT, 2801/55, 1-2.

Kaymakamlığı tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, mahkumların yakalanması için bölgede hızlı bir tarama çalışması yapıldığı da ifade edilmiştir. Nitekim yapılan hassas arama çalışmaları sonucu, mahkumlardan biri kısıkırak yakalanmıştır. Diğer mahkumların yakalanması için de çalışmaların devam ettiği, bu mahkumların da en kısa sürede yakalanarak adalete teslim edileceği ifade edilmiştir.⁵⁷⁶

Adapazarı Hapishanesi'ndeki güvenlik zaafiyetinin devam ettiği, mezkûr hapishaneden yapılan firarların artmasından anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 7 Ocak 1894 tarihli yazıda, Abaza Habuk namında bir cinayet suçlusunun iki defa hapishaneden kaçtığı ifade edilmiştir. Habuk'un posta katarlarına taarruzdan dolayı Bolu'daki hapishanede 8 sene yattığı, çıkışına müteakip bir cinayet olayına karışarak bu sefer de Adapazarı Hapishanesi'ne konulduğu bildirilmiştir. Bahsedilen yazıdan anlaşıldığına göre, Habuk Seyyar Topçu Taburu 3. Alay, 1. Tabur, 2. Bölüğü askerlerinden Şerif Bey'in babası ve kız kardeşini öldürmesi nedeniyle Adapazarı Hapishanesi'nde tutuklu bulunmaktadır.

Habuk, Adapazarı Hapishanesi'ne konulmasından sonra bir şekilde firar etmiş ve bu firardan kısa bir süre sonra yakalanarak tekrar Adapazarı Hapishanesi'ne gönderilmiştir. Ancak, Habuk'un rahat durmadığı ve mezkûr hapishanenin duvarını delerek tekrar firar ettiği bildirilmiştir. Üstelik Habuk'un bu defa tek başına firar etmediği, hapishanedeki diğer 3 cinayet suçlusuyla beraber kaçtığı anlaşılmaktadır. Bu durumun İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilmesiyle bölgede büyük çapta bir operasyon başlatılmış, Habuk'un arkadaşlarından Yortan karyeli Şerif kısa bir zaman içinde yakalanmıştır. Çalışmalarını yoğunlaştıran ekipler Habuk'u da yakalamış, bu suçlular tekrar ait oldukları yer olan Adapazarı Hapishanesi'ne sevk edilmişlerdir.⁵⁷⁷

Adapazarı Hapishanesi'ndeki firar olaylarının bu kadar kolay gerçekleşmesi gerçekten şaşırtıcıdır. 1893 ve 1894 yıllarında olduğu anlaşılan bu kaçışlar, hapishanenin güvenlik zaafiyetini ortaya koymaktadır. Ancak, bu hapishanede görev yapan yetkililerin de görevlerini layıkıyla yapmadıkları anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı'ndaki mevcut hapishane birçok konuda sınıfta kalmıştır. Hapishanenin duvarlarının yeterince kalın olmadığı ve hapishanede gerekli tedbirlerin alınmadığı açıktır. Hapishanede belli

⁵⁷⁶ BOA, Y.A.HUS, 279/142, 2.

⁵⁷⁷ BOA, BEO, 339/25399, 1.

dönemlerde rutin olarak yapılması gereken teftişlerin de yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir.

İncelenen kaynaklarda, hapishanenin duvarının delinerek firar edildiğine dair bilgiler göze çarpmaktadır. Bununla beraber, bir hapishanenin duvarını delmek veya yıkmak hayli zahmetli bir iştir. Bunu başarabilmek için bir balyoz veya en azından delici bir keski gerekmektedir. Şayet duvarı delme işi bu aletlerle yapıldıysa, aletlerin içeri nasıl sokuldukları da bir muammadır. Bu durum, kaçan mahkumların dışarıdan bir yardım aldıkları izlenimini uyandırmaktadır. Bu konuda kesin bir yargıya varmak zor olsa da, yaşanan gelişmeler mahkumların kaçışına yardım edildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, insanın olduğu her yerde sorunun olabileceği açıktır. Adapazarı gibi kozmopolit bir bölgede de asayişin sorunsuz olmasını beklemek, hayalden öteye geçemeyecek bir olgudur. Adapazarı ve çevresinin problemlili bir bölge olduğu, I. Meşrutiyet döneminde bölgede birçok sorunun yaşandığı görülmektedir. Bölgede adam kaçırmaya, yaralama, cinayet, gasp, kaçakçılık ve hırsızlık gibi suçlar işlenmiştir. İncelenen belgelerden Adapazarı Kaymakamlığı ve İzmit Mutasarrıflığı'na asayiş olaylarıyla ilgili birçok arzuhalin geldiği, yönetici ve idarecilerden bu konularda yardım istenildiği anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Adapazarı'na gelen muhacirlerin bölgenin asayişini bozduğu bir hakikattir. Adapazarı halkı birdenbire ve düzensiz bir şekilde bölgeye gelen muhacir kâfilelerinden çok etkilenmiş, düzenleri altüst olmuştur. Bölgenin sosyal ve demografik yapısı bir hayli değişmiş, farklı kültür ve gelenekten gelen halklar Adapazarı'nda iç içe yaşamak zorunda kalmışlardır. Adapazarı'na sonradan gelen bu insanların sefil ve perişan halleri bu insanları kötü yola sevk etmiş, türlü suçlara karışarak bölgedeki yerli ahâliyi canlarından bezdirmişlerdir. Muhacirler, yüzyıllardır bölgede yaşayan ahâlinin arazi, tarla, mera ve baltalık ormanlarına göz dikmiş, hayvanlarını çalmış, karşı koymaya çalışıp direnenleri yaralamış, darp etmiş ve hatta öldürmüşlerdir.

Adapazarı ve çevresindeki asayişsizlik, yerel idarecilerin halletmesi gereken en büyük sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bölgede işlenen suçlar münferit olmaktan çıkmış, organize bir şekilde işlenmeye başlamıştır. Canları ve malları tehdit altında olan bölge halkının, endişeli ve tedirgin oldukları görülmektedir. Yerel makamlar ise sıkça

görülen bu olaylar karşısında çoğu zaman yetersiz kalmışlardır. Bununla beraber, yerel idarecilerin bazen sorunların ana kaynağını oluşturduğu söylenebilir. Rüşvet, adam kayırma, iltimas, görevi kötüye kullanma, evrakta sahtecilik, zimmetine para veya mal geçirme gibi birçok usulsüzlük bizzat bu idareciler tarafından yapılmıştır. Yönetici zümrenin memuriyete yakışmayacak davranışlar sergiledikleri ve başlarına buyruk hareket ettikleri de görülmektedir. Bununla beraber, her şikâyetin gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Yerel yöneticiler için iddia edilen görevi kötüye kullanma şikâyetleri ahâli tarafından bazen çok abartılmış, hatta iftiraya varacak şekilde asılsız arzuhaller kaleme alınmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresindeki sorunlar sadece muhacirlerden kaynaklanmamıştır. Özellikle İngiltere, Fransa, Amerika gibi devletlerin bölgedeki Ermeniler üzerindeki faaliyetleri, Adapazarı ve çevresindeki huzuru bir hayli bozmuştur. Bu faaliyetler sadece Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasını bozmamış, aynı zamanda gayrimüslimlerin kendi aralarında da bazı sorunlara neden olmuştur. Bahsedilen devletlerin yönlendirdiği komiteci Ermeniler ile Osmanlı yönetiminden memnun Ermeniler karşı karşıya gelmişlerdir. Bölgede resmi olarak görev yapan yabancı ülke temsilcileriyle birlikte, papaz ve öğretmen gibi görevlilerin de bu çalışmalarda etkin rol oynadıkları görülmektedir. Adapazarı ve çevresinde bulunan bu şahıslar bir taraftan Ermenileri bağımsızlıkları konusunda yönlendirirken, diğer taraftan da Müslüman ahâliyi Ermenilere karşı harekete geçirmişlerdir.

Adapazarı ve çevresindeki arazi anlaşmazlıkları da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Madam Merkale ve Mösyö Emil Bodvin'in yaşadıkları arazi sorunları Osmanlı Hükümeti'ni epeyce uğraştırmıştır. Osmanlı Devleti ise hak iddia edilen arazi sorunlarını bir miktar tazminat ödeyerek çözmeye çalışmıştır. Bu araziler üzerinde iskân edilen muhacirlerin tekrar başka bir bölgeye sevk edilmesine sıcak bakmayan Osmanlı Devleti, Madam Merkale ve Mösyö Emil Bodvin'i uygun bir tazminat ile râzı etmek istemiştir.

Adapazarı ve çevresinde yaşanan sorunlardan biri de sağlık problemleridir. Özellikle muhacirlerin bölgeye gelmesinden sonra kolera, tifo gibi bulaşıcı hastalıkların yoğun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle Adapazarı ve çevresinde bazı karantina uygulamalarına dahi gidilmiştir. Trenler Adapazarı istasyonuna uğratılmamış,

Adapazarı'nda yolcu iniş ve binışleri yasaklanmıştır. Su taşkınlarının da Adapazarı ve çevresinde büyük problemlere yol açtığı görülmektedir. Sakarya Nehri'nin sık sık taşması bölgede maddi ve manevi sorunları beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti sorunları ozmek için yoğun bir gayret göstermiş, imkânlar nispetinde ne gerekiyorsa yapılmıştır.

BÖLÜM 5: EĞİTİM FAALİYETLERİ

5.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Eğitim

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı eğitim faaliyetlerinin klasik yapısını koruduğu, eğitimin sıbyân mektepleri, medreseler ve Enderun olmak üzere üç farklı kurumda yürütüldüğü söylenebilir. II. Mahmud dönemine kadar çocuklar temel eğitimlerini sıbyân mekteplerindeki hocalarından almışlardır. Sıbyân mekteplerinin hocaları ise genellikle medrese mezunu olup, cami ve mescidlerde görev yapan kişilerden oluşmuştur. Sıbyân mekteplerinin eğitim süresi 4 yıl olup, okula devam mecburiyeti kızlarda 6, erkeklerde ise 7 yaş civarında başlıyordu.⁵⁷⁸ Çocuklarını okula göndermeyen ailelere ise cezai işlem uygulanacağı açıklanmıştı. Sıbyân mekteplerinde bir asil öğretmenin yanında, bir kalfa ve imkân dâhilinde ise yazı öğretmeni görevlendiriliyordu. Sıbyân mekteplerindeki öğretmenin temel görevi öğrencilere okuma ve yazmayı öğretmektir. Bu hedefin gerçekleştirilmesinden sonra okullarda Kur'an, tecvid ve ahlak dersleri işleniyordu.

I. Meşrutiyet dönemine kadar sıbyân mektebi terimi çoğunlukla ibtidâiler ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak bu tarihlerden sonra sıbyân mektebi ile ibtidâilerin farklı manalarda kullanıldığı söylenebilir. Sıbyân mektebi genellikle sadece Kur'an öğretilen mektepler için kullanılırken, ibtidâiler ise modern tarzda kurulan ilkokullar için tercih edilmiştir. Hatta II. Abdülhamid döneminde ibtidâi kavramı, sıbyân mektebini de içine alacak şekilde genişletilmiş ve bütün ilkokullar için genellikle ibtidâi tabiri tercih edilmiştir.⁵⁷⁹ Bununla beraber, sıbyân mektebi tabiri de tamamen terk edilmemiştir. Halk arasında ilkokul türündeki okullara sıbyân mektebi denilmesi geleneği Osmanlı döneminde olduğu gibi, günümüzde de halen sürmektedir.

Sıbyân mekteplerinden sonra ortaöğretim seviyesinde eğitim veren okullar ise rüşdiyeler olmuştur. Rüşdiye adı verilen mekteplerin açılmasına zemin hazırlayan eğitim hareketleri II. Mahmud devrinin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Bu okulların kurulmasındaki temel hedef de devlet kademeleri için yetişmiş memur ihtiyacını karşılamaktır. Rüşdiyelerin açılmasını hızlandıran süreç ise 1845 yılında Sultan

⁵⁷⁸ Baltacı, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/7.

⁵⁷⁹ Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 35-36, 107-108.

Abdülmeccid'in Avrupa tarzında yeni bir eğitim sistemi kurulmasını istemesiyle başlamıştır. Bu konudaki çalışmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nde ilk rüşdiye 1847 yılında İstanbul'da Davut Paşa Mektebi'nde açılmıştır. İlk öğretim yılının sonunda Sultan Abdülmeccid'in huzuruna getirilen öğrenciler üstün başarılar gösterince, rüşdiye sayısı da hızla arttırılmıştır. Bir yıl içinde İstanbul'da açılan rüşdiye sayısı 5'e çıkmıştır.

Rüşdiyeler, kız çocuklarının sıbyân mektebini bitirdikten sonra eğitim görebilecekleri ilk eğitim kurumu olmaları bakımından da önemlidir. Nüfusu 500 haneyi geçen şehir merkezlerinde bir erkek rüşdiyesi açılmış, kızlar için de vilayet merkezlerinde bir kız rüşdiyesi kurulmuştur. Sıbyân mekteplerinin üstünde ve bir ortaöğretim seviyesinde kurulan rüşdiyelerde eğitim ve öğretimin kalitelendirilmesi hedeflenmiştir. Bu okulların nitelik ve nicelik olarak geliştirilmesi Osmanlı eğitim reformaları bakımından büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu okullar, geniş Osmanlı coğrafyasında halkın modern eğitim alma imkânından istifade ettiği tek eğitim kurumudur.⁵⁸⁰

Bununla beraber, sıbyân okulları ıslah edilmeden bu okulların devamı niteliğindeki rüşdiyelerin açılmasının pek bir faydası görülememiştir. Temel eğitimin sağlam bir zemine oturtulamaması, rüşdiyelerin tam manasıyla ortaokul kimliğine bürünememesine neden olmuştur.⁵⁸¹ Bu nedenle, Osmanlı devlet erkânı eğitimi bir düzen içine sokmaya çalışmışlardır. Eğitimi sistemli bir hale getirmeye çalışan devlet ricâli, eğitim kurumlarını baştan aşağıya bir program dâhilinde ele almışlardır. Eğitimin düzenli ve planlı bir şekilde bir merkezden yürütülmesini sağlamak amacıyla 17 Mart 1857 tarihinde Maarif-i Umûmiye Nezareti'ni kurulmuş,⁵⁸² Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye hariç bütün okulların Nezarete bağlanması kararlaştırılmıştır.⁵⁸³

Fransa'nın 1856 Islahat Fermanı'na atfen Osmanlı Hükümeti'ne verdiği 22 Şubat 1867 tarihli nota⁵⁸⁴ ise eğitim konusundaki yeniliklerin hızlandırılmasına yol açmış, hummalı

⁵⁸⁰ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/300-303.

⁵⁸¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)* (Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1967), 13.

⁵⁸² Subaşı, "Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin Kuruluşu", *International Conferance New Horizons in Education, Proceedings Book* Guarda/Portekiz 1 (Haziran 2011), 757.

⁵⁸³ Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyân Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 15/38.

⁵⁸⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 237.

bir çalışma içine girilmiştir. Mezkûr nota ile Osmanlı Hükümeti'nin eğitim alanında yenilikler yapması ve eğitimi daha sistemli hale getirmesi talep edilmiştir.⁵⁸⁵ Bu nedenle Sadullah Paşa'nın başkanlığındaki heyet Fransa'nın eğitim sistemini incelemiş, ülkenin şartları da göz önüne alınarak bir nizamname hazırlanmıştır.⁵⁸⁶

Bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen, sıbyân okullarında olduğu gibi rüşdiyelerde de istenen başarı tam olarak elde edilememiştir. Rüşdiyeler modern anlamda açılan okullar olsa da sıbyân mekteplerinde gerekli yeniliklerin yapılamaması, işin orta yerinden başlanmasına neden olmuştur. Halbuki rüşdiyelerin kurulmasındaki temel gaye devlete memur yetiştirmenin yanı sıra, yükseköğretim okullarına da öğrenci hazırlamaktır. İlerleyen süreçte ibtidâiler açılarak rüşdiyelere kaliteli öğrenciler verme konusunda bir aşama kaydedilmişse de bu gelişmeler beklenen seviyede değildir. Yapılan çalışmalardan yeterli netice alınamamasının nedenlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu maddi problemlerdir. Rüşdiye mekteplerinin inşasının ancak halk yardımıyla yürütüldüğü, okul giderlerinin ise vilayet maarif sandıklarına bırakıldığı görülmektedir.⁵⁸⁷

5.1.1. Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi

Tanzimat dönemi, ülke genelinde birçok eğitim faaliyetinin temelinin atıldığı dönemdir. Tanzimat; Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kurulması, yatılı Dârülfünûn'un açılması, idâdilerin eğitim tarihinde yer almaya başlaması,⁵⁸⁸ ortaöğretimin ilk basamağı olan rüşdiye okullarının çoğaltılmaya çalışılması gibi eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir dönem olmuştur. Ayrıca, eğitim tarihimizin ilk öğretmen okulları olan Dârümuallimin-i Rüşdi, Dârümuallimin-i Sıbyân ve Dârümuallimât bu dönemde açılmıştır. Ancak, Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan hiçbir yenilik 1 Eylül 1869'da Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayınlanması kadar kapsamlı sonuçlar doğurmamıştır. Sadullah Paşa tarafından kaleme alınan bu nizamname ile herkes için zorunlu ilköğretim konusu ele alınmıştır. Bununla beraber, müfredat programlarının geliştirilmesine

⁵⁸⁵ Hamza Altın, "1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 273.

⁵⁸⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim", *Osmanlı Uygarlığı*, haz. Halil İnalçık & Günsel Renda (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 1/377.

⁵⁸⁷ Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 343.

⁵⁸⁸ Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani* (İstanbul: Galatasaraylılar Derneği, 2003), 24.

çalışılmış, tüm köylerde sıbyân okulları, tüm kasabalarda rüşdiyeler, bütün şehirlerde idâdiler ve başlıca merkezlerde de sultanilerin açılması hedeflenmiştir. İstanbul'da bir üniversite kurulması ve yine burada hem erkekler hem de kadınlar için öğretmen okullarının açılması da nizamnamenin hedefleri arasındaydı.⁵⁸⁹

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin hazırlanmasında büyük emeği geçen kişi, tarihimizde seçkin bir yeri bulunan ve 1867-1871 tarihleri arasında Maarif Nazırlığı yapan Safvet Paşa'dır.⁵⁹⁰ Nizamnamenin hazırlanmasına katkıda bulunan diğer şahıslar ise Şûrâ-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanı Kemal Paşa, Sadullah Paşa, Recâizade Mahmud Ekrem, Ebuziya Tevfik, Mehmed Mansur, Dadyan Artin ve Dragon Tzankoff gibi dönemin önde gelen aydınları idi.⁵⁹¹

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi 5 bölüm ve 198 madde olarak hazırlanmış, eğitimin neredeyse her ayrıntısına değinilmiştir. Bu nizamname ile örgün eğitim, ilk, orta ve yüksek şeklinde sınıflandırılıyor, bu okullar Mekâtib-i Sıbyâniye, Mekâtib-i Rüşdiye, Mekâtib-i İdâdiye, Mekâtib-i Sultaniye, Mekâtib-i Âliye olmak üzere beş kısma ayrılıyordu. Yine bu nizamname yabancı ve azınlık okullarıyla ilgili yenilikler getiriyor, söz konusu okulları devlet denetimi altına alıyordu.⁵⁹² Görüldüğü gibi bu nizamname, temel eğitimin zorunlu hale getirilmesinden okulların yeniden taksimine, eğitimle ilgili maddi problemlerin çözümünden eğitim-öğretim metodlarının geliştirilmesine kadar birçok soruna çözüm bulmak için yayınlanmıştı.

Nizamnameye göre, ülkedeki okulların çeşitli kademelerine öğretmen sağlamak üzere İstanbul'da büyük bir Dârülmuallimin kurulacaktı. Bu büyük öğretmen okulunun, rüşdiye, idâdi ve sultani olmak üzere üç şubeden oluşması planlandı.⁵⁹³ Rüşdiye şubesi iki kısımdan müteşekkil olacaktı. Birinci kısmı Müslüman rüşdiyeleri için, ikincisinde ise gayrimüslim rüşdiyeleri için öğretmen yetiştirecekti.⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ Altın, "1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi", 272-273.

⁵⁹⁰ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970), 83.

⁵⁹¹ İlhan Tekeli & Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 67.

⁵⁹² Altın, "1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi", 274.

⁵⁹³ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 449.

⁵⁹⁴ BOA, Y.E.E, 112/6, (33. Madde).

Rüşdiyelerin eğitim süresinin üç yıl olmasına, Ulûm ve Edebiyat sınıflarına ayrılmasına ve her sınıfta farklı dersler okutulmasına karar verilmişti. Edebiyat sınıfında; Türkçe, Kitabet ve İnşa, öğrenim görebilecek derecede Arapça ve Farsça, her cemaatin kendi lisanı ve Genel Tarih dersleri okutulacaktı. Genel Tarih dersi her milletin kendi lisanında öğretilecekti. Ulûm sınıfında ise; Yazı, Hesap, Geometri, Alan Ölçüleri, Cebir ve Defter Tutma Usulü dersleri öğretilecekti. Defter Tutma Usulü dersi de yine her milletin mensup olduğu dil ile öğretilecekti.

İdâdilerin eğitim dönemi ise iki yıldır ve idâdiler de tıpkı rüşdiyeler gibi Ulûm ve Edebiyat olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Ulûm sınıfında; Biyoloji, Analitik Geometri, Cebir, Hikmet-i Tabiiye, Kimya ve Resim dersleri okutuluyorken, Edebiyat sınıfında; Arapça ve Türkçe'den Tercümelere, Türkçe Şiir ve İnşa, Fransızca, Kavanin-i Osmaniye, Mantık ve İlm-i Servet-i Mîlel dersleri öğretiliyordu.

Sultaniye şubesinin tahsil süresi üç yıldır. Bu şube de diğerleri gibi iki sınıftan müteşekkil olup, her sınıfta farklı dersler okutuluyordu. Ulûm sınıfında; Düzlem ve Küresel Üçgenler, Analitik Geometri, Koni, Kaldıraç, Astronomi, Tarım ve Endüstriyel Kimya, Botanik, Jeoloji, Arazi Ölçümleri ve Resim okutuluyordu. Edebiyat sınıfında; Mükemmel Şiir ve Nesir, çok iyi derece Arapça ve Farsça, Sözcük Bilgisi, Türkçe'den Fransızca'ya ve Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme, Milletler Hukuku ve Resim okutuluyordu.⁵⁹⁵

Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının ilkokuldan sonra gidebilecekleri okul yoktu. Maddi durumu müsait olan aileler çocuklarına özel hocalar tutarak eğitimlerini devam ettirmeye çalışıyorlardı. Kız çocukları için yeni açılacak olan rüşdiyelere ve önceden mevcut olan kız Mekâtib-i sıbyân okullarına bayan öğretmen yetiştirmek amacıyla nizamnamede bir Dârümuallimât kurulması tasarlandı. Nizamnamede, Dârümuallimât'ın sıbyân ve rüşdiye olmak üzere iki şubesinin olduğu görülmektedir. Bu şubeler, Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki sınıf halinde taksim edilmiştir.⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ Altın, "1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi", 276-278.

⁵⁹⁶ BOA, Y.E.E, 112/6, (68. Madde).

Sıbyân şubesinde; Osmanlıca Dil Bilgisi ve Kitabet, Öğretim Yöntemi, her milletin kendi lisanı, Ahlak Bilgisi, Hesap ve Defter Tutma Usulü, Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası, Faydalı Bilgiler, Musiki, Dikiş ve Nakış ve Din Dersine Giriş dersleri okutuluyordu. Din Dersine Giriş dersinin her cemaatin kendi dili ve ruhani liderlerinin tayin ettiği kişiler tarafından okutulması kararlaştırılmıştı.

Rüşdiye şubesinin eğitim süresi üç yıl olup müfredat programında; Osmanlıca Dil Bilgisi ve Nesir Bilgisi, Arapça ve Farsça, her cemaatin kendi lisanı, Ahlak Bilgisi, Ev İdaresi, Tarih ve Coğrafya, Matematiğe Giriş ve Botanik, Resim, Musiki, Biçki-Dikiş ve Din Dersine Başlangıç dersleri bulunuyordu. Din Dersine Başlangıç dersinin her cemaatin kendi lisanı ve din adamları tarafından okutulması istenilmişti.⁵⁹⁷

Nizamnamede, Dârümuallimât için bir müdire ve çeşitli branşlarda eğitim verebilecek lüzumu kadar bayan öğretmen, nakış ustası ve iki hizmetçi bulundurulması tasarlanmaktaydı. Ancak, söz konusu devirde bayan öğretmen sıkıntısı olduğundan bu ihtiyaç erkek öğretmenler vasıtası ile giderilecekti. Bu konuda Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 71. maddesi şöyle diyordu: “*Kadınlardan matlub-ı vechile muallime yetiştirilinceye kadar musin ve edip olmak şartıyla zükûrdan muallim tayini câiz olacaktır*”.⁵⁹⁸ Görüldüğü gibi kız okullarında görev yapacak erkek öğretmenlerde aranılan temel nitelik yaşlı ve edepli olmaktı.

Nizamname, sıbyân şubesinden mezun olanlara sıbyân okullarında öğretmen olma veya rüşdiye şubesine devam etme seçeneklerini sunuyordu. Nizamname, öğretmen okulundan mezun olanlara öğretmenlik için yeterlilik şartı getirmemekle beraber, belirli bir süre hizmet yapmayı zorunlu tutmaktaydı. Kız Öğretmen Okulu mezunları geçerli bir özürleri olmadan en azından beş yıl öğretmenlik yapmadıkları takdirde, öğrencilik sırasında almış oldukları bursları geri vermek zorunda kalacaktı. Ayrıca, bu kişilerin öğretmenlik hakları da elinden alınacaktı.⁵⁹⁹ Bu ağır uygulamanın temel nedeni, dönem itibariyle bayan öğretmen eksikliğinin çok fazla olmasıdır. Sayıları çok az olan bayan öğretmenlerin bu sorumluluktan kaçması, kız öğrencileri yetiştirecek öğretmen bulmada ilerleyen yıllarda sorun yaşanacağı anlamına geliyordu. Bu nedenle, mezunların en az

⁵⁹⁷ Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası* (Ankara: TTK Yayınları, 1996), 11.

⁵⁹⁸ Yahya Akyüz, “Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı’da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi”, *Tarih ve Toplum Dergisi* 33/195 (Mart 2000), 34.

⁵⁹⁹ BOA, Y.E.E, 112/6. (77. Madde).

beş sene öğretmenlik yapması ve okulda öğrenim gören kız öğrencileri iyi bir şekilde yetiştirmeleri bekleniyordu. Görüldüğü gibi, 1869 yılında hazırlanan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile eğitim sorunlarına el atılmış ve ülkenin öğretmen ihtiyacının karşılanması için çareler aranmıştır. Okullarından mezun olanların istedikleri takdirde öğretmenlik yapmalarının önü açılması ve kız okulundan mezun olanların en az 5 sene öğretmenliğe mecbur tutulmaları bu çabaların ürünüdür.

Okullardaki müfredata bakıldığında, öğrencilerin her konuda bilgili ve donanımlı yetiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile yabancı okullara karşı da tedbirler alınmıştır. Kanununun 129. maddesi yabancı okulların açılışını düzenlemesi ve bir kurala bağlaması bakımından özellikle önemlidir. Bu madde ile Osmanlı Hükümeti misyonerlik çalışmaları sonucu açılan okulları denetim altına almaya çalışmıştır. Kanununun 129. maddesine göre yabancı okullarda görev yapacak hocaların ve bu okullarda okutulacak kitapların Osmanlı Maarif Nezareti tarafından onaylanması gerekmektedir.⁶⁰⁰

5.2. I. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Faaliyetleri

II. Mahmud'dan itibaren tahta çıkan padişahlar eğitime gereken önemi vererek ülke genelinde kapsamlı eğitim çalışması başlatmışlardır. 1846 yılında "Dârülmualimin" (Erkek Öğretmen Okulu), 1850 yılında dil ve tarih alanında çalışmalar yapmak üzere "Encümeni Daniş (İlimler Akademisi), 1859'da günümüzdeki Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin esasını oluşturan "Mekteb-i Mülkiye, 1870 yılında üniversite olarak kurulan "Dârülfünûn" ve yine 1870 yılında açılan "Dârülmualimât" (Kız Öğretmen Okulu), 1873'te Darüşşafaka, 1875 yılında arkeolog ve müze uzmanı okulu ve 1881 yılında da "Sanayi-i Nefise Mektebi" (Güzel Sanatlar Okulu) açılmıştır.⁶⁰¹

II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz gibi padişahların eğitim faaliyetlerine ilgi göstermesi, okullar açtırması ve öğrencilere verilen ders kitapları sayesinde eğitim tamamıyla devletin denetimine geçmiş, aynı düşünce ve görüşe sahip insanlar yetiştirilebilmiştir. II. Abdülhamid de dedesi, babası ve amcası gibi eğitime önem vermiş, ülkesine sadık, itaatkar, dindar bir kitle yetiştirebilmek amacıyla okullar

⁶⁰⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, 175-176; İlkur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 4-12.

⁶⁰¹ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, 178-179.

açmıştır. II. Abdülhamid döneminde gayrimüslim okulları ile rekabet edebilecek düzeyde kaliteli ve modern okulların açılmasına yönelik bir anlayış benimsenmiştir. Bir yandan ülke genelinde okul sayısı artırılıp eğitim yaygınlaştırılmış, diğer yandan ülkede ihtiyaç duyulan alanlarda çeşitli meslek okulları ve yüksekokullar açılmıştır.⁶⁰²

I. Meşrutiyet döneminde kademeli bir devlet okulları sistemi oluşturma çabaları yeniden gündeme gelmiştir. Bu sistemin beş kademeli bir sıralama takip ettiği görülmektedir. Her köy ya da mahallede Kur'an eğitimine dayalı bir ilk mektep, 500 hanelik her kasabada ise bir rüşdiye teşekkül ettirilmiştir. Müslümanlar için 1880'lerin başında ülke genelinde taşrada yaklaşık 120, İstanbul'da da 20 olmak üzere 140 rüşdiye kurulmuştur. Ayrıca, 1.000 hanelik her kasabada bir ortaokul (idâdi), her vilayet merkezinde bir lise (sultani), kız ve erkek muallim mektepleri de dâhil olmak üzere yüksekokullar ve yine bir üniversite kurulması kararı alınmıştır. Bu kadar kapsamlı bir kanun Cumhuriyet yıllarına kadar bir daha çıkarılmamıştır.⁶⁰³

1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla başlayan I. Meşrutiyet döneminde mevcut olan 18.947 ilkökula (Mekâtib-i sıbyâniye ve ibtidâiye), 1893'e kadar 9.649 okul daha eklenmiş ve bunlardan 5.138 tanesi modern eğitime çevrilmiştir. Eskiden cemaatin idaresinde olan okullar II. Abdülhamid döneminde devlet denetimine alınmış, her okulda aynı ders kitapları okutulurken eğitimde birlik sağlanmıştır. Okullar vesilesiyle devlete sadık, itaatkar, dindar ve mutlakiyeti sorgulamayan bir kuşak yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak, akılcı dünyevi bilgiler veren derslerin tesiriyle bu okullarda dünya konularına dönük öğrenciler yetişmiştir. Yüzyılın sonuna gelindiğinde devletin hemen tüm şehir, kasaba ve köylerinde, bilhassa Rumeli ve Anadolu'da oldukça yüksek miktarda okul eğitim faaliyetine başlamış bulunuyordu.⁶⁰⁴

Ne yazık ki gayrimüslimler devletin resmi okullarına çekilemediği gibi, bazı Müslümanların gayrimüslim okullarına gitmesi de engellenememiştir. Osmanlı Devleti'nin devrin bilimsel ve çağdaş eğitim metodunu kendi eğitim sistemine uyarlayamaması veya bunu yapmak için geç kalmış olması bu durumun temel nedeni

⁶⁰² Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2/471-473.

⁶⁰³ Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağlalı Güven (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 142

⁶⁰⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 27.

olarak gözükmektedir.⁶⁰⁵ Bazı Müslüman öğrencilerin gayrimüslim okullarını tercih etmelerinin altında gelecek kaygısı yatmaktadır. Nitekim gayrimüslim okullarından mezun olan başarılı öğrencilerin daha kolay iş imkânı elde edebildiği anlaşılmaktadır. Müslüman okullarına oranla gayrimüslim okullarında daha çağdaş, günün şartlarına uygun ve kaliteli eğitimin verilmesi bu durumun temel nedenidir. Bu durumu göz önünde bulunduran bazı Müslüman öğrenciler gayrimüslim okullarını tercih etmiş ve bu okullarda eğitim almak istemişlerdir.⁶⁰⁶

Rüşdiyeler bugünkü ortaokul ve lise arasında bir yere sahip iken, idâdiler ise üst lise sınıflarına, hatta bugünkü meslek yüksekokullarına tekâbül ediyordu. 19. yüzyılda idâdilerin üzerinde eğitim veren sultani okulları ve onların üzerinde üniversite düzeyinde eğitim veren meslek okulları (hukuk, maliye, tıp, ziraat vb.) açılmıştır. Ayrıca sivil okulların yanında yetişmiş subay ihtiyacını karşılamak için askeri rüşdiyeler, harp okulu ve II. Abdülhamid zamanında kurulan Erkân-ı Harbiye açılmıştır. Bu dönemde rüşdiyeden meslek okullarına kadar tüm Osmanlı orta ve üst derece okullarına kayıtlı öğrenci sayısı yaklaşık olarak 90.000-100.000'i bulmuştur ki, bunların büyük bir kısmı ilerleyen yıllarda idareci sınıfını oluşturan zümreyi kapsayacaktır.⁶⁰⁷

Eğitimin bir ülkeyi ayakta tutan en önemli etken olduğuna inanan II. Abdülhamid, halkının eğitimi için yoğun gayret göstermiştir. Yabancı misyonerlerin çalışmalarından ve ayrılıkçı fikirleri empoze etmesinden büyük rahatsızlık duymuş, bu okullardaki misyonerlik çalışmalarını engellemek için önemli çalışmalar yaptırmıştır. Modern ve yeni açılan okullarda eğitim gören öğrencilere aşılarmaya çalışılan Osmanlılık fikri bunun en bariz örneğidir.⁶⁰⁸ 1 Eylül 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinin daha etkin bir şekilde işletilmesini isteyen II. Abdülhamid, Maarif Meclisi'nin bu konuda detaylı bir çalışma yapmasını istemiştir.⁶⁰⁹ Bu istek üzerine Osmanlı eğitim sistemindeki okullar tanımlanarak derecelendirilmiş,

⁶⁰⁵ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2/487-488.

⁶⁰⁶ Ersin Serdal Kaplan, *Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 15.

⁶⁰⁷ Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, 28.

⁶⁰⁸ Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, 20.

⁶⁰⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), 27.

sınıflama dışında kalan okulların açılmasına onay verilmemiştir. Böylece, okullar arasında bir düzen ve nizam sağlanmıştır.⁶¹⁰

II. Abdülhamid döneminde rüşdiye, idâdi ve meslek okulları ile beraber, öğretim kademesinin ilk basamağını oluşturan ve ibtidâiye olarak anılan sıbyân mekteplerinin sayısı da arttırılmıştır. Bu sayede müslim-gayrimüslim kaynaşması sağlanılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde açılan okullarla birlikte okullaşma oranı önemli bir artış göstererek %7'ye ulaşmıştı. II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılında Osmanlı Devleti dâhilinde 4 yüksekokul, 4 Dârümuallimin, 253 rüşdiye, 18.490 sıbyân mektebi ve 1 özel okul bulunmakta iken, II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru 619 rüşdiye (74 tanesi kız rüşdiyesi), 109 idâdi, 32 Dârümuallimin ve 5.000 civarında da ibtidâi mektebin eğitim faaliyetinde bulunuyor olması II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemi göstermektedir.⁶¹¹

5.2.1. Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri

Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne bakışlarını değiştiren ilk olumsuz gelişme Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımıdır. Rusya ve İngiltere gibi büyük devletler Osmanlı Devleti üzerinde çıkar elde etmek için Osmanlı gayrimüslim tebaasının milliyetçilik fikri ile etkilemiş, onları bağımsız olmaları yönünde teşvik etmişlerdir. Gayrimüslim tebaa üzerinde etkili olan bir diğer unsur ise misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerlerin Osmanlı topraklarında açtığı okullarda yapılan çalışmalar Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlamıştır.

Osmanlı eğitim sistemi Tanzimat süreciyle sadece Müslümanlar için değil, gayrimüslim tebaa için de bir hayli değişmiştir. 19. yüzyılın ortalarına kadar devlet denetimi altında eğitim faaliyetlerini yürüten gayrimüslimler, büyük devletlerin yürüttükleri misyonerlik çalışmaları ile devlet denetiminden çıkmaya başlamışlardır. Misyonerlerin etkinliklerinin 19. yüzyılda çok büyük boyutlara ulaştığı görülmektedir.⁶¹² Bu dönemde yarı sömürge durumda bulunan Osmanlı Devleti, Amerika ve Fransa gibi büyük devletlerin eğitim çalışmaları adıyla yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerine karşı

⁶¹⁰ Mine Çağır & İbrahim Caner Türk, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4/11 (2017), 70.

⁶¹¹ Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 27.

⁶¹² Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye, çev. Gül Çağlalı Güven*, 150.

koyamamış ve ülke genelinde birçok yabancı okul açılmıştır.⁶¹³ Bu sayede Osmanlı tebaası olarak yaşayan gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne olan bakışları değişmeye başlamıştır. 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği imtiyazlardan da yararlanan mezkûr devletler, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde okullar açmış, bu okullar vasıtasıyla kendi dil, din ve kültürlerini yaymaya çalışmışlardır. Bu okullarda gayrimüslim tebaaya hem dini eğitim verilmiş, hem de misyonerlik çalışmaları yapılmıştır.

Gayrimüslimler 19. yüzyıla kadar bir kilise yapımı, okul yapımı veya tamiratı gibi basit görülebilecek inşaat çalışmalarında dahi Osmanlı Hükümeti'nden onay alırken, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile ayrıcalık elde etmişlerdir. Fermanda gayrimüslimlere ait tamire muhtaç bina, okul ve ibadethanelerin onarımlarına engel olunmamasının istenilmesi⁶¹⁴ bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bu da İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin misyonerlik faaliyetlerini daha rahat yapmalarına olanak sağlamıştır.

Islahat Fermanı'nda, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde sayıları hızla artacak olan yabancı okullar meselesine de değinilmiştir. Fermanda her cemaatin kendi dilinde eğitim yapan okullar açabileceği ifade edilmekle beraber, bu okullara ait programların padişah tarafından tayin edilecek bir maarif meclisince yerine getirileceği vurgulanmıştır. Gayrimüslim okullarında görev yapacak öğretmenlerin de yine bu meclis tarafından atanacağı belirtilmiştir.⁶¹⁵ Osmanlı Devleti eğitim programı ve öğretmen atamaları konusunu padişahın belirlediği bir meclis tarafından yapılacağını belirterek, en azından bu konuya Avrupalı devletlerin müdahalesini engellemeye çalışmıştır.⁶¹⁶ Tanzimat ile başlayan eğitimdeki düzenleme çalışmaları Kanun-i Esasi ile de devam etmiş, eğitimin serbest olduğu açıklanmıştır. Anayasanın 15. maddesinde; ilgili kanuna uymak şartıyla her Osmanlı vatandaşının genel ve özel eğitim yapmaya izinli olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁶¹⁷

⁶¹³ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/340.

⁶¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, 175-176; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 4-12.

⁶¹⁵ Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 95.

⁶¹⁶ Narin, "Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılda Misyonerlik ve Adapazarı'ndaki Misyoner Okulları", *Ali Fuat Cebesoy Anısına Armağan* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010), 311.

⁶¹⁷ Olgun, "Sakarya'da Eğitim", 2/946-947.

16 Haziran 1867 tarihinde kabul edilen kanunla da yabancılara mülk edinebilme hakkı verilmiştir. Bu kanunun, "*Osmanlı Devleti'nin teklif ettiği düzenlemeyi kabul eden devletlere mensup yabancılar emlak edinebilme hakkından yararlanabileceklerdir*" ifadelerini içeren 5. maddesi gereğince yabancı ülke vatandaşları Osmanlı Devleti'nde büyük miktarlarda arazi satın almaya başlamışlardır.⁶¹⁸ Yabancı misyonerler satın aldıkları araziler üzerinde sadece özel mülkler edinmekle kalmamış, misyonerlik faaliyetlerini daha rahat ve etkin yürütebilmek amacıyla okullar açmaya da başlamışlardır.

Osmanlı Hükümeti, 1 Eylül 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile yerli ve yabancı okulları bir düzen içine sokmaya ve misyonerlik çalışmalarını etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Nizamnamenin 129. maddesi ile yabancı okullarda görev yapacak hocaların ve bu okullarda okutulacak kitapların Osmanlı Maarif Nezareti tarafından onaylanması gerektiği belirtilmiştir.⁶¹⁹ Ancak, misyonerlerin bu maddeyi dikkate almadıkları ve faaliyetlerine ara vermeden devam ettikleri anlaşılmaktadır.

İngiltere ve Amerika gibi Protestan devletler, Katolik Hristiyanların dünya genelinde yapmış olduğu misyonerlik çalışmalarının çok etkili olduğunu görmüşler ve bu nedenle 19. yüzyılın başlarından itibaren bu konuya ağırlık vermeye başlamışlardır. Birçoğu Amerika'nın önde gelen yüksekokullarından mezun olan ve çeşitli mesleklere sahip misyonerler, kurmuş oldukları eğitim kurumları vasıtasıyla bölge halkına kendi dil ve kültürlerini empoze etmişlerdir. Protestanlığı Osmanlı topraklarında yaymak isteyen Amerika ile İngiltere bu konuda büyük bir uyum içinde çalışmış, Amerikalı misyoner Goodell ve İngiliz elçisi Startford R. Canning'in girişimleriyle İstanbul ve Kudüs'te Protestan kiliseleri açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Protestanlığın resmi bir cemaat olarak tanınmasında özellikle İngiltere'nin izlediği aktif siyaset çok etkili olmuştur.⁶²⁰

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarına ilk olarak 1820'lerde ayak bastığı bilinmektedir. Pliny Fisk ve Levi Parsons isimli ilk misyonerler Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Müslümanlar, Museviler ve Hristiyanlar (Katolik, Ortodoks, Gergoryen ve

⁶¹⁸ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 19-21.

⁶¹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*, 175-176; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 4-12.

⁶²⁰ Subaşı, *Anglo-Ottoman Relations and The Reform Question in The Early Tanzimat Period 1839-1852*, 288-298; Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 286-297.

diğer mezheplerdeki Hristiyanlar) üzerinde Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır.⁶²¹ Müslümanlar ve Museviler üzerinde istedikleri sonucu alamayan Amerikalı misyonerler, en büyük sonucu Gregoryen Ermeniler üzerinde elde etmişlerdir.⁶²² Osmanlı Devleti üzerinde 19. yüzyılın ilk dönemlerinde başlayan bu faaliyetler, Protestanlar için meyvesini vermeye başlamıştır. Nitekim 1860'lı yılların sonuna gelindiğinde Anadolu'da 74 öğrencili 4 adet ilahiyat okulu, 64 öğrencili 9 adet orta dereceli yatılı kız okulu ve 6.000'e yakın öğrencinin öğrenim gördüğü 220 adet ilkokul kurulmuştur.⁶²³

19. yüzyılın sonları itibariyle ülkede faaliyet gösteren birçok yabancı okul bulunmaktadır. Amerikan okullarının 131 okul ile birinci sırada olduğu, 127 okula sahip Fransa'nın onun hemen akabinde ikinci sırada olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin ise Osmanlı topraklarında 60 okulu mevcuttur. Almanya'nın 22 adet okulu olduğu gibi, İtalya'nın da Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren 22 okulu bulunmaktadır. Avusturya'nın 11, Rusya'nın 7 ve İran'ın ise 4 okulu mevcuttur. Bu bilgilerden 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarında toplam 384 okulun faaliyet gösterdiği ve bu okulların 8 farklı ülkeye ait olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁴ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti sınırlarında en çok okula Amerika sahipken, onu Fransa çok yakından takip etmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarında eğitim adı altında en büyük misyonerlik faaliyetlerinin Protestan mezhebine sahip olan Amerika ile Katolik mezhebine sahip olan Fransa tarafından gösterildiği anlaşılmaktadır.

Amerikan misyoner okulları esas itibariyle Ermenilerin, özellikle de Protestan Ermenilerin devam ettikleri okullardı. Protestan Ermenilere kıyasla daha az olsa da diğer Hristiyanlar ve Museviler de bu okullarda öğrenim görüyorlardı. Hatta 1880'li yılların sonlarına doğru varlıklı Müslüman aileler bile çocuklarını bu okullara göndermek istemiştir. Bunun en önemli nedeni ise bu okullarda kapsamlı ve iyi bir eğitimin verildiği inancıydı. Amerikan okullarındaki ders programlarının içeriği Osmanlı okullarına kıyasla daha zengin ve kapsamlıydı. Çocuklarının iyi eğitim

⁶²¹ Genel Kurmay Başkanlığı, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1994), 13.

⁶²² Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 309.

⁶²³ Fındley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, çev. Gül Çağlalı Güven, 150; Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", 6/342.

⁶²⁴ Narin, "Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılda Misyonerlik ve Adapazarı'ndaki Misyoner Okulları", 312.

almasını isteyen gayrimüslimler ve bazı Müslümanlar, çocuklarının bu okulda öğrenim görüp ileride iyi bir meslek sahibi olmasını istemekteydiler.⁶²⁵

19. yüzyıl ile birlikte Osmanlı Devleti'nde ilkokuldan yüksekokula kadar oldukça gelişmiş bir Amerikan eğitim olgusu meydana gelmişti. 20. yüzyıla gelindiğinde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde açılmış 400'ü aşkın Amerikan okulunda 17.500 dolaylarında öğrenci bulunuyordu.⁶²⁶ Katolik Fransız misyonerler ise dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi, Osmanlı topraklarında da yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Eğitimin misyonerlik faaliyetleri için en önemli araç olduğunu çok iyi kavrayan Fransa, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu konulardaki çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Fransa, diğer Katolik devletlere göre Katolik Hristiyanlar üzerinde daha etkili olmuştur. Osmanlı topraklarında önemli gördüğü yerlerde okullar kurmaya gayret eden Fransa, bu okullar vasıtasıyla misyonerlik çalışmalarını yürütmüştür. İtalya, Avusturya ve İspanya gibi ülkeler de Katolik olmasına rağmen, Osmanlı topraklarında Fransa kadar etkili olamamışlardır. Fransa'nın yoğun çalışmalarıyla Osmanlı Devleti genelinde açılan Fransız okullarının sayısı 1869'da 76'ya, 1876'da 93'e ve 1905 yılında ise 198'e ulaşmıştır. Osmanlı Devleti bu okulları denetim altına almaya çalışıp kanunlar çıkarmışsa da okul sayısının devamlı artması bu kanunların pek işe yaramadığını göstermektedir. Nitekim II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru bu okulların sayısı 250'ye kadar çıkmıştır.⁶²⁷

5.3. Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim

Adapazarı kazasında eğitim, kazada bulunan Maarif Meclisi tarafından 2-3 yıllık süre için tayin edilen "Fahri Maarif Vekili" vasıtasıyla yapılıyordu. Seçilen vekil görevlerinden dolayı İzmit Maarif Encümeni ve İzmit mutasarrıfına karşı sorumluydu. Fahri maarif vekili, kaza dâhilinde bulunan maarif meclisi tarafından belirlenen eğitim kurumlarını teftiş etmek, okul binalarını seçmek, okul açılacak köyleri belirlemek,

⁶²⁵ Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", 6/344-345.

⁶²⁶ Genel Kurmay Başkanlığı, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, 16.

⁶²⁷ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 138-142.

öğretmen yardımcılarını hakkında encüme görüş bildirmek ve İzmit Mutasarrıflığı ile eğitim konularında yazışma yapmak gibi yetkilere sahipti.⁶²⁸

Kaza merkezinde bulunan maarif encümeni, belediye tarafından seçilen altı üye ile belediye doktoru ve mekteb-i ibtidâiye müfettişinden meydana geliyordu. Seçimle gelen bu üyelerin süresi 4 yıl olup, encümenin başkanı kaymakamdı. Encümen haftada bir defa toplanır, müzâkere ve kararları çoğunluk oyuyla alırdı. Üyelerden biri başkan yardımcılığı, biri sandık emniyeti ve biri de katiplik vazifesinde bulunurdu. Maarif encümeni, vilayet tedrisat-ı ibtidâiye meclisinin kazalardaki temsilcisi ve yardımcısı durumundaydı. Genel olarak görevi, okullara arsa temin etmek, ekonomik konularda idareye yardımcı olmak, eğitim ve öğretim konusundaki görüşlerini mutasarrıfa bildirmektir. Maarif encümeni üyeleri ise okula devamsız öğrencilerin devamlarının sağlanması, okula yardım eden kimselerin belirlenmesi ve ödüllendirilmesi, okulla ilgili şikâyetlerin önlenmesi gibi görevleri icra ediyorlardı.

Nahiye ve köylerde ise eğitim işleri, nahiye ve köy meclislerinin sorumluluğu altındaydı. Bu yönüyle köy meclisleri âdetâ birer maarif encümeni hükmündeydi. Meclisin dışında nahiye merkezinde ibtidâi mektebi başmuallimi ve muallimlerinden meydana gelen “talim heyeti” vardı. Bu heyetin görevi nahiye meclislerine eğitim konularında yardımcı olmak ve meclisin sekreterlik işlerini yapmaktır. Ayrıca, kaza merkezinde halkın yaptıkları nakdi yardımları toplayıp bunların uygun bir şekilde sarf edilmesini sağlayan maarif sandıkları kurulmuştu. Kaza maarif encümen azalarının kendi aralarında seçtiği bir kişi sandık emniyeti görevini yapıyor ve sandığın yönetimi kaymakamlıkça yürütülüyordu.⁶²⁹

Adapazarı ve çevresinde başlayan eğitim çalışmaları ve akabinde devam eden Tanzimat sürecinin bölgenin eğitim hayatına önemli katkılar sunduğu tartışmasızdır. Ülke genelinde olduğu gibi, Adapazarı ve çevresinde de âdetâ bir eğitim seferberliği başlatıldığı söylenebilir. Eğitim çağındaki bütün çocukların okutulup yetiştirilmesini prensip olarak kabul eden devlet, Adapazarı'ndaki yerel yöneticilere de bu konuyla ilgili

⁶²⁸ Olgun, “Sakarya’da Eğitim”, 2/948.

⁶²⁹ Halil Aytekin, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Sakarya’da Eğitim Örgütü ve Yönetimi”, *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*, (Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1999), 304-305; Olgun, “Sakarya’da Eğitim”, 2/948.

bir takım görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Bu vesileyle Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetlerinin sorunsuz bir şekilde yürütülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

5.3.1. 1876-1890 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı eğitim sisteminde giderek artan modernleşme ihtiyacı, mevcut sıbyân mekteplerinde yenileşme arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Sıbyân mekteplerinde öğrencilere Osmanlılık düşüncesini aşılana çalışılsa da bu okullarda kaliteli bir eğitimin verildiğini ifade etmek zordur. Esâsen ilköğretimdeki hedef, dindar ve ülkesine bağlı bireylerin yetiştirilmesidir.⁶³⁰ Bu bağlamda, gerçek ve kaliteli eğitimin rüşdiye mektepleri ile verilmeye başlandığı söylenebilir. Bu nedenle ilköğretimden sonraki ilk basamak olan rüşdiyelere ayrı bir önem verilmiştir. II. Abdülhamid'in tahta ilk çıktığı yıllarda Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 140 öğrencinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 1877 yılında Adapazarı Rüşdiyesi'nde 54, Taraklı Rüşdiyesi'nde 19 ve Hendek Rüşdiyesi'nde ise 12 öğrenci öğrenim görüyor iken, Geyve Rüşdiyesi'nde 55 öğrenci bulunmaktadır.⁶³¹ 1878 yılında Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'nda 5 rüşdiyenin mevcut olduğu, bu rüşdiyelerde de toplam 292 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmektedir.⁶³²

1882 yılında Adapazarı Rüşdiyesi'nde 40, Hendek'te 31, Geyve'de 20, Taraklı'da 25, Akhisar'da ise 27 öğrenci bulunmaktadır. Bu veriler, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 143 öğrencinin mevcut olduğunu göstermektedir. Adapazarı Rüşdiyesi'nde Ali Efendi, Hendek'te Mehmed Efendi, Geyve'de Hüseyin Efendi, Taraklı'da Abbas Efendi, Akhisar'da ise Halil Efendi öğretmenlik yapmaktadır.⁶³³ Adapazarı Rüşdiyesi, Adapazarı ve çevresindeki en fazla öğrenciye sahip rüşdiye olarak dikkat çekmektedir. Bu durum Adapazarı nüfusunun son yıllarda arttığını gösterdiği gibi, bölgede eğitime verilen önemi de göstermektedir.

1883 yılında Şehremaneti Vilayeti'ne bağlı olarak görünen Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 162 öğrenci bulunmaktadır. Adapazarı Rüşdiyesi'nde 41, Hendek'te

⁶³⁰ Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, 17-25.

⁶³¹ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/460.

⁶³² S.D.A.O, 1295 (1878), 318.

⁶³³ S.D.A.O, 1299 (1882), 268.

32, Geyve'de 27, Taraklı'da 25 ve Akhisar'da ise 37 öğrenci mevcuttur.⁶³⁴ Bu veriler, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde öğrenim gören öğrenci sayısının bir önceki yıla göre %13,28 oranında arttığını göstermektedir. En çok öğrenciye 41 öğrencisi ile Adapazarı Rüşdiyesi sahipken, 25 öğrenciye sahip Taraklı Rüşdiyesi en az öğrenciyi barındırmaktadır.

1884 yılına gelindiğinde, Şehremaneti Vilayeti'nin genel eğitim haritası ileri düzeyde sayılabilir. Bölgenin başkent İstanbul'a yakınlığı, ulaşım imkânlarının elverişliliği ve ekonomik zenginliği eğitim-öğretim faaliyetlerinin çoğu bölgeye göre daha rahat ve kolay gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde Adapazarı Rüşdiyesi'nde 61, Hendek'te 36, Taraklı'da 25 ve Akhisar'da ise 27 öğrenciye eğitim verilmiştir.⁶³⁵ Bu verilerden de anlaşılacağı gibi, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 149 öğrenci eğitim almaktadır. 61 öğrencinin öğrenim gördüğü Adapazarı Rüşdiyesi en yoğun rüşdiye olarak dikkat çekerken, 25 öğrencinin eğitim aldığı Taraklı Rüşdiyesi ise yine en az öğrencinin olduğu rüşdiyedir.

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiyelerdeki öğrenci sayısının bir önceki yıla göre %8,02 oranında azaldığı görülmektedir. 1883 yılında bölgede faaliyet gösteren rüşdiyelerdeki öğrenci mevcudu 162 iken, bu sayı 1884 yılında 149'a düşmüştür. Bununla beraber, Geyve Rüşdiyesi'ndeki öğrencilerin bu sayının içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Geyve Rüşdiyesi'ndeki öğrencilerin neden listeye dâhil edilmediği konusunda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, öğrenci mevcudunun azalma nedeninin bundan kaynaklandığı açıktır.

1885 yılında ise Adapazarı'nda 69, Hendek'te 36, Akhisar'da 27 ve Taraklı'da 43 öğrenci rüşdiyelerde eğitim almaktadır.⁶³⁶ Bu veriler Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerdeki toplam öğrenci sayısının 175'e çıktığını, rüşdiyelerde eğitim alan öğrenci sayısının bir önceki yıla göre %17,44 oranında arttığını göstermektedir. 1886 yılında ise Adapazarı'nda 69, Hendek'te 37, Taraklı'da 38 öğrenci eğitim almaktadır.⁶³⁷ Bu veriler doğrultusunda Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 144 öğrencinin eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, zikrolunan rüşdiyelerdeki öğrenci sayısının bir

⁶³⁴ S.D.A.O, 1300 (1883), 202.

⁶³⁵ S.D.A.O, 1301 (1884), 384.

⁶³⁶ S.D.A.O, 1302 (1885), 406.

⁶³⁷ S.D.A.O, 1303 (1886), 330.

önceki yıla göre %17,71 oranında azaldığı söylenebilir. Bununla beraber, Geyve ve Akhisar Rüşdiyesi'ndeki öğrenci mevcudunun listede verilmediği görülmektedir. Bu rüşdiyelerin tadilat gibi bir nedenle kapatıldıkları veya unutuldukları için listeye dâhil edilmedikleri düşünülmektedir.

1887 yılına gelindiğinde Adapazarı Rüşdiyesi'nde 69, Hendek'te 30, Taraklı'da ise 38 öğrenci eğitim almaktadır.⁶³⁸ Bu veriler, Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiyelerdeki toplam öğrenci mevcudunun 137 olduğunu göstermektedir. Bir önceki yıl bu sayının 144 olduğu düşünüldüğünde, öğrenci sayısında %4,86 oranında bir azalma olduğu anlaşılmaktadır. 1888 yılında ise Adapazarı Rüşdiyesi'nde 70, Hendek'te 35, Taraklı'da 60 öğrenci eğitim almaktadır.⁶³⁹ Bu bilgiler ışığında, Adapazarı ve çevresinde 165 öğrencinin çeşitli rüşdiyelerde öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Bir önceki yıl rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 137 iken, bu sayı büyük bir artışla 165'e çıkmıştır. Bu veriler, öğrenci sayısında bir önceki yıla göre %20,43 oranında bir artış yaşandığını gözler önüne sermektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, 1876-1890 yılları arasında Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin öğrenci mevcudu devamlı değişmiştir. Ancak bu değişiklikler sürekli artma şeklinde olmamış, kimi zaman da öğrenci sayılarında azalmalar görülmüştür. Öğrenci mevcudundaki değişiklikler bazı yıllarda çok düşük oranda iken, bazı yıllarda ise büyüktür. Bu değişikliklerin nedeni konusunda net bir bilgi olmasa da bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülebilir.

Yeterli öğrenci mevcudu olmaması nedeniyle bu okullara ihtiyaç kalmamış olabileceği gibi, okulların tadilat veya farklı bir nedenle eğitime ara verme ihtimali de bulunmaktadır. Adapazarı, Hendek ve Taraklı'daki rüşdiyelere ait bilgiler salname kayıtlarında devamlı olarak geçerken, Geyve ve Akhisar'daki rüşdiyelerin bazı salname kayıtlarında mevcut olmadığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, salnamelerde birtakım hatalı ve eksik bilgilerin olduğu da bir gerçektir.

⁶³⁸ S.D.A.O, 1304 (1887), 315.

⁶³⁹ S.D.A.O, 1305 (1888), 242.

5.3.2. 1890-1900 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri

1890 yılında Adapazarı ve çevresinde çeşitli seviyelerde eğitim veren 136 Müslüman okulu mevcuttur. Bu okullarda 915 öğrencinin eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Müslümanlara ait okulların 133'ü ilkokul, 1'i idâdi ve 2'si de medrese usulünde eğitim vermektedir. İlkokullarda 800, idâdide 85, medreselerde ise 30 Müslüman öğrenci eğitim almaktadır. Aynı yıl Geyve'de faaliyet gösteren okullarda ise 478 Müslüman öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Geyve'de yaşayan Müslümanlar 1 idâdi, 2 medrese ve 42 de ilkokula sahiptir ve mezkûr kazadaki idâdide 49, medreselerde 29, ilkokullarda ise 400 öğrenci bulunmaktadır.⁶⁴⁰

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiyeler arasında, Adapazarı Rüşdiyesi'nin ayrı bir yeri bulunmaktadır. 1892 yılında eski durumu artık ihtiyaca cevap vermeyen Adapazarı Rüşdiyesi'nin iki katlı olarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴¹ Dönemin padişahı II. Abdülhamid'e ithafen "Hamidiye" olarak anılan bu okulun yeniden inşa edilmesi bölge insanı tarafından sevinçle karşılanmış, padişaha bir teşekkür arzı kaleme alınmıştır. Padişahın da bu konuyla yakından ilgilendiği görülmektedir. Nitekim bölge halkının bu davranışından büyük bir memnuniyet duyulduğu ifade edilmiştir.⁶⁴² Ayrıca, Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey'in okul yaptırma konusundaki fedâkârlıkları da takdirle karşılanmıştır. Mehmed Nüzhet Bey, mecidi nişanı ve liyakat madalyası ile taltif edilmiştir.⁶⁴³

Bölgede açılan Hamidiye Mektebi için ilerleyen yıllarda çeşitli onarım ve tadilat faaliyetleri gerçekleştirilmiş, yapılacak masraflar konusunda Müslüman ahâlinin yardımlarına başvurulmuştur. Okul için sarfedilmesi gereken tamirat masraflarıyla ilgili değerlendirmede yapılmış, talep edilen masrafın Maarif Nezareti tarafından karşılanmasının mümkün olmadığı dile getirilmiştir. Okul ihtiyaçları için bölge halkından iâne usulüyle para toplamanın daha doğru olacağı ifade edilmiştir. Yeni inşa edilen okulun birçok konuda eksikliklerinin olduğu açıktır. Yapılan yazışmalarda

⁶⁴⁰ Olgun, "Sakarya'da Eğitim", 2/952-953.

⁶⁴¹ BOA, DH.MKT, 2037/56; BOA, DH.MKT, 2576/114.

⁶⁴² BOA, Y.MTV, 68/69; BOA, Y.MTV, 66/45; BOA, BEO, 63/4707; BOA, İ.HUS, 3/53.

⁶⁴³ BOA, MF.MKT, 153/106; BOA, MF.MKT, 148/59.

mezkûr okulun döşeme, mefruşat ve sair masraflarının olduğu, bu masrafların da bölge halkı tarafından karşılanacağı ifade edilmektedir.⁶⁴⁴

Adapazarı Rüşdiyesi'nde hatt-ı sülüs muallimi olarak görev yapan Ahmed Efendi'nin kaleme aldığı arzuhal, içerdiği bilgiler bakımından hayli dikkat çekicidir. Yıllardır Adapazarı Rüşdiyesi'nde hatt-ı sülüs muallimliği yaptığını beyan eden Ahmed Efendi,⁶⁴⁵ almış olduğu 48,5 kuruş maaşı artık alamadığını ve bu durumun kendisini sıkıntıya soktuğunu ifade etmiştir. Maarif Nezareti'ne gönderilen arzuhalden, bu dersin rika dersi ile birleştirildiği anlaşılmaktadır. Yani, hatt-ı sülüs dersini artık rika muallimi verecektir. Ahmed Efendi, mezkûr okulda yıllardır büyük bir gayret ve özveriyle çalıştığını ve bu muameleyi hakemediğini bildirerek yardım talebinde bulunmuştur.

İşsiz kalması durumunda 48,5 kuruş maaşından mahrum kalacağını bildiren Ahmed Efendi, eski görevine devam etmek istemiştir. Eski görevine iadesi mümkün değilse, bahsedilen okulda gözetmen öğretmen olarak da görev yapabileceğini bildirmiştir. Ahmed Efendi'nin bu arzuhaline Maarif Nezareti kayıtsız kalmadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'dan İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Şubat 1893 tarihli yazıda, Ahmed Efendi'nin uygun bir vazifede görevlendirilmesi ve mağdur edilmemesi istenilmiştir.⁶⁴⁶ Bu yazıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre, Ahmed Efendi'nin mağduriyetine bir çözüm yolu bulunmuştur. Ahmed Efendi'nin tekrar göreve döndüğüne dair elimizde yeterli bir bilgi olmasa da uygun bir memuriyete atandığı kuvvetle muhtemeldir.

İncelenen bir başka arşiv belgesinde ise Adapazarı Rüşdiyesi'nde muallim-i sâni olarak görev yapan Sabri Bey'in vazifesini layıkıyla yapmadığı iddia edilmektedir. Sabri Bey hakkındaki şikâyetler çoğalmış, bu nedenle bu hususta bir inceleme yapılması emredilmiştir. Hamidiye Mektebi olarak da anılan Adapazarı Rüşdiyesi'ndeki eğitimin, bölgenin büyüklük ve öneminden dolayı kâfi gelmediği İzmit İdari Müdürlüğü'nün yazısıyla anlaşılmıştır. Adapazarı Rüşdiyesi'nin birinci sınıf rüşdiyeye çevrilmesi, okulun muallim-i evvelinin görevine devam etmesi, muallim-i sâninin görevden

⁶⁴⁴ BOA, MF.MKT, 406/42, 2; BOA, MF.MKT, 152/77.

⁶⁴⁵ Ahmed Efendi'nin bu arzuhali 1893 yılında kaleme aldığı görülmektedir. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, Ahmed Efendi 18 yıl boyunca Adapazarı Rüşdiyesi'nde hatt-ı sülüs muallimliği yapmıştır. Ahmed Efendi'nin 1875-1893 yılları arasında bahsedilen okulda görev yaptığı ve 1893 yılında bu görevine son verildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁴⁶ BOA, MF.MKT, 159/56.

alınması ve onun yerine 2 muallimin daha görevlendirilmesi bu okulda alınacak tedbirler arasında sayılmıştır.

Sabri Bey ise iddiaların gerçeği yansıtmadığını belirterek suçlamaları reddetmiştir. Uzun yıllardır bu görevi layıkıyla yapmaya çalıştığını beyan eden Sabri Bey,⁶⁴⁷ kendisi hakkındaki şikâyetlerin bir iftiradan ibâret olduğunu belirtmiştir. Sabri Bey, okulda beraber görev yaptığı muallim-i evvel ile aralarında öteden beri bir husumet olduğunu ve bu nedenle kendisine iftiralar atıldığını ifade etmiştir. Kendisinin azledilerek yerine başka öğretmenlerin istihdam edilmek istendiğini, bu davranışın ise adalete uygun bir davranış olmayacağını bildirmiştir. Durumun bir de mahalli yönetimden sorulmasını istirham eden Sabri Bey, böylece meselenin daha iyi anlaşılacağını ifade etmiştir. Sabri Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bu arzuhal üzerine, Sabri Bey'in okula muntazam bir şekilde devam edip etmediği ve ahlakının nasıl olduğu konularında araştırma yapılması istenilmiştir. 27 Temmuz 1896 tarihinde Maarif Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, bu hususların etraflıca incelenmesi emredilmiştir.⁶⁴⁸

Sabri Bey hakkındaki tahkikatın nasıl sonuçlandığı konusunda yeterli bir bilgi yoktur. Ancak, Adapazarı Rüşdiyesi'nde muallim-i sâni olarak görev yapan Sabri Bey hakkındaki kararın kat'î olduğu anlaşılmaktadır. Sabri Bey'in bu konudaki iddialarının aksine, vazifesini layıkıyla yapmadığı belirtilmiştir. Bu nedenle Adapazarı Rüşdiyesi'nde görev yapan Sabri Bey'in yerine, başka öğretmenler görevlendirilmiştir.

Adapazarı Rüşdiyesi hakkında bilgi veren bir başka arşiv belgesi ise 1897 yılına aittir. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı Rüşdiyesi'nde hat muallimliği yapan Ahmed Hamdi Efendi'nin aldığı 100 kuruşluk maaşı, kendisinin geçimine yetmemektedir. Ahmed Hamdi Efendi, bu nedenle başka bir hizmete atanması ricasında bulunmuştur. Sadaret Makamı'nın cevabi yazısında, Ahmed Hamdi Efendi'nin herhangi bir kazanın yazı katipliğine atanabileceği ifade edilmiştir.⁶⁴⁹ Bu cevabi yazı, dönem itibariyle bir kazada yazı memuru olarak çalışanların, rüşdiyede çalışan bir öğretmenden

⁶⁴⁷ İncelenen belgeden anlaşıldığına göre, Sabri Bey 25 yıl boyunca Adapazarı Rüşdiyesi'nde muallim-i sâni olarak görev yapmıştır. Sabri Bey'in 1871-1896 yılları arasında bahsedilen okulda görev yaptığı anlaşılmaktadır. Sabri Bey'in, bahsedilen okulun muallim-i evveli ile yaşadığı sorunlar nedeniyle görevden alındığı görülmektedir.

⁶⁴⁸ BOA, MF.MKT, 327/61, 1-2-3.

⁶⁴⁹ Yıldız, "Osmanlı Yenileşme Döneminde Adapazarı'nda Açılan Müslüman Rüşdiye Mekteblerinin Durumu", 313; BOA, BEO, 981/73541.

daha fazla kazandığını göstermektedir. Aksi takdirde, 100 kuruş maaşla geçimini sağlamakta zorlandığını ifade eden Ahmed Hamdi Efendi'ye böyle bir cevap yazmak mantıklı değildir.

Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Adapazarı ve çevresindeki okullar da gerekli denetimlere tabi tutulmuş ve bölgeye gelen bazı müfettişler bu okulları ziyaret etmişlerdir. Nitekim Erkân-ı Harp kolağalarından olan Hasan bin Nuh, Adapazarı Rüşdiyesi'ni teftiş etmiş ve okulun eğitim seviyesi hakkındaki kanaatini yetkili mercilere sunmuştur. Adapazarı Hamidiye Rüşdiyesi'nde Hesap, Hendese, Coğrafya ve sair derslerin imtihanları denetlenmek istenmiş, ancak okula gidildiğinde bahsedilen okulun muallim-i evvelinin İstanbul'dan gelen bir misafiriyle ilgilenmek üzere okuldan ayrıldığı anlaşılmıştır. Bu nedenle okuldaki derslerin imtihanı o gün yapılamayarak başka güne tehir edilmiştir. 30 Eylül 1897 tarihli rapordan anlaşıldığına göre, Adapazarı Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrencilerin seviyesi yeterli düzeyde değildir. Bunun baş sorumlusu olarak ise okuldaki muallim-i evvel gösterilmiştir.

Adapazarı gibi 4.000-5.000 hanelik nüfusu barındıran bir kazadaki eğitim seviyesinin çok daha iyi durumda olması gerektiği ifade edilmiştir. Öğrencilerin muallim-i evvel tarafından hazırlanan müfredat dışındaki sorulara doğru cevaplar veremedikleri, bu durumun okuldaki muallim-i evvel hakkında da olumsuz bir kanaat oluşturduğu bildirilmiştir. Hasan bin Nuh tarafından hazırlanan raporun, gereği yapılmak üzere İzmit İdâdi Müdüriyeti'ne sevk edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁵⁰ Görüldüğü gibi, Adapazarı Rüşdiyesi yapılan bu denetimlerde sınıfta kalmış ve geçerli bir not alamamıştır. Okulun baş sorumlusu yerinde olmadığı gibi, öğrencilerin eğitimleri de pek iç açıcı değildir. Bütün bu olumsuzluklar ise Adapazarı Rüşdiyesi'nin de bağlı olduğu İzmit Müdüriyeti'ne bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti mümkün mertebe her köye okul açmaya çalışmış, ancak muvaffak olamamıştır. Nitekim 28 Ocak 1894 tarihli belgeden, Adapazarı'nın Süleymaniye köyünde halen bir okul olmadığı anlaşılmaktadır. Köylerinde 50 hanenin ikâmet etmesine rağmen ibadet edebilecekleri bir cami ve çocuklarının eğitim göreceği bir okul olmadığından şikâyet eden köy halkı, gerekli inşaat çalışmalarının ivedilikle

⁶⁵⁰ BOA, MF.MKT, 381/57, 4-5.

yapılmasını yetkililerden istemişlerdir.⁶⁵¹ Üstelik bu köy çok uzak bir coğrafyada değil, başkent İstanbul'un neredeyse yanı başında bulunan Adapazarı'nın bir köyüdür. Görüldüğü gibi, devletin içinde bulunduğu şartlar ve maddi sorunlar eğitim hizmetlerinin aksamasına neden olmuştur.

Kızlara ait Adapazarı'ndaki bir ilkokulda ise Eda Hanım'ın öğretmen olarak atandığı anlaşılmaktadır. Adapazarı Kaymakamlığı tarafından bölgede açılan kız ilkokulu için bir öğretmen talep edilmiş, bu nedenle Eda Hanım bölgeye gönderilmiştir. Eda Hanım, maaşını alabilmesi için muhasebe görevlileri tarafından listeye kaydedilmiş, ancak maaşının bölge halk tarafından karşılanacağı kendisine hatırlatılmıştır. Öğretmenin alacağı maaşın bölge halkı tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan yazışmalarda, Eda Hanım'a ödenecek maaş için bölge halkının 500 kuruşu uygun bulduğu bildirilmiştir. 29 Kasım 1894 tarihli yazışmada, Eda Hanım'ın Dârülmualimât mezunu olan nazik ve şefkatli bir öğretmen olduğu da vurgulanmıştır.⁶⁵²

Ne kadar bilgili olursa olsun, şefkatten mahrum bir öğretmenin henüz ilkokul çağındaki çocuklar üzerinde telafisi mümkün olmayan sorunlara neden olabileceği açıktır. Bu nedenle bu ibtidâiyede görevlendirilen Eda Hanım'ın sadece mesleki donanımına bakılmamış, bunun yanında karakteri de değerlendirilmiştir. Yine 18 Aralık 1894 tarihli belgeden, Adapazarı kazasında kızlar için yapılan ibtidâiyeye Ayşe Hanım isimli bir bayan öğretmenin daha tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ayşe Hanım'a ödenecek harcırahın da yine halktan karşılanması istenilmektedir.⁶⁵³ Görüldüğü gibi Adapazarı ve çevresinde eğitim faaliyetlerine önem verildiği, hatta kızların eğitim alabilmeleri amacıyla okulların açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, halen okulu olmayan bazı köylerin olduğu da dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetlerinde özellikle Adapazarı Rüşdiyesi'nin öne çıktığı söylenebilir. Adapazarı Rüşdiyesi'nde görev yapan öğretmenlerin ise birtakım sorunlarla uğraştıkları görülmektedir. Maaş sorunları ve görevden alınma sorunlarının yanında, öğretmenlerin kendi aralarında yaşadıkları sorunlar da dikkat çekmektedir. Bu anlaşmazlıklar, çoğu zaman arşiv belgelerine de

⁶⁵¹ BOA, ŞD, 1557/14.

⁶⁵² BOA, MF.MKT, 238/44, 1-2-3.

⁶⁵³ BOA, MF.MKT, 239/53, 2.

yansımıştır. Bununla beraber, diğer okullarla ilgili de önemli bilgiler mevcuttur. Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiyeler, okulların öğretmen kadrosu ve bu rüşdiyelerde öğrenim gören talebelere ait sayısal bilgiler 1898 yılına ait maarif salnamesi kayıtlarında ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Buna göre Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyeler, öğretmenler ve öğrenciler hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

Tablo 8:
1898 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler⁶⁵⁴

Kaza	Öğrenci	Hizmetli	Öğretmen	Öğretmen İsmi
Adapazarı Rüşdiyesi	57	1	2	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Hat (Yazı) Muallimi Ahmed Efendi
Hendek Rüşdiyesi	27	1	1	Muallim Abdurrauf Efendi
Sapanca Rüşdiyesi	121	1	2	Muallim Mehmed Bahaeddin Efendi Hat Muallimi Hüseyin Bedreddin Efendi
Taraklı Rüşdiyesi	39	1	2	Muallim-i Evvel Ömer Lütfü Efendi Hat Muallimi İsmail Hakkı Efendi

Tablodan da görüldüğü gibi, 121 öğrencisi olan Sapanca Rüşdiyesi'nin bölgedeki en yoğun rüşdiyedir. 27 öğrencisi olan Hendek Rüşdiyesi'nin ise en az öğrenciye sahip okul olduğu anlaşılmaktadır. Okulların büyüklüğüne veya nahiye nüfusuna göre öğrenci sayıları bazı nahiyelerde fazla, bazı kazalarda daha azdır. Aynı durum öğretmenler için de geçerlidir. Bazı nahiyelerdeki rüşdiyelerde iki öğretmen görev yapmaktayken, bazı rüşdiyelere tek öğretmen bulunmaktadır. Her okulda gerekli miktarda hizmetli de mevcuttur. Adapazarı ve çevresinde en çok rüştiyenin Adapazarı kazasında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hendek ve Sapanca nahiyelerinin Adapazarı'na bağlı olduğu bilinmektedir. 1898 maarif salnamesinde bu nahiyeler müstakil bir kaza gibi gösterilmişse de, bu bölgeler Adapazarı'nın nahiyeleridir. Dolayısıyla Hendek, Sapanca ve Adapazarı kaza merkezinde birer tane olmak üzere Adapazarı kazasında toplam 3 rüşdiye mevcuttur. Geyve'nin Taraklı nahiyesinde de bir rüşdiyenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

1898 yılında Adapazarı Rüşdiyesi'nde 57 öğrenci öğrenim görmekte, okulun eğitim faaliyetleri ise 2 öğretmen tarafından yürütülmektedir. 27 öğrencinin öğrenim gördüğü

⁶⁵⁴ S.N.M.U, 1316 (1898), 1229-1230.

Hendek Rüşdiyesi'nde ise sadece bir öğretmen mevcuttur. Sapanca Rüşdiyesi'nde 121 öğrenciye 2 öğretmenin, Taraklı'da 39 öğrenciye 2 öğretmenin hizmet verdiği görülmektedir. Hendek Rüşdiyesi haricindeki her rüşdiyede 2 öğretmenin mevcut iken, sadece Hendek Rüşdiyesi'nde tek öğretmen mevcuttur. Öğrenci sayıları her kazada farklılık göstermesine rağmen, öğretmen sayıları pek farklılık göstermemiştir. Bu durumun bazı öğretmenlerin iş yükünü ağırlaştırdığı açıktır. Nitekim Taraklı'da görev yapan bir öğretmene 19,5 öğrenci düşüyorken, Sapanca Rüşdiyesi'ndeki bir öğretmene ise 60,5 öğrenci düşmektedir. Bu Sapanca Rüşdiyesi'nde görev yapan öğretmenin Taraklı Rüşdiyesi'nde görev yapan öğretmene göre 3 kat daha fazla çalıştığı anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, Sapanca'daki öğretmen Taraklı'daki öğretmene göre 3 kat daha fazla yorulmaktadır. Adapazarı'ndaki bir öğretmene 28,5 öğrenci düşerken, Hendek'teki öğretmene 27 öğrenci düşmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılırsa; Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde 1898 yılı itibarıyla 244 öğrencinin eğitim gördüğü, 7 öğretmenin de bu öğrencilere hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, Adapazarı ve çevresinde görev yapan her bir öğretmene 35 civarında öğrencinin düştüğü söylenebilir. Öğrenci sayısı ne kadar az olursa, öğretmenin öğrencileriyle birebir ilgilenme fırsatı o kadar fazla olacaktır. Bu durumda Taraklı Rüşdiyesi'ndeki öğrencilerin diğer rüşdiyelerdeki öğrencilere göre daha şanslı olduğu, öğretmenleriyle daha fazla zaman geçirme imkânına sahip oldukları söylenebilir. Aynı durum öğretmenler için de geçerlidir. Öğretmenlerin az öğrenci ile daha etkili ilişkiler kuracağı, mesailerini daha verimli bir şekilde kullanabilecekleri açıktır.

Bilindiği gibi, Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi rüşdiyeleri bir sisteme sokmuştur. Nizamnameye göre bu okullar 100 haneyi geçen bölgelerde kurulabilecek, bu okullara muallim-i evvel ve muallim-i sâni sıfatıyla iki öğretmen atanacaktı.⁶⁵⁵ Ancak, Hendek nahiyesinde bu kuralın dışına çıkıldığı görülmektedir. Hendek Rüşdiyesi'nde sadece bir öğretmen görevlendirilmiştir. Bunun nedeni konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber, öğrenci sayısının azlığından dolayı Hendek Rüşdiyesi'ndeki eğitimin bir öğretmenle karşılanabildiği kuvvetle muhtemeldir.

⁶⁵⁵ Demiryürek, "Maarif Salnamelerine Göre İzmit Sancağı'nda Eğitim-Öğretim", 3/1214.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra, rüşdiyelerde temel olarak Fransızca, Kavaid-i Arabiye ve Farişiye, Mebadi-i Ulûm-i Diniye, Lisan-ı Osmani Kavaidi, İmla ve İnşa, Tersim-i Hutut, Mebadi-i Hendese, Usul Defteri, Genel Tarih, Osmanlı Tarihi, Jimnastik ve Coğrafya dersleri okutulmuştur.⁶⁵⁶ Ancak, bu müfredatın tüm okullarda harfiyen uygulandığını düşünmek fazla iyimser bir yaklaşım olacaktır. Çoğu zaman mevcut bölge, nüfus miktarı, öğrenci sayısı ve öğretmen atamalarına bağlı olarak nizamname hükümlerinin delindiği anlaşılmaktadır. Nitekim bahsedilen nizamnameye göre rüşdiyelerde en az iki öğretmenin bulunması gerekiyor iken,⁶⁵⁷ Hendek Rüşdiyesi'nde 1898 yılı itibariyle sadece bir öğretmen görev yapmaktadır.⁶⁵⁸

1899 yılına gelindiğinde ise Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin öğretmen ve öğrenci sayılarındaki farklılıklar göze çarpmaktadır. 1899 yılı itibariyle bölgede faaliyet gösteren okullar ve okullara ait istatistiki bilgiler şu şekildedir:

Tablo 9:
1899 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler⁶⁵⁹

Kaza	Öğrenci	Hizmetli	Öğretmen	Öğretmen İsmi
Adapazarı Rüşdiyesi	50	1	3	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Muallim-i Sâni Halil Hilmi Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Ahmed Efendi
Sapanca Rüşdiyesi	68	1	2	Rüşdiye Muallimi Mehmed Bahaeddin Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hüseyin Bedreddin Efendi
Hendek Rüşdiyesi	40	1	1	Muallim-i Sâni ve Ruk'a Muallimi Abdurrauf Efendi
Taraklı Rüşdiyesi	39	1	2	Muallim-i Sâni Ömer Lütü Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hakkı Efendi

Tablodan da görüldüğü gibi, 1899 yılında 50 öğrencinin öğrenim gördüğü Adapazarı Rüşdiyesi'nde 3 öğretmen görev yapmaktadır. 40 öğrencinin öğrenim gördüğü Hendek Rüşdiyesi'nde ise bir öğretmen görevlidir. Sapanca Rüşdiyesi'nde 68 öğrenciye 2 öğretmen, Taraklı'da ise 39 öğrenciye 2 öğretmen hizmet vermektedir.

En çok öğrenciye Sapanca Rüşdiyesi, en az öğrenciye ise Taraklı Rüşdiyesi sahiptir. Hendek Rüşdiyesi haricindeki bütün rüşdiyelerde en az 2 öğretmen mevcut iken,

⁶⁵⁶ Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 93.

⁶⁵⁷ Demiryürek, "Maarif Salnamelerine Göre İzmit Sancağı'nda Eğitim-Öğretim", 3/1214.

⁶⁵⁸ S.N.M.U, 1316 (1898), 1229-1230.

⁶⁵⁹ S.N.M.U, 1317 (1899), 1453-1454.

Adapazarı Rüşdiyesi'nde 3 öğretmen görevlidir. Öğrenci sayıları her nahiyede farklılık göstermiş, okulun özel durumuna göre bazı nahiyelerdeki rüşdiyelerde az, bazılarında ise nispeten daha çok öğrenci eğitim almıştır. Adapazarı Rüşdiyesi'nde 1 öğretmene ortalama 16,6 öğrenci düşerken, Sapanca'da 34, Hendek'te 40, Taraklı'da ise 19,5 öğrenci düşmektedir. Hendek Rüşdiyesi'nde tek başına görev yapan Abdurrauf Efendi'nin, diğer rüşdiyelerdeki öğretmenlere göre daha ağır bir iş yükünün olduğu muhakkaktır. Abdurrauf Efendi'nin Taraklı Rüşdiyesi'nde görev yapan öğretmene göre 2 kat, Adapazarı Rüşdiyesi'nde görev yapan bir öğretmene göre ise neredeyse 3 kat daha yoğun olduğu söylenebilir. Bu bilgiler ışığında, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 197 öğrencinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Buna mukabil 8 öğretmen bu öğrencilere hizmet vermeye çalışmıştır. Genel öğrenci sayısı toplam öğretmen sayısına bölündüğünde, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde görev yapan her bir öğretmene 25 civarında öğrencinin düştüğü görülmektedir.

5.3.3. 1900-1908 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Eğitim Faaliyetleri

Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetlerinin I. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru hız kazandığı tartışmasızdır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla başlayan dönüşüm sürecinin, 20. yüzyılın başlarında daha sistemli bir hale geldiği söylenebilir. Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiye sayısının her geçen yıl arttığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Önceki yıllarda Adapazarı, Sapanca, Hendek ve Taraklı'da bulunan rüşdiyelere, Geyve Rüşdiyesi de eklenmiştir. I. Meşrutiyet döneminin sonunu kapsayan 1900-1908 arasındaki 8 yıllık süreçte Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetleri artarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti imkânlar dâhilinde öğrencilerin her sorunuyla ilgilenmeye çalışmış, herkes için ve her şartta eğitim anlayışını benimsemiştir.

Nitekim Adapazarı'nda kimsesiz kalan bir çocuğun eğitimiyle ilgili yazışmaları içeren bir arşiv belgesi, Osmanlı Devleti'nin eğitime verdiği değeri göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'na bağlı Soğuksu'da ikâmet eden Çerkez muhacirlerden Aziz isimli çocuk babasının vefatı üzerine kimsesiz ve çaresiz kalmıştır. Bu nedenle, okul çağındaki bu çocuğun okula devam edebilme imkânı kalmamıştır. Aziz isimli çocuk içinde bulunduğu durumu anlatan bir arzuhal kaleme almış, eğitimine devam edebilmek kendisine yardım edilmesini rica etmiştir.

Osmanlı Hükümeti'nin bu konuya duyarsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Maarif Nezareti tarafından Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen 12 Eylül 1900 tarihli yazıda, zor durumda kalan bu çocuğa hemen yardım edilmesi, mezkûr çocuğun Bursa İdâdisi'ne parasız ve yatılı olarak kabul edilmesi emredilmiştir.⁶⁶⁰

İzmit'te bir idâdi mevcut iken, Adapazarı'nda ikâmet ettiği anlaşılan bu çocuğun neden Bursa İdâdisi'ne yerleştirildiği bilinmemektedir. Şaşırtıcı olan bu durumun iki farklı izâhı olabilir. Aziz isimli çocuğun babasının ölümüyle birlikte bir arzuhal kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak, bu arzuhalde Aziz'in okula devam etme isteği dışında ne gibi taleplerinin olduğu tam olarak bilinmemektedir. Mezkûr çocuk, Bursa İdâdisi'ne gitmeyi muhtemelen kendisi istemiştir. Çerkez muhacirlerden olduğu anlaşılan bu çocuğun, babasının ölümüyle bölgede başka bir tanıdığına kalmamış olma ihtimali yüksektir. Bursa'da eğitim görmeyi bizzat mezkûr çocuk talep etti ise bunun nedeni Bursa'daki akraba varlığı olabilir. Diğer ihtimal ise İzmit İdâdisi'nin öğrenci kontenjanının dolmuş olabileceğidir. Ancak, ilk ihtimal daha makul görünmektedir. Bu belgeden, Osmanlı Hükümeti'nin eğitime ve muhtaç durumda kalan çocuklara verdiği değer daha iyi idrak edilmektedir.

20. yüzyılın başına gelindiğinde Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin öğretmen ve öğrenci sayılarında yine bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bazı okullarda minimal düzeyde kalan bu değişiklikler, bazı okullarda ise büyük oranda olmuştur. 1900 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin istatistikî bilgileri şu şekildedir:

⁶⁶⁰ BOA, MF.MKT, 525/65.

Tablo 10:
1900 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler⁶⁶¹

Kaza	Öğrenci	Hizmetli	Öğretmen	Öğretmen İsmi
Adapazarı Rüşdiyesi	42	1	3	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Muallim-i Sâni Halil Hilmi Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Ahmed Efendi
Hendek Rüşdiyesi	33	1	1	Muallim-i Sâni ve Hüsn-ü Hat Muallimi Abdurrauf Efendi
Sapanca Rüşdiyesi	50	1	2	Muallim-i Sâni Mehmed Bahaeddin Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hüseyin Bedreddin Efendi
Geyve Rüşdiyesi	24	1	1	Muallim-i Evvel Osman Efendi Hüsn-ü Hat Muallimliği münhaldır (Boş)
Taraklı Rüşdiyesi	38	1	2	Muallim-i Evvel Ahmed Sezai Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hakkı Efendi

Tablodan anlaşılacağı gibi, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin sayısı Geyve Rüşdiyesi'nin de açılmasıyla 1900 yılında 5'e çıkmıştır. Adapazarı kaza merkezi, Sapanca ve Hendek nahiyelerinde birer rüşdiye mevcut iken, Geyve'nin kaza merkezi ve Taraklı nahiyesinde de birer tane rüşdiye mevcuttur.

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren rüşdiyeler içinde en çok öğrenciye sahip olan okul, yine Sapanca Rüşdiyesi'dir. En az öğrenciye sahip okul ise Geyve Rüşdiyesi'dir. Hendek ve Geyve'de bulunan rüşdiyelerde tek öğretmen görevli iken, Taraklı ve Sapanca Rüşdiyesi'nde iki, Adapazarı Rüşdiyesi'nde ise üç öğretmen görevlidir. Sapanca'da bir öğretmene 25 öğrenci düşüyorken, Adapazarı'nda 14, Hendek'te 33, Geyve'de 24, Taraklı'da ise 19 öğrenci düşmektedir. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, en yoğun öğretmen Hendek Rüşdiyesi'nde tek başına görev yapan Abdurrauf Efendi'dir. Sapanca ve Taraklı'da görev yapan öğretmenlerin de Abdurrauf Efendi'den sonra en yoğun öğretmenler oldukları söylenebilir. Dönem itibariyle Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde 9 öğretmenin görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki toplam öğrenci mevcudu ise 187'dir. Bu bağlamda sancak genelindeki rüşdiyelerde görev yapan her bir öğretmene ortalama 21 öğrencinin düştüğü söylenebilir. 1901 yılına gelindiğinde bölgedeki rüşdiyelerin durumu ise şu şekildedir:

⁶⁶¹ S.N.M.U, 1318 (1900), 1627-1628.

Tablo 11:
1901 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler⁶⁶²

Kaza	Öğrenci	Hizmetli	Öğretmen	Öğretmen İsmi
Adapazarı Rüşdiyesi	55	1	3	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Muallim-i Sâni Halil Hilmi Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Ahmed Efendi
Hendek Rüşdiyesi	41	1	1	Muallim-i Sâni ve Hüsn-ü Hat Muallimi Abdurrauf Efendi
Sapanca Rüşdiyesi	41	1	2	Muallim-i Sâni Mehmed Bahaeddin Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hüseyin Bedreddin Efendi
Geyve Rüşdiyesi	33	1	1	Muallim-i Evvel Osman Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi ---
Taraklı Rüşdiyesi	38	1	2	Muallim-i Evvel Ahmed Sezai Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hakkı Efendi

Tablodan anlaşılacağı gibi, en çok öğrenciye sahip olan okul Adapazarı Rüşdiyesi'dir. En az öğrenciye sahip okul ise Geyve Rüşdiyesi'dir. Hendek ve Geyve'de bulunan rüşdiyelerde birer öğretmen, Taraklı ve Sapanca'da iki öğretmen, Adapazarı Rüşdiyesi'nde ise üç öğretmen görevlendirilmiştir. Sapanca'da bir öğretmene yaklaşık 21 öğrenci düşüyorken, Adapazarı'nda 18, Hendek'te 41, Geyve'de 33, Taraklı'da ise 19 öğrenci düşmektedir. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, en yoğun öğretmenler Hendek ve Geyve Rüşdiyesi'nde görev yapmaktadır.

Hendek Rüşdiyesi'ndeki öğretmenin, Sapanca ve Geyve'deki öğretmenlere göre iş yükünün iki kat fazla olduğu açıktır. Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam 208 öğrenci, 9 da öğretmen bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde görev yapan her bir öğretmene 23 öğrencinin düştüğü söylenebilir. Sapanca'daki öğrenci sayısının bir önceki yıla göre azalmış olduğu görülmektedir. Adapazarı, Hendek ve Geyve rüşdiyelerindeki öğrenci sayıları ise artmıştır. Taraklı Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısı ise değişmemiştir.

II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önem tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Adapazarı ve çevresindeki okulları da bir düzene sokmuş, Müslümanlara ait okullar bir

⁶⁶² S.N.M.U, 1319 (1901), 950-951.

hayli artış göstermiştir. 1902 yılına gelinceye kadar Adapazarı ve çevresinde 10 ilkokulun daha hizmete girdiği anlaşılmaktadır.⁶⁶³ Bu dönemde açılan okulların genellikle ilk ve ortaokul düzeyinde olduğu dikkat çekmektedir. İlköğretimin zorunlu olması ve devlet denetimine geçmesinden sonra, özellikle Müslüman Türklerin yoğun olduğu bölgelerde okul açma seferberliği başlatılmıştır.⁶⁶⁴ Bu durum, II. Abdülhamid ve devlet erkânının eğitimle ne denli ilgilendiklerini göstermektedir. Bu bilinçlenme çok değerli olmakla birlikte, okullarda verilen eğitimin beklentileri karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Tüm iyi niyetli çalışmalara rağmen, eğitimdeki kalite Avrupa düzeyine gelememiştir.⁶⁶⁵ 1903 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerin durumu ise şu şekildedir:

Tablo 12:
1903 Yılında Adapazarı ve Çevresindeki Rüşdiyeler⁶⁶⁶

Kaza	Öğrenci	Hizmetli	Öğretmen	Öğretmen İsmi
Adapazarı Rüşdiyesi	65	1	3	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi Muallim-i Sâni Zaim Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Ahmed Efendi
Geyve Rüşdiyesi	54	1	2	Muallim-i Evvel Osman Efendi Hüsn-ü Hat Muallim Vekili Mahmud Efendi
Sapanca Rüşdiyesi	63	1	3	Muallim-i Evvel Mehmed Hulusi Efendi Muallim-i Sâni Bahaeddin Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Şükrü Efendi
Taraklı Rüşdiyesi	35	1	2	Muallim-i Evvel Sezai Efendi Hüsn-ü Hat Muallimi Hakkı Efendi
Hendek Rüşdiyesi	52	1	1	Muallim-i Sâni ve Hüsn-ü Hat Muallimi Abdurrauf Efendi

Verilen tablodan da anlaşılacağı gibi, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde toplam öğrenci sayısı 269, toplam öğretmen sayısı ise 11'dir. Bu durumda, Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde görev yapan her bir öğretmene 25 civarında öğrencinin düştüğü söylenebilir. 1901 yılında Adapazarı ve çevresinde 208 öğrencinin eğitim aldığı

⁶⁶³ Olgun, "Sakarya'da Eğitim", 2/958.

⁶⁶⁴ Necdet Sakoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 99.

⁶⁶⁵ Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2001), 30.

⁶⁶⁶ S.N.M.U, 1321 (1903), 716-717.

düşünüldüğünde, iki yıl içinde rüşdiyeli öğrenci sayısında %29,3'lük artış yaşandığı anlaşılmaktadır. 9 olan öğretmen sayısı ise 1903 yılında 11 olmuş, öğretmen sayısı %22,2 oranında artmıştır. Rüşdiyelerde görev yapan öğretmenlerin iş yükünün genel olarak arttığı söylenebilir. 1901 yılında bir öğretmene 23 öğrenci düşüyor iken, 1903 yılında bu sayı %9'a yakın bir artışla 25 öğrenciye çıkmıştır.

Tablodan anlaşılacağı gibi, en çok öğrenciye sahip olan okul Adapazarı Rüşdiyesi'dir. Sapanca Rüşdiyesi'nin de öğrenci yoğunluğu bakımından ikinci sırada olduğu görülmektedir. En az öğrenciye sahip okul ise Taraklı Rüşdiyesi'dir. Hendek Rüşdiyesi'nde bir öğretmen, Geyve ve Taraklı Rüşdiyesi'nde iki öğretmen, Adapazarı ve Sapanca rüşdiyelerinde ise üç öğretmen görevlidir. Sapanca'da bir öğretmene 21 öğrenci düşerken, Adapazarı'nda yaklaşık 22, Hendek'te 52, Geyve'de 27, Taraklı'da ise 18 civarında öğrenci düşmektedir. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, en yoğun öğretmenler yine Hendek ve Geyve Rüşdiyesi'nde görev yapmaktadır. Hendek Rüşdiyesi'ndeki öğretmenin, Sapanca ve Adapazarı'nda görev yapan bir öğretmene göre yaklaşık 2,5 kat fazla öğrenci ile ilgilendiği söylenebilir.

Rüşdiyelerdeki öğretmen kadrosu önceki yıllardaki gibi kalmış, ancak bazı rüşdiyelerde az da olsa değişikliğe gidilmiştir. Öğrenci sayıları ise her rüşdiyede değişikliğe uğramıştır. Öğrenci sayısında sadece Taraklı Rüşdiyesi'nde azalma yaşandığı, diğer rüşdiyelerde ise bir miktar artış olduğu anlaşılmaktadır. 1901 yılında 38 öğrencisi bulunan Taraklı Rüşdiyesi'nin 1903 yılındaki öğrenci mevcudu %8,5 oranında azalarak 35 olmuştur. Adapazarı Rüşdiyesi'ndeki 55 öğrenci ise %18,1 artışla 65 öğrenciye çıkmıştır. 1901 yılında 33 öğrencisi olan Geyve Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısı %63,6 artışla 54 öğrenciye, 41 öğrencisi olan Sapanca Rüşdiyesi'ndeki öğrenci mevcudu %53,6 artışla 63 öğrenciye, 41 öğrencisi olan Hendek Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısı %26,8 artışla 52 öğrenciye ulaşmıştır.

Ali Rıza Efendi ve Ahmed Efendi, önceki yıllarda olduğu gibi 1903 yılında da Adapazarı Rüşdiyesi'nde öğretmenlik yapmaya devam etmişlerdir. Halil Hilmi Efendi'nin yerine ise Zaim Efendi Adapazarı Rüşdiyesi kadrosuna dâhil edilmiştir. Geyve Rüşdiyesi'nde Osman Efendi önceki yıllardaki gibi tek başına öğretmenlik yapmamış, 1903 yılında Mahmud Efendi de bu rüşdiyede görevlendirilmiştir. Hendek Rüşdiyesi'nde ise herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Abdurrauf Efendi 1903

yılında da tek öğretmen olarak Hendek'teki rüşdiyenin başındadır. Sapanca'da önceki yıllarda iki öğretmen görevli iken, bu sayı 1903 yılında üçe çıkmıştır. Önceki yıllarda Sapanca Rüşdiyesi'nde görev yapan Bahaeddin Efendi 1903 yılında da görevine devam ederken, Hüseyin Bedreddin Efendi ise okul kadrosu dışında bırakılmıştır. Sapanca Rüşdiyesi'nde Bahaeddin Efendi'nin yanında görevlendirilen diğer öğretmenler ise Hulusi Efendi ve Şükrü Efendi'dir.

Adapazarı'nda Rehber-i Terakki adıyla hususi bir mektebin de açıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu okulun Ali Bey adında bir kişi tarafından faaliyete geçirildiği, bu güzel hizmetlerinden dolayı taltif edilmesinin dahi gündeme geldiği bildirilmiştir. Ali Bey'in Darüşşafaka mezunlarından olduğu, eğitim hayatını böyle hayırlı işlerde çalışarak geçirdiği ifade edilmiştir. Ali Bey'in 6 sene kadar önce Adapazarı'nda bahsedilen bu okulu açtığı ve bu okulda birçok öğrenci yetiştirdiği belirtilmiştir. Ali Bey'in himâyesinde yetişen bazı öğrenciler, yapılan imtihanlar neticesinde yüksekokulda tahsil yapma hakkı da kazanmışlardır. Ali Bey'in ise açmış olduğu hususi mektepten henüz bir fayda sağlamadığı, buna rağmen gayretli ve üstün bir çalışma içinde olduğu ifade edilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa ve İzmit İdari Meclisi üyeleri tarafından imzalanan 6 Ocak 1903 tarihli yazı, gereği yapılmak üzere Dâhiliye Nezareti'ne sevk edilmiştir.⁶⁶⁷

Ebeveyn ölümleri ise çocukların eğitimini sekteye uğratan en büyük sorunlardan biriydi. Nitekim Valideleri Latife hatunla birlikte üç ay önce Bosna'dan Adapazarı'na hicret eden 9 yaşında Salih ve 7 yaşındaki Fehmi, bir süre sonra validelerini kaybetmişlerdir. Validelerinin vefatı ile bu çocukların kimsesiz kaldığı Adapazarı ihtiyar heyetinin vermiş olduğu bilgiyle anlaşılmıştır. Adapazarı ihtiyar heyeti, mağdur olan bu çocukların İstanbul'da uygun bir okula yerleştirilmesini ilgili makamlardan istirham etmiştir. Yine Bosna muhacirlerinden olup, Adapazarı'nın Cami-i Cedid mahallesinde ikâmet eden Mustafa ve Mehmed isimli yetimlerin de eğitim konusunda sorunlar yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bosna muhacirlerinden olan Abdullah oğlu İbrahim tarafından verilen 10 Ekim 1903 tarihli arzuhalde, bu çocukların İstanbul'daki uygun bir mektebe yerleştirilmesi rica edilmiştir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ BOA, MF.MKT, 693/62, 1.

⁶⁶⁸ BOA, MF.MKT, 742/7, 1-2-3.

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti modern eğitimin önemini maalesef çok geç kavramıştır. Ancak, II. Mahmud ile beraber eğitim alanında birçok yeniliklerin yapıldığı söylenebilir. II. Mahmud'dan sonra iktidara gelen onun oğulları ve torunları da modern eğitime önem vermiş, bu alanda hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu padişahlar içinde özellikle II. Abdülhamid'in farklı bir yeri vardır. Ülke çapında eğitim seferberliği başlatan, özellikle de Müslümanların eğitim sistemine entegre edilmesini sağlayan padişah II. Abdülhamid'tir. Eğitimin tek çatı altında toplanması ve aynı türde olan okullarda tek tip müfredatın uygulanması, bu yoğun çalışmaların ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Abdülhamid sadece ibtidâilere değil, rüşdiyelere de önem vermiştir. Gelecekte Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinde görev alacak birçok devlet adamı bu okullarda yetişmiştir. Bu okullar, Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde yaygın olarak açılmaya başladığı gibi, Adapazarı ve çevresinde de yaygın olarak açılmışlardır.

19. yüzyıl boyunca süren eğitimde yenileşme hareketleri devletin son dönemine kadar artarak devam etmiştir. Başkent İstanbul'un hemen yanı başında olan Adapazarı da bu yenileşme hareketlerinden hızlı bir şekilde etkilenmiştir. Maarif salnameleri, dönemin eğitim müfredatı ile ilgili en önemli kaynaklardan biridir. Bu salnameler sayesinde Osmanlı Devleti'nin hangi eğitim programlarını yürüttüğü, bölgede hangi türde okulların mevcut olduğu ve okullardaki eğitim-öğretim müfredatı, dönem itibariyle bu okullarda kaç öğrencinin öğrenim gördüğü gibi kıymetli bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunun dışında, okullarda görevli olan öğretmenlerin kimlik bilgilerine de yine bu kaynaklar sayesinde erişim sağlanabilmektedir. Öğretmenlerin hangi derslere girdiklerine dair bilgiler de salnamelerde mevcuttur.

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren Müslüman okullarının sayısı imkânlar nispetinde yavaş yavaş arttırılmıştır. Bu okullardaki öğrenci mevcudunun her zaman arttığını söylemek ise zordur. Öğrenci mevcudu kimi zaman artarken, kimi zaman ise düşmüştür. Adapazarı ve çevresindeki Müslüman okullarının I. Meşrutiyet döneminde gittikçe artması ise bu bölgede Müslümanların eğitime verdiği değeri göstermektedir. Nitekim Avni Öztüre'ye göre, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Adapazarı ve çevresinde çeşitli türde eğitim veren Müslüman okullarının sayısı 319'a ulaşmıştır. Bu okulların 201'i Adapazarı'nda iken, 118'i ise Geyve'dedir. Adapazarı'ndaki okullarda 2.092, Geyve'deki okullarda ise 1.326 öğrenci mevcuttur. Bu verilerden de anlaşılacağı

üzere, Adapazarı ve çevresindeki okullarda 3.418 Müslüman öğrenci eğitim almaktadır.⁶⁶⁹

Adapazarı'nın Karağaçdibi mevkiinde ise kızlara ait bir ilkokulun açıldığı anlaşılmaktadır. Okul çevresinde de geliri mektebe ait olmak üzere 15 kadar dükkan inşa edilmiştir. Ancak, Ali Bey isimli bir şahıs bu okulun gelirlerine el koymuş ve bu paraları başka yerlere sarf etmiştir. Bununla beraber, Ali Bey'in yaptığı kanunsuz eylemler sadece dükkan gelirlerine el koymakla sınırlı kalmamıştır. Bu şahıs, mektebe ait olan ot minder ve ot yastıklarını dahi gasp ederek hanesine nakletmiş, mektebin rahlelerini kendi hanesine tahta perde yapmıştır. Mektebin bahçeye nazır olan camlarını tahrip ederek camlarını satmış, mektebin iç kısmında bulunan çeşmenin su yollarını bozarak suyunu Ermeni cemaatine satmıştır.

Ali Bey'in mektebi satmak için Ermenilerden birkaç müşteri bulduğu, mektebe bakmak için geldikleri esnada mahalle kadınları tarafından tehdit edilmesi üzerine bu işten şimdilik vazgeçtiği bildirilmiştir. Mezkûr mektebin bir bab da değirmenin olduğu, ancak bu değirmenin muhacirlere 320 liralık bedelle satıldığı ifade edilmiştir. Şu anda bölgede bir kız mektebi bulunmaması nedeniyle kızların kasabada okuyup yazma hususunda zorluk çektikleri beyan edilmiştir. Ancak, Ali Bey'in bu mektebe olumsuz baktığı anlaşılmaktadır. Bu hususta yapılan müracaatları, "*burada mektep olmaz, mektep satılacaktır*" diyerek reddetmiştir.

Halkın yardımlarıyla inşa edilen Hamidiye Hastanesi'ni ise kendi adına özel bir mektebe dönüştüren Ali Bey'in, buradaki öğrencilerden kişi başına 10 ila 20 kuruşluk bir bedel aldığı anlaşılmıştır. Maarif Nezareti'ne ulaşan bu şikâyetler üzerine, konu hassasiyetle takip edilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 28 Temmuz 1907 tarihli yazıda, bu konuda bir tahkikat yapılması ve neticesinin Maarif Nezareti'ne bildirilmesi emredilmiştir.⁶⁷⁰

1876-1908 yılları arasında Müslüman halkın Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetleriyle yakından ilgilendikleri görülmektedir. Müslüman halkın eğitim konusunu ciddiye aldığı ve modern eğitim veren bu okullara devam ettiği anlaşılmaktadır. 1876

⁶⁶⁹ Öztüre, *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, 127.

⁶⁷⁰ BOA, MF.MKT, 1009/82, 1-3.

yılı ile 1908 yılının eğitim verileri karşılaştırıldığında, Osmanlı Hükümeti'nin bölgede bir eğitim seferberliği başlattığı söylenebilir. Çocuklarının yeni açılan modern okullarda öğrenim görmesini isteyen Adapazarı halkı, bu okulların yapımında etkin rol oynamış ve okullara maddi destek dahi sağlamışlardır.

Medreseler dışında, Adapazarı ve çevresindeki modern okulların ilk, orta ve lise seviyesinde eğitim verdikleri söylenebilir. Özellikle I. Meşrutiyet döneminden sonra modern okullara daha fazla önem verilmiş, bölgede Müslümanların eğitim alabilecekleri ibtidâiye ve rüşdiyeler açılmıştır. I. Meşrutiyet dönemi itibariyle Adapazarı ve çevresindeki medreselerin halen önemini koruduğu, ancak yeni açılan modern okullara halkın daha fazla ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

5.4. Medreseler

5.4.1. I. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı'da Medrese Eğitimi

Osmanlı medreseleri Selçuklu ve Anadolu Beylikleri devri medreselerinin bir devamı olarak Orhan Gazi döneminde ortaya çıkmıştır. Devletin kurucusu Osman Gazi döneminde henüz Osmanlı medreseleri bulunmamakta, devrin ulemasının eğitim öğretim faaliyetleri camilerde ve tekkelerde yürütülmekteydi. Osmanlı Devleti'nin ilk medresesi devletin kuruluşundan 32 yıl sonra 1331 yılında İznik'te kurulmuştu. Osmanlı sosyal yaşamının bir parçası olan medrese teşkilatındaki asıl büyük değişim ise Fatih zamanında yaşanmış, Sahn-ı Seman medreseleri ile eğitim programının içeriği zenginleştirilmiştir.⁶⁷¹ Kanuni döneminde kurulan Süleymaniye medreseleri ile Osmanlı medreselerinin eğitim kapasitesi daha da artmıştır. Bu medreseler, Sahn-ı Seman'la birlikte İstanbul'da kurulan ikinci üniversite hüviyetine kavuşmuştur.⁶⁷²

Geleneksel Osmanlı eğitim düzeni içinde medrese sistemini diğer modellerden üstün kılan nitelik, bu kurumun sadece bir okul olmayıp, Osmanlı Türk toplumunun aydınlanma felsefesi ve araştırma kültürünü hayata taşıyan yapısından kaynaklanmaktadır. Ancak, ne yazık ki 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı medreseleri çağın ötesinde olan ilim kurumu olma niteliğini kaybetmeye başlamıştır. Medreselerde

⁶⁷¹ Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 1/71-73.

⁶⁷² Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006), 102-103.

görülen ilmi yozlaşmanın yanında, müderris, muid, müteveli, cabi, katip ve bevvab gibi medrese görevlilerinin ücret ve sosyal hakları konusunda yapılan suistimaller bu gerilemeyi hızlandırmıştır.⁶⁷³

19. yüzyıla kadar medreselerde okutulan derslerin içeriği neredeyse hiç değişmemiştir. Nitekim bu devirlerde İstanbul'a gelen Ubcini, medreselerde eskiden beri düzenli bir şekilde Akaid, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Sarf, Nahiv, Mantık, Kelam, Hendese ve Astronomi gibi derslerin okutulduğunu belirtmiştir. Bu derslere genel bir çerçevede bakılırsa, Osmanlı medrese müfredatının Arapça Grameri, Mantık ve İslami İlimler dersleri üzerine kurulduğu görülmektedir.⁶⁷⁴ Bununla beraber, 19. yüzyılda medreseler ilim yapılan kurum olmaktan çok öğrencilerin kaldığı yurtlar gibi kullanılmaya başlamıştır. Müderrisler dersleri daha çok camilerde yapıyor, öğrenciler medreseleri yatacak yer olarak kullanıyorlardı.⁶⁷⁵

5.4.2. I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresindeki Medreseler

Modern okullara çok önem veren II. Abdülhamid, medreselere de olumsuz bakmamıştır. Medreselerde birtakım yenilikler yapılmış ve medreselerin eğitim programı yeni usule göre düzenlenmiştir. Nitekim Adapazarı'nda inşa edildiği anlaşılan bir medresedeki imamların, yeni usulle eğitilmesi istenilmiştir. Adı belirtilmeyen bu medresede yetiştirilecek imamların, civar köylerdeki halka eğitim vermesi hedeflenmektedir. Anlaşılan o ki, Adapazarı'nda açılan bu medresenin asıl amacı, eski usulle eğitim vermeye alışmış imamlara hızlandırılmış bir eğitim verilmesidir. 22 Eylül 1895 tarihli belgeden, yeni usulle eğitim verecek bir medresenin de Hendek'te açıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁶

1900 yılı itibariyle Geyve'de 9 medresenin bulunduğu, bu medreselerde 423 öğrencinin eğitim aldığı anlaşılmaktadır. 3 medresenin bulunduğu Adapazarı kazasının öğrenci mevcudu ise 260'tır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Adapazarı ve çevresinde toplam 12 medrese faaliyet göstermektedir. Adapazarı ve çevresindeki medreselerin genel öğrenci mevcudu ise 683'tür. En çok öğrenciye sahip medrese 140 öğrenci ile

⁶⁷³ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş* (Diyarbakır, Ulusal Yayınları, 1996), 474-475.

⁶⁷⁴ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 73.

⁶⁷⁵ Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 21.

⁶⁷⁶ BOA, MF.MKT, 283/30, 1-2.

Adapazarı'ndaki Sultan Orhan Gazi Medresesi'dir. 120 öğrenciye sahip Geyve Ali Efendi Medresesi ise öğrenci sayısı bakımından ikinci sıradadır. En az öğrenciye ise Geyve'de bulunan Mahdumlar Efendi Medresesi sahiptir. Mahdumlar Efendi Medresesi'nde sadece 16 öğrenci eğitim almaktadır.

Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren üç medresede toplam 260 öğrenci mevcuttur. Adapazarı'ndaki medreselerin en küçüğü 30 öğrenci ile Tozlu Medresesi olup, 140 öğrenciye sahip Sultan Orhan Gazi Medresesi ise en büyük medresedir. Bölgedeki Karaosman Medresesi'nde ise 90 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu bilgiler ışığında Sultan Orhan Gazi Medresesi'nin öğrenci sayısı bakımından Karaosman Medresesi'nden %55,5 oranında büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen Sultan Orhan Gazi Medresesi, Tozlu Medresesi'nden ise neredeyse 5 kat fazla öğrenciyi barındırmaktadır. Tozlu Medresesi'nin müderrisi Hafız Mustafa Efendi iken, Karaosman Medresesi'nin müderrisi Hafız Mehmed Efendi, Sultan Orhan Gazi Medresesi'nin müderrisi ise Müftü İsmail Hakkı Efendi'dir.

Toplam 423 öğrencinin eğitim gördüğü Geyve medreselerindeki öğrenci sayıları ve bu kurumlarda görevli müderrisler ise şu şekildedir: 50 öğrencili Cami-i Kebir Medresesi'nin müderrisliğini Müftü Hafız Yakup yaparken, 40 öğrencili Süleyman Efendi Medresesi'nde Hafız Hasan Efendi, 40 öğrencili Mehmed Efendi Medresesi'nde Mustafa Efendi, 60 öğrencili Abdurrahman Efendi Medresesi'nde İsmail Hakkı Efendi, 120 öğrencili Ali Efendi Medresesi'nde İsmail Efendi, 16 öğrencili Mahdumlar Efendi Medresesi'nde Tahir Efendi, 35 öğrencili Hüseyin Paşa Medresesi'nde Yusuf Ziya Efendi, 30 öğrencili Elbler Medresesi'nde Hacı Ali Efendi ve 32 öğrencili Umurbey Medresesi'nde Müftü Hacı Mehmed Efendi görev yapmaktadır.⁶⁷⁷

1901 yılına gelindiğinde Adapazarı ve çevresinde görev yapan müderrislerin değişmediği, aynı kadroların görev yapmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber, medreselerdeki öğrenci mevcudu değişmiştir. Bazı medreselerdeki öğrenci mevcudu artarken, bazılarında ise azalmıştır. 1901 yılı itibariyle Geyve'de genel öğrenci mevcudu 408 iken, Adapazarı'nda genel öğrenci mevcudu 251'dir. 1901 yılında Adapazarı ve çevresindeki medreselerde toplam 659 öğrenci bulunmaktadır. Bu durum,

⁶⁷⁷ S.N.M.U, 1318 (1900), 1630-1631.

bir önceki yıl 683 olan Adapazarı ve çevresindeki medreseli öğrenci sayısının %3,5 oranında azaldığını göstermektedir.⁶⁷⁸ Medreseli öğrenci sayısının bir önceki yıla göre azalması, II. Abdülhamid döneminde sayıları günden güne artan modern okulların halktan daha fazla rağbet görmesi ve medreselerin ikinci plana atılmasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Ahmet Akgündüz de bizimle aynı kanaattedir.⁶⁷⁹

1901 yılı itibariyle en çok öğrenciye sahip medrese 132 öğrencisi ile Adapazarı'ndaki Sultan Orhan Gazi Medresesi'dir. Geyve'de faaliyet gösteren Ali Efendi Medresesi ise 115 öğrencisi ile ikinci sırada bulunmaktadır. En az öğrenciye ise Geyve'de bulunan Mahdumlar Efendi Medresesi sahiptir. Mahdumlar Efendi Medresesi'nde sadece 11 öğrenci mevcuttur.

1901 yılında Adapazarı kazasında toplam 251 öğrenci eğitim almaktadır. Bu rakam, bir önceki yıl 260 olan Adapazarı'ndaki öğrenci sayısının %3,4 oranında azaldığını göstermektedir. Tozlu Medresesi 35 öğrencisi ile Adapazarı kazası dâhilindeki medreselerin en küçüğü, Sultan Orhan Gazi Medresesi ise 132 öğrenci mevcudu ile en büyüğüdür. Karaosman Medresesi ise 84 öğrenciyi barındırmaktadır. Yüzde olarak ifade edilecek olursa, Sultan Orhan Medresesi Adapazarı'ndaki medreselerde eğitim alan genel öğrenci sayısının %53'ünü, Karaosman Medresesi %33'ünü, Tozlu Medresesi ise %14'ünü oluşturmaktadır.

Geyve'de Cami-i Kebir Medresesi'nde 52, Süleyman Efendi Medresesi'nde 43, Mehmed Efendi Medresesi'nde 37, Abdurrahman Efendi Medresesi'nde 55, Ali Efendi Medresesi'nde 115, Mahdumlar Efendi Medresesi'nde 11, Hüseyin Paşa Medresesi'nde 40, Elbler Medresesi'nde 25 ve Umurbey Medresesi'nde 30 olmak üzere toplam 408 öğrenci bulunmaktadır. Bu rakam, Geyve medreselerinde bir önceki yıl 423 olan öğrenci sayısının %3,5 oranında azaldığını göstermektedir.⁶⁸⁰

1903'te Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren medreselerdeki öğrenci sayısı büyük bir artış göstermiştir. Ancak, elimizde bunun nedenlerini açıklayacak yeterli bir bilgi yoktur. Bununla beraber, 1903 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren 13 medresede toplam 1.161 öğrencinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 1901 yılında

⁶⁷⁸ S.N.M.U, 1319 (1901), 952-953.

⁶⁷⁹ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, 94.

⁶⁸⁰ S.N.M.U, 1319 (1901), 952-953.

659 olan öğrenci mevcudu, 1903 yılında %76,1 artarak 1.161'e çıkmıştır. Adapazarı ve çevresinde mevcut olan 13 medresenin 7'si Geyve'de, 6'sı ise Adapazarı'ndadır. 160 öğrencisi bulunan Sapanca Medresesi ile 155 öğrencisi bulunan Geyve Medresesi bu bölgenin en büyük medreseleridir. 25 öğrenci kapasiteli Geyve Elvan Bey Medresesi ise en az öğrenciye sahip medrese olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸¹

Medreselerdeki öğrenci sayısının hızlı bir şekilde yükselmesinin tesadüfi bir durum olmadığı açıktır. Önceki yıllarda sürekli düşüş eğilimi gösteren medreselerdeki öğrenci sayısı, 1903 yılı itibariyle büyük oranda artmıştır. Bu artışın altında sosyolojik bir durumun yattığı düşünülmektedir. II. Abdülhamid'in modern okullara olan düşkünlüğünün, halk üzerinde ters tepkiye neden olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim II. Abdülhamid anılarında, modern okullarda öğrenim gören öğrencilerin dahi müfredata konulan felsefe dersleri yüzünden "bizi gavur yapmak istiyorlar" diye konuştuklarını belirtmiştir.⁶⁸² Diğer yandan çöküşün temel nedenini dinden uzaklaşmaya bağlayan halk kitlesi çoğunluktadır. Bu kitlenin davranışlarının belirleyici olduğu söylenebilir. Halk, modern okullara bir tepki olarak dini ilimlere ve kurumlara daha fazla ağırlık vermeye başlamıştır.⁶⁸³

Adapazarı ve çevresindeki medreselerde önceki yıllarda görevli olan birkaç müderrisin 1903 yılı itibariyle görev yapmadığı, bu kişilerin yerine farklı görevlilerin atandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, çoğu müderris aynı medreselerde görev yapmaya devam etmiştir. Medreselerdeki öğrenci mevcudunda da farklılıklar söz konusudur. 1903'te Geyve'de genel öğrenci mevcudu 602 iken, Adapazarı'nda genel öğrenci mevcudu 559'dur.

Önceki yıllarda üç medreseye sahip olan Adapazarı kazasındaki medrese sayısı, 1903 yılı itibariyle iki katına çıkmıştır. Adapazarı merkezde bulunan 3 medreseye ilaveten Sapanca'da 2, Hendek'te de 1 medrese teşekkül ettirilmiş, böylelikle kazadaki medrese sayısı 6'ya ulaşmıştır. 1901 yılında Adapazarı'ndaki medreselerde 251 öğrencisi mevcut iken, 1903 yılında öğrenci sayısı 559'a çıkmıştır. Bu durum, öğrenci mevcudunda %122,7 oranında bir artış olduğunu göstermektedir. Öğrenci sayısında görülen bu denli

⁶⁸¹ S.N.M.U, 1321 (1903), 717.

⁶⁸² İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992), 84.

⁶⁸³ M. Hulusi Lekesiz, "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu* 11/49 (1991), 26.

hızlı artışın temel nedeninin ise Sapanca ve Hendek'te açılan yeni medreseler olduğu açıktır.

Müdürrisliği Emin Sıtkı Efendi tarafından yapılan 160 öğrenciye sahip Sapanca Medresesi, 1903 yılında Adapazarı kazasının en büyük medresesidir. Yine Sapanca'da bulunan ve Şems'ül Maarif Medresesi olarak anılan 60 öğrencili medresenin müdürrisi ise Hüseyin Vasfi Efendi'dir. Hendek'te Cami-i Kebir adıyla bilinen 150 öğrencili medresenin müdürrisliği ise İsmail Efendi tarafından yapılmaktadır. Adapazarı merkezinde bulunan diğer 3 medresenin müdürrislerinin değişmediği; Hafız Mehmed Efendi, İsmail Hakkı Efendi ve Hacı Mustafa Efendi'nin görevlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bu medreselerdeki öğrenci mevcutları değişmiştir. 1903 yılı itibariyle Karaosman Medresesi'nde 100, Tozlu Medresesi'nde 50 ve Sultan Orhan Medresesi'nde ise 39 öğrenci mevcuttur.

Geyve'de önceki yıllarda 9 medrese mevcut iken, 1903 yılında bu sayı 7'ye düşmüştür. Bununla birlikte, medreselerdeki öğrenci mevcudunda büyük bir artış söz konusudur. Önceki yıllarda görev yapmamalarına rağmen, Hafız Hüseyin Efendi ile Hafız Muhtar Efendi müdürris olarak bölgede görev yapmaya başlamışlardır. Geyve'de Elvan Bey Medresesi'nde 25, Elbler Medresesi'nde 70, Cedid Medrese'de 113, Yusuf Paşa Medresesi'nde 89, Medrese-i Kebir'de 105, Medrese-i Cedid'de 155 ve Hacı Efendi Medresesi'nde 45 olmak üzere toplam 602 öğrenci mevcuttur. 1901 yılında Geyve'deki medreselerde sadece 408 öğrencinin olduğu düşünüldüğünde, 1903 yılındaki mevcut takdire şâyândır. Bu bilgilerden kazadaki öğrenci sayısının %47,5 oranında arttığını anlaşılmaktadır.⁶⁸⁴

Bölgedeki medreselerin hangi tarihte açıldığına dair elimizde net bir bilgi yoktur. Maarif salnamelerinde medreselerle ilgili bazı ayrıntılar olmakla birlikte, bu kurumların hangi tarihten itibaren faaliyet gösterdiklerine dair bilgi bulunmamaktadır. Salmeler vesilesiyle bölgede yeni açılan medreseler hakkında bilgi sahibi olunabilmekte, bununla beraber kadim zamanlardan beri faaliyet gösteren medreselerin hangi tarihte açıldıkları anlaşılamamaktadır. Ancak, medreselerin kurucusunun kim olduğu salnamelerde belirtilmektedir. Böylece, bu kurumların ne zaman teşekkül ettirildiğine dair bir çıkarım

⁶⁸⁴ S.N.M.U, 1321 (1903), 717.

yapılabilmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı devlet kültüründe fethedilen bölgeyi medrese, cami ve diğer dini yapılar etrafında kurma ve bölgeyi imar etme geleneği vardır. Bu nedenle bölgenin fethi ile birlikte medreselerin de hemen teşekkül ettirildiği düşünülmektedir. Medreseler modern okulların açılmasıyla geri planda kalmışlarsa da, Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır.

Bölgede faaliyet gösteren medreseler için başvuru temel kaynak 1898-1903 yıllarında yayınlanan maarif salnameleridir. Maarif salnamelerinde, Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren medreselerle ilgili gâyet kapsamlı ve aydınlatıcı bilgiler mevcuttur. Medreselerin müderrislerinin kimler olduğu, hangi adreslerde faaliyet gösterdikleri ve kaç öğrencinin bu medreselerde eğitim aldığı gibi bilgilere salnameler sayesinde ulaşılabilmektedir. Medreselerin her türlü ihtiyacının medrese gelirlerinden karşılandığı, öğrencilerin barınma, yeme içme gibi gereksinimlerinin bu gelirlerden finanse edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Adapazarı ve çevresinde sayıları 1.000'i aşan öğrencilerin eğitim gördüğü bu medreselerin iyi finanse edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki medreselerin öğrencilerin bütün ihtiyaçlarına yetecek gelir düzeyine sahip oldukları açıktır.

Sonuç olarak, II. Abdülhamid'in medrese görevlileri ile öğrencilere çok soğuk bakmadığı görülmektedir. Bununla beraber, medreselere verilen desteğin, modern okullara verilen destek kadar olmadığı anlaşılmaktadır. Medreselerdeki eğitimin düzenlenmesi için birtakım küçük girişimler yapılmış, ancak büyük bir çaba içine girilmemiştir. II. Abdülhamid medreseleri yeniden düzenlemek yerine, modern okullarda dini ve pratik eğitimin birlikte verilmesini daha uygun bulmuştur. Yeni tarzdaki okulların gelişmesine ağırlık veren II. Abdülhamid, medreselerin ise klasik düzenini devam ettirmesini istemiştir.⁶⁸⁵ Bu dönemde eğitim için ayrılan bütçenin önemli bir kısmının yeni okullar için kullanıldığı, medreselerin ise ikinci planda kaldığı söylenebilir.

5.5. Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslimlerin Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde hiçbir milletin, zümrenin veya dini grubun diğerlerinden bir üstünlüğü yoktur. Gayrimüslimler yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti bünyesinde rahat

⁶⁸⁵ BOA, Y.MTV, 181/53, 2-3; Akgündüz, Osmanlı *Medreseleri XIX. Asır*, 47-48.

bir yaşam sürmüş, hatta ibadethanelerinde kendi dillerinde eğitim dahi alabilmişlerdir. Bununla beraber, 19. yüzyıl ile birlikte Osmanlı Devleti'nin siyasi zayıflığından istifade etmek isteyen Amerika, İngiltere, Fransa, Rusya gibi büyük devletler gayrimüslimleri etkilemeye başlamışlardır. Misyonerlik ve milliyetçilik çalışmalarıyla 1829 yılında Rumlar bağımsızlıklarını kazanmış, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde diğer Balkan milletleri de teker teker Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardır.

Bahsedilen devletlerin dikkatini çeken gayrimüslim milletlerden biri de Ermeniler olmuştur. Ermenilerin çoğu Gregoryen mezhebine mensup olduğundan, İngiltere ve Amerika gibi Protestan devletler bu konuda önemli çalışmalar yapmışlardır. Ermeniler üzerinde daha etkili olabilmek için Gregoryen Ermenilerin Protestan yapılmasına öncelik verilmiş, bu konuda büyük çaba gösterilmiştir. Bu ülkeler tarafından yapılan misyonerlik çalışmaları neticesinde Gregoryen Ermeniler üzerinde büyük başarı elde edilmiştir.⁶⁸⁶

1820 yıllarında "American Board of Commissioners for Foreign Missions" veya kısaca "Board" ismi verilen örgüt, Osmanlı toprakları üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Bu örgütün ismi ilerleyen yıllarda değişerek "United Church Board for World Ministries" olmuş ve bu örgütün desteği ile Osmanlı topraklarında ilk olarak Amerikan okulu 1824 yılında Beyrut'ta açılmıştır. Başkent İstanbul'da Amerikan okullarının faaliyete başlama yılı ise 1832'dir. İstanbul'da açılan bu okulun Amerikalı bir misyoner olan William Goodell tarafından kurulduğu bilinmektedir.⁶⁸⁷ Protestan okullarından Adapazarı da payını düşeni almıştır. Misyonerler tarafından bu bölgede açılan okullarda yoğun misyonerlik eylemleri gerçekleştirilmiştir. Adapazarı ve çevresinde açılan ve çoğunlukla ruhsatsız olarak faaliyet gösteren bu okullarda, gayrimüslimler Osmanlı yönetimine karşı harekete geçirilmiştir. Bu okullar vasıtasıyla zamanla Türk kültürü ve yaşamına yabancılaşan gayrimüslimlerin Türklerle olan bağları kopmuştur.

Amerika ve İngiltere'nin gizlice yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri neticesinde birçok Gregoryen Ermeni ailesi Protestan olmuş, bu durum Ermeniler üzerinde kötü bir etki

⁶⁸⁶ Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 68-69.

⁶⁸⁷ Kocabaşoğlu, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 2/496.

yaratmıştır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları azalmış, Ermeniler sadık millet olma özelliklerini kaybetmişlerdir. İstanbul Ermeni Patriği Çamurciyan ise Protestanlığın Ermenilere zarar verdiğini belirtmiş, Protestan Kilisesi'nin kurulmasına engel olmak için büyük bir uğraş vermiştir. Ancak, engelleme çalışmaları bir sonuç vermemiştir. Ermeniler üzerinde yürütülen misyonerlik çalışmaları sonucu 1846 yılında Ermeni Protestan Kilisesi İstanbul'da resmen kurulmuştur.⁶⁸⁸

Çamurciyan'ın tespitlerinde ne kadar haklı olduğu ilerleyen süreçte daha iyi anlaşılmıştır. Özellikle 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Anadolu'da büyük karışıklıklar çıkmış, yüzyıllardır beraber yaşayan Ermeniler ile Türkler birbirlerine artık düşman gibi bakmaya başlamışlardır. Çamurciyan'ın çıkabilecek sorunları çok önceden sezerek bu oluşuma engel olmak istemesi, onun ne kadar basiret sahibi bir din adamı olduğunu da göstermektedir. Bilindiği gibi, Patrik Çamurciyan 1846 yılında birçok Ermeni ailenin Protestan olması üzerine bu aileleri aforoz etmiştir. Ayrıca, Ermeniler arasında Protestanlığın yayılmasının Ermeni milletine zarar verdiğini ifade ederek bu konuda önlem alınmasını Osmanlı Hükümeti'nden rica etmiştir.⁶⁸⁹

Ne yazık ki, Çamurciyan'ın görmüş olduğu bu tehlikeyi Osmanlı Hükümeti görememiş veya gördüğü halde bu oluşuma karşı çıkamamıştır. Eğitim adı altında yapılan misyonerlik çalışmalarıyla Ermeniler arasında Protestanlık hızlı bir şekilde yayılmıştır. İstanbul Protestan Kilisesi'nin açılmasından hemen bir yıl sonra Adapazarı'nda açılan Protestan Mektebi hızlı örgütlenmeyi göstermesi bakımından önemlidir. 1847 yılında açılan bu okulda, 60 erkek ve 150 kız olmak üzere 210 öğrenci bulunmaktadır.⁶⁹⁰ Bu durum bizlere Protestan misyonerlerin ne kadar hızlı bir şekilde örgütlendiklerini ve eğitime verdikleri önemi göstermektedir.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı gayrimüslimlerin yeni haklara kavuşmasını sağlamış, kazanılan bu haklar eğitim alanında etkin bir biçimde kullanılmıştır. Osmanlı Devleti içinde uyrukları bulunan büyük devletler kazanılan bu imkânlar sayesinde eğitim faaliyetlerini arttırmış, Osmanlı topraklarında sürekli okullar açmışlardır. 1869

⁶⁸⁸ Ulugün, *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*, 48.

⁶⁸⁹ Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 123.

⁶⁹⁰ Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi", 1/460.

yılında ilan edilen Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 18. maddesi ise gayrimüslimlere farklı haklar da tanımıştır. Gayrimüslimler, 1869 yılı itibariyle Müslümanlardan ayrı olarak okul açma imkânı da elde etmişlerdir.⁶⁹¹

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimlerin eskiden beri rahat bir yaşam sürdürdükleri ve olabildiğince özgür bırakıldıkları bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu gayrimüslim tebaa üzerinde baskıcı bir tutumu yoktur. Bilakis, gayrimüslimlerin kendi dini ve milli değerleriyle barışık bir şekilde eğitim alabilmelerine imkân tanınmıştır. Bu nedenle, 19. yüzyıla kadar gayrimüslimlerin yaşadıkları devlete karşı olumsuz tavırları pek olmamıştır. Bununla beraber, 19. yüzyıl ile birlikte gayrimüslim tebaanın Osmanlı Devleti'ne karşı bakışı değişmeye başlamıştır. İngiltere, Amerika ve Fransa gibi batılı ülkelerin Osmanlı topraklarına misyonerlik yapmak için adım atmasıyla, gayrimüslimlerin aidiyet duygusu oldukça zarar görmüştür.

Öyle anlaşılıyor ki, barındırdığı gayrimüslim nüfus nedeniyle Adapazarı ve çevresi misyonerlerin çok dikkatini çekmiştir. Adapazarı'nın İstanbul'a olan yakınlığı da bu bölgenin önemini arttıran faktörlerden biridir. Amerika, İngiltere, Fransa gibi ülkeler Adapazarı ve çevresine gönderdikleri papaz, din adamı, öğretmen, seyyah gibi misyonerler vasıtasıyla bölgedeki gayrimüslimlere nüfuz etmeye çalışmışlardır. Osmanlı tebaası olan Ermeni ve Rumların, bu misyonerlerin kendi dil, kültür ve mezhepleri doğrultusunda eğitildikleri anlaşılmaktadır.

5.5.1. 1876-1898 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslim Okulları

Ermeni ve Rum cemaatinin dini temsilcileri, bölgedeki gayrimüslimlerin eğitiminde önemli roller üstlenmişlerdir. İzmit Rum metropolidi Filutius Efendi, İzmit Ermeni cemaati lideri Piskopos Avakimyan Esteban Efendi ve Armeşe Manastırı'nda görevli olan Serpiskopos Havran Efendi'nin Adapazarı ve çevresinde yoğun eğitim faaliyetleri içinde oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁹² Esâsen bu din adamlarının temel görevi, gayrimüslimlerin dini ihtiyaçlarına cevap vermektir. Bununla beraber, bölgede yaşanan gelişmeler dini liderlerin bununla yetinmediğini göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki,

⁶⁹¹ Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", 2/485-486.

⁶⁹² S.D.A.O, 1300 (1883), 346-352.

gayrimüslimler üzerinde saygınlığı olan ve onları kolaylıkla yönlendirmeye muktedir olan bu kişiler, dini kimliklerini siyasi çıkar için kullanmışlardır.

1890 yılında Adapazarı merkezinde 12 gayrimüslim okulu mevcuttur. Bu okullarda 1.490 gayrimüslim öğrenci eğitim almaktadır. 1.490 öğrencinin 250'si Rum iken, 1.240'ı ise Ermenilerden oluşmaktadır. 546 gayrimüslim öğrencinin eğitim aldığı Geyve kazasında ise Rumların daha fazla eğitimin içinde oldukları görülmektedir. 546 gayrimüslim öğrencinin 376'sı Rum, 170'i ise Ermenidir.⁶⁹³

Armeşe Manastırı, Adapazarı ve çevresindeki önemli eğitim kurumlarından biridir. Ruhban okulu olarak faaliyet gösteren bu manastır, bölgedeki en eski gayrimüslim kurumudur. Önemli bir hac merkezi olma niteliği taşıyan bu manastırın 1616 yılında açıldığı bilinmektedir.⁶⁹⁴ 1891 yılında yayınlanan Şark Ticaret Yıllığı'nda Çarpakan Manastırı olarak geçen manastırın, her yıl 8-20 Eylül tarihleri arasında Hristiyanların ziyaret ettiği önemli bir dini merkez olduğu ifade edilmektedir. Mezkûr yıllıktaki bilgilerden, manastırın başrahibi ve müdürünün Mağakya Ormanyan olduğu anlaşılmaktadır. Ona dini ve idari işlerde ise Yeznik Kalpakçıyan eşlik etmektedir. Manastırın papazları ve aynı zamanda ekonomik sorumluları ise Nerses Partogimosyan ve Arsen Ohanyan'dır. Manastırın öğretmen kadrosunu ise Mampre Nalbantçıyan, Hamparzun Efendi, Çerçıyan, Mösyö Paul Courchet ve Sebu Esmeryan oluşturmaktadır.⁶⁹⁵

Adapazarı'ndaki önemli eğitim kurumlarından biri de Protestan Kız Mektebi'dir.⁶⁹⁶ Bu okulun, Amerikalılar tarafından 1893 yılında yeniden inşa edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Maarif Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1893 tarihli yazıda, bu hususla ilgili yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Yapılan

⁶⁹³ Olgun, "Sakarya'da Eğitim", 2/952-953.

⁶⁹⁴ S.N.M.U, 1316 (1898), 1232-1233.

⁶⁹⁵ *Annuaire Oriental*, ed. Raphael C. Carveti, 752.

⁶⁹⁶ İlk olarak 1871 yılında Bahçecik'te faaliyete giren bu okul, 1885 yılında Adapazarı'nın Pazarcık kasabasına taşınmıştır. "Amerikan Protestan Kız Mektebi", "Ermeni Protestan Kız Mektebi" gibi isimlerle anılan bu okulun kurucusu ise Amerikalı bir misyoner olan Bayan Laura Farnham'dır. Süleyman Pekin, "Meşru-Gayrimeşru Faaliyetleriyle Bardızag Amerikan Koleji'nin Yarım Asırlık Tarihi (1873-1923), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/1437-1438; Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 313; Çelik, "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri", 2/1186-1189.

açıklamada; bu arzuhal üzerine İzmit Mutasarrıflığı ile yazışma yapıldığı ve okulun inşa edilmesinde bir mahzur olup olmadığı sorulduğu ifade edilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı bu konuda kapsamlı bir rapor hazırlamış, hazırlanan rapor Maarif Nezareti'ne tebliğ edilmiştir. İzmit İdari Meclisi, vaktiyle izinsiz olarak açılan bu okulun yıllardır bölgede faaliyet gösterdiğini bildirmiştir. Ruhsatsız olarak açılan okulların yeniden tesviyesine izin verilemeyeceği, bu durumun kanunlara aykırı olduğu hatırlatılmıştır. Bahsedilen okulun yeniden inşa edilmesinin sonraki mesele olduğu, öncelikle okulun ruhsat alma sürecinin bitirilmesinin gerektiği bildirilmiştir. Diğer talebin ise daha sonra değerlendirileceği vurgulanmıştır.⁶⁹⁷

Adapazarı'nda faaliyet gösteren Adapazarı Ermeni ve Rum Mektebi'nde bazı küçük sorunların yaşandığı da görülmektedir. 1896 yılı itibariyle bahsi geçen okulda Lisan-ı Osmani muallimliği yapan Misak Efendi, buna rağmen dersin kadrosunun boş olarak gösterildiğini iddia etmiştir. Bu arzuhal üzerine Maarif Nezareti tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na 11 Temmuz 1896 tarihinde bir yazı gönderilmiş, bu hususta bir inceleme yapılması emredilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı ise bu yazıyı mezkûr okul yönetimine havale etmiş, İzmit Maarif İdaresi tarafından bu konuda bir tahkikat icra edilmiştir. Adapazarı Ermeni ve Rum Mektebi'ndeki Lisan-ı Osmani muallimliği kadrosunun münhal durumda bulunduğu evvelce bildirildiği, halbuki bu dersi Misak Efendi'nin halen yürüttüğü anlaşılmıştır.⁶⁹⁸

Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimler genellikle kendilerine ait okullarda eğitim almışlardır. Bölgede ruhsatlı açılan okullar olduğu gibi, ruhsatsız açılan birçok gayrimüslim okulu da mevcuttur. İzinsiz açılan gayrimüslim okullarına karşı Osmanlı Devleti'nin bir sistem getirmeye çalıştığı, ancak devletin içinde bulunduğu şartlar nedeniyle bu meselenin tam olarak çözülemediği anlaşılmaktadır. Ruhsatsız olarak açılan okul sayısı her geçen yıl artmış, gayrimüslim tebaa bu okullarda istedikleri gibi hareket etmişlerdir.

⁶⁹⁷ BOA, DH.MKT, 85/12, 4.

⁶⁹⁸ BOA, MF.MKT, 327/66, 1-2.

5.5.2. 1898-1908 Yıllarında Adapazarı ve Çevresindeki Gayrimüslim Okulları

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren gayrimüslim okullarında yoğun misyonerlik çalışmalarının yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle maarif salnameleri, Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. 1898-1908 yılları arasında Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren Rum ve Ermenilere ait birçok okulun mevcut olduğu, bu okullarda yüzlerce gayrimüslimin eğitim aldığı görülmektedir. 1898 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri ise şu şekildedir:

Tablo 13:
1898 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları⁶⁹⁹

KAZA	OKUL İSMİ	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi	Namına Verilmiş Mesûl Müdür	Ruhsat Olan
				Erkek	Kız				
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	100	-	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	-	33	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Ortaköy	Rum	Rüşdiye	20	-	1883	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Saraçlı	Rum	Rüşdiye	20	-	1873	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Soreb Herişdagan	Ermeni	İdâdi Rüşdiye	350	420	Meçhul	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Karabet	Ermeni	İdâdi Rüşdiye	334	281	Meçhul	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Savoriç	Ermeni	İdâdi Rüşdiye	210	150	1839	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Protestan	Ermeni Protestan	Rüşdiye	73	120	1874	1894	Doktor Serop Kovalciyan	

Tablodan da anlaşılacağı gibi, 1898 yılına ait maarif salnamesi gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. 1898 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki okullarda 1.107 erkek, 1.004 kız olmak üzere toplam 2.111 öğrenci eğitim almaktadır. Bu öğrencilerden 173'ü Rum okullarında eğitim alırken, 1.938'i Ermeni okullarında eğitim almıştır. 173 Rum öğrencinin 140'ı erkek, 33'ü kız öğrencilerden ibâret iken, 1.938 Ermeni öğrencinin 967'si erkek, 971'i kız öğrencilerden oluşmaktadır.

⁶⁹⁹ S.N.M.U, 1316 (1898), 1232-1233.

Bu bilgiler ışığında, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim öğrencilerin %52,4'ünün erkek, %47,6'sının kız öğrencilerden oluştuğu söylenebilir. Ermeni öğrenciler 1898 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki genel öğrenci sayısının %91,8'ini, Rum öğrenciler ise %8,2'sini oluşturmaktadır. Bu durum, Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında büyük bir fark olduğunu göstermektedir. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrenci sayısının %49,8'ini, kız öğrenciler ise %50,2'sini oluşturmuşlardır. Görüldüğü gibi, Ermeni kız öğrencilerin sayısı erkek öğrenci sayısından dahi fazladır. Bu durum, Ermenilerin eğitime verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Ermeniler kız çocuklarına en az erkek çocukları kadar önem vermiş, bu okullarda eğitim almalarını sağlamışlardır. Rumlar için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Rum erkek öğrenciler genel Rum öğrencilerin %80,9'unu oluşturmuş, kız öğrencilere ise eğitimde çok az yer verilmiştir. Bu durum, kız çocuklarının eğitimine Ermenilerin Rumlara göre daha fazla önem verdiğini göstermektedir.

Osmanlı topraklarında görevlendirilen misyonerlerin özellikle Ermeniler arasında büyük kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Misyonerler Anadolu'ya gelene kadar Hristiyan topluluklarının kendi ana dillerinde İncilleri bulunmuyor, bu durum onların millet bilinci kazanmasına engel teşkil ediyordu. Fakat misyonerlerin bu doğrultudaki çabaları gayrimüslimlere millet bilinci kazandırmış, özellikle sadık millet olarak anılan Ermeniler bu özelliklerini hızlı bir şekilde yitirmişlerdir.⁷⁰⁰

1898 yılında Adapazarı ve çevresinde rüşdiye ve idâdi seviyesinde faaliyet gösteren 8 okul bulunmaktadır. Bu okulların 5'i rüşdiye iken, geri kalan 3 okulda ise hem idâdi, hem de rüşdiye seviyesinde eğitim verilmektedir. Adapazarı ve çevresinde mevcut olan 8 okuldaki 5'inin ruhsatsız bir şekilde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü, sadece 3 okulun işletme ruhsatına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren gayrimüslim okulları içinde öğrenci kapasitesi olarak en büyüğü Soreb Herişdagan isimli Ermeni okuludur. Ruhsatsız olarak Adapazarı'nda faaliyet gösteren ve açılış tarihi meçhul olan bu okulda, 350 erkek ve 420 kız olmak üzere 770 öğrenci mevcuttur. Mezkûr okulun hem rüşdiye hem de idâdi seviyesinde eğitim verdiği anlaşılmaktadır. En az öğrenciye sahip okullar ise Geyve

⁷⁰⁰ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2/1 (1988), 11.

kazasındadır. Rumlara ait olan Geyve'deki iki okulda ise sadece erkek öğrenciler eğitim almaktadır. 1883 yılında ruhsatsız bir şekilde hizmete girdiği anlaşılan Geyve Ortaköy Rum Rüşdiyesi ve yine ruhsatsız olarak 1873'te açılan Geyve Saraçlı Rum Rüşdiyesi'nde 20'şer erkek öğrenci mevcuttur.

Gayrimüslimlere ait okullardan 6'sının Adapazarı kazası dâhilinde bulunduğu, bu okullardan 4'ünün Ermenilere ait olduğu anlaşılmaktadır. Diğer 2 okul ise Rumlara aittir. Bu okullardan 3'ü rüşdiye derecesinde iken, 3'ü de hem rüşdiye hem de idâdi seviyesindedir. Ermenilerin, Rumlara oranlara daha fazla öğrenci mevcudu bulunmaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi, Adapazarı kazasında faaliyet gösteren en büyük Ermeni okulu Soreb Herişdagan isimli okuldur.

Adapazarı'nda bulunan Karabet Ermeni Okulu ise öğrenci sayısı bakımından kazanın ikinci büyük okuludur. Bu okulun ruhsatsız ve bilinmeyen bir tarihte açıldığı anlaşılmaktadır. Okulun 334 erkek, 281 kız olmak üzere toplam 615 öğrencisi mevcuttur. Bu okulda hem rüşdiye, hem de idâdi seviyesinde eğitim verilmektedir. Adapazarı kazasında eğitim veren Savoriç Ermeni Okulu'nda ise toplam 360 öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerin 210'u erkek, 150'si kız öğrencilerden oluşmaktadır. 1898 yılı itibariyle halen ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan okul, 1839 yılında açılmıştır. Neredeyse 50 yıldır bölgede ruhsatsız olarak faaliyet gösteren bu okul, rüşdiye ve idâdi seviyesinde eğitim vermektedir.

Adapazarı kazasında faaliyet gösteren tek ruhsatlı Ermeni okulu ise Ermeni Protestan Rüşdiyesi'dir. 1874 yılında açılan bu okulun ruhsatı ancak 20 yıl sonra alınabilmiştir. Yoğun çalışmalar sonucu 1894 yılında ruhsatı alınan bu okulun başmuallimi ve müdürü ise Serop Kovalciyan'dır.⁷⁰¹ Okulda 73 erkek, 120 kız olmak üzere 193 öğrenci eğitim almaktadır. Adapazarı Protestan Kız Okulu'ndan ise Amerikalı Laura Farnham sorumlu idi. 1885 yılında Adapazarı'nın bir kazası olan Pazarcık'ta faaliyete başlayan okulun müfredatında Matematik, Cebir, Fen Bilimleri, Tarih, Coğrafya, Ermenice, İngilizce, Türkçe, Müzik, Beden Eğitimi, Ev Ekonomisi ve İncil dersleri mevcuttu. Her gün 1,5 saat süren okul işlerine kızların da yardım etmesi beklenir, bu sayede kızların deneyim kazanmaları sağlanırdı. Bayan Farnham, 37 yıl boyunca kendisinin yönettiği bu okuldan

⁷⁰¹ BOA, A.MKT.MHM, 655/16, 2.

başarılı bir şekilde mezun olan gençlere öğretmenlik teklif ediyor, kalmak isteyenlerin de okulda istihdam edilmesini sağlıyordu.⁷⁰²

Adapazarı kazası dâhilinde Rumlara ait iki okul bulunmakta olup, bunların ikisi de rüşdiye seviyesindedir. Bu okullar bölgede 1877 yılından beri faaliyet gösterse de, Osmanlı Hükümeti'nden ancak 1895 yılında ruhsat alabilmişlerdir. Rum Ortodoks Rüşdiyesi olarak isimlendirilen bu okulların birinde sadece erkek öğrenciler eğitim alırken, diğesinde ise sadece kız öğrenciler eğitim almışlardır. Erkek rüşdiyesinde 100 öğrenci mevcut iken, kız rüşdiyesinde 33 öğrenci mevcuttur.

Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren rüşdiye ve idâdilerde 1898 yılı itibariyle toplam öğrenci sayısı 2.071'dir. Bu öğrencilerin 1938'i Ermeni, 133'ü ise Rum'dur. Bu bilgiler ışığında, Adapazarı'ndaki gayrimüslim öğrencilerin %93,5'inin Ermeni, %6,5'inin ise Rum olduğu söylenebilir. Ermeni öğrencilerin 967'si erkek, 971'i kız iken, Rum öğrencilerin 100'ü erkek, 33'ü kızdır. Ermeni öğrencilerin kız-erkek oranında bir denge söz konusu iken, Rum öğrencilerde bir dengesizlik hemen göze çarpmaktadır. Yukarıda verilen istatistiki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Rum erkek öğrencilerin oranı Rum kız öğrencilerin neredeyse üç katıdır. Bu durum Ermenilerin Rumlara oranla eğitime daha fazla önem verdiği gösterdiği gibi, kız çocuklarının eğitimine verdiği değeri de göstermektedir.

Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Adapazarı ve çevresindeki çoğu gayrimüslim okulu da ruhsatsız bir şekilde işletilmiştir. Gayrimüslimler, açmak istedikleri okullarla ilgili yerel makamlardan veya Osmanlı Hükümeti'nden izin almaya gerek duymamışlardır. Devletin mücadele ettiği iç ve dış sorunlar nedeniyle yeterli denetlemeler yapılamamış, bu nedenle gayrimüslimler istedikleri gibi okullar açmışlardır. Gayrimüslim okullarının ruhsat alma süreci, derinlemesine incelenmesi gereken bir konudur. Bu okulların ruhsatsız olarak nasıl bu kadar kolay açılabilirdikleri bir muammadır. Osmanlı Hükümeti tarafından ilk etapta bu okullara ruhsat verilmemesine rağmen, ilerleyen süreçte hangi nedenlerle ruhsat verildiği bilinmemektedir.

⁷⁰² Narin, *Ada'dan Pazara Sakarya*, 62-64.

Bu soruların cevaplanması için elimizde net bilgiler henüz mevcut değildir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin içinde olduğu şartlar nedeniyle bu okulların açılmasına engel olamadığı açıktır. İngiltere, Amerika ve Fransa gibi devletler, bu okullara ruhsat verilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır. Osmanlı Devleti baskılara rağmen ruhsatsız açılan gayrimüslim okullarına karşı ayak diremiş, bu konuyu sürüncemede bırakarak zaman kazanmak istemiştir. Osmanlı Devleti, izinsiz açılan bu okullara hemen ruhsat verilmesinin diğer gayrimüslimlere emsal olacağını düşünmüş ve bu konuda ihtiyatlı davranmıştır. Mümkün mertebe okullara ruhsat verilmemiş, bu okullar eğitimlerine ruhsatsız bir şekilde devam etmek zorunda kalmışlardır. Ruhsatsız bir şekilde eğitim faaliyetlerine devam eden gayrimüslim okullarının bu sorunu fazla dert etmedikleri, bu şekilde varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

1898 maarif salnamesinden, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim okullarının neredeyse tamamının ruhsatsız olarak açıldığı görülmektedir. Misyonerler, nasıl olsa bir gün Osmanlı Hükümeti'nin bu okullara ruhsat vermek zorunda kalacağını bildiklerinden bu konuya çok ehemmiyet vermemişlerdir. Bu okulların faaliyete girebilmesi için öncelikle Osmanlı Hükümeti'nden ruhsat alınması gerekmektedir. Halbuki, gayrimüslimler bu kurala neredeyse hiç riayet etmemişlerdir. Bu okullar önce izinsiz bir şekilde açılmış, ilerleyen yıllarda Osmanlı Hükümeti'nden ruhsat almaya çalışmışlardır. Bu nedenle, bazı okulların ruhsat alma süreci çok uzun bir zamana yayılmıştır. Bazı okullar açıldıktan 10 yıl, bazı okullar ise 20 yıl sonra ruhsat alabilmiştir. Hatta bazı okulların ruhsat alma süreci çok daha uzun bir zamana yayılmıştır. 1899 tarihli maarif salnamesine göre ise bölgedeki okullar şu şekildedir:

Tablo 14:
1899 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları⁷⁰³

KAZA	OKUL İSMİ	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi	Namma Ruhsat Verilmiş Olan Mesûl Müdür
				Erkek	Kız			
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	114	-	-	28 Kasım 1895	Metropolithane
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	-	28	-	28 Kasım 1895	Metropolithane
Geyve	Ortaköy	Rum	Rüşdiye	350	-	1883	Ruhsatsız	Metropolithane
Geyve	Saraçlı	Rum	Rüşdiye	25	-	1873	Ruhsatsız	Metropolithane
Adapazarı	Yeni Kilisa	Ermeni	İdâdi	340	400	1863	Ruhsatsız	Patrikhane
Geyve	Kilisa Zekağı	Ermeni	Rüşdiye	220	100	1830	Ruhsatsız	Patrikhane
Adapazarı	Kilisa Zekağı	Protestan Ermeni	Rüşdiye	60	100	1874	Ruhsatsız	Kovalciyan Efendi

Tablodan da görüldüğü gibi, 1899 yılında Adapazarı ve çevresinde rüşdiye ve idâdi derecesinde faaliyet gösteren 7 gayrimüslim okulu bulunmaktadır. Bu okulların 6 adedi rüşdiye, 1 adedi de idâdi statüsündedir. Adapazarı ve çevresinde mevcut olan 7 okuldan 5'inin ruhsatsız bir şekilde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü, sadece 2 okulun işletme ruhsatına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki okullarda 1.109 erkek ve 628 kız öğrenci olmak üzere toplam 1.737 öğrenci mevcuttur. 489 erkek ve 28 kız olmak üzere 517 öğrenci Rum okullarında, 620 erkek ve 600 kız olmak üzere 1.220 öğrenci ise Ermeni okullarında eğitim almaktadır.

1899 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim öğrencilerin %63,8'i erkek, %36,2'si kızlardan oluşmaktadır. Ermeni öğrenciler Adapazarı ve çevresindeki genel öğrenci sayısının %70,2'sini oluşturmaktadır. Rum öğrencilerin oranı ise %29,8'dir. Bu durum, Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında iki kattan daha fazla bir fark olduğunu göstermektedir. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrenci sayısının %50,8'ini, kız öğrenciler ise %49,2'sini oluşturmuşlardır. Rumlarda ise kız ve erkek öğrenciler arasındaki oran çok yüksektir. Rum erkek öğrenciler, genel Rum öğrencilerin %94,5'ini oluşturmuştur. Eğitimde Rum kızlarına ise neredeyse hiç yer verilmemiş, Rum kızların eğitimdeki oranı ancak %5,5'te kalmıştır.

⁷⁰³ S.N.M.U, 1317 (1899), 1456-1459.

Öğrenci kapasitesi olarak bölgedeki en büyük okul, Adapazarı Yeni Kilisa İdâdisi'dir. Bu okulda, 340 erkek ve 400 kız olmak üzere 740 öğrenci mevcuttur. 1899 yılı itibariyle ruhsatsız bir şekilde faaliyet gösterdiği anlaşılan bu idâdi, 1863 yılından beri bölgede eğitim vermektedir. En az öğrenciye sahip okullar ise Adapazarı ve Geyve'de faaliyet gösteren Rum rüşdiyeleridir. Sadece kızların eğitim aldığı Adapazarı Rum Ortodoks Rüşdiyesi'nde 28 öğrenci, erkek öğrencilerin eğitim aldığı Geyve Saraçlı Rüşdiyesi'nde ise 25 öğrenci mevcuttur. Adapazarı'ndaki Rum Ortodoks Rüşdiyesi'nin 1895 yılı itibariyle ruhsat aldığı, Geyve Saraçlı Rüşdiyesi'nin ise ruhsatsız faaliyet yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Adapazarı ve çevresinde 1898 yılında mevcut olan Rum okulları, 1899 yılında da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bölgede 4 tane olduğu anlaşılan bu okulların ikisi Adapazarı kaza merkezinde, diğer ikisi ise Geyve'de bulunmaktadır. Rum okullarının bir kısmında önceki yıllara göre öğrenci mevcudu artmış, bir kısmında ise azalmıştır. Rum Metropolithanesi'ne bağlı olarak eğitimlerini sürdüren Adapazarı'ndaki iki Rum Rüşdiyesi 1895 yılı itibariyle Osmanlı Hükümeti'nden ruhsat almayı başarmışlardır. Ancak, Geyve'de faaliyet gösteren ve sadece erkek öğrencilerin eğitim aldığı Ortaköy Rum Rüşdiyesi ve Saraçlı Rum Rüşdiyesi 1899 yılı itibariyle halen ruhsatsızdır. Ruhsatsız olmalarına rağmen, Geyve'deki bu okulların öğrenci sayıları ise artmıştır. Geyve Saraçlı Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 20'den 25'e, Ortaköy Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 20'den 350'ye çıkmıştır. Saraçlı Rüşdiyesi'ndeki öğrenci artışının, Ortaköy Rüşdiyesi'ne göre minimal düzeyde kaldığı açıktır. Ortaköy Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısında ise bir önceki yıla göre büyük bir artış yaşanmıştır.

Adapazarı ve çevresinde eğitim veren Rum okullarında hem kız, hem de erkek öğrenciler bulunmaktadır. Ancak, bu öğrenciler beraber değil, ayrı okullarda öğrenim görmüşlerdir. Adapazarı'nda biri erkeklere, diğeri kızlara ait olmak üzere iki Rum rüşdiyesi bulunmaktadır. Adapazarı'ndaki erkek Rum öğrencilerin oranında artış, kızların oranında ise azalma yaşanmıştır. Bir önceki yıl 100 olan erkek öğrenci sayısı, %14'lük artışla 114 olmuştur. Rum kız öğrencilerin oranında ise %15'lik bir azalma söz konusudur. 1898 yılında 32 olan kız öğrencilerin sayısı, 1899 yılı itibariyle 28'e inmiştir. Öğrenci kapasitesi olarak Adapazarı ve çevresindeki en büyük Rum okulu, 350 öğrencisi ile Geyve Ortaköy Rüşdiyesi'dir. Öğrenci yoğunluğu bakımından Adapazarı

ve çevresindeki ikinci büyük okul ise Adapazarı Ortodoks Rüşdiyesi'dir. 114 öğrencisi olan bu okulun, iyi eğitim veren bir gayrimüslim okulu olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr okuldaki öğrenci yoğunluğu, Adapazarı'nın eğitim faaliyetlerine verdiği önemi göstermektedir.

İbtidâiler hariç tutulduğunda, 1899 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde Ermenilere ait 3 okul mevcuttur. Bu 3 okulun da ruhsatsız bir şekilde çalıştığı görülmektedir. Ermenilere ait 3 okulun 2'si rüşdiye, 1'i ise idâdi türündedir. İki rüşdiyeden biri Geyve'de, diğeri Adapazarı'ndadır. Ruhsatsız olarak Geyve'de eğitim veren Kilise Zekağı Ermeni Rüşdiyesi'nin 1830 yılından beri faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Okulun 220 erkek ve 100 kız olmak üzere toplam 320 öğrencisi mevcuttur. Adapazarı'ndaki Protestan Ermeni Rüşdiyesi'nde ise toplam 160 öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerin 60'sı erkek, 100'ü kızlardan oluşmaktadır. Görüldüğü gibi, bu okuldaki kız öğrencilerin sayısı erkeklerden daha fazladır. 1874 yılından beri bölgede ruhsatsız olarak işletilen okulun müdürlüğü ise Kovalciyan Efendi tarafından yapılmaktadır.

Adapazarı'ndaki Ermeni idâdisinin adı ise Yenikilisa'dır. Adapazarı Yenikilisa Ermeni İdâdisi 1863 yılından beri bölgede faaliyette olup, 340 erkek ve 400 kız olmak üzere toplam 740 öğrenciyi bünyesinde barındırmaktadır. Adapazarı kazası dâhilinde faaliyet gösteren diğer Ermeni okulu ise, Kilisa Zekağı isimli okuldur. Rüşdiye seviyesinde eğitim veren ve 1874 yılında açılan mezkûr okulda, 60 erkek ve 100 kız olmak üzere toplam 160 öğrenci mevcuttur. Genellikle Ermeni okullarında; Ermenice Gramer ve Tahrir, Ermenice, Türkçe, Fransızca Hüsn-i Hat, Siyasi ve Tabii Coğrafya, Hesap, Cebir, Fransızca Gramer, Tahrir ve Mükâleme, Resim, Türkçe Gramer ve Tahrir, Tarih, Hendese, Mantık, Usul Defteri ve Ticaret dersleri okutulurdu.⁷⁰⁴ Bu doğrultuda, Adapazarı'ndaki Ermeni okullarında da aynı derslerin okutulduğu düşünülmektedir. Bu müfredata bakıldığında, Adapazarı'ndaki Ermeni öğrencilerin iyi bir eğitim aldığı söylenebilir.

1899 yılı itibariyle Adapazarı merkezinde bulunan rüşdiye ve idâdideki gayrimüslim öğrenci sayısı 1.042'dir. Bu öğrencilerin büyük bir çoğunluğu ise Ermenilerden oluşmaktadır. 1.042 öğrencinin 900'ü Ermeni, 142'si Rum'dur. Bu oran, Ermeni ve

⁷⁰⁴ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 3/1028.

Rumlar arasında büyük bir fark olduğunu göstermektedir. Adapazarı'ndaki gayrimüslim öğrencilerin %86,3'ü Ermenilerden oluşmuştur. Rumların oranı ise %13,7 civarındadır. Ermeni öğrencilerin 400'ü erkek, 500'ü ise kız iken, Rum öğrencilerin 114'ü erkek, 28'i kızdır.

Ermeni okullarında dikkat çeken en temel özellik ise okulların çoğunda hem kız, hem de erkek öğrencilerin yakın sayılarda olmasıdır. Bölgede faaliyet gösteren 5 Ermeni okulunun 3'ünde kız ve erkek öğrenciler birlikte eğitim almışlardır. Sadece erkeklerin eğitim aldığı Geyve Ortaköy Rüşdisi'nde 350, Geyve Saraçlı Rüşdiyesi'nde ise 25 öğrenci mevcuttur. Ermeni kız öğrencilerin bu denli çok olması, yıllardır bölgede uygulanan misyonerlik çalışmalarının bir ürünüdür. Laura Farnham, Catherina J. Parsons, Elizabeth A. Davis Greene, Georgia D. Spaulding, Julia A. Shearman, Marion E. Sheldon, Marry West Riggs, MS Andrews, Mary Carolyn Fowle, Madeline S. Gile ve Marry Ella Kinney, Electa C. Parsons Riggs, Lizzie A. Grey Pierce, Harriet G. Powers, Elizabeth Lawson Chambers, Sophia Newnham, Ellen Ropers Ladd Allen ve Marian Robinson Kennedy gibi kadın misyonerlerin Adapazarı ve çevresindeki çeşitli Ermeni okullarında görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

Bununla beraber, bazı misyoner kadınların görev yerlerinde bazı değişiklikler de yaşanmıştır. Bu kadınların İzmit, Adapazarı ve Bahçecik'te farklı yıllarda görev yaptıkları tespit edilmektedir. Daha önceki yıllarda İzmit'te görevli olan Catherina J. Parsons, 1892 yılından sonra Bahçecik'te görevlendirilmiştir. Laura Farnham ise farklı yıllarda İzmit ve Bahçecik'te çalıştıktan sonra, 1886 yılında Adapazarı'nda görevlendirilmiş ve uzun yıllar burada görev yapmıştır. Electa C. Parsons Riggs'in ise 1875 yılında Bahçecik'te çalışmaya başladığı, 1885 yılından sonra Adapazarı'nda görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ 1900 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki okulların durumu ise şu şekildedir:

⁷⁰⁵ Oğuz, "19. ve 20. Yüzyıllarda Kocaeli'ndeki Protestan Kadın Misyonerler ve Faaliyetleri", 2/1423-1424.

Tablo 15:
1900 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları⁷⁰⁶

KAZA	OKUL İSMİ	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi	Namına Verilmiş Mesûl Müdür	Ruhsat Olan
				Erkek	Kız				
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	114	-	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	-	28	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Ortaköy	Rum	Rüşdiye	30	-	1883	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Saraçlı	Rum	Rüşdiye	28	-	1873	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Soreb Heraşdagabet	Ermeni	İdâdi	360	440	Meçhul	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Karabet	Ermeni	İdâdi	300	250	Meçhul	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Lusavuriç	Ermeni	İdâdi	220	160	1839	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Armeşe Nahiyesi ⁷⁰⁷	Protestan	Ermeni Protestan	Rüşdiye	75	116	1874	1893	Doktor Serop Kovalcıyan	

Tablodan da anlaşılacağı gibi, 1900 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde farklı statülerde eğitim veren 8 gayrimüslim okulu mevcuttur. Bu okulların 5'i rüşdiye, 3'ü ise idâdidir. Adapazarı ve çevresindeki 8 okuldan 5'inin ruhsatsız bir şekilde eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü, sadece 3 okulun işletme ruhsatına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim okullarında 1.127 erkek ve 994 kız öğrenci olmak üzere toplam 2.121 öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerden 200'ü Rum, 1.921'i ise Ermeni okullarında eğitim almaktadır. 200 Rum öğrencinin 172'si erkek, 28'i kız iken, 1.921 Ermeni öğrencinin 955'i erkek, 966'sı kızlardan oluşmaktadır.

1900 yılı baz alındığında, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim öğrencilerin %53,1'inin erkek, %46,9'unun kız öğrencilerden oluştuğu söylenebilir. 1900 yılı itibariyle Ermeni öğrenciler bölgedeki genel öğrenci sayısının %90,5'ini, Rum öğrenciler ise %9,5'ini oluşturmaktadır. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrenci sayısının %49,7'sini, kız öğrenciler ise %50,3'ünü oluşturmuşlardır. Ermeni erkek ve kız öğrencilerin oranı birbirine çok yakın olmakla beraber, kız öğrencilerinin sayısı az da

⁷⁰⁶ S.N.M.U, 1318 (1900), 1630-1633.

⁷⁰⁷ Doktor Serop Kovalcıyan tarafından eğitim faaliyetleri yürütülen Ermeni Protestan Rüşdiyesi, 1899 maarif salnamesinde Armeşe nahiyesinde gösterilmiştir. Oysa 1898, 1900, 1901 ve 1903 maarif salnamelerinden, bu okulun Adapazarı merkezinde olduğu anlaşılmaktadır. Armeşe'nin İzmit veya Adapazarı'na bağlılığı konusunda da bir ihtilaf bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Armeşe İzmit'e bağlı bir nahiye olarak geçerken, bazı kaynaklarda ise Adapazarı'na bağlı bir nahiye olarak geçmektedir. Ancak, bu okulun esasen Adapazarı'nda faaliyet gösterdiği incelenen arşiv belgeleri ve maarif salnamelerinden tespit edilmiştir.

olsa erkekleri geçmiştir. Bu durum çok önemli ve kayda değer bir gelişmedir. Rumların kız ve erkek öğrenci oranı ise tıpkı önceki yıllarda olduğu gibi dengesizdir. Rum kız öğrencilerin eğitimdeki oranı %14 iken, Rum erkek öğrencilerin oranı genel Rum öğrencilerin %86'sına tekâbül etmektedir.

Adapazarı Rum Ortodoks Rüşdiyesi, 114 erkek öğrencisi ile Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren en büyük Rum okuludur. Adapazarı ve çevresindeki Rum okullarının, 1900 yılında da varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bölgede 4 tane olan Rum okulları, Adapazarı ve Geyve kazalarında faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Adapazarı ve Geyve'de ikişer Rum okulu bulunmaktadır. Bazı Rum okullarında bir önceki yıla göre öğrenci sayısı artmış, bazılarında ise azalmıştır. Bazı okulların öğrenci sayısında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır. Nitekim Adapazarı'nda 1877 yılından beri faaliyette bulunan iki Rum okulunun öğrenci sayıları ise değişmemiştir. Bir önceki yıl olduğu gibi, 1900 yılında da Adapazarı Rum Erkek Rüşdiyesi'nde 114, Adapazarı Rum Kız Rüşdiyesi'nde ise 28 öğrenci mevcuttur.

Geyve Ortaköy Rum Rüşdiyesi ve Geyve Saraçlı Rum Rüşdiyesi, 1900 yılına gelindiğinde halen ruhsatsızdır. Yalnızca erkeklerin eğitim aldığı bu Rum okullarında, öğrenci sayılarında bazı değişiklikler yaşanmıştır. Saraçlı Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısı minimal düzeyde değişim gösterirken, Ortaköy Rüşdiyesi'ndeki değişim hayli büyük olmuştur. Geyve Saraçlı Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 1899'da 25 iken, 1900 yılında 28'dir. Ortaköy Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısında ise büyük bir düşüş söz konusudur. 1899 yılında 350 olan okul mevcudu, 1900 yılı itibariyle 30'dur. Bu verilerden, Saraçlı Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısında bir önceki yıla göre %12 artış yaşandığını anlaşılmaktadır. Ortaköy Rüşdiyesi'ndeki öğrenci sayısı ise %91,4 oranında azalmıştır.

İbtidâiler hariç tutulduğunda, 1900 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde Ermenilere ait 4 okul mevcuttur. Bu okullardan 3'ü ruhsatsız iken, sadece 1'i ruhsatlıdır. Adapazarı ve çevresindeki Ermeni okullarının 3'ü idâdi, 1'i ise rüşdiye türündedir. Armeşe Rüşdiyesi'nin 1874 yılından beri bölgede faaliyette bulunduğu, 75 erkek ve 116 kız olmak üzere toplam 191 öğrenciye hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Okulun müdürlüğü ise Kovalciyan Efendi tarafından yürütülmektedir. Öğrenci kapasitesi olarak Adapazarı'ndaki en büyük gayrimüslim okulu ise Soreb Heraşdagabet İdâdisi'dir. Bu okulda, 360 erkek ve 440 kız olmak üzere toplam 800 öğrenci mevcuttur. Ruhsatsız

olduğu bilinen bu okulun açılış tarihi ise belirtilmemiştir. Karabet İdâdîsi, öğrenci sayısı olarak Adapazarı'ndaki ikinci büyük idâdîdir. Ruhsatsız olan bu okulda 300 erkek ve 250 kız olmak üzere 550 öğrenci eğitim almaktadır. Adapazarı'nda faaliyet gösteren diğer gayrimüslim idâdîsi ise Lusaruvîç İdâdîsi'dir. Bu okulda, 220 erkek ve 160 kız olmak üzere toplam 380 öğrenci bulunmaktadır.

Geyve kazası hariç tutulduğunda, Adapazarı kazasında toplam 2.063 gayrimüslim öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerin büyük bir çoğunluğu ise Ermeni'dir. 2.063 öğrencinin 1.921'i Ermeni, 142'si Rum'dur. Bu oran, Ermeni ve Rumlar arasındaki büyük farkı göstermektedir. Adapazarı kazasındaki gayrimüslim öğrencilerin %93,1'i Ermeni, %6,9'u Rum'dur. Ermeni öğrencilerin 955'i erkek, 966'sı ise kız iken, Rum öğrencilerin 114'ü erkek, 28'i kızdır. Görüldüğü gibi, Ermeni öğrencilerin kız ve erkek oranı birbirine çok yakındır. Rum erkek öğrencilerin oranı ise kız öğrencilerin dört katını geçmiştir. 1900 yılı itibariyle Adapazarı kazasında gayrimüslimlere ait 6 okulun faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu okulların 3 adedi idâdî, diğer 3'ü ise rüşdi seviyesindedir. Adapazarı'nda Ermenilere ait 4, Rumlara ait ise 2 okul bulunmaktadır. 1901 yılına gelindiğinde, gayrimüslim okullarının yapısında fazla bir değişiklik yaşanmadığı göze çarpmaktadır. 1901 maarif salnamesi kayıtlarına göre Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim okulları şu şekildedir:

Tablo 16:
1901 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları⁷⁰⁸

KAZA	OKUL İSMİ	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi	Namına Verilmiş Olan Müdür	Ruhsat Mesûl
				Erkek	Kız				
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	90	-	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Rum Ortodoks	Rum	Rüşdiye	-	32	1877	28 Kasım 1895	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Ortaköy	Rum	Rüşdiye	46	-	1883	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Geyve	Saraçlı	Rum	Rüşdiye	28	-	1873	Ruhsatsız	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı	Soreb Heraşdagabet	Ermeni	İdâdî	350	420	Meçhul	Ruhsatsız	-	
Adapazarı	Karabet	Ermeni	İdâdî	305	252	Meçhul	Ruhsatsız	-	
Adapazarı	Lusavuriç	Ermeni	İdâdî	200	150	1839	Ruhsatsız	-	
Adapazarı	Protestan	Ermeni Protestan	Rüşdiye	68	126	1874	1893	Doktor Kovalciyan	Serop

⁷⁰⁸ S.N.M.U, 1319 (1901), 952-955.

Yukarıda verilen tabloda da görüldüğü üzere, Adapazarı ve çevresindeki 8 gayrimüslim okulunun 1901 yılı itibariyle mevcudiyetlerini korudukları anlaşılmaktadır. Bu okulların 5'i rüşdiye, 3'ü ise idâdi türündedir. Mevcut 8 okuldan 5'i ruhsatsız iken, 3 okulun işletme ruhsatına sahip olduğu görülmektedir. Adapazarı ve çevresindeki okullarda 1.087 erkek ve 980 kız olmak üzere toplam 2.067 öğrenci mevcuttur. 196 öğrenci Rum okullarında, 1.871 öğrenci ise Ermeni okullarında eğitim almaktadır. 196 Rum öğrencininin 164'ü erkek, 32'si ise kız iken, Adapazarı ve çevresindeki 1.871 Ermeni öğrencininin 923'ü erkek, 948'i ise kızlardan oluşmaktadır.

1901 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim öğrencilerin cinsiyete göre dağılımının dengeli olduğu söylenebilir. Kabaca bir ifadeyle, gayrimüslim öğrencilerin %52,5'i erkek, %47,5'i ise kızlardan oluşmaktadır. Ermenilerin Adapazarı ve çevresindeki genel öğrenci sayısına oranı %90,5'tir. Rum öğrenciler ise genel öğrencilerin %9,5'sine karşılık gelmektedir. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrencilerin %49,3'ünü oluştururken, kız öğrenciler %50,7'sini oluşturmuşlardır. Rumların cinsiyete göre dağılımı ise önceki yıllardaki gibi çok büyüktür. Rum kız öğrenciler genel Rum öğrencilerin sadece %16,4'ünü, Rum erkek öğrenciler ise genel Rum öğrencilerin %83,6'sını oluşturmuşlardır.

Adapazarı ve çevresindeki Rum okulları 1901 yılı itibariyle de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Adapazarı ve Geyve'de faaliyet gösteren ikişer Rum okulu bulunmaktadır. Rum okullarındaki öğrenci sayıları bir önceki yıla göre değişmiş, sadece Geyve Saraçlı Rum Rüşdiyesi'nin öğrenci mevcudu 28 öğrencide sabit kalmıştır. Adapazarı Rum Ortodoks Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 114'ten 90'a düşse de bölgedeki en yoğun Rum okuludur. Adapazarı'nda mevcut olan ve sadece kızların eğitim aldığı diğer Rum rüşdiyesinin mevcudu ise 28'den 32'ye çıkmıştır. Geyve'de faaliyet gösteren Ortaköy Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısında da bir miktar artış söz konusudur. 1900 yılında 30 olan okul mevcudu, 1901 yılı itibariyle 46'dır.

1901 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki 4 Ermeni okulunun da mevcudiyetlerini korudukları görülmektedir. Ermenilere ait bu okulların 1900 yılından hiçbir farkı yoktur. Bu okulların 3'ünün ruhsatsız bir şekilde çalıştığı, sadece birinin ruhsatlı olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresinde mevcut olan 4 Ermeni okulunun 3'ü idâdi, 1'i ise rüşdiye türündedir. 1874 yılından beri faaliyette bulunan Adapazarı Protestan

Rüşdiyesi'nin 68 erkek ve 126 kız olmak üzere 194 öğrenciye hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Okulun müdürlüğü ise önceki yıllarda olduğu gibi, Serop Kovalciyan tarafından yürütülmektedir.

Soreb Heraşdagabet İdâdisi, Adapazarı kazası dâhilindeki en büyük Ermeni idâdisidir. Bu okulda 350 erkek ve 420 kız olmak üzere toplam 770 öğrenci mevcuttur. Ruhsatsız olan bu okulun açılış tarihi ise belirtilmemiştir. Öğrenci kapasitesi olarak Adapazarı'ndaki ikinci büyük idâdi ise Karabet İdâdisi'dir. Ruhsatsız olan bu okulda 305 erkek ve 252 kız olmak üzere 557 öğrenci mevcuttur. Adapazarı'nda faaliyet gösteren Lusaruviç İdâdisi'nin ise 200 erkek ve 150 kız olmak üzere toplam 350 öğrencisi bulunmaktadır.

1901 maarif salnamesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı kaza merkezinde toplam 1.993 gayrimüslim öğrenci mevcuttur. Bu öğrencilerin büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmuşlardır. 1.993 öğrencinin 1.871'i Ermeni, 122'si Rumlardan oluşmaktadır. Adapazarı'ndaki gayrimüslim öğrencilerin %93,8'i Ermeni, %6,2'si Rum'dur. Ermeni öğrencilerin 923'ü erkek, 948'i kız iken, Rum öğrencilerin 90'ı erkek, 32'si kızdır. Görüldüğü gibi, Ermeni kız ve erkek öğrencilerin oranı birbirine yakındır. Rum erkek öğrencilerin oranı ise kızların neredeyse üç katıdır. Adapazarı merkezinde faaliyet gösteren 6 gayrimüslim okulunun 2'si Rumlara, 4'ü Ermenilere aittir. Mezkûr okulların 3'ü idâdi, diğer 3 ise rüşdiye seviyesindedir.

Adapazarı Ermeni Protestan Mektebi sadece Adapazarı'ndan değil, tüm Osmanlı coğrafyasından öğrenci kabul etmiştir. Hatta başkent İstanbul'dan gelen gençlerin bile bu okulda öğrenim görmek istedikleri anlaşılmaktadır. Maarif Nazırı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Nisan 1902 tarihli yazıda, bu konuyla ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Bahsedilen yazıda, Adapazarı Ermeni Protestan Mektebi'ne girmek için Ermeni Protestan cemaatine mensup birçok İstanbullu gencin başvuruda bulunduğu dair ifadeler geçmektedir. Erkek ve kız öğrencilerden gelen bu taleplerin artması üzerine, mezkûr okulun ruhsatlı olup olmadığına dair bir tahkikat yapılmasına gerek duyulmuştur. İzmit Sancağı Mekteb-i İdâdi Mülkiyesi Müdüriyeti tarafından bu konu hakkında araştırma yapılmış, Maarif Nezareti'ne kapsamlı bir rapor sunulmuştur. Raporunda, Adapazarı Ermeni Protestan Mektebi'nin Ermeni Protestan cemaatine ait ruhsatlı bir okul olduğu bildirilmiştir.

Adapazarı Protestan Mektebi'nin 1874 yılında Osmanlı tebaasından Cecizyan tarafından kurulduğu, bir dönem ruhsatsız olarak faaliyet gösteren okulun 17 Nisan 1894 tarihinde ruhsat aldığı ifade edilmiştir. Okulun idareciliği ise Adapazarı ahâlisinden ve Protestan cemaatinden Serop Kovalciyan tarafından yürütülmektedir. Mezkûr okulda okutulan kitapların Maarif Nezareti'nin belirlemiş olduğu kanunlara uygun olduğu ve şimdiki kadar zararlı bir kitaba rastlanılmadığı bildirilmiştir. Ayrıca, yapılan bütün imtihanların ve ödül törenlerinin mahalli hükümete bilgi verilerek yapıldığı vurgulanmıştır. Okulda yapılan bütün organizasyonların da mahalli idare tarafından gönderilen memurların gözetiminde cereyan ettiği ifade edilmiştir.

Adapazarı Protestan Mektebi'nin zaman zaman denetlendiği de anlaşılmaktadır. En son yapılan denetimlerde, bu okulda farklı bölgelerden gelen öğrencilerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Okuldaki öğretmenlerin 3'ü Osmanlı tebaası iken, diğer 3'ü ise Amerika tebaasındandır. Osmanlı tebaası olmakla beraber, Ermeni Protestan cemaatine bağlı fahri seyyar muallimler de bu okulda görev yapmaktadır. Okulun masrafları yatılı öğrencilerden alınan senelik 12 Osmanlı lirasından karşılanmaktadır. Bununla beraber, Amerikalı öğretmenlerin maaşları ise Amerikan Protestan cemaatinden tesviye olunmaktadır. Adapazarı Protestan Mektebi'nin 54 yatılı ve 76 gündüzlü olmak üzere 130 öğrenciden oluştuğu, okulun ibtidâî, rüşdiye ve idâdi sınıflarına haiz olduğu sunulan raporda ayrıca bildirilmiştir.⁷⁰⁹ 1903 yılına ait kayıtlarda ise Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim okulları şu şekildedir:

⁷⁰⁹ BOA, DH.TMİK.M, 110/9, 10. İncelenen arşiv belgesindeki bilgilerin, maarif salnamelerine göre bazı farklılıklar içerdiği göze çarpmaktadır. Arşiv belgesinde okulun yatılı ve gündüzlü olmak üzere öğrenci sayıları belirtilirken, maarif salnamelerinde yatılı ve gündüzlü olarak bir ayırım söz konusu değildir. Maarif salnamelerinde verilen öğrenci mevcudu ile arşiv belgesinde geçen bilgilerin birbiri ile örtüşmediği de görülmektedir. Bir diğer ihtilafli konu ise, okulun türü ile ilgilidir. Maarif salnamelerinde Adapazarı Ermeni Protestan Mektebi rüşdiye olarak anılırken, arşiv belgesinde ise ibtidâî, rüşdiye ve idâdi sınıflarına haiz bir okul olarak anılmaktadır.

Tablo 17:
1903 Yılı İtibariyle Gayrimüslim Okulları⁷¹⁰

KAZA	OKUL İSMİ	Cemaat	Türü	Öğrenci		Açılış	Ruhsat Tarihi	Namına Verilmiş Mesûl Müdür	Ruhsat Olan
				Erkek	Kız				
Adapazarı	Sapanca	Rum	İbtidâi	24	4	-	29 Ekim 1900	Metropolithane	
Adapazarı	Adapazarı içi	Rum	Rüşdiye	112	-	-	29 Ekim 1900	Metropolithane	
Adapazarı	Adapazarı içi	Rum	Rüşdiye	-	35	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	-	Rum	İbtidâi	90	15	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	Eksece Köyü	Rum	İbtidâi	66	3	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	-	Rum	İbtidâi	41	23	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	-	Rum	İbtidâi	36	24	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	Pelid	Rum	İbtidâi	14	2	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	Kirazlı Köyü	Rum	İbtidâi	35	3	-	28 Kasım 1895	Metropolithane	
Adapazarı	Nerses	Ermeni	İbtidâi ve Rüşdiye	390	290	1835	-	-	
Adapazarı	Aram ve Kailyan	Ermeni	İbtidâi ve Rüşdiye	514	351	1861	-	-	
Adapazarı	Ropen	Ermeni	İbtidâi ve Rüşdiye	175	150	1829	-	-	
Geyve	Sahakiyan	Ermeni	İbtidâi ve Rüşdiye	150	85	1838	-	-	
Geyve	Aramiyan ve Kaiyanyan	Ermeni	-	71	51	1864	-	-	
Geyve	Arşarvinyan	Ermeni	-	180	80	1830	-	-	
Adapazarı	Kilisa Zekağı	Ermeni Protestan	Rüşdiye	45	92	1874	-	Kovalciyan Efendi	

Tablodan da anlaşılacağı gibi, 1903 maarif salnamesi önceki salnamelere göre daha kapsamlıdır. 1903 maarif salnamesinin farklı detaylar içerdiği, mezkûr salnamede Adapazarı ve çevresindeki bütün gayrimüslim okullarının dikkate alındığı görülmektedir. Önceki salnamelerde sadece rüşdiye ve idâdi türündeki okullara yer verilirken, 1903 maarif salnamesinde ibtidâilere de değinilmiştir.

1903 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde gayrimüslimlere ait toplam 16 okul bulunmaktadır. Bu okulların 7 adedi ibtidâi, 3'ü rüşdiye seviyesindedir. 4 okulun ise hem rüşdiye hem de ibtidâi türünde olduğu görülmektedir. 2 okulun türü hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur. Bölgede faaliyet gösteren 16 okulun yarısı 9'u Rumlara, 7'si ise Ermenilere aittir. 1903 yılı itibariyle bütün Rum okullarının ruhsatlı olduğu anlaşılmaktadır. 9 Rum okulunun 7'i 1895 yılında, 2'i ise 1900 yılında ruhsat almayı

⁷¹⁰ S.N.M.U, 1321 (1903), 717-719.

başarmışlardır. Ermenilere ait okullar ise ruhsatsızdır. 7 Ermeni okulu da ruhsatsız bir şekilde faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir.

1903 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresinde 1.943 erkek ve 1.208 kız olmak üzere toplam 3.151 gayrimüslim öğrenci mevcuttur. 2.624 öğrenci Ermeni, 527 öğrenci Rum okullarında eğitim almaktadır. 527 Rum öğrencinin 418'i erkek, 109'u kız iken, Adapazarı ve çevresinde 2.624 mevcudu olan Ermeni öğrencilerin 1.525'i erkek, 1.099'u kız öğrencilerden oluşmaktadır.

1903 yılı baz alındığında, Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim öğrencilerin %61,6'sı erkek, %38,4'ü kız öğrencilerden oluşmaktadır. Ermeni öğrencilerin Adapazarı ve çevresindeki genel öğrenci sayısına oranı %83,2'dir. Rum öğrenciler ise genel öğrencilerin %16,8'ini oluşturmaktadır. Bu durum, Ermeni öğrencilerle Rum öğrenciler arasında neredeyse 5 katlık fark olduğunu göstermektedir. Ermeni erkek öğrenciler toplam Ermeni öğrenci sayısının %58,1'ini, kız öğrenciler ise %41,9'unu oluşturmuşlardır. Rumlarda ise durum çok farklıdır. Rum erkek öğrenciler genel Rum öğrencilerin %79,3'ünü, Rum kızlar ise %20,7'sini oluşturmuşlardır.

Adapazarı ve çevresindeki 9 Rum okulunun 2'si rüşdiye, 7'si ise ibtidâi seviyesindedir. Adapazarı Rum Rüşdiyesi, öğrenci mevcudu olarak bölgedeki en büyük Rum okuludur. Sadece erkek öğrencilerin eğitim aldığı bu okulda 112 öğrenci mevcuttur. 35 öğrenci mevcudu olan Adapazarı Rum Rüşdiyesi'nde ise sadece kız öğrenciler bulunmaktadır. Diğer Rum okullarında ise hem kız, hem de erkek öğrenciler birlikte eğitim almışlardır. Sapanca Rum İbtidâisi'nde 24 erkek ve 4 kız olmak üzere 28, Kirazlı Köyü Rum İbtidâisi'nde 35 erkek ve 3 kız olmak üzere 38, Pelid Rum İbtidâisi'nde 14 erkek ve 2 kız olmak üzere 16, Eksece Köyü Rum İbtidâisi'nde ise 66 erkek ve 3 kız olmak üzere 69 öğrenci mevcuttur. 1903 maarif salnamesinde, Adapazarı'nda olduğu belirtilen üç ibtidâinin isimleri ise yazılmamıştır. Adapazarı'nda faaliyet gösteren bu üç ibtidâinin birincisinde 90 erkek ve 15 kız olmak üzere 105, ikincisinde 41 erkek ve 23 kız olmak üzere 64, üçüncüsünde ise 36 erkek ve 24 kız olmak üzere 60 öğrenci mevcuttur.

1903 yılı itibariyle Ermenilere ait olan 7 okulun da ruhsatsız olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresinde mevcut olan 7 Ermeni okulunun 1'i rüşdiye iken, 4'ü ise ibtidâi ve rüşdiye seviyesindedir. Ermenilere ait 2 okulun türü hakkında ise herhangi bir bilgi

yoktur. Ermenilere ait olan bu okulların 4'ü Adapazarı kazasında iken, 3'ü ise Geyve kazasındadır.

Adapazarı merkezinde faaliyet gösteren en büyük Ermeni okulu, hem ibtidâi hem de rüşdiye olarak eğitim veren Adapazarı Aram ve Kailyan Ermeni Okulu'dur. Okulda 514 erkek ve 351 kız olmak üzere 865 öğrenci mevcuttur. Adapazarı Nerses Okulu ise sahip olduğu öğrenci sayısı bakımından Adapazarı'nın ikinci büyük okuludur. Rüşdiye ve ibtidâi seviyesinde eğitim veren Adapazarı Nerses Okulu'nda 390 erkek ve 290 kız olmak üzere toplam 680 öğrenci bulunmaktadır. Adapazarı'nda hem rüşdiye hem ibtidâi seviyesinde eğitim veren bir diğer Ermeni okulu ise Adapazarı Ropen Ermeni Okulu'dur. Bu okulda 175 erkek ve 150 kız olmak üzere 325 öğrenci mevcuttur. Adapazarı Kilisa Zekağı Ermeni Protestan Rüşdiyesi'nin ise 45 erkek ve 92 kız olmak üzere 137 öğrencisi mevcuttur. Okulun müdürlüğü ise yine Kovalciyan Efendi tarafından yapılmaktadır.

Geyve kazasında faaliyet gösteren 3 Ermeni okulu bulunmaktadır. Öğrenci kapasitesi olarak Geyve'deki en büyük okul Arşarvinyan Ermeni Okulu'dur. Bu okulun hangi seviyede eğitim verdiği ise meçhuldür. Okulun 180 erkek ve 80 kız olmak üzere 260 öğrencisi mevcuttur. Geyve'de faaliyet gösteren ikinci büyük okul ise Sahakiyan Ermeni Okulu'dur. Bu okulda 150 erkek ve 85 kız olmak üzere 235 öğrenci mevcuttur. Sahakiyan Ermeni Okulu'nun hem ibtidâi hem de rüşdiye seviyesinde eğitim verdiği anlaşılmaktadır. 1903 yılı itibariyle Geyve'de faaliyet gösteren en küçük Ermeni okulu ise Aramiyan ve Kayiyan Okulu'dur. Bu okulun seviyesi hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber, okulun 71 erkek ve 51 kız olmak üzere 122 öğrencisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Gayrimüslimlere ait okullardan 13'ünün Adapazarı kazasında bulunduğu, bu okulların 7'sinin ibtidâi, üçünün rüşdiye seviyesinde olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı'ndaki 3 gayrimüslim okulu ise hem ibtidâi hem rüşdi seviyesindedir. 1903 yılına ait maarif salnamesinden, Adapazarı'ndaki okullarda toplam 2.534 gayrimüslim öğrencinin eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Bu öğrencilerin büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmuşlardır. 2.534 öğrencinin 2.007'si Ermeni, 527'si Rum'dur. Bu oran, Ermeniler ve Rumlar arasındaki büyük farkı göstermektedir. Kazada öğrenim gören gayrimüslim

öğrencilerin %79,2'si Ermeni, %20,8'i ise Rumlardan oluşmaktadır. Ermeni öğrencilerin 1.124'ü erkek, 883'ü kız iken, Rum öğrencilerin 418'i erkek, 109'u kızdır.

Bölgedeki en büyük eğitim sorunu ise Ermeni okullarında görev yapan bazı öğretmenlerin Ermeni komitecilerle yakın işbirliği içinde olmasıdır. Nitekim Ermeni patrikhanesi tarafından Adapazarı Ermeni Mektebi'ne muallim olarak atanmak istenen Artin oğlu Mardiros da bu işbirlikçi öğretmenlerden biridir. Mezkûr patrikhane tarafından Mardiros hakkında bir arzuhal kaleme alınmış, Mardiros'un muallimliğinin onaylanması Osmanlı Hükümeti'nden talep edilmiştir. Bu arzuhal üzerine, Osmanlı Hükümeti Mardiros hakkında kapsamlı bir tahkikat yaptırmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen bilgiler, Dâhiliye Nezareti'ne 27 Eylül 1905 tarihinde bir rapor olarak sunulmuştur.

Raporda, Osmanlı tebaasından bir Ermeni olan Mardiros'un babası ile birlikte ikâmet ettiği ifade edilmiştir. Babası Artin'in Almanya Sefareti posta memurluğu görevinde olduğu, Mardiros'un ise Adapazarı Ermeni okulundaki görevinden önce çeşitli Ermeni okullarında görev yaptığı bildirilmiştir. Mardiros'un Osmanlı Bankası hâdisesine karıştığı, olay sonrasında önce Varna'ya, oradan da İskenderiye'ye firar ettiği tespit edilmiştir. Hatta Mardiros'un İskenderiye'de iken Ermeni komite reisi Andon'la dahi görüştüğü, bu görüşmeden sonra İstanbul'a döndüğü bildirilmiştir. Bu eylemlere karıştığı tespit edilen Mardiros'un, halen polis tarafından takip altında tutulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, muallimlik gibi muteber bir mesleğe böyle suçlara karışmış birini atamak isteyen Ermeni Patrikhanesi kınanmıştır.⁷¹¹

Görüldüğü gibi, Osmanlı topraklarında açılan gayrimüslim okulları genellikle Rum ve Ermenilere yöneliktir. Gayrimüslim tebaa için açılan gayrimüslim okulları haricinde, özellikle İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerin etkisiyle açılan okullar da mevcuttur. Bu okulları açan misyonerler, kendi din ve mezheplerini kurdukları okullar vasıtasıyla yaymışlardır. Bu okullara öğretmen yetiştirme konusuna Osmanlı Devleti yeterli ilgiyi gösterememiş, bu boşluk misyonerler tarafından doldurulmuştur.⁷¹²

⁷¹¹ BOA, DH.TMİK.M, 207/61, 1-2.

⁷¹² Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar* (İstanbul: MEB. Yayınları, 2005), 29.

Adapazarı ve çevresinde yaşayan gayrimüslimler eğitim konusunu ciddiye almış, bu konuya gerekli özeni göstermişlerdir. Özellikle Ermenilerin bu konuda daha istekli olduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler, ruhsatlı veya ruhsatsız birçok okula sahip olmuşlardır. Ermenilerin, Rumlara ve diğer küçük azınlıklara göre daha fazla eğitimin içinde oldukları açıktır. Eğitimli bireyler yetiştirmek için öncelikle donanımlı kızların yetişmesinin gerektiğini fark eden Ermeniler, mümkün merteye kızları da eğitimin içine katmışlardır. Okullardaki Ermeni kız mevcudunun, erkeklerle neredeyse aynı seviyede olması bunun açık bir ispatı niteliğindedir. Hatta bazı okullardaki kız mevcudu, erkek öğrencileri bile geçmiş durumdadır. Rumlarda ise kız çocuklarına verilen değer Ermenilere kıyasla çok düşük seviyededir. Rum erkek öğrenciler ile kız öğrenciler arasında sayı bakımından bir denge olmadığı, aralarında büyük bir fark olduğu göze çarpmaktadır.

Başlangıçta kızların eğitimine sıcak bakmayan misyoner okulları, ilerleyen yıllarda bu konuya farklı bakmaya başlamışlardır. Çocukların eğitimi ve misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasında kız öğrencilerin ne kadar etkili olabilecekleri fark edilmiştir. Bu nedenle tabular yıkılmış, kızlar için mektepler açılmıştır. İlk açıldıkları dönemde kızların okula gönderilme alışkanlığı fazla olmadığı için öğrenci sayısı nispeten azdır. Bununla beraber, yüzyılın sonlarına doğru kızların sayısı bir hayli artmıştır. Misyonerler tarafından bu okullarda gelecek vaat eden akıllı ve zeki kızlar eğitilmiş, bu kızlar mezuniyetleri ile beraber çeşitli alanlarda görevlendirilmişlerdir.⁷¹³

Gayrimüslim okulları türleri açısından yıllara göre değişiklik gösterebilmiştir. İncelenen bir maarif salnamesinde rüşdiye olarak anılan bir okul, bir sonraki sene idâdi olarak anılmıştır. Bu durum, okul türleriyle ilgili bilgiler verilirken bazı hatalara neden olmaktadır. Ancak, Adapazarı ve çevresinde kaç tane okul olduğu ve bu okullardaki öğrenci sayıları net ve tartışmasızdır. Gayrimüslim okullarının ruhsatlı olup olmadığına dair bazı çelişkiler de mevcuttur. İncelenen bir salnamede ruhsatlı olarak gösterilen bir okul, bir sonraki yıl ruhsatsız olarak gösterilebilmektedir. Nitekim Serop Kovalciyan'ın müdür olarak görev yaptığı Adapazarı Protestan Mektebi 1898 maarif salnamesinde ruhsatlı, 1899'da ise ruhsatsız gösterilmiştir.

⁷¹³ Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 6/335.

Osmanlı Devleti'nin sağladığı rahat ve güvenli ortam içinde yaşayan gayrimüslimler, bu sayede din, dil ve milliyetlerini korumayı başarmış ve asimile olmamışlardır. Müslümanlar ile gayrimüslimler 19. yüzyıla kadar uyum içinde yaşamış, ufak münferit olaylar dışında güzel komşuluk ilişkileri göstermişlerdir. Ancak, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında açılan gayrimüslim okulları herşeyi tersine çevirmiştir. Batılı devletler bu okullar vasıtasıyla kendi dil, kültür ve geleneklerini gayrimüslimlere empoze etmeye başlamışlardır. Gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Adapazarı ve çevresi de bu okullardan payını düşeni almıştır. Bütün Osmanlı tebaası üzerinde çalışma yapan misyonerler, Müslüman ve Yahudilerden bekledikleri karşılığı bulamamışlardır. Müslümanlar ve Yahudiler inançlarından taviz vermemiş, misyonerlerin davetine pek tevessül etmemişlerdir. Ancak, diğer gayrimüslim tebaa, özellikle de Gregoryen Ermeniler misyonerlik çalışmalarından fazlasıyla etkilenmişlerdir.

Sonuç olarak, gayrimüslimlerin eğitim faaliyetlerinin Adapazarı ve çevresindeki huzuru bozduğu açıktır. Eğitim adıyla yapılan misyonerlik faaliyetleri, tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Adapazarı ve çevresinde de fazlasıyla etkili olmuştur. Özellikle İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin, Adapazarı ve çevresinde yoğun bir şekilde örgütlendikleri görülmektedir. İngiltere, Amerika gibi Protestan devletler, kendi dil, din ve kültürlerini Adapazarı'ndaki Protestan Ermeni Mektebi vasıtasıyla yaymaya çalışmışlardır. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin, özellikle de Ermenilerin bu çalışmalardan önemli ölçüde etkilendikleri anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler, bu okullarda aşılana düşüncelerle Osmanlı Devleti'ne ve Müslümanlara yabancılaşmışlardır.

5.6. Eğitim Kurumları İçin Yapılan Masraflar

Osmanlı Devleti, eğitim harcamalarıyla ilgili olarak halktan maarif hissesi adıyla vergi toplar ve bu vergilerle okulların eğitim hizmetleri karşılanırdı. Bununla beraber, maarif vergilerinin toplanmasında bazen aksamalar görülebiliyor, bu vergiler tahsil edilemeyebiliyordu. Nitekim 5 Ekim 1889'da İzmit Maarif-i Muhasebe memuru İsmail Hakkı Bey tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, Adapazarı ve Geyve'den gerekli tahsilat yapılamamıştır. Bu bölgelerden tahsil edilmesi gereken 36.853 kuruşun henüz toplanmadığı, bu konuyla ilgili mezkûr idarelerin defalarca uyarılmalarına rağmen bir cevap da vermedikleri ifade edilmiştir. Diğer

kazalardan ise gerekli tahsilatın yapıldığı, toplanan 88.828 kuruş 14 paranın Ziraat Bankası şubeleri tarafından maarif sandıklarına gönderildiği tebliğ edilmiştir.

İzmit Sancağı'ndaki ahâlinin yardım konusuna yeterli ilgiyi göstermediği, toplanan paranın ihtiyacı karşılamaya kâfi gelmeyeceği bildirilmiştir. İstanbul'dan İzmit Mutasarrıflığı'na 31 Ekim 1889'da gönderilen gönderilen cevabi yazıda ise herhangi bir meşru ve makul sebep olmaksızın vergi konusunda rehavet gösterenlerin bu davranışlarından mesûl tutulacağı hatırlatılmıştır. Bu nedenle, vakit kaybetmeden gerekli vergilerin toplatılması ve maarif sandıklarına teslim edilmesi emredilmiştir.⁷¹⁴

Adapazarı ve çevresinde faaliyet gösteren ve bugünkü karşılığı ilkokul, ortaokul ve lise olan okullarda 1898-1903 yıllarında ise yoğun inşaat çalışmalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu okullar için harcanan bedel, okulun durumuna ve yıllara göre değişkenlik göstermiştir. 1898 ve 1899 yıllarına ait maarif salnamelerine göre, Geyve'nin Akhisar nahiyesinde 1878 ve 1894 yıllarında açılan iki ibtidâi için toplamda 30.000 kuruş, Sapanca'da rüşdiye ve ibtidâi olarak 1883'ten beri eğitim veren okulda ise 25.000 kuruş masraf yapılmıştır. Hendek'te rüşdiye ve ibtidâi olarak 1897 yılında açılan okulun masrafı ise 11.500 kuruştur. 1892 yılında Adapazarı'nda Büyük Cadde üzerinde rüşdiye ve ibtidâi olarak inşa edilen okulun masrafı ise 60.000 kuruştur.⁷¹⁵

Görüldüğü gibi, bu okullar için yapılan masraflar toplamda 126.500 kuruşu bulmaktadır. En büyük masrafın Adapazarı'nın Büyük Cadde üzerinde faaliyet gösteren okul için yapıldığı görülmektedir. En az masraf ise Hendek'teki mektep için yapılmıştır. Bu rakamlardan da anlaşılacağı gibi, iki okul arasında harcanan meblağda 5 kattan büyük bir fark vardır. Bu okulların masrafları arasında neden bu kadar fark olduğu konusu ise bir muammadır. İlk akla gelen, bu durumun arazilerin fiyat farkından kaynaklanmış olmasıdır. Bununla beraber, okul, cami, medrese, kütüphane gibi yapıların genellikle devlet arazilerine yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda, okullar arasındaki meblağ farkının inşaat çalışmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

1900 yılında Geyve kazasında iki okul daha faaliyete girmiştir. 1898 ve 1899 yıllarındaki maarif salnamelerinde bahsi geçmemesine rağmen, 1900 yılında biri Geyve

⁷¹⁴ BOA, MF.MKT, 113/89, 3-4.

⁷¹⁵ S.N.M.U, 1316 (1898), 1234-1235; S.N.M.U, 1317 (1899), 1458-1459.

merkezinde ve biri de Akhisar nahiyesinde olmak üzere iki rüşdiyenin daha bölgede faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Geyve merkezinde yapılan okulun masraflarıyla ilgili herhangi bir bilginin olmaması şaşırtıcıdır. Bununla beraber, 1897 yılında açıldığı anlaşılan Akhisar nahiyesindeki rüşdiye inşaatı için 33.436 kuruşluk masraf yapıldığı bildirilmiştir. 1897 yılında açılmasına rağmen bu okula ait bilgilerin 1898 ve 1899 salnamelerinde yer almadığı, mezkûr okulla ilgili bilgilerin ancak 1900 maarif salnamesinde geçtiği görülmektedir.⁷¹⁶

Adapazarı ve çevresindeki ibtidâiler için yapılan masraflar 5.000 kuruş ile 25.000 kuruş arasında değişkenlik göstermektedir. En yüksek bedelli ibtidâi Sapanca nahiyesinde, en düşük bedelli ibtidâi ise Çepne köyündedir.⁷¹⁷ Adapazarı ve çevresindeki okul onarım masraflarının artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1903 maarif salnamesinden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda 12, Geyve'de ise 3 okulun inşaat çalışmaları devam etmektedir. 1903 yılı itibariyle Adapazarı'ndaki okul inşaatları için 91.800 kuruş harcanırken, Geyve'de ise 37.500 kuruş harcama yapılmıştır.⁷¹⁸

Osmanlı Devleti modern eğitimin önemini maalesef biraz geç kavramıştır. Ancak, II. Mahmud ile beraber bu konuda bir atılım gerçekleştirildiği söylenebilir. Eğitim alanında yapılan çalışmalar, özellikle 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile daha da geniş bir alana yayılmıştır. Adapazarı ve çevresinde de bahsedilen nizamnamenin etkileri fazlasıyla hissedilmektedir. Ülke çapında eğitim seferberliği başlatan ve özellikle Müslümanları modern eğitimin içine entegre eden padişah ise II. Abdülhamid'dir. Ortaöğretimi sağlam bir temele dayandırmadan yapılan eğitimin bir fayda sağlamayacağını düşünen II. Abdülhamid, bu nedenle rüşdiyelere ayrı bir önem vermiştir.⁷¹⁹

Eğitimin tek çatı altında birleştirilmesi ve aynı müfredatın farklı okullarda uygulanması bu çabaların ürünüdür. Nitekim Adapazarı merkez kazası başta olmak üzere, Sapanca,

⁷¹⁶ S.N.M.U, 1318 (1900), 1634-1635.

⁷¹⁷ S.N.M.U, 1319 (1901), 956.

⁷¹⁸ S.N.M.U, 1321 (1903), 720.

⁷¹⁹ Cengiz Keskin & Turgut Subaşı, "İzmit Sancağı Ve Kazalarındaki Müslüman Okulları (1898-1903)", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür Ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 6/2 (2019), 35-36.

Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), 62.

Hendek, Geyve, Taraklı ve Pamukova'da bulunan rüşdiyelerdeki yoğun eğitim faaliyetleri bu durumu ortaya koymaktadır. Bahsedilen rüşdiyelerdeki öğrencilerden eğitimlerini başarıyla tamamlamaları ve idâdiye kendilerini hazırlamaları beklenmekteydi. Özellikle Adapazarı Rüşdiyesi'nin bu konuda ön planda olduğu, bu okuldaki eğitim faaliyetlerinin müfettişler tarafından zaman zaman denetlendiği anlaşılmaktadır. Ancak, yapılan denetimlerde Adapazarı Rüşdiyesi'ndeki öğrencilerin pek de istenilen seviyede olmadıkları tespit edilmiştir. Adapazarı gibi büyük bir kazada eğitimin çok daha iyi bir durumda olmasının gerektiği, okuldaki öğretmenlerin bu konuda yetersiz kaldıkları ifade edilmiştir.

Adapazarı ve çevresindeki eğitim faaliyetleri çok iyi durumda olmasa da, kötü bir durumda da değildir. Bölgede eğitime önem verildiği, kız çocuklarının eğitimine de azami gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Müslümanların, kız çocuklarının eğitimine gayrimüslimler kadar önem vermediği açıktır. Bununla beraber, kızların eğitim görmesi amacıyla Adapazarı'nda yeni okullar hizmete açılmış ve donanımlı bayan öğretmenler bu okullara atanmışlardır. Annesi ve babası ölen çocukların eğitiminde de hassas davranılmış, bu çocukların eğitimlerinin yarıda kalmamasına özen gösterilmiştir. Devlet imkânları seferber edilerek kimsesiz çocukların okullarına devam etmesi sağlanmış, bu çocukların eğitim ve barınma ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır.

1876-1908 yılları arasındaki Müslüman okulların durumuna bakıldığında, öğrenci mevcudunun çok değişkenlik gösterdiği hemen göze çarpmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki rüşdiyelerde öğrenim gören öğrencilerin sayısı bazı yıllar artarken, bazı yıllar ise azalmıştır. Dalgalı bir grafik çizen öğrenci mevcudunun nedeni hakkında kesin bir yargıya varmak zordur. Bununla beraber, bazı rüşdiyelerin maarif salnamelerindeki listede yer almadığı dikkat çekmektedir. Örneğin Geyve ve Pamukova'daki rüşdiyelerin bahsedilen salname kayıtlarında zaman zaman yer almadığı görülmektedir. Öğrenci mevcudundaki azalmaların bundan kaynaklandığı söylenebilir. Bu rüşdiyelerdeki öğrenciler de sisteme dâhil edildiğinde, okullardaki Müslüman öğrenci mevcudunun esâsen artma eğiliminde olduğu ortaya çıkmaktadır.

1890 yılına gelindiğinde Adapazarı ve çevresinde çeşitli seviyelerde eğitim veren Müslüman okullarının sayısı 181, bu okullardaki öğrenci mevcudu ise 1.393'tür. Ancak, bu sayıya bölgede faaliyet gösteren medreselerdeki öğrenciler de ilave edilmiştir. 20.

yüzyılın başına gelindiğinde ise Adapazarı ve çevresindeki okulların sayısı ise 319'a ulaşmıştır. Bunların 201'i Adapazarı merkezinde iken, 118'i ise Geyve'dedir. 1903 yılı itibariyle Adapazarı ve çevresindeki medreseli öğrenci sayısının ise 1.161 olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, medreselerin modern okullar karşısında gün geçtikçe öneminin azaldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti tarafından medreselere verilen desteğin, modern okullara verilen destek kadar olmadığı açıktır. Medreselerin özellikle 1869 yılında hazırlanan nizamname hükümlerince geri planda kaldığı, bununla beraber mevcudiyetlerini Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdürdükleri bilinmektedir.

Adapazarı ve çevresindeki gayrimüslim okullarında da benzer bir tablo söz konusudur. Bu okullardaki öğrenci mevcudunda Müslüman okullarındaki gibi iniş ve çıkışlar yaşanmıştır. 1890 yılında Adapazarı ve çevresinde çeşitli seviyelerde faaliyet gösteren okullarda 2.036 gayrimüslim öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Bu sayı 1898'de 2.111, 1899'da 1.737 iken 1900 yılı itibariyle de 2.121'dir. 1903 maarif salnamesinden anlaşıldığına göre ise Adapazarı ve çevresindeki bütün gayrimüslim okullarında toplam 3.151 öğrenci bulunmaktadır.

Adapazarı ve çevresinde ikâmet eden gayrimüslimler üzerinde eğitim adı altında yoğun çalışmalar yapılmıştır. Amerika ve İngiltere gibi Protestan devletlerin, özellikle Gregoryen Ermeniler üzerinde büyük bir başarı elde ettikleri söylenebilir. Adapazarı ve çevresinde genellikle ruhsatsız bir şekilde açılan okullar vasıtasıyla Türk kültüründen koparılan Ermeniler, yavaş yavaş ait oldukları Osmanlı toplumuna da yabancılaşmışlardır.

Ermeni ve Rum cemaatinin dini temsilcileri de gayrimüslim okullarındaki öğretmenler ile yakın temas halindedir. Ayrıca, Adapazarı ve çevresine gelen Protestan misyonerler, papazlar ve hatta İngiltere konsolos vekilleri de gayrimüslim okullarındaki öğretmenlerle irtibatlıdır. Bu misyonerler, Ermeniler başta olmak üzere Adapazarı'ndaki gayrimüslim köylerini ziyaret ederek bazı zararlı telkinlerde bulunmaktan dahi çekinmemişlerdir. Gayrimüslim okullarında görev yapan bazı öğretmenlerin ise Amerikan ve İngiliz misyonerlerle dirsek teması halinde oldukları, Ermeni komitecilerle işbirliği yaptıkları açıktır.

Bu konuda en çok öne çıkan öğretmen ise Adapazarı Amerikan Protestan Mektebi müdürü Doktor Serop Kovalciyan'dır. Kovalciyan'ın Ermeni fesat hareketi ile bir bağı

olduğu, Adapazarı ve çevresindeki komitecilerle sürekli görüştüğü Osmanlı Hükümeti tarafından tespit edilmiştir. Hatta Kovalciyan'ın İzmit Bahçecik'te faaliyet gösteren Amerikan Protestan Mektebi müdürü Robert Chambers ile de irtibat kurduğu, Chambers ile gizlice haberleştiği anlaşılmıştır. Eğitim adı altında bölgede birçok zararlı eylemlerde bulunan Kovalciyan'ın, emri altındaki diğer öğretmenleri de etkileyebileceği muhakkaktır. Ancak, sadece bu bilgiler doğrultusunda Adapazarı Protestan Mektebi'ndeki bütün öğretmenlerin Ermeni hareketi ile bağlantılı olduklarını söylemek zordur. Bununla beraber, bu öğretmenlerin de benzer düşüncelere sahip olmaları kuvvetle muhtemeldir. Aksi taktirde, Adapazarı Amerikan Protestan Mektebi'nde görev alabilmeleri mümkün görünmemektedir.

Gayrimüslim okullarında dikkat çeken en önemli özelliklerden biri de bu okulların çoğunlukla ruhsatsız olmalarıdır. Rum ve Ermenilerin eğitim aldığı bu okullarda, öğrencilerin çoğunluğunu ise Ermeniler oluşturmuşlardır. Gayrimüslim okullarında dikkat çeken bir diğer önemli özellik ise yoğun kız öğrenci sayısıdır. Müslüman ahâli arasında kız öğrencilere nadiren rastlanırken, gayrimüslimlerde ise kız öğrenciler fazlasıyla görülmektedir. Rumların kız çocuklarının eğitime biraz mesafeli davrandığı, ancak Ermenilerin bu konuyu büyük önem verdiği açıktır. Kız çocuklarına da en az erkek çocukları kadar ehemmiyet veren Ermeniler, toplumdaki asıl dönüşümün kız çocuklarının eğitilmesiyle başlayacağını fark etmişlerdir. Kız çocuklarına verilen değerin ne kadar arttığı ise öğrenci sayılarından daha iyi anlaşılmaktadır. Ermeni öğrencilerin kız-erkek dengesi çoğu zaman birbirine çok yakın olmuş, hatta bazı dönemlerde okullardaki kız mevcudu erkek öğrencilerin sayısını bile geçmiştir.

BÖLÜM 6: BAYINDIRLIK HİZMETLERİ

6.1. Adapazarı ve Ulaşım

Adapazarı, bugünkü Türkiye topraklarının kuzeybatısında yer alan ve ülkenin iki büyük şehri olan İstanbul ve Ankara'yı birbirine bağlayan bir kavşak noktasındadır. Stratejik bir güzergâh üzerinde bulunan Adapazarı'nın, tarihsel süreç boyunca da bu özelliğini koruduğu görülmektedir. Bizans ve Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapan İstanbul'a yakın bir bölgede konumlanan Adapazarı'nın, doğu-batı yönünde hareket eden tüm yolcuların geçiş yapmak zorunda olduğu bir uğrak yeri hüviyetinde olduğu söylenebilir. Ancak, Adapazarı'nın iklim koşulları ve yumuşak toprak yapısı bazı mevsimlerde bu bölgeden geçişlere izin vermemiştir. Bu durum Adapazarı'nın gelişimini yavaşlattığı gibi, bölgedeki karayolu ulaşımını da kimi zaman durma noktasına getirmiştir.

6.1.1. Karayolu Ulaşımı

İstanbul'dan Anadolu'ya geçen karayolları Adapazarı'nın da dâhil olduğu İzmit Sancağı'ndan geçmektedir. Bölgenin jeopolitik konumu her zaman önemini korumasını sağlamış, Adapazarı ve çevresi önemli bir transit merkezi olmuştur. Bolu ve civarının Karadeniz'e inmeyen nakliyatı Adapazarı'ndan geçmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti uzun yıllar bu yolların yenilenmesiyle uğraşamamış, mevcut yolların korunmasıyla yetinilmiştir. Devletin her kurumunda görülen çöküntü karayollarına da sirâyet etmiş, yol ve köprüler bakımsızlıktan kullanılamaz hale gelmiştir.⁷²⁰ Bu nedenle, 19. yüzyıldan sonra bölgedeki yol yapım çalışmalarına önem verilmeye başlanılmıştır. Hatta bölgedeki karayolu inşaat faaliyetlerinin daha iyi koordine edilebilmesi için Serasker Süleyman Paşa İzmit'te görevlendirilmiştir.⁷²¹

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul-Bağdat güzergâhı işlek durumdadır. Ulaklar, posta tatarları, yolcular, kervancılar, bazen sefere davet edilen redifler bu yolların canlılığını devam ettirmişlerdir. Ancak, bölgede sıkça meydana gelen seller hem yolları bozmuş hem de köprüleri tamire muhtaç hale getirmiştir. Bu durum devletin bozuk ekonomik

⁷²⁰ Emrah Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmit Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/1773.

⁷²¹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 202.

yapısını daha da zora sokmuştur. Üstelik, devletin bu dönemde mücadele ettiği tek sorun sadece yol yapım çalışmaları değildir. Güzergâh üzerinde meydana gelen yol kesme olayları asıl büyük sorunu oluşturmuştur. Bölgede yoğun bir şekilde hırsızlık, yağma, ev basma, yol kesme, fidyecilik, hayvan hırsızlığı gibi sorunlar görülmeye başlamıştır. Özellikle yol kesme faaliyetleri yüzünden bir yerden başka yere gitmek çok korkutucu bir hal almış, Adapazarı-Sapanca, Sapanca-Geyve, Sapanca-İzmit, Adapazarı-Hendek, Hendek-Düzce güzergâhları artık çok tehlikeli bir duruma gelmiştir.⁷²²

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet erkânının önem verdiği karayolu inşaatlarından biri de İzmit-Ankara güzergâhıdır. İhâle usulü yapılmasına karar verilen bu yolun yapımına Almanya tebaasından Mösyö Human memur edilmiş, 1866 yılında Osmanlı Hükümeti ve Mösyö Human arasında 27 maddelik bir mukavele imzalanmıştır.⁷²³ Ancak, yolun bir kısmı bitirildikten sonra yaşanan aksaklıklar Mösyö Human ve Osmanlı Hükümeti'nin bazı sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Tazminat talebinde bulunan Mösyö Human ile Osmanlı Hükümeti arasında yeni bir anlaşmanın yapıldığı görülmektedir. 18 Şubat 1872 tarihli arşiv belgesinden, bu anlaşmanın 1866 yılında imzalanan anlaşma gibi uzun bir mukavale olmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlaşma, 9 maddeden oluşan ve genel yükümlülükleri içeren bir sözleşme niteliğindedir. Bu mukaveleye göre, iki taraf da yükümlülüklerini net bir şekilde ortaya koymuştur.⁷²⁴ Buna rağmen Osmanlı Devleti ile Mösyö Human arasındaki anlaşmazlıklar devam etmiş, Osmanlı Devleti anlaşmayı feshederek Almanya Sefareti'ni bu konuda bilgilendirmiştir. Böylece büyük umutlarla başlanan İzmit-Ankara karayolu inşaatı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁷²⁵

1874 yılında bozulan İzmit-Sapanca-Adapazarı yolunun yolculara geçit vermediği anlaşılmaktadır. Dere yataklarının taşması nedeniyle yollar bozulmuş, köprüler yıkılmıştır. Nitekim İngiliz subayı ve aynı zamanda maceracı bir gezgin olan Fred Burnaby'in İstanbul'dan başlayıp tüm Anadolu'yu at sırtında gezerken kullandığı sözler bu durumu ispatlamaktadır. Burnaby anılarında İzmit, Sapanca ve Adapazarı

⁷²² Konukçu, "Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 1/600-602.

⁷²³ BOA, A.MKT.MHM, 379/92.

⁷²⁴ BOA, İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS], 42/1748.

⁷²⁵ Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e", 3/1777.

güzergâhının bu dönemde çok kötü durumda olduğunu belirtmiştir. Yola devam etmek için derin derelerin üzerine kurulu dar ahşap köprülerden geçmek zorunda kaldığını belirten Burnaby, bu ahşap köprülerin üzerinden geçerken yer yer karşısına büyük deliklerin çıktığını ifade etmiştir. Aşağıda çağıldayan suları bu büyük delikler arasından gördüğünü ifade eden Burnaby, köprüleri geçtikten sonra durumun daha şaşırtıcı bir hal aldığını belirtmiştir. Yolların neredeyse bir metre yüksekliğinde çamurla kaplı olduğunu, bu nedenle çok zor ilerlediklerini ifade etmiştir.⁷²⁶ Bütün bu olumsuzluklara rağmen devletin yol yapım çalışmalarında gayretli olduğu, bozulan yolların ve köprülerin bakımını yapmaya çalıştığı söylenebilir. Bununla beraber, bu çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

Mösyö Human'ın başlayıp biteremediği proje olan İzmit-Ankara karayolunun ilerleyen yıllarda tekrar gündeme geldiği anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıfı olan Selim Sırrı Paşa, bu hattın İzmit Mutasarrıflığı'na ait olan 107 km'lik kısmını tekrar ele almış ve büyük takdir toplamıştır. Nitekim 2 Mart 1888 tarihli belgede, Selim Sırrı Paşa önderliğinde yapılan asfalt yollar ve inşa edilen köprülerin diğer vilayetler için örnek teşkil ettiği belirtilmiştir.⁷²⁷ Selim Sırrı Paşa, yol yapım ve onarım çalışmalarına hızla devam etmiştir. Adapazarı asfalt yolu çalışmalarında son aşamaya gelindiği ve açılışının yapılacağı anlaşılmaktadır.⁷²⁸

İzmit Mutasarrıflığı'na bağlı yürütülen çalışmalardan biri de Yalova-Pazarköy yoluydu. Bu yolun ne kadar masrafla tamamlanabileceği hususunda yapılan araştırmada, yolun devlete maliyetinin 505.992 kuruş olduğu anlaşılmıştı. Ancak, büyük meblağ isteyen bu projenin 1906 yılı itibariyle tamamlanan kısmı sadece 9 km civarında idi.⁷²⁹

Osmanlı Hükümeti'nin bölgedeki karayolu çalışmalarından biri de Hendek-Adapazarı asfalt yolunun bakımı olmuştur. Batum muhacirlerinden Mehmed Serdar oğlu Behçet tarafından kaleme alınan 9 Ekim 1901 tarihli arzuhal, bu yolun halk îanesiyle yapıldığını göstermektedir. Bahsi geçen arzuhalde, mezkûr yolla ilgili yapım, bakım ve tamirat işlerinde kullanılacak bütçe konusunda bilgi verilmektedir. Geçen sene Sapanca ahâlisinden birer mecidi toplatılmak suretiyle bütçeye hiç bir yük getirmeden asfalt

⁷²⁶ Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 72.

⁷²⁷ BOA, Y.PRK.UM, 11/52.

⁷²⁸ BOA, DH.MKT, 1640/113.

⁷²⁹ Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e", 3/1778.

yolunun tesviye edildiği, ancak bu sene altı yedi saat mesafelerden para toplatılma imkânı olmadığından bu masrafın bütçeden ödenmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁷³⁰

Bölgedeki diğer önemli karayolu çalışmalarından biri de Hendek-Düzce asfalt yoludur. 7 Aralık 1906 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, bu yolun yapımı için Marlo Efendi ile anlaşılmıştı. Ancak, bir süre sonra Sermühendis Marlo Efendi'nin 5.000 kuruşluk bir bedeli suistimal ettiğine dair İzmit Mutasarrıflığı'na şikâyetle bulunulmuştur. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen bu şikâyet arzuhalini bölge kaymakamı ve Belediye Reisi'nin kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. Gelen bu şikâyet mektubu üzerine, İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından durum İstanbul'a iletilmiştir. İstanbul'a gönderilen 27 Aralık 1906 tarihli yazıda, mezkûr yol çalışmaları ve şikâyetlerle ilgili bütün ayrıntılardan bahsedilmiştir. Bahsi geçen şikâyetler nedeniyle gerek İzmit Mutasarrıflığı, gerekse Ticaret ve Nafia Nezareti'nden fenni heyetler incelemelerde bulunmak üzere bölgeye gönderilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu çalışma için yeteri kadar meblağın zaten tesviye edildiği, bu meblağ haricinde ilave bir meblağ ödenemeyeceği beyan edilmiştir.⁷³¹

Karasu ahâlisinin yol ihtiyacına binaen Sadaret Makamı'na gönderdikleri 28 Mayıs 1908 tarihli arzuhal de dikkat çekicidir. Bölge halkı en büyük sorunlarının Karasu-Adapazarı arasında bir asfalt yolun bulunmamasından kaynaklandığını ifade etmiş, bu konudaki mağduriyetlerini belirtmişlerdir. Yol eksikliği yüzünden ürettikleri malların ellerinde kaldığını beyan eden bölge halkı, bu durumun kendilerine maddi ve manevi zararlar verdiğini ifade etmişlerdir. Bölge halkı yaşadıkları bu mağduriyetten öylesine bıkmış olmalı ki, yol gelirlerinin bir süre kendilerine bırakılması karşılığında yolu bizzat kendi imkânlarıyla yapmayı dahi taahhüt etmişlerdir.⁷³²

Görüldüğü gibi, Adapazarı ve çevresindeki karayolları her dönem olduğu gibi, I. Meşrutiyet döneminde de önemini korumuştur. Buna rağmen, bu bölgedeki yol yenileme çalışmalarının yeterli düzeyde olmadığı açıktır. Bunun farklı nedenleri olsa da, öne çıkan ana etken yaşanan maddi sorunlardır. Devlet, içinde bulunduğu maddi sıkıntılar yüzünden yol yapım çalışmalarıyla çok da ilgilenememiştir. Bununla beraber,

⁷³⁰ BOA, DH.MKT, 2542/56.

⁷³¹ BOA, BEO, 2957/221726, 2-3.

⁷³² BOA, BEO, 3321/249033, 1-2.

önceki dönemlere nazaran, I. Meşrutiyet döneminde yol yapım çalışmalarına daha fazla önem verildiği anlaşılmaktadır. Eski yolların bakım ve onarımlarının yapıldığı, hatta yeni asfalt yolların yapımına da gayret edildiği görülmektedir. Adapazarı ve çevresinin ulaşım konusunda kaderini değiştiren ana etkenin ise demiryolu olduğu söylenebilir. Adapazarı şehir merkezine kadar ulaşan demiryolu ile yeni bir döneme girilmiş, bölgenin çevre vilayetlerle etkileşimi hızlı, konforlu ve güvenli hale gelmiştir.

6.1.2. Demiryolu

Demiryolu inşa edilinceye kadar, Adapazarı'nın çevre vilayetlere ulaşımı öküz ve manda arabaları ile yapılabiliştir. Sultan Abdülaziz ile başlayan demiryolu yapım çalışmaları Adapazarı ve çevresini geliştirmiş, II. Abdülhamid ile zirveye taşımıştır. Sultan Abdülaziz devrinde bölgenin ilk demiryolu teşebbüsü olan 90 km uzunluğundaki Haydarpaşa-İzmit demiryolu 3 Mayıs 1873'te hizmete sokulmuştur.⁷³³ Bu dönemde İstanbul'dan başlayarak Anadolu'ya ve Basra'ya doğru uzanacak bir demiryolu yapılması düşünülmüştür. Ancak, bu projenin ilk etabı olan Haydarpaşa-İzmit hattı Osmanlı Hükümeti tarafından çok kötü şartlar altında yapılabiliştir. Bu nedenle, hattın geri kalan kısmının yapımına cesaret edilememiştir. II. Abdülhamid döneminde ise bu hat İzmit'ten Ankara'ya kadar uzatılmak istenmiş, hattın yapım imtiyazı 1888 yılında Deutsche Bank temsilcisi Alfred Kaulla isimli bir yatırımcıya verilmiştir. Hattın ilk etabı olan İzmit-Adapazarı (Arifiye) demiryolu 2 Temmuz 1890 tarihinde tamamlanmış⁷³⁴, İzmit-Ankara hattı ise 27 Aralık 1892'de işletmeye açılmıştır. 1901 yılında ise Arifiye'den Adapazarı'na kadar 9 km'lik ilave bir demiryolu hattı yapılmıştır.⁷³⁵

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarında büyük demiryolu projeleri başlamıştır.⁷³⁶ Bu büyük projelerde Almanya, Fransa ve İngiltere ön plandadır. Almanya, 1890-1894 yılları arasında 219 km uzunluğundaki Selanik-Manastır, 1888-

⁷³³ Mustafa Sarı & Cengiz Keskin, "İzmit-Ereğli Demiryolu Projesi Meselesi", *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-6*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/308.

⁷³⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Niğuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013), 53-76.

⁷³⁵ Selvi, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi, 1/468-469.

⁷³⁶ Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012), 287-304.

1890 yılları arasında 486 km uzunluğundaki İzmit-Ankara, 1893-1896 yılları arasında 445 km uzunluğundaki Eskişehir-Konya hatlarını işletmeye açmıştır. Fransa, 1892-1896 yılları arasında 508 km uzunluğundaki İstanbul-Selanik, 1892-1894 yılları arasında 258 km uzunluğundaki Beyrut-Şam-Müzeyrib'i işletmeye açmıştır. İngiltere ise 1879-1912 yılları arasında 342 km uzunluğundaki Aydın-Dinar-Eğridir ve 1894-1896 yılları arasında 252 km uzunluğundaki Alaşehir-Afyon hatlarını inşa etmiştir.⁷³⁷

İzmit-Sapanca ve Sapanca-Geyve arasındaki inşaat epey zorluklar çıkarmış, nihâyet İzmit-Derbend, Derbend-Sapanca ve Sapanca-Arifiye hattı tamamlanarak işletmeye açılmıştır. Arifiye, sonraki demir yolu için ayırım noktası olmuş, buradan sonra hat güneye dönmüştür. Geyve boğazına doğru ilerleyen hat Sakarya Nehri'nin doğu sahili boyunca uzatılarak Ahmediye, Adliye, Akçay, Karaçam, Doğançay ve Şerefiye'den geçirilmiş ve Geyve'ye ulaştırılmıştır. Daha sonra Pamukova ve Mekece istasyonları vücuda getirilmiş, 28 Aralık 1890'da bu hattın Osmaneli ile bağlantısı tamamlanmıştır.⁷³⁸ 15 Mayıs 1891 tarihli bir telgraftan, Ankara demiryolu hattının Adapazarı'ndan Bilecik'e kadar olan kısmında artık sorun kalmadığı ve yolcu nakline başlandığı anlaşılmaktadır.⁷³⁹

20 Mayıs 1890 tarihli belgeden, İzmit'ten Adapazarı'na kadar yapılacak hat için bir komisyon kurulmasının öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Hazırlanan mukavelenin 10. maddesine göre demiryolları müdürü Hayri Bey'in başkanlığında bir komisyon kurulmuş, Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Raif Bey ile heyet-i fenniye mühendislerinden Serviç ve Çerkisyan Efendi de bu komisyona dâhil edilmiştir.⁷⁴⁰ Başka bir arşiv belgesinde ise Ankara demiryolunun İzmit'ten Adapazarı'na uzatılan kısmının resmi açılışıyla ilgili yapılan heyecanlı hazırlıklara dair bilgiler verilmektedir. Belgede, yakın tarihte açılışı yapılacak Adapazarı hattı için kumpanya tarafından önemli kişilere davetler yapıldığı ve İstanbul'dan gelecekleri nakletmek için vapur hareket ettirileceği ifade edilmektedir. Resmi açılışı gazetelerden duyup gelmek isteyen birçok

⁷³⁷ Engin, "Osmanlı Devleti'nin Demiryolu Siyaseti", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 14/465-466.

⁷³⁸ Konukçu, "Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı", 1/604-606.

⁷³⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF], 3/10.

⁷⁴⁰ BOA, İ.DH, 1177/92051.

vatandaşın olabileceği, bu nedenle merasimin sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesine gayret edilmesi emredilmiştir.⁷⁴¹

Adapazarı demiryolunun açılışıyla ilgili Mizan ve Servet gazetelerinde de haberler yapılmıştır. Mizan gazetesinde; epeydir devam eden Adapazarı demiryolunun artık tamamlandığı, 1 Haziran 1890 tarihinde yapılan ve Nafia Nazırı Raif Paşa'nın da hazır bulunduğu bir törenle hattın hizmete açıldığı yazılmıştır. Servet gazetesi ise Adapazarı demiryolu ve istasyonunun açılışını baş haber olarak vermiştir. Servet gazetesinde gâyet kapsamlı verilen haber şu şekildedir:

‘‘AçılıŖta hazır bulunmak üzere davet olunanlar, diin sabah köprüden (Galata) saat 11.20'de hareket eden İdare-i Mahsusa'nın Hereke isimli vapuruna bindiler. Saat 12.00'de HaydarpaŖa iskelesine ulaŖtılar. İstasyon baŖtan sona Osmanlı bayrakları ile süslü idi. Karaya ayak basıldığında Hamidiye marŖı çalındı ve bir bölük jandarma gelenleri resmi törenle selamladı. Davetliler daha sonra beklemekte olan trene bindiler, karŖılamayı Bay Kolmann yapmıŖtır. İstasyon iğne atılsa yere düŖmeyecek kadar kalabalıktı ve bu durumu fotoğrafçılar güzel bir şekilde değerlendirdiler. Tren 12.30'da hareket etti ve Kartal istasyonuna varıldığında yine büyük bir kalabalık davetlileri karŖıladı. Kaymakam Rasih Efendi ve Belediye Heyeti hoŖ geldiniz dileklerinde bulundu. Jandarma merasim bölüğü de hemen silah atarak bunu kutladı. Daha sonra Pendik'e varıldı ve burada misafirlere kuŖluk yemeği ikram edildi. Yemek sonrası tekrar trene binen heyet, halkın sevinç gösterileri eŖliđinde yollarına devam etti. Saat 15.30'da İzmit istasyonuna varıldı. BaŖtan sona süslenilen istasyonda Mutasarrıf Selim Sırrı PaŖa, Komutan Saadeddin PaŖa, subaylar, jandarma askerleri ve halk trendeki heyeti karŖıladılar. Burada 15 dakika kadar beklenildi. Mutasarrıf Selim Sırrı PaŖa, Komutan Saadeddin PaŖa ve Demiryolları Müdürü Hayri Bey'in de trene binmesiyle yola devam edildi. Saat 16.30'da Sapanca'ya varan tren, askeri tören ve halkın coŖkulu tezahüratlarıyla karŖılandı. Her yer Osmanlı bayrakları ile donatılmıŖtı. Sapanca'dan yoluna devam eden tren, Sapanca Gölü'nün muhteŖem manzarası eŖliđinde Adapazarı'na doğru ilerlemeye baŖladı. Adapazarı istasyonu hıncahınc doluydu. Heyecan son noktasına ulaŖmıŖ ve nihâyet 17.30 civarında resmi açılıŖ merasimi gerçekleştirilmıŖti. Tören alanında İzmit Müftüsü Rıza Efendi'nin gâyet dokunaklı duası herkesi duygulandırdı. Hazır bulunanlar II.

⁷⁴¹ BOA, İ.DH, 1180/92273.

Abdülhamid için üç defa "Padişahım Çok Yaşa" diye nida ettiler. Bu ses Adapazarı semalarında yankılandı. ’’

Misafirler açılıştan sonra halkın tekrar coşkulu vedası ile Adapazarı'ndan ayrılmış ve Sapanca'ya ulaşmıştır. İstasyon civarında büyük bir yemek çadırı hazırlanmış ve misafirlere yemek ikram edilmiştir. Daha sonra Nafia Nazırı Raif Paşa şu konuşmayı yapmıştır:

‘‘Padişahımız Hazretleri'nin gelişmeyi destekleyen tavrı ile Üsküdar'dan Bağdat'a kadar inşa olunacak olan demiryolunun birinci kısmı demek olan Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar olan yolun birinci kısmının resmi açılışı yapılmıştır. Bu büyük bir nimettir. Ne kadar teşekkür etsem azdır. Padişahımızın bir lütfudur. Pek az zaman içinde iyi sonuçlar alacağız. Bunun gibi demiryolu yapımları devam edecektir. Anadolu'yu baştan sona aşacağız. Bunun için raporlar bize gelecek ve biz de bu raporları Padişahımıza takdim edeceğiz. Bundan dolayı, ben de kumpanyanın Bağdat'a kadar devam ettirileceğine kalben inanıyorum. Ben, Padişahımızın bunun gibi desteklerinin devam edeceğine inanmaktayım. O yüzden Padişahımıza her zaman duacıyım. ’’⁷⁴²

Bu hattın açılışı dış basında da oldukça geniş bir yer bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu hamle Avrupa basını ve gözlemcileri tarafından takip edilmiş, bu konuda yayınlar yapılmıştır. The Times gazetesinin 3 Haziran 1890 tarihi yayınında, Adapazarı tren istasyonunun açılmasına geniş yer verilmiştir. Mezkûr gazetede hattın Raif Paşa tarafından resmen açıldığı, törende 100 kadar misafirin çok iyi bir şekilde ağırlandığı, kurbanlar kesildiği ve Raif Paşa tarafından misafirlere mükellef bir ziyafet verildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁷⁴³

Ankara demiryolunun resmi açılışıyla ilgili bilgi veren 14 Aralık 1890 tarihli belge de dikkat çekicidir. Belgede, hattın Adapazarı'ndan Bilecik'e kadar takriben 63 km'lik kısmının 27 Aralık 1890 tarihinde işletmeye açılacağı ifade edilmiştir. Resmi açılış töreninde hazır bulunmak üzere bazı temsilcilerin bölgeye gönderileceği anlaşılmaktadır. Yazıda geçen bilgilere göre, bölgeye gidecek heyet Demiryolları Müdürü Hayri Bey'in başkanlığında toplanacaktır. Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Raif

⁷⁴² Konukçu, "Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı", 1/604-606.

⁷⁴³ The Times, "New Railway in Asia Minor" (3 June 1890), 5.

Bey, Turuk-u Meabir muavini Arslan Efendi ile heyet-i fenniye mühendislerinden Mösyö Lefler de heyet başkanı Hayri Bey'e eşlik edecekler arasındadır.⁷⁴⁴

3 Nisan 1891 tarihli arşiv belgesi ise İzmit ve Adapazarı arasında yapılması planlanan demiryolu hattı için bir heyet oluşturulması ile ilgili bilgiler içermektedir. Belgede, Ankara demiryolunun Osmaneli ile Bilecik arasındaki çalışmalarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Ankara demiryolunun üçüncü kısmı olan ve tahminen bu hattın 42. km'sindeki inşa faaliyetlerinin bitirilme noktasına geldiği anlaşılmaktadır. İstanbul-Ankara demiryolunun bir parçası olan İzmit ve Adapazarı'ndaki bölümünün kabulü için ise Demiryolları İdaresi Müdürü Hayri Bey'in başkanlığında bir heyetin oluşturulması ve bölgeye gönderilmesi istenilmektedir.⁷⁴⁵

Adapazarı halkının Arifiye'ye kadar gelen demiryolunun Adapazarı'na uzatılması hususunda taleplerinin olduğu anlaşılmaktadır. İzmit'ten Ankara'ya doğru inşa olunmakta olan demiryolu projesinin içine dâhil olmak isteyen Adapazarı halkı, bu konuyu gündeme getirmişlerdir. Adapazarı'nın ticaret ve ziraat faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olduğu, bu zengin bölgenin demiryolu ağına bağlanmayı hakettiği vurgulanmıştır. Yapılacak 8-10 km'lik bir demiryolu ile bu hatta bağlanabileceklerini bildiren Adapazarı halkı, bu büyük projeden mahrum kalmak istememiştir. Ancak, 10 Eylül 1893 tarihli bu arzuhal diğer bölgelerden gelebilecek isteklere bir emsal teşkil edeceği endişesiyle reddedilmiştir. Mevcut statünün şimdilik devam etmesi, Adapazarı'nın bir asfalt ile demiryoluna bağlanması uygun görülmüştür.⁷⁴⁶

2 Eylül 1895 tarihli arşiv belgesi ise Haydarpaşa demiryolunun İzmit'ten Adapazarı'na kadar olan kısmının ikmal ve inşası için yetki isteyen yatırımcıların içinde buldukları ekonomik durumu göstermektedir. Bu konu hakkında Nafia Nezareti ile yapılan yazışmada, işletme imtiyazı isteyen yatırımcıların Osmanlı Hükümeti'nden yetki talep ettiği bildirilmiştir. Ancak, Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan araştırmada, bu kişilerin iktisadi olarak bu işi yapabilecek düzeyde olmadıklarına dair duyumlara ulaşılmıştır.⁷⁴⁷ Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa ile Dersaadet Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi hesabına hareket eden Mösyö Kurtander arasında ise bir

⁷⁴⁴ BOA, İ.DH, 1210/94717.

⁷⁴⁵ BOA, İ.DH, 1221/95601.

⁷⁴⁶ BOA, A.MKT.MHM, 463/52, 1-3.

⁷⁴⁷ BOA, MV, 4/90.

mukavele imzalandığı anlaşılmaktadır. Buna göre; İzmit-Ankara demiryolunun bir hat ile Adapazarı'na kadar uzatılması imtiyazı 28 Mayıs 1899'da Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi'ne verilmiştir. İşin imzalanan bu mukaveleye göre yapılacağı, harfiyen bu imzalanan mukaveleye göre hareket edileceği belirtilmiştir.⁷⁴⁸

Bununla beraber, Adapazarı'ndaki demiryolu çalışmaları her zaman sorunsuz bir şekilde ilerlememiştir. Güzergâh üzerinde bazı problemlerle karşılaşmıştır ki, bunlardan en büyüğü Adapazarı'nın Beşköprü bölgesinde bulunan ve tarihi 6. yüzyıla uzanan Justinianus Köprüsü'dür. Müze-i Hümayûn Müdürü Hamdi Bey tarafından kaleme alınan 13 Aralık 1898 tarihli yazıda, Justinianus Köpsünü'nün ülkenin en nadide eserlerinden biri olduğu hatırlanmıştır. Bu nedenle, Justinianus Köprüsü'nün altından geçecek demiryolu inşasında son derece dikkatli olunması emredilmiştir. İncelenen belgeden, Adapazarı'na giden demiryolu hattı üzerinde bulunan bu tarihi köprünün yıkılma veya tahrip olma tehlikesine karşı hassas davranıldığı ve bütün gerekli önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır.

Adapazarı'nın demiryolu ile tanışmasıyla başkent İstanbul ile kesintisiz bir şekilde ulaşım sağlanmış, Adapazarı'nın ürünleri İstanbul'a kolayca sevk edilebilmiştir. Adapazarı, İstanbul ve İzmit gibi önemli şehirlere bir tren mesafesine inmiş ve bu şehirlerin her zenginliğinden istifade edilmiştir. Demiryolu yapımından önce bölgenin ulaşımı sadece manda ve öküz arabalarıyla yapılıyordu, tren hattı sayesinde çok konforlu ve hızlı hale gelmiştir. Adapazarı demiryolunun hizmete alınmasıyla halkın ulaşımında zorluk çektiği ve güvensiz olan karayoluna karşı bir alternatif bulunmuştur. Bölgeye gelen demiryolu sosyo-ekonomik hayatı olumlu etkilemiş, hızlanan hayat Adapazarı'na yeni bir renk katmıştır. Önceki yıllarda günlerce süren yolculuk artık saatlerle ifade edilir hale gelmiş, şehirlerin birbiriyle olan teması artmıştır. Ticari ürünler şehirler arasında hızlıca nakledilmiş, insanların kültür alışverişi hızlanmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, demiryolunun diğer önemli faydası da muhacir ve asker sevkiyatını kolaylaştırması olmuştur. Bilindiği gibi, bu dönemlerde bölgeye binlerce muhacir iskân edilmiştir. Bu muhacirlerin Adapazarı ve İzmit'e iskânında demiryolu çok önemli bir fayda sağlamıştır. Kafkasya ve Balkanlar üzerinden deniz yolu ile İstanbul'a getirilen

⁷⁴⁸ BOA, Y.A.RES, 100/27, 1-3.

muhacirler buradan trenlere bindirilmiş, İzmit ve Adapazarı gibi bölgelere süratle sevk edilmişlerdir.

6.1.3. İzmit-Adapazarı-Hendek-Ereğli Demiryolu Hattı Projesi

Osmanlı Devleti özellikle buharlı gemilerle tanışmaya başladıktan sonra satın aldığı gemilerde enerji kaynağı olarak kömürü kullanmış, yurt dışından ithal edilen bu yakıt belli bir zaman sonra Ereğli'de keşfedilmiştir. Ereğli kömürünün keşfedilmesinden sonra bu maddenin nasıl nakledileceği gündemi meşgul etmiştir. Bu doğrultuda deniz yolu en kestirme ve masrafsız yol olarak öne çıkmış, Ereğli ve Zonguldak limanları kömür nakli için işlevsel hale getirilmiştir.⁷⁴⁹

Ereğli'den çıkarılan kömür madeni, deniz yoluyla İstanbul'a sevk ediliyor ve Osmanlı donanmasında yakıt olarak kullanılıyordu. Bununla beraber, olası bir Osmanlı-Rus savaşında Rusya Karadeniz kıyısında bulunan Ereğli'yi bombalayabilirdi. Ereğli'nin işgal edilmesi halinde ise Osmanlı donanması tamamen devre dışı kalabilirdi. Bu tehlikenin farkında olan Osmanlı Devleti, Ereğli havzasındaki kömürün İstanbul'a naklinde alternatif ve güvenli yollar aramıştır. İzmit-Adapazarı-Hendek-Ereğli demiryolu projesi de işte bu nedenle gündeme gelmiştir.⁷⁵⁰

Bahsedilen demiryolunun güzergâh ve inşaat masraflarının belirlenmesi için Bahriye subaylarından oluşan bir keşif komisyonu II. Abdülhamid'in isteğiyle bölgeye gönderilmiştir. Bahriye Nezareti, Nafia Nezareti'nde görevli ve demiryolu işinde uzman bir mühendisin de komisyona dâhil edilmesini rica etmiştir.⁷⁵¹ Böylece, hattın keşif çalışmalarını yapmak için Nafia ve Bahriye Nezareti'nden ortak bir heyet vücuda getirilmiş oldu.⁷⁵² Komisyon, Kaymakam İbrahim Bey'in başkanlığında toplanmış ve araştırmalarını yapmak üzere bölgeye gitmiştir.⁷⁵³

⁷⁴⁹ Ereğli madeninde kömür nakli için yapılan altyapı yatırımlarının ayrıntısı için bk. Hamdi Genç, *Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 356-396.

⁷⁵⁰ İsa Tak, *Osmanlı Döneminde Ereğli Madenleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 39.

⁷⁵¹ BOA, İ.DH, 966/76343.

⁷⁵² BOA, Y.PRK.ASK, 34/55, 1.

⁷⁵³ BOA, Y.PRK.ASK, 30/31.

İncelenen belgelerden, Osmanlı Devleti'nin bu projeye önem verdiği anlaşılmaktadır. Nafia ve Bahriye Nezareti'nden oluşturulan ortak bir heyetin konuyu yerinde araştırmak üzere Ereğli'ye gönderilmesi bu durumu göstermektedir. Bu araştırmayla yetinmek istemeyen Osmanlı Hükümeti, bölgeyi ve mevcut şartları daha iyi bilmesi nedeniyle olsa gerek, Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey'in de bu konuyla ilgili bir rapor hazırlamasını istemiştir. İsmail Bey'in İzmit-Ereğli hattının güzergâh tayini ve masrafları hakkında kapsamlı bir çalışma yapmasını isteyen Osmanlı Hükümeti, bu çalışmaları yakından takip etmiştir.⁷⁵⁴

6.1.3.1. İsmail Bey'in Proje Hakkındaki Görüşleri

Bu emir üzerine güzergâh belirleme çalışmalarına başlayan Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey, 15 Mayıs 1886 tarihinde Bahriye Nezareti'ne kapsamlı bir rapor sunmuştur. İsmail Bey, İzmit'ten Ereğli'ye kadar bir demiryolu hattının inşa edilmesi için Bolu, Düzce, Hendek, Adapazarı civarındaki köy ve kasabalardan bir sene içinde ne kadar hububat, hayvan, eşya, kereste ithal ve ihraç edilebileceğini evvelce sunduğunu hatırlatmıştır. Ayrıca, bu hattın hangi güzergâh üzerinden inşa edilmesinin uygun olacağını da raporuna eklemiştir. İsmail Bey raporuna şöyle devam etmiştir:

"Yapılmak istenen Ereğli demiryolu hattının en önemli amacı ülkemizin medâr-ı iftihar olan donanmanın en önemli ihtiyacını oluşturan Ereğli kömürünün savaş zamanında salimen İstanbul'a ulaştırılmasını sağlamaktır. Ancak, mevzu bahis kömür ocakları zaten sahil kenarında bulunduğundan kömürün deniz yoluyla İstanbul'a taşınması aslında demiryolu güzergâhına göre daha uygun olacaktır. Bu nedenle bu demiryolu hattı sadece savaş zamanında kullanılmak üzere yapılmış olacaktır. Bu hattın savaş zamanlarında donanmanın ihtiyacı olan kömürü İstanbul'a taşımak amacıyla yapılacağı âşikârdır. Ancak, normal zamanlarda da kullanılabilmesi için güzergâhın en uygun bedelle yapılması gerekmektedir. Mezkûr hattın devletin ithalat ve ihracatını çoğaltması ve fayda sağlayacak bir şekilde gerçekleştirilmesi de önemlidir. Bu nedenle bir adet harita ve iki güzergâh tayiniyle bu hattın yapım masraflarının ne kadar olacağını, ithalat ve ihracatın şu anki duruma göre senelik ne gibi faydalar sağlayacağını araştırdım. Bu hususta iki kita cetvel ve bu konudaki mütâlaamı içeren raporumu takdim eyledim. Hattın

⁷⁵⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 34/55, 5; BOA, İ.DH, 966/76343; BOA, Y.PRK.ASK, 30/31.

İzmit, Sapanca, Mudurnu, Bolu, Devrek noktalarından geçirilmesiyle Zonguldak iskelesinde sona erdirilmesi şeklindeki güzergâh tarafımca uygun görülmüş ise de, bu konuda inceleme yapmak üzere fenni bir heyetin bölgeye tayin edilmesini ve gerekli incelemelerin yapılmasını takdirlerinize sunuyorum."⁷⁵⁵ demiştir.

İsmail Bey'in Osmanlı Hükümeti'ne sunduğu güzergâh raporuna göre, İzmit'ten Ereğli madenine kadar inşa edilecek demiryolu hattı için iki güzergâh tayin olunabilir. Bunların birincisi madenlerin merkezi ve en önemli bölgesi olan Zonguldak'tan başlayarak Ereğli, Düzce, Adapazarı ve Sapanca kasabalarına uğrayarak İzmit'te son bulan olan hattır ki, uzunluğu 306 km'dir. İkinci güzergâh ise yine Zonguldak'tan başlayarak Devrek, Bolu, Mudurnu ve Sapanca kasabalarına uğrayarak İzmit'te son bulan 376 km'lik hattır.

Bu güzergâhın inşası için gerekli masraflar ise raporda şöyle açıklanmıştır. Birinci güzergâh Bahriye Nezareti tarafından gönderilen fenni heyetin tayin ve kabul ettiği bir hat ise de güzergâhın Adapazarı ve Hendek arasındaki Kuruköprü denilen bölgede 10 km'yi bulan dere ve bataklardan geçmesi büyük masraflara neden olacaktır. Ayrıca, bu güzergâh Düzce'den sonra Melen deresi boğazına düşüp Suludere'ye çıkmak için bir büyük dağın altından geçtiğinden yapımı çok zahmeti ve zaman alıcıdır. Bu güzergâhta tüneller açmak da gerekeceğinden inşaat masrafının 2.169.000 Osmanlı lirası bulacağı tahmin edilmektedir.

İkinci güzergâh, ilk güzergâha göre 70 km uzun olsa da Zonguldak'tan İzmit'e kadar Üzülmüş Dağı'ndan başka hiçbir engelle karşılaşmayacaktır. Gâyet düz olan Mudurnu suyu, Bolu ve Filyos Nehri vadilerinden geçen güzergâh, Zonguldak deresinden Sarıca deresine çıkmak için Üzülmüş Dağı'nı aşmak zorundadır. Ancak, bu dağın iki tarafı cüzi meyil ile güzel bir güzergâh tayinine müsait olduğundan kısa bir zaman içinde 376 km'lik demiryolu 2.132.000 lira ile yapılmış olur ki; bu meblağ birinci güzergâha göre 37.000 lira daha ucuzdur.

Birinci hattın uzunluğu 306 km olup, her bir km'si için yılda 300 lira masraf yapılacağı düşünüldüğünde hattın yıllık masrafı 91.800 Osmanlı lirası olacaktır. Bu hattın uğrayacağı Adapazarı, Düzce ve Ereğli kazalarından Düzce ve Ereğli kazaları deniz

⁷⁵⁵ BOA, Y.PRK.ASK, 34/55, 2.

kenarında olsa da buralardan Anadolu'nun içerilerinde girmeye bir dağ silsilesi engel olmaktadır. Bu bakımdan demiryolu hattından Anadolu'nun iç kesimleri istifade edemeyecek, bu hattın faydası sadece bu üç kazadan ibâret kalacaktır. Bu üç kazanın ihracat ve ithalatının yıllık karşılığı ise 42.866 Osmanlı lirasıdır ki, bu meblağ bu hat için yılda yapılan masrafın yarısını bile karşılamamaktadır.

İkinci hattın uzunluğuna göre yıllık masrafı ise 112.800 lira olacaktır. Bu güzergâh üzerinde şimdiye kadar herhangi bir vesait aracının olmaması bölgeyi bâkir bıraktığından bölgede bol miktarda balta girmemiş ormanlar mevcuttur. Güzergâh Mudurnu, Düzce, Mengen, Devrek ormanlarının ortasından ve Adapazarı, Hendek, Abısafi kaza ve nahiyelerinden Mudurnu, Bolu, Devrek kasabalarının içinden ve Abısafi, Adapazarı ve Hendek köyleriyle Geyve ve Taraklı kazalarından ve Mudurnu ve Hüdavendigâr vilayeti ile Ertuğrul Sancağı ile Eskişehir, Göynük, Mihalgazi ve Gölpazarı kazaları, Ankara vilayeti, Bolu, Gerede, Çerkeş, Safranbolu ve Çankırı Sancağı'ndan geçmektedir. Dolayısıyla bu hat hayata geçirilebilirse, bölgelerin bütün ihracat ve ithalatı bu demiryolu vasıtasıyla nakledilebilecektir.

Hattın ücret tarifesinin Rumeli demiryolu ücret tarifesinin yarısı ve maden kömürü tarifesinin ise 1/4'ü oranında olacağı düşünüldüğünde, ithalat ve ihracatın şu anki durumuna göre nakliye ücretinden hâsılât olacak senelik gelir 156.000 Osmanlı lirası olacaktır. Bu rakam idare ve muhafaza için gerekli olan mezkûr 112.800 lirayı karşıladıktan sonra sermayenin %2,5 faizini temin eder. Bu hat ile Anadolu'nun orta kolu denilen beldeler ve memleketin tümü mezkûr demiryolu hattı ile donatılmış olacak, Mudurnu'dan Ankara'ya, Eskişehir'e ve Bolu'dan Çankırı'ya doğru demiryolları temdid edilecektir. Döşenecek demiryolu ile yukarıda arz olunan ve 600.000 dönümü geçen büyük ve kıymetli ormanlar işletilebilecektir. Bu sayede büyük miktarda kereste İstanbul'a, Ankara'ya ve yabancı ülkelere nakledileceğinden elde edilecek gelirlerin birkaç misli artacağı muhakkaktır.

Görüldüğü gibi, İsmail Bey'in ikinci hattın yapılmasına daha sıcak baktığı anlaşılmaktadır. 70 km daha uzun olmasına rağmen, ikinci hattın daha az maliyetle ve kolay yapılabileceği açıktır. İsmail Bey, İzmit'ten Adapazarı, Düzce ve Ereğli hattıyla madenlere yapılacak birinci hattın deniz kenarında olan bölgeler ile iç bölgelerin birleşmesine engeller vaziyette olduğunu düşünmektedir. Birinci hattın ihracat ve

ithalatı ne kadar çoğaltırsa çoğaltsın, alınacak ücretin demiryolu için yapılan masrafı karşılayamayacağı görüşündedir. İkinci hattın ise önceden de vurgulandığı gibi, daha az masrafla vücuda geleceği ve buradan nakledilecek kömürün donanmanın ihtiyacını karşılayacağı öngörülmektedir. Ayrıca, bu hattın Anadolu'nun hem başkent İstanbul hem de Karadeniz'in önemli bölgeleriyle bütünleşmesini sağlayacağı ortadadır. Bu nedenle İsmail Bey'in ikinci hat üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

İstanbul'dan bölgede inceleme yapmak için gönderilen komisyon da hangi hattın daha kullanışlı olabileceğini değerlendirmeye çalışmıştır. Önceden bahsedildiği gibi, Bahriye ve Nafia Nezareti'nce oluşturulan ortak komisyon tarafından kapsamı bir araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde, komisyon üyelerinin ortak imzasıyla 16 Ağustos 1886'da İstanbul'a bir rapor gönderilmiştir.⁷⁵⁶

6.1.3.2. Görevli Komisyonun Güzergâh Tayini ve Masraf Raporu

Komisyon tarafından, İzmit-Adapazarı-Ereğli demiryolu hattı için biri sahilden, diğeri iç kısımdan olmak üzere iki farklı güzergâh keşfinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerekli tetkikler için 1885 yılının Kasım-Aralık aylarında İstanbul'dan başlanarak İzmit yoluyla Ereğli'ye kadar gidilmiş ve Ereğli'den İzmit'e dönmüştür. Komisyon tarafından belirlenen güzergâhtan ilki, İzmit'ten başlayarak Sapanca gölünün kuzey hattını takip eden hattır. Adapazarı'ndan Sakarya vadisiyle sahilde bulunan bazı köylerden Karaburun'a kadar giderek iç tarafa dönen bu hat, Güleç deresinden bir köprü ile Ereğli'ye uzanan 100 km uzunluğundaki sahil hattıdır. İkinci güzergâh ise İzmit'ten başlayıp Sapanca gölünün kuzeyinden Adapazarı, Hendek, Düzce ve Ereğli'den geçen ve Kozlu'ya kadar uzanan 250 km'lik dâhili hattır.

Sahil hattının üzerindeki ormanlar harap olmuş ve yanmıştır. Bunların tekrar ihyâsının ticari olarak devlete hiçbir faydası da olmayacaktır. İzmit'ten Karaburun'a kadar hattın inşası düz ve kolay bir halde iken, hattın devamında yüksek kayalıklar, büyük dereler ve burunlar mevcuttur. Bu nedenle güzergâhın yapımının hayli zor olacağı, sahil boyundaki demiryolu hattının da beklenen faydayı sağlayamayacağı açıktır. Bu nedenle heyetin aldığı ortak kararlar bu hattın vazgeçilmiş ve ikinci hat olan dâhili hat üzerinde incelemeler başlatılmıştır.

⁷⁵⁶ BOA, Y.PRK.ASK, 34/55, 2-3-4.

Dâhili hat ise İzmit'ten başlayarak Sapanca Gölü'nün kuzeyinden Adapazarı, Sakarya Nehri, Hendek, Düzce ve Ereğli üzerinden Kozlu'ya ulaşmaktadır. Uzunluğu 250 km olan bu hat, iç bölgelerden geçmesinin sağladığı avantajla İzmit'ten Düzce'ye kadar hiçbir doğal engelle karşılaşmamaktadır. Bu nedenle hattın kolaylıkla tamamlanabileceği, Düzce ile Bolu dağlarının kereste ve hububat ihracatından tamamen istifade edilebileceği düşünülmektedir. Düzce'den Ereğli yoluyla Kozlu'ya temdid olunacak hattın karşılaşılabileceği sorunların, sahil hattına oranla çok daha az olacağı yapılan tetkiklerden anlaşılmıştır.

Bunun üzerine komisyon, dikkatini dâhili hat üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dâhili hattın ne derece fayda görüleceğini daha iyi anlamak isteyen komisyon, bu maksatla Bolu ve çevresindeki köy ve kasabaların gelirleri dahi incelemiştir. Hatta komisyonun Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey tarafından sunulan raporu da dikkate aldığı ve bahsedilen raporu mütâlaa ettiği anlaşılmaktadır. Bolu Mutasarrıflığı tarafından belirlenen dâhili hattın, komisyon tarafından belirlenen dâhili hattın daha içeride ve 120 km daha uzun olduğu görülmektedir.

İsmail Bey'e göre toplam 370 km'yi bulacak bu hat, İzmit'ten başlayarak Sapanca'nın güney kısmından ve Mudurnu, Bolu, Devrek tarafından Zonguldak iskelesine ulaşmak üzere inşa edilmesi halinde güzergâh boyunca Üzülmez Dağı dışında bir engelle karşılaşmayacaktır. Bu dağın iki tarafından küçük bir meyil verilmesi halinde bu hattın güzergâh tayinine müsait olduğunu belirten İsmail Bey, inşa çalışmalarında kullanılacak alet ve edevatlar da dâhil olmak üzere hattın bütün masrafının 2.132.000 lira tutacağını hesaplamıştır. İsmail Bey, bu hattın savaş zamanlarında donanmanın muhtaç olacağı kömürün salimen naklini temin edeceğini, huzur dönemlerinde ise bölgenin ihracat ve ithalatını çoğaltacağını düşünmektedir. Ancak, mezkûr komisyon bu hattın bazı bölgelerinde büyük nehirler ve engeller bulunması nedeniyle inşaatın masraflı olacağı görüşündedir.

Sonuç olarak, bu komisyonun titiz bir çalışma yürüttüğü söylenebilir. Komisyon sadece kendi incelemeleriyle yetinmemiş, daha önce bu güzergâh üzerinde incelemelerde bulunan Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey'in görüşlerini de dikkate almıştır. İsmail Bey'in görüşleri ile kendi görüşlerini karşılaştıran komisyon, ilk olarak sahil hattını ele almıştır. Ancak, bu hattın çeşitli coğrafi engellerle karşılaşması nedeniyle masraflı olacağı ve

devlete beklenen faydayı sağlayamayacağı görüşü hâkim olmuştur. Bu nedenle diğer seçenek olan dâhili hat ön plana çıkmış, Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey'in de uygun gördüğü dâhili hat üzerinde karar kılınmıştır.

Bununla beraber, komisyonun çizdiği güzergâh ile İsmail Bey'in çizdiği güzergâh Düzce'den sonra farklılaşmaktadır. Komisyon Düzce'den sonra bu hattı uzatmadan Ereğli'ye doğru kuzey yönünde ilerletirken, İsmail Bey 120 km daha uzatarak iç bölgelerden geçirmek istemiştir. Çeşitli coğrafi engellerle karşılaşması ve masrafının çok olması nedeniyle 370 km'yi bulan bu güzergâhı uygun bulmayan komisyon, 250 km'lik dâhili hattın devlete daha yararlı olacağı noktasında görüş bildirmiştir.

250 km'lik dâhili hat eğer 1 m genişliğinde yapılırsa toplam maliyet 1.500.000 lira olacaktır. Ancak, dâhili hat bazı Avrupa devletlerinde inşa edildiği gibi dekovil usulü⁷⁵⁷ yapılırsa, bütün masraflarıyla beraber 630.000 liraya mâl olacaktır. İnşa çalışmasında kullanılacak gündelik işçiler dışında, yolun tesviyesinde askeri personelin istihdam edilmesi halinde ise yapılacak masraftan 80.000 lira daha gelir elde edilebileceği komisyon tarafından belirtilmiştir.⁷⁵⁸

Komisyon 250 km olan İzmit-Adapazarı-Düzce-Ereğli hattının yapılmasının daha faydalı olacağını öngörmüş, Bolu Mutasarrıfı ise 370 km uzunluğundaki İzmit-Sapanca-Mudurnu-Bolu-Devrek-Zonguldak hattının ülke menfaatine daha fazla katkı sağlayacağını düşünmüştür. Bolu Mutasarrıfı tren hattının iç bölgelerden geçmesi ile elde edilecek gelir-gider tahminini kapsamlı bir şekilde raporunda sunmuş, tahminlerini örneklerle açıklamıştır. Bolu Mutasarrıfı İsmail Bey'in yapılmasını istediği hattın Bolu ve civarının sosyo-ekonomik ve ticari hayatına daha fazla katkı vereceği açıktır. Biraz da bu nedenle olsa gerek, İsmail Bey bu hat üzerinde yoğunlaşmış, görüşünü bu hattan yana kullanmıştır.

İzmit-Ereğli demiryolu hattı için 1885-1886 yıllarında yapılan yoğun araştırma faaliyetlerinden herhangi bir sonuç alınmadığı, 1890 yılına kadar projeye ilgili bir çalışmanın yapılmadığı anlaşılmaktadır. 1890 yılında ise Osmanlı Devleti Fenerler Müdürü Mösyö Bernard Camille Collas'ın girişimi ile bu konu tekrar gündeme

⁷⁵⁷ Daha çok askeri hizmetler için yapılan 70 cm genişliğinde demiryoludur.

⁷⁵⁸ BOA, Y.PRK.ASK, 34/55, 2-3-4.

gelmiştir. Collas ve Üsküdar Mutasarrıfı Bahri Paşa, Üsküdar'dan Bulgurlu'ya ve oradan Haydarpaşa'ya kadar mecburi, Bulgurlu'dan Bolu ve Ereğli'ye kadar ihtiyari bir demiryolu inşası hususunda Osmanlı Hükümeti'ne başvuruda bulunmuşlardır.⁷⁵⁹

Bu teklif yetkili komisyon tarafından etraflıca incelenmiştir. Üsküdar-Bulgurlu hattının dar demiryolu olarak âdetâ tramvay gibi olacağı, Bulgurlu-Bolu hattının ise bir ticaret hattı olarak düşünülmesi nedeniyle bu hatların birbiriyle irtibatlı olamayacağı ifade edilmiştir. Bu arada mukavelenamenin 29. maddesinde belirtilen hususların devletin yararından ziyâde, zararına olacağı belirtilmiştir.⁷⁶⁰ Bahsedilen 29. madde, Bulgurlu'dan Bolu'ya ve oradan Ereğli kömür madeni ocaklarına kadar olacak hattın iki tarafında bulunan mirî ormanlarla ilgilidir. Bu maddeye göre, hattın her iki yanında bulunan ve yirmişer km mesafedeki devlet ormanları imtiyaz sahiplerinin yetki alanına girecektir.⁷⁶¹ Bu teklife Osmanlı Hükümeti'nin sıcak bakmayacağı ortadadır. Bu nedenle, Mösyö Collas'ın teklifi uygun görülmemiş ve reddedilmiştir.⁷⁶²

Mösyö Collas'ın cazip olmayan projesinin reddedilmesiyle, Osmanlı Hükümeti bu hat için alternatif çözümler aramaya başlamıştır. II. Abdülhamid bu kez, Haydarpaşa-İzmit-Ankara demiryolu imtiyazını alan Alman sermayeli Anadolu Demiryolları Şirketi'ne İzmit'ten Ereğli'ye kadar bir demiryolu inşası için özel imtiyaz veren bir irade yayınlamıştır.⁷⁶³

Konu hakkında bilgilendirilen Anadolu Demiryolları temsilcisi Alfred Kaulla, hat ile ilgili henüz bir keşif çalışması yapmadığını, bu yüzden hemen kesin bir taahhüt veremeyeceğini belirtmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nden bir teklif gelirse Ereğli'ye kadar inşa edilmesi planlanan hat için keşif çalışmalarını yapmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁴ Anadolu Demiryolu Şirketi ile Osmanlı Hükümeti arasında yapılan müzâkereler sonunda 15 Şubat 1893'te bir mukavelename imzalanmıştır. Özel şartlar

⁷⁵⁹ BOA, Y.A.HUS, 240/32, 3-5. Mösyö Collas ve Bahri Paşa kapsamlı bir çalışma yaparak 5 fasıl ve 36 maddelik bir şartname ve 31 maddelik bir mukavelename hazırlamışlardır. Mukavelenamenin ilk maddesi, mezkûr hattın Bulgurlu'dan Bolu'ya kadar tahminen 138 km ve oradan Ereğli maden kömürü ocaklarına kadar yaklaşık 70 km kadar uzatılması talebini içermektedir.

⁷⁶⁰ BOA, Y.PRK.MYD, 10/24.

⁷⁶¹ BOA, Y.A.HUS, 240/32, 5.

⁷⁶² BOA, Y.PRK.MYD, 10/24.

⁷⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi*, 53-65.

⁷⁶⁴ BOA, Y.PRK.TNF, 3/50.

içeren bu anlaşmaya göre, Osmanlı Hükümeti'nin istediği tarihten itibaren 6 ay içinde başlamak şartıyla Adapazarı-Hendek-Düzce-Ereğli hattının keşifleri yapılacaktır.⁷⁶⁵

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin bu hatta önem verdiği açıktır. Ancak, yaşanan bazı sorunların bu hattın keşif çalışmalarını sekteye uğrattığı gözden kaçmamaktadır. 1885-1886 yıllarında kapsamlı araştırmaların yapıldığı İzmit-Adapazarı-Hendek-Ereğli demiryolu hattının, 1890 yılına kadar atıl durumda kalması bunu göstermektedir. Esâsen, 1890 yılında bu projenin tekrar gündeme gelmesini sağlayan kişi de Mösyö Collas'tır. Bununla beraber, Collas'ın bölgedeki orman varlığına büyük zarar verecek teklifinin Osmanlı Devleti tarafından uygun görülmediği anlaşılmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki, bu uygunsuz teklif Osmanlı Devleti'nin farklı alternatifler üretmesini sağlamıştır. Demiryolu projesi için Anadolu Demiryolları temsilcisi Alfred Kaulla ile görüşmelere başlanması, bu durumu ispatlamaktadır. Osmanlı Hükümeti ile Anadolu Demiryolu Şirketi arasında imzalanan 1893 tarihli anlaşma, bu hat üzerinde tekrar ciddi bir şekilde ilgilenildiğini göstermektedir. Ancak, bu anlaşma da hayata geçirilememiş ve proje sürüncemede kalmıştır. İzmit-Ereğli hattı için Osmanlı Hükümeti ile Anadolu Demiryolu Şirketi arasındaki görüşmeler sürerken, Bolu Mutasarrıfı Mustafa Zihni Bey ise bu konudaki çekincelerini dile getirmiştir. 12 Temmuz 1897 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne bir görüş yazısı gönderen Mustafa Zihni Bey'in ifadeleri, bu projeye yakından ilgilendiğini göstermektedir.

6.1.3.3. Mustafa Zihni Bey'in Proje Hakkındaki Görüşleri

Bolu Mutasarrıfı Mustafa Zihni Bey, saray ile yaptığı yazışmada Ereğli madenleri ve deniz yolu sevkiyatının önemini vurgulamış, devletin güvenliği için Ereğli'nin İzmit'e bir demiryolu ile bağlanması gerektiğini savunmuştur. Mustafa Zihni Bey tarafından hazırlanan raporda, İzmit-Ereğli demiryolunun ne kadar önemli bir proje olduğu âdetâ yeniden hatırlatılmıştır.

Endişelerini dile getiren Mustafa Zihni Bey, olası bir savaşta Karadeniz'in hemen karşısında olan Rusya'nın birkaç gün içinde Ereğli sahillerine asker yığabilecek güçte olduğunun farkındadır. Mustafa Zihni Bey, Karadeniz'in diğer sahilleri gibi Ereğli'nin

⁷⁶⁵ BOA, BEO, 3778/283309, 2.

de istihkamdan yoksun olmasının Rusya'ya karşı büyük bir zaafiyet yarattığını görmüştür. Rusya'nın Ereğli sahiline asker çıkardığı takdirde, Anadolu sahilleri ile İstanbul arasındaki nakliyatın deniz yoluyla sağlanamayacağı da ortadadır. Rusya, Ereğli'yi ele geçirdiğinde Melen deresi yoluyla İzmit körfezine kadar inebilme imkânını da elde edecektir. Böyle bir durumda, bütün Anadolu ile İstanbul arasındaki askeri irtibat tamamen kopma noktasına gelecektir. Bu nedenle Mustafa Zihni Bey, yapılması planlanan İzmit-Ereğli demiryolunun güvenli bir alternatif yol olacağını ifade etmiştir.⁷⁶⁶

Görüldüğü gibi, Mustafa Zihni Bey tarafından saraya gönderilen rapor bu konudaki çalışmaları hızlandırmıştır. Nitekim 20 Eylül 1899 tarihli arşiv belgesinden, Osmanlı Hükümeti'nin 15 Şubat 1893 tarihli mukaveleyi yürürlüğe koyduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti tarafından belirlenen Adapazarı-Hendek-Düzce-Ereğli güzergâhında keşif çalışmasının yapılması istenilmiş, bunun üzerine Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından bölgeye keşif memurları tayin edilmiştir.⁷⁶⁷ Ancak, Osmanlı Hükümeti'nin bu konuyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamasıyla Rusya da konuya dâhil olmuştur. Rusya, Karadeniz kıyılarında yapılan demiryolu inşaatında kendisinin yok sayılmasını hazmedememiştir.

6.1.3.4. Rusya'nın Projeye Dâhil Olması

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşarak demiryolu çalışmalarını bu ülkeye vermesi Rusların dikkatinden kaçmamıştır. Rusya'nın İstanbul Sefiri İvan Zinoviev, 10 Şubat 1900'de Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya sert bir muhtıra vermiştir. Karadeniz kıyılarında yapılacak demiryollarında Türklerin yabancı ülkelerle demiryolu yapma işine girişmemesini isteyen Zinoviev, bu bölgede eğer yabancı yatırımcılara müracaat edilecekse önceliğin Rusya olması gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁶⁸

Rusya'nın bu talebi Osmanlı Devleti'ni endişeye sevk ettiği gibi, İzmit-Ereğli demiryolu projesini de içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Rusya ile olası bir savaşta deniz yolunu kullanamayacağını bilen Osmanlı Hükümeti, yapılması planlanan bu hattı

⁷⁶⁶ BOA, Y.PRK.UM, 39/20.

⁷⁶⁷ BOA, Y.PRK.TNF, 6/52.

⁷⁶⁸ Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba Yayınları, 1988), 149.

İstanbul'a kömür madenini nakletmek için alternatif bir yol olarak görmüştür. Rusya Sefareti'nden gelen bu talep ise hattın geleceğini tehlikeye sokmuştur. Bununla beraber, Rusya'ya uygun bir cevap vererek dostane ilişkileri bozmak istemeyen Osmanlı Hükümeti, Rusya Sefareti'ne siyasi bir cevap vermiştir. Buna göre, Osmanlı Hükümeti Karadeniz taraflarında bir demiryolu yapmak ister de devlet imkânlarıyla bunu yapamazsa, hattın imtiyazını Rus sermayedarlarına vermeyi taahhüt etmiştir. Ancak, bu konuda Osmanlı Hükümeti'nin de bazı şartları bulunmaktadır. Adapazarı-Ereğli demiryolu şubesi ile Ankara, Kayseri, Sivas, Harput, Diyarbakır, Van mıntıkası dâhilinde inşa olunacak hatların, bu taahhüdün dışında tutulması istenilmiştir.⁷⁶⁹

Osmanlı Hükümeti'nin aldığı bu karar, gerekli mercilere bildirilmek üzere Petersburg Sefiri Hüsnü Bey'e telgrafla iletilmiştir. Hüsnü Bey'e 4 Mart 1900 tarihinde çekilen telgrafta, Hariciye Nazırı tarafından İstanbul Sefiri Zinoviev'e gönderilen muhtıra hükümleri bulunmaktadır. Hüsnü Bey, telgrafi alır almaz gerekli görüşmeleri yapmak üzere Rusya Hariciye Nazırı'nın yanına gitmiş ve Osmanlı Hükümeti'nin kararını ilgili makama tebliğ etmiştir. Petersburg Sefiri Hüsnü Bey ise Rusya Devleti nezdinde yaptığı görüşmelerin tüm ayrıntılarını 5 Mart 1900 tarihli şifreli yazıyla İstanbul'a iletmıştır. Hüsnü Bey göndermiş olduğu şifreli yazıda, Rus yetkililerin bu karardan büyük memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Hüsnü Bey, yarın da Rusya İmparatoru tarafından kabul edileceğini ve bu konuyla ilgili kendisine izâhât vereceğini bildirmiştir.⁷⁷⁰

Petersburg Sefiri ve Rusya nazırının yaptığı görüşmelerde Rus imparatoru ve Osmanlı sultanının birbirlerine karşı duyduğu dostluğa vurgu yapılmıştır. Rus imparatorunun bu iş hakkında elinden gelen herşeyi yaptığı, meselenin sürüncemede bırakılmasının dostluk ilkesiyle artık bağdaşmayacağı ifade edilmiştir.⁷⁷¹ Osmanlı Hükümeti'nin ise Rusya'nın bu tutumundan büyük bir endişe duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti gerekli bilgilendirmeyi hiç vakit kaybetmeden Rusya Petersburg Sefiri aracılığıyla yapmıştır. Anlaşılan o ki, sürüncemede kalan bu konu hakkında Rusya'nın sabrının taşıdığı hissedilmiş ve bir an önce netice alınmak istenmiştir.

⁷⁶⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, 61/47, 1.

⁷⁷⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.HR], 28/54, 1-3-4-5-6.

⁷⁷¹ BOA, Y.PRK.HR, 28/54, 4.

Talep edilen hususlara Rusya'nın da olumlu bakması üzerine, 3 Nisan 1900 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne bu şartların kabul edildiğine dair bir yazı gönderilmiştir.⁷⁷² Bu anlaşmayla şartlarını kabul ettirmeyi başaran Osmanlı Devleti'nin, kısmi bir başarı kazandığı söylenebilir. Böylece, Rusya'nın Adapazarı-Ereğli hattına nüfuz etmesi engellenmiştir. Ancak, ilerleyen süreçte Rusya'nın Adapazarı-Ereğli demiryolu hattına mutlaka müdahale edeceğini düşünen Osmanlı Devleti'nin bu konudaki heyecanı azalmış ve bu proje uzun bir süre gündeme gelmemiştir. Sonraki yıllarda Adapazarı-Ereğli demiryolu projesi birkaç kez daha gündeme gelse de yeterli ilgiyi görememiş, Osmanlı tarihinde bitirilemeyen projeler arasındaki yerini almıştır.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti verdiği cevabi yazı ile hem Rusya'yı küstürmemiş hem de Adapazarı-Ereğli hattını Rus tehdidine karşı güvenceye almıştır. Ancak, bu anlaşmayla Rusya Karadeniz'deki demiryolu projelerine müdahale hakkı kazanmıştır. Bununla beraber, Adapazarı-Ereğli hattının Rusya'nın etki alanından çıkarılması önemlidir. Rusya ile çıkabilecek bir savaşta, Ereğli madeninden çıkan kömürün demiryolu ile İstanbul'a sevk edilmesi hayati önem taşımaktadır.

6.2. Adapazarı-Arifiye Tramvay Hattı Projesi

Adapazarı ile Arifiye arasında inşa edilmek istenen tramvay hattı, yaklaşık 9 km uzunluğunda ve bölgeyi İstanbul ile Ankara güzergâhına bağlayacak önemli bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır. Yolcu ve eşya taşımacılığı için yapılması öngörülen bu proje, Adapazarı halkının hayatını kolaylaştıracak ve hızlandıracak bir çalışmaydı. Bu proje konusunda istekli olan Andon Hacı Bepar Efendi, 1890 yılında Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek bu işe talipli olduğunu ifade etmiştir. Adapazarı'nın munasip bir noktadan başlanarak Ankara demiryolu hattına kadar bir tramvay hattı inşa etmeyi düşünen Andon Hacı Bepar Efendi, bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁷⁷³ Arifiye'ye kadar gidecek bu tramvay hattı sayesinde Adapazarı halkı seyahat etmek istediğinde ana demiryolu hattına hızlıca ulaşabilecekti. Tabi ki bu durum şehir dışından Adapazarı'na gelecek yolcular için de geçerliydi. Adapazarı şehir merkezine ulaşmak isteyen yolcular Arifiye'de trenden inmeli ve 8-10 km'lik yorucu bir

⁷⁷² Samet Tufan, “Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: Karadeniz Demiryolları Müzâkereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (2018), 300.

⁷⁷³ BOA, İ.MMS, 112/4796.

yolculuk yapmalıydı. İnşa edilecek tramvay hattıyla yolcuların rahatlıkla Adapazarı kaza merkezine kadar ulaşması hedefleniyordu. Tramvay projesinin yolcu ve eşya nakliyatını çok kolay hale getireceği ve bölgeye büyük fayda sağlayacağı açıktı.

Andon Hacı Bepar Efendi'nin imtiyaz talebi Şûrâ-yı Devlet Makamı'nda değerlendirilmiş⁷⁷⁴ ve kendisinin bu talebine sıcak bakılmıştır.⁷⁷⁵ Yapılan incelemede, mezkûr şahısın yapılacak demiryolu için gerekli maddi imkâna sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle kendisine imtiyaz verme hususunda herhangi bir mahzur görülmemiştir. Yapılan müzâkereler neticesinde içlerinde Sadrazam, Şeyhülislam, Şûrâ-yı Devlet Reisi, Ticaret ve Nafia, Hariciye, Dâhiliye, Maliye, Bahriye, Adliye, Maarif nazırları ve Serasker'in de hazır bulunduğu geniş bir komisyon 18 Nisan 1890 tarihinde projeyi onaylamıştır. Ancak, mezkûr şahısın istediği 50 yıllık işletme imtiyazı Osmanlı Hükümeti tarafından fazla görülmüştür. Bu tür emsal anlaşmaların 40 sene müddetle sınırlı olduğu bildirilmiş, bu nedenle 40 yıl için imtiyaz verilebileceği hatırlatılmıştır. Andon Hacı Bepar Efendi ile imzalanan bu anlaşma çok kapsamlı ve her ayrıntıyı içinde barındıran bir anlaşmadır. En ufak ayrıntıya kadar her şey düşünülmüş, ileride herhangi bir sorun, yaptırım veya tazminatla karşılaşılması için anlaşmada her konuya değinilmiştir.⁷⁷⁶

Ne yazık ki Adapazarı'na büyük katkı sağlayabilecek bu projede bir netice elde edilememiş, tramvay projesi sonuçsuz kalmıştır. Kuşkusuz bunun en temel nedeni, İstanbul-Ankara demiryolunun Adapazarı'na kadar uzatılması olmuştur. Arifiye'den Adapazarı'na kadar uzatılan demiryolu, bölgeyi mezkûr hatta zaten bağlamıştır. Bu durum Adapazarı'nda tramvay yapımını engellemiş, bölgede tramvay yapımına gerek kalmamıştır. Bununla beraber, tramvay hattı projesinin gündeme gelmesi bölgenin kaderini değiştirmiş, demiryolu hattının Adapazarı'na kadar uzatılmasına zemin hazırlamıştır. Tramvay ve demiryolu projeleri birbirinden farklı gibi gözükseler de, esâsen birbirine çok yakın ve aynı mantıkla yapılan projelerdir.

⁷⁷⁴ BOA, ŞD. 1190/8.

⁷⁷⁵ BOA, MV, 53/45.

⁷⁷⁶ BOA, İ.MMS, 112/4796.

6.2.1. Anton Hacı Bepar Efendi ile İmzalanmış İmtiyaz Anlaşması

Şûrâ-yı Devlet Makamı tarafından tramvay imtiyazı projesi onaylanmış ve Osmanlı tebaasından Anton Hacı Bepar Efendi ile 22 maddelik bir mukavelename, 5 fasıldan oluşan 28 maddelik de bir şartname imzalanmıştır. Bu mukavelename ve şartname maddelerinde her ayrıntı düşünülmüş, maddelerde her konuya değinilmiştir. Anlaşmada mevcut olan şartlara değinildiği gibi, ileride yapılabilecek inşaat işlerine de atıf yapılmıştır. Bu anlaşmayla ileride yapılması muhtemel konularda nasıl davranılacağı karara bağlanmıştır. Mukavelenamenin maddeleri şu şekildedir:

1. Adapazarı kazasının münasip bir noktasından başlanarak Ankara demiryoluna kadar olan kısım tramvay yapımı ile birleştirilecektir. Yolcu ve eşya taşımacılığında kullanmak üzere mevcut asfalt yolunun üzerinde inşa edilecek tramvay hattı tahminen 9 km uzunluğunda olacaktır. Mevcut hat ya bargir ya da tüccarla işletilecektir. Osmanlı Devleti, bu iş için Anton Hacı Bepar Efendi'ye işletme imtiyazı vermiştir.

2. İşletme imtiyazı süresi, bu konu hakkında verilen izin fermanının imzalandığı tarihten geçerli olmak üzere 40 senedir.

3. İmtiyaz sahibi mukavelenin imzalanmasından sonra şartnamede belirtildiği gibi yapılacak işlerle ilgili ayrıntılı bir harita ve rapor hazırlayacak, tanzim edilen bu evrakları Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim edecektir. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ilgili evrakların sunulmasından sonraki 3 ay içinde gerekli incelemeler yapılacak, mezkûr evraklar uygun bulunduğu takdirde tasdik edilecektir.

4. İmtiyaz sahibinin masraf, zarar ve ziyanları tamamen kendi sorumluluğundadır. İmtiyaz sahibi, mukavelenin imzalanmasından sonraki 15 ay içinde inşaata başlamayı ve haritasının tasdik edilmesinden sonraki 2 yıl içinde de tamamlamayı taahhüt eder. Anlaşma şartlarına ve tasdik olunan hükümlere karşılıklı olarak riayet edilecektir. Ancak, bazı zorunlu ve kabul edilebilir nedenlerden dolayı inşaat yapımına ara verilebilecektir. Bu durumda ise tatil edilen bu zaman zarfı imtiyaz sahibinin süresine eklenecektir. Yani, imtiyaz süreci ara verilen zaman kadar uzatılacaktır.

5. Ticaret ve Nafia Nezareti inşaatın devam ettiği süre boyunca ve inşaatın tamamlanmasından önce yapılan inşaatın iyi durumda olup olmadığını oluşturduğu komisyonlar vasıtasıyla denetleyecektir. İmtiyaz sahibi, bu denetleme ve tahkikat

masraflarının karşılanması için Nafia Nezareti'ne her ay ödemek üzere yıllık 60 Osmanlı yüzlük altını ödeyecektir.

6. Şayet imtiyaz sahibi tramvay hattı yapılacak güzergâh üzerinde bulunan arazilerin satın alınması hususunda arazi sahipleriyle ödenecek meblağda uzlaşamaz ise istimlak kanunu devreye sokulacaktır. Bu durumda, ihtilafli araziler devlet tarafından istimlak edilecektir. Arazilerin rayiç bedeli ise imtiyaz sahibinden alınacaktır. Yapılacak tramvay güzergâhı üzerinde devlet malı olan mirî arazilerle karşılaşılması durumunda ise bu araziler imtiyaz sahibine terk edilecektir.

7. Tramvay hattı yapımı için lâzım olan taş, kiremit, demir vbg. inşaat malzemeleri için gerek yurt içinden ve gerekse yurt dışından tedarik edilecek her türlü malzeme vergiden muaf tutulacaktır.

8. Tramvay inşaatının tamamlandığına dair bilgi Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tebliğ edilecek, bu tebliğden sonra gerekli inceleme ve tetkikler yapılacaktır. İlk olarak mezkûr Nezaret tarafından oluşturulan fenni bir heyet gerekli incelemeleri yaptıktan sonra inşaatın tamamlandığına dair onay verecektir. Bu onayın üstünden tam bir sene geçtikten sonra, başka bir fenni heyet tarafından aynı inşaat tekrar kontrol edilecektir. Eğer ikinci incelemeden de onay çıkar ise komisyonun hazırladığı rapor gereğince Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından inşaatın tamamlandığına ve bir sorun olmadığına dair kat'î tasdikname imzalanacaktır.

9. İmtiyaz sahibi inşaat için lâzım olan alet, edevat ve gerekli malzemelerin sağlanması ve bütün masraflarının karşılanmasından sorumlu olduğu gibi, tramvay hattının devamlı hoş ve güzel bir şekilde muhafaza edilmesinden de sorumludur. Aksi takdirde anlaşmada belirtildiği gibi kendisine muamelede bulunulacaktır.

10. İmtiyaz sahibi tramvay hattının hoş halde tutulmasından mesûl olup, anlaşma şartlarına harfiyen uymaya mecburdur. İmtiyaz sahibinin kusurundan dolayı yolun bir bölümü üzerinde nakliye yapılamazsa, uğrayacağı zarar ve ziyan tamamen kendi sorumluluğunda olacaktır. Şartnamenin 16. maddesi uyarınca imtiyaz sahibi yolun işletilmesi için tüm tedbirleri almak zorundadır.

11. Tramvay yapım imtiyazının kabul edildiği tarihten imtiyaz süresinin bitimine kadar mevcut tarife göre ücret belirlenecektir. Yüzbaşı rütbesine kadar görevli olan askeri personel (Yüzbaşı da dâhil olmak üzere) tarifede belirlenen ücretin yarısını ödeyecektir.

12. Gerek savaş zamanı ve gerekse diğer zamanlarda nakliyesine ihtiyaç duyulan askeri personel ile diğer memurların taşınmasında ihtiyaç duyulan alet, edevat ve malzemelerin nakliyesinde ve posta çantalarının sevkiyatında şartnamenin 5. faslında gösterildiği gibi hareket edilecektir.

13. İmtiyaz sahibi, şirket nizamnamesi gereğince anlaşmanın imzalandığı tarihten sonraki bir sene içinde bir Osmanlı (Anonim) Şirketi teşekkül etmeye mezun ve mecburdur.

14. Anlaşmanın kabul edildiği imtiyaz sahibine tebliğ edildikten sonraki bir ay içinde imtiyaz sahibi Osmanlı Bankası'na nakit olarak veya piyasa fiyatına göre hisseli senetlerle 300 Osmanlı altını kefâlet akçesi ödeyecektir. Eğer hisseli senetler şeklinde ödeyecekse tertip edilecek tahsilat cetveli Osmanlı Bankası tarafından kendisinden taahhüt ettirilecek ve mezkûr kefâlet akçesi tamamen ödendiğinde anlaşma fermanı kendisine teslim edilecektir. Ödemiş olduğu 300 Osmanlı altını, yapmış olduğu inşaat çalışması tamamen bittikten ve Osmanlı Devleti tarafından inşaatın bittiği tasdik edildikten sonra kendisine iade edilecektir. İmtiyaz sahibi tarafından kefâlet akçesi bir ay içinde Osmanlı Bankası'na yatırılmazsa, kendisine haber verilmeksizin anlaşma feshedilecek ve imtiyaz hakkı elinden alınacaktır.

15. Osmanlı Devleti imtiyaz sahibinin işlettiği tramvay ve diğer malzemelerden istifade etme yetkisine haiz olacaktır. Kullanılmak istendiği takdirde her türlü vergiden muaf ve yazışma yapılmaya dahi gerek duyulmadan hattın kullanımını devlete açılacak ve teslim edilecektir. Bu konuda şartnamenin 19. maddesine göre hareket edilecektir.

16. Fenni memurlar dışında tramvayda görev yapacak büyük ve küçük bütün memurlar Osmanlı tebaasından olacaktır. Bu memurlar Osmanlı Hükümeti'nin kabul edebileceği bir kıyafet giyecek ve özellikle fes takacaklardır.

17. İmtiyaz sahibi tramvay gelirinden elde ettiği her türlü hâsılât cetvelini altı ayda bir Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim edecektir. İmtiyaz sahibince hazırlanacak hâsılât defteri şartnamenin 17. maddesinde gösterildiği gibi ayrıntılı bir şekilde yapılacaktır.

18. İmtiyaz sahibi geçerli bir sebep olmaksızın işe başlaması gereken süre zarfında işe başlamaz, başladığı halde bitiremez veya mukavelenin gereklerini yerine getirilmezse imtiyaz hakkını kaybetmiş olacaktır. Bu durumda şartnamenin 18. maddesi gereğince tramvayın işletilmesi geçici olarak devlet tarafından yapılacaktır. İmtiyaz sahibinin alet, edevat ve malzemeleri müzâyedeye çıkarılacak ve kefâlet akçesine dahi devlet tarafından el konulacaktır.

19. İmtiyaz sahibi masrafları kendisine ait olmak üzere tramvay hattı boyunca telgraf telleri ve direkleri dikebilecek, fakat bunları tramvaya ait olmayan özel haberleşmede kullanamayacaktır. Osmanlı Devleti tramvay güzergâhında bir telgraf inşası yapması halinde, bu hattı imtiyaz sahibinin telgraf direklerine bağlayabilecektir. Bu direkler kifâyet etmediği takdirde, işlemi kesintiye uğratmaksızın kendi masrafıyla tramvay güzergâhı boyunca başka direkler de dikebilecektir. Devlet telgraflarında bir bozukluk olması durumunda, bu müddet zarfında duraklarda telgraf memurları bulundurulacaktır. Bu dönemlerde özel işlerde kullanmamak üzere, yalnızca mühim ve acil olan resmi haberler tramvay telgraflarıyla iletilecektir.

20. İmtiyaz sahibi, mezkûr tramvay hattıyla ilgili mektup ve posta çantalarını Posta Nezareti'ne herhangi bir vergi vermeden kendi vesaitleriyle nakledebilecektir.

21. İmtiyaz sahibi, Adapazarı kazası dâhilinde tramvay hattının işletilmesi için hükümetten muvafakat alacak ve bu anlaşma gereği tramvayın geçeceği asfalt yolunun üzerinde yolcu ve eşya taşıyabilecektir. Ancak, anlaşma süresinden sonra kendisine tekrar imtiyaz verilmeyecektir. Yani, imtiyaz sahibi ilerleyen yıllarda mezkûr asfalt yolunda yolcu ve eşya nakline mâni olamayacaktır. Bununla beraber, Adapazarı ve Hendek arasında tramvay hattı yapımı için ileride bir talep gelir ise imtiyaz sahibinin burada öncelikli hakkı olacaktır. Ancak, imtiyazın başka birine verilmesi durumunda ise imtiyaz sahibi hiçbir hak talep edemeyecektir. İmtiyaz sahibi, mezkûr kaza ve civarında ileride yapılabilecek demiryolu inşaatına veya bu konuyla ilgili gelecek imtiyaz taleplerine hiçbir şekilde mâni olamayacaktır.

22. İşbu mukavele ve şartname hükümlerinin açıklanması Şûrâ-yı Devlet Makamı'na ait olup, icap eden konular bu yerde görülecektir.⁷⁷⁷

Görüldüğü gibi, Osmanlı Hükümeti ile Anton Hacı Bepar Efendi arasında imzalanan mukavelename, içinde birçok ayrıntıyı barındırmaktadır. Mukavelenamede ilk dikkat çeken ayrıntı, anlaşmanın süresidir. Daha önce de bahsedildiği gibi, anlaşmanın 40 yıl olacağı belirtilmiş ve bu şart mukavelenamenin 2. maddesinde kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, müteşebbis Anton Hacı Bepar Efendi'nin işe başlamadan ödemesi gereken kefâlet akçesi de belirlenmiştir. Mukavelenamede, işe başladıktan sonra devlete ödenecek vergiler hakkında da ayrıntı bir açıklama mevcuttur.

Tramvay hattının geçeceği güzergâh üzerindeki sahipli arazilerin hukuki durumuna da değinilmiş, şayet bu arazilerin satın alınmasında bir problem olursa, bu sorunu bizzat Osmanlı Devleti'nin çözeceği garanti edilmiştir. Bu ifadelerin geçtiği 6. maddeden, Anton Hacı Bepar Efendi'nin maddi bir zarara uğramaması için gerekli tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Anton Hacı Bepar Efendi'nin hukukunu koruyan bir diğer konu ise mukavelenin 7. maddesinde yer almaktadır. Bu maddede, tramvay hattı için gerekli alet ve edevattan herhangi bir vergi alınmayacağı belirtilmiştir.

Osmanlı Hükümeti'nin, imtiyaz sahibinin yapacağı iş ve işlemleri de yakından takip etmek istediği anlaşılmaktadır. Mukavelenamenin 17. maddesinde elde edilecek gelir-gider tablosunun altı ayda bir Ticaret ve Nafia Nezareti'ne sunulmasının istenmesi, bu durumu göstermektedir. İmtiyaz süresinin bitmesinden sonra önceliğin yine Anton Hacı Bepar Efendi'de olduğu, ancak Osmanlı Hükümeti'nin son karar mercii olduğu anlaşma metninde açıkça vurgulanmıştır. Osmanlı Hükümeti, bu madde ile Anton Hacı Bepar Efendi'ye verdiği değeri göstermekle beraber, tramvay hattındaki gerçek yetkinin kendisinde olduğunu da hatırlatmak istemiştir.

Mukavelenamede en küçük ayrıntıya kadar her konuya değinildiği, hatta tramvay hattında görev yapacak memurların giyecekleri kıyafete kadar her meselenin ele alındığı görülmektedir. Mukavelename haricinde, bir de şartname imzalanmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi, 28 maddeden oluşan bu şartname 5 fasıl olarak ele alınmıştır. Birinci fasıl; inşaat, imâlat, alet ve edevat ile ilgilidir.

⁷⁷⁷ BOA, İ.MMS, 112/4796.

1. Yapılacak bütün işlem ve masraflar imtiyaz sahibine ait olacağı gibi, bu işte kullanılacak alet ve edevatın temin edilmesi de imtiyaz sahibinin sorumluluğu altında olacaktır.
2. Çalışma mukavelenin 3. maddesinde belirtildiği gibi imtiyaz sahibinin Nafia Nezareti'ne sunduğu haritadaki gibi olacak, inşaat çalışmalarda kesinlikle bu harita dışına çıkılmayacaktır. Tramvayın güzergâhı, durakların yeri, yükleme ve tahliye hatlarını gösteren 1/500 oranında bir harita çizilecektir. Ayrıca, 1/5.000 oranında bir genel harita da teşkil edilecektir.
3. İnşa olunacak tramvay hattı tek hat olacak ve bu iş için devlet tarafından tahsis edilecek arazi en fazla iki hat geçebilecek büyüklükte olacaktır.
4. İnşa olunacak tramvayın demir çubuklarının iç taraftan diğer iç tarafa uzunluğu 1,45 m kadar olacaktır. 2. maddede belirtildiği gibi tayin edilen haritalara göre hareket edilecektir. Demiryolunun dış tarafı ve kaldırım kenarı olarak ifade edilen yerler tek hat için 80 cm olacaktır. Tramvay tek hat olarak yapılmasına rağmen iki hat büyüklüğünde olduğundan ve bu durum tehlike oluşturduğundan tramvayın geçtiği yolun her iki tarafına korkuluk veya duvar yapılacaktır. Bunların arasında belirli bir mesafe olacak, tramvayın dönüş yapacağı caddeler tek hat için 7,5 m genişliğinde, çift hat için ise 9 m genişliğinde olacaktır. Tramvay caddelerinde yapılacak bütün tesviye çalışmaları ve masraflar imtiyaz sahibine aittir.
5. İmtiyaz sahibi tramvay yolunda yapımı gereken duvar ve korkuluklar haricinde, mezkûr yolda biriken su birikintilerini hendekler açmak suretiyle tahliye etmekle sorumludur.
6. Hattın birbirine geçen çeşitli aksamalarının yarıçapı 15 m'den aşağı olmayacaktır ve bir yerine muhtelif yönlerde bulunan kıtaat-ı nahiye arasında 15 m uzunluğunda bir hatt-ı müstakim oluşturulacaktır. İşbu nahiyeler arasında oluşturulacak mezkûr hat "Parabol",⁷⁷⁸ yani kat'-ı mükâfi şeklinde rabt edilecektir.

⁷⁷⁸ Parabol, bir matematik terimidir. Odak adı verilen sabit bir noktaya doğrultman denilen sabit bir doğrudan eşit uzaklıktaki bütün noktaların oluşturduğu eğridir. Geçiş eğrisi veya alıştırma eğrisi şeklinde de ifade edilmektedir. *Ulaştırma ve Haberleşme Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Ulaştırma Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2011), 126.

7. Tramvayın iniş ve yokuş yollarının nihâyet derecesi metre başı 6 cm ve birbirine müteakip olan iki yokuş merkezinde yarıçapı 500 m'ye denk olacaktır. İniş ve yokuşlar mümkün mertebe tesviye ve izâle olacaktır. İmtiyaz sahibi, işbu madde hükmü ile icra edeceği tadilatı devlete arz ve teklife yetkili olsa da hükümet tarafından tadilat kabul edilmedikçe icrada bulunamayacaktır.

8. Çekme, durdurma, yükleme ve tahliye hatları yeterli miktarda olmak zorunda olacak ve bunlar imtiyaz sahibinin teklifi üzerine hükümetten tayin olacaktır. Bu alanların başlangıç noktasına uzaklığı en az 36 m olacaktır.

9. Yapılan işte mevcut olan yolların düzeltilmesine ihtiyaç olursa, tadilat yapılacak kısımlardaki iniş ve yokuş yollarının değişim sürecinde eski yolun nihâyet derecesini ne olursa olsun geçmeyecektir. Tramvay yolu üzerinde yapılması gereken demir çubuklar gar arabalarının hareketlerine mâni olmayacak şekilde ve yolun yüzeyine paralel olarak döşenecektir. Tramvayın inşa olunmasından dolayı yol çalışmasının uzatılmasının tahvili icap ederse, imtiyaz sahibi asfalt ve yan yüzeylerini, yani payda kaldırımlarını yol ve cadde boyunca iniş ve yokuşlarda vuku bulacak bozulmaların icabına göre tadilatı tanzim ve tahkim edecektir.

10. İmtiyaz sahibi tramvay hattı üzerinde bulunan hendek ve su yollarını kendi masrafindan karşılayacağı gibi, bu inşaat çalışmalarından dolayı bozulan lağım ve su yollarının yapımını da tamamen kendisi üstlenecektir.

11. İmtiyaz sahibi yaptığı işte kullanacağı alet ve edevatı kaliteli seçecek ve yapılacak inşaatın gâyet iyi olması için uygun bir fenni heyet tayin edecektir. Akarsular ve yol üzerine inşa olunacak küçük ve büyük kuyular ile su yolları kargir olarak ya da demirden yapılacaktır. Temeller, köprü döşemeleri ve tabanlar için ise kereste kullanılabilir. Görevlendirilecek fenni heyet için inşaat işleri başlamadan önce bir izin yazısı yazılacaktır. Demir çubuklar ile diğer alet ve edevat bu işlerde kullanılmaya uygun ve elverişli olacaktır. İmtiyaz sahibi Nafia Nezareti'nin kabul edeceği malzeme kullanacak ve bu malzemeler usul ve kurallara uygun olacaktır. Durakların temelleri taş ve tuğladan olacak, üzerleri kiremit, taş veya diğer maden ile örtülecektir. Tramvay işlerinde kullanılacak makine ve arabalar da usulüne uygun olacaktır.

12. İmtiyaz sahibinin takdim edeceği haritaya çekme, durdurma hatları ile tramvay durakları ve diğer ayrıntıları gösteren meşru bir cetvel ilave edilecektir. Duraklar ile diğer ayrıntıları gösteren haritalar 1/200 ölçeğinde tanzim olunacak ve mezkûr haritalara irtifa ve tenzilât değerleri ilave edilecektir.

13. Tramvay hattının herhangi bir kısmında meydana gelebilecek tamir işlerinde kullanılacak araba ve makineleri göndermek imtiyaz sahibinin sorumluluğundadır. Ayrıca, hükümet dilediği takdirde tramvayın önünde bir kılavuz bulundurma hakkına sahip olacaktır. İmtiyaz sahibi anlaşmanın 1. maddesinde belirtilen yetkisini kullanarak tramvayın kasaba haricinde olan kısmını tüccar makinesiyle işletecek olursa, bir kazaya meydan verilmemek üzere tramvayın her yerinde ve özellikle işletme mahallinde makinenin sürat derecesini azaltabilecek makinistler bulunduracaktır. Bu makinistler arabaları her an denetleyebileceklerdir. Arabaların tekerlerinin altına bir şey gelmemesi için makinenin önünde siperlik bulundurulacaktır.

14. Tramvayın güzergâhı belli olup zemin üzerine kazıklar çakıldıktan sonra mukavelenin 6. maddesi gereği mürettebat tesisi için lâzım olan arazinin satın alınması sağlanacaktır. İşbu arazinin üzerinde bina olmayan mahaller ile üzerinde bina, bağ ve bahçe olan mahallerin haritaları 1/500 oranında olacaktır.

15. Tramvay yapımı bittikten sonra imtiyaz sahibi masrafları kendisine ait olmak üzere tramvayın aksam ve müstemilatını gösteren defter ve harita düzenleyecek ve bunların birer suretini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim edecektir. Bu kesinleşmiş araziden sonra tramvay hattında kullanılmak üzere yeni araziler satın alınırsa, mezkûr defterine bunları da ilave edecektir. Bu konudan Nafia Nezareti de haberdar edilecek, onların da yeni arazileri kendi defterlerine işlemesi sağlanacaktır.

Şartnamenin ikinci faslı ise hattın hoş halde muhafazası ile işletilmesi hakkındadır.

16. İmtiyaz sahibi tramvay ve mürettebatını, gerekli alet ve edevatı daima hoş ve güvenli bir şekilde bulundurmaya, bunları kazadan ve diğer sorunlardan muhafaza etmeye mecburdur. Bu konuda imtiyaz sahibinin bir sorumsuzluğu olur da bu konu hakkında uyarılır ise bir ay içinde bu durumu düzeltmelidir. Şayet düzeltmez ise hükümet gerekli çalışmayı kendisi yapacak ve hâsılât olan masrafları imtiyaz sahibinden tahsil edecektir. İmtiyaz sahibinin bu masrafları devlete ödemeye rıza göstermemesi

durumda, tramvay gelirlerine el konulacak ve masraflar bu gelirlerden tahsil edilecektir. İmtiyaz sahibi tramvayı ve tramvay üzerinde bulunan yolu devamlı olarak bakımlı tutmaya mecburdur. Bunun haricinde, tramvayın geçeceği asfaltın Adapazarı kazası dâhilindeki kısmından tamamen Adapazarı Belediyesi sorumludur.

Belediye mühendisleri tarafından icrasına lüzum görülecek lağım ve su yollarının inşaat ve tamirâtı, bunlar için gerekli çalışmaların yapılması, hendekler açılarak su yollarının tamir edilmesi gibi işler belediyenin sorumluluğundadır. Yapılacak bu tamiratlarda tramvayın çalışmasını sekteye uğratmamak için mümkün mertebe gayret gösterilecektir. Ancak, mezkûr belediyenin yapacağı inşaat çalışmaları için tramvay hattının çalışmasına bir süre ara verilebilecektir. Bu durumda imtiyaz sahibi kesinlikle devletten bir tazminat istemeyecek ve bu dönemde uğradığı zarar tamamen kendine ait olacaktır. Hendekler açıp su yollarının tamir edilmesinden sonra imtiyaz sahibi 24 saat içinde inşaat çalışmalarının bittiğini Adapazarı Belediyesi'ne haber verecektir.

17. İmtiyaz sahibi her altı ayda bir Nafia Nezareti'ne yapılan çalışmalar hakkında rapor sunacak ve bu tramvay hattında elde ettiği gelirleri hazırlayacağı rapora ekleyecektir. Hazırlanacak rapor çok kapsamlı olacak ve tüm ayrıntıları içinde barındıracaktır.

Şartnamenin üçüncü faslı, imtiyazın feshi ve imtiyaz süresinin bitmesiyle uygulanacak işlemlerle ilgilidir

18. İmtiyaz sahibinin sahip olduğu yetkiyi kaybetmesi halinde, mukavelenin 22. maddesi devreye girecektir. Bu durumda, imtiyaz sahibinin o zamana kadar yaptığı imâlat masrafları ile alet edevat masraflarının karşılanması için araziye bir bedel tayin edilerek müzâyedeye konulacaktır. Müzâyedede belirlenmiş bedelin üstünde bir fiyat çıkarsa imtiyaz sahibine devlet tarafından ödeme yapılacaktır. Müzâyedede takdir edilecek bedelden müzâyede masrafı çıkartıldıktan sonra, fazla harç ödediği tespit edilen imtiyaz sahibine parası ödenecektir. Birinci müzâyededen bir sonuç çıkmazsa evvelce takdir edilen bedelden bir miktar indirim yapılarak 6 ay sonra tekrar bir müzâyede tertip edilecektir. Eğer bu müzâyeden de bir sonuç çıkmazsa imtiyaz sahibine herhangi bir ödeme yapılmayacaktır. Eğer kefâlet parası ödenmemiş ise bu ücret devlet tarafından tahsil edilecektir.

19. İmtiyaz süresi bittiğinde imtiyaz sahibi tarafından tramvay durakları, eşya yükleme ve indirme mahsus yerler, müfettişler için yapılan bölümler, tahsildar odaları, makineler ve tramvay hattında nakliye mahsus olmayan diğer eşyalar hoş halde, bedelsiz ve hiçbir vergiye tabi olmamak şartıyla devlete devredilecektir. Mukavelenin 1. maddesi gereğince imtiyaz sahibi haiz olduğu yetkiyi kullanarak tramvayın kasaba haricindeki kısmını tüccar ile işletebilecektir. Bu durumda, Osmanlı Hükümeti makine ve lokomotif gibi hattın işletilmesi için lâzım olan eşya ve diğer malzemeleri uygun bir bedelle satın alacaktır. Ancak, hükümetin satın alacağı tramvay malzemeleri hattın 6 aylık gelirini geçmeyecektir. İmtiyaz süresinin bitmesine 5 sene kala tramvay hattının hoş halde olup olmadığı devlet tarafından denetlenecek, eksiklik tespit edilirse imtiyaz sahibi ikaz edilecektir. İkazı yapılan hususlarda gerekli düzeltmeler yapılmazsa hükümet tramvay hattının onarımını kendisi yapacaktır. Bu çalışmalar için harcanan bedel ise imtiyaz sahibinden alınacaktır.

Şartnamenin dördüncü faslında, yolcu ve eşyalardan alınacak ücretler ve şartlar yer almaktadır.

20. Mukavelenin 2. maddesi gereğince imtiyaz sahibinin yaptığı işten istifa etme hakkı olup, bu hakkını her zaman kullanabilecektir. Hükümet tarafından belirlenen yol ücret tarifesi net ve kesindir. Devlet tarafından değiştirilmedikçe bu fiyatlar sabit kalacak, imtiyaz sahibi yol ücretlerinde herhangi bir değişiklik yapamayacaktır. Ücret tarifesi kişi başına ve km hesabına göre belirlenecek, yolcu ücretleri iki sınıf için farklı şekilde düzenlenecektir. Hazırlanan tarifeye göre birinci mevki yol ücreti 20, ikinci mevki yol ücreti ise 10 para olacaktır.

Tramvay bargir ile çektirilirse nakledilecek eşya ve malların her bir tonu için km başına 100 para, tüccarla hareket ettirilirse 40 para olacaktır. 3 yaşına kadar olan çocuklardan yanındaki kişinin kucağında oturmaları şartıyla para alınmayacak, 3-7 yaş arasındaki çocuklardan ise yarı ücret alınacaktır. Bir bölümde 2 çocuk oturacak olursa yalnız 1 yolcudan alınan ücret alınacaktır. Yolcuların ellerinde taşıdıkları veya tramvayın iç bölümüne koydukları yer kaplamayan ufak çanta ve paketleri haricinde nakliye bölümlerine de eşya koyma hakları olacaktır. Elde nakledilemeyen çanta ve paketlerden ise ücret alınacaktır. Ağırlığı 50 kg'ı geçmeyen eşyalara 50 kg olarak itibar edilecek, 50 kg'ı geçen eşya ise 100 kg olarak değerlendirilecektir. Yani ağırlığı 0-50 kg arasında

olanlar 50 kg, ağırlığı 50-100 kg arasında olanlar ise 100 kg olarak kabul edilecektir. Daha ağır olanlar eşyalar da yine bu minval üzere ücretlendirilecektir.

Ağırlığı 1.000 kg'ı geçen eşyalardan ise sadece genişliği 1 m'yi geçmeyenler kabul edilecek, ağırlığı 200 kg'ı geçmeyen büyük eşyadan ise tarifede gösterilen ücretin iki katı alınacaktır. Ağırlığı 1.500 kg'ı geçen tek parça eşyanın nakline ise izin verilmeyecektir. Altın ve gümüşten imâl edilmiş eşyalar ile kıymetli olduğu beyan olunan eşyalardan her 10 liralık kıymetine karşılık 2 para ücret alınacaktır. İmtiyaz sahibi tarifede gösterilen ücret haricinde çeşitli sebeplerle de ücret tahsil edebilecektir. Buna göre, 24 saat içinde alınmayan eşyanın her 50 kg için günlük 10 para ücret alınacak, ayrıca yolcunun talebi üzerine eşyanın tekrar tarttırılması durumunda her 100 kg için 20 para ilave ücret alınacaktır.

21. Yolcu ve mallardan alınacak nakliye ücretlerinde katedilen mesafenin uzunluğuna bakılmayacak ve tam km hesabına göre değerlendirilecektir. Şöyle ki; katedilmeye başlanmış olan 1 km mesafe artık katedilmiş sayılacak ve alınacak ücretin miktarı 1 km ücretine mukabil olacaktır.

22. Tanzim olunacak nakliye ücreti tarifesinde para kuruşun 1/40'ı oranında, kuruş ise Osmanlı lirasının 1/100'ü oranında olacaktır.

23. Açıklanan maddelerde beyan olunmayan hububat, emtia, eşya ve hayvanlar için her biri tarifede yazılı olan eşyadan alınan en yüksek nakliye ücreti uygulanacaktır. Bunların tayini esnasında bir müşkülât veya şüphe olması halinde, bu ihtilafın ortadan kaldırılmasının sorumluluğu kesinlikle hükümete ait olacaktır.

24. Tarifeler bütün yolcular ve gönderilen mallar hakkında câri olacaktır. Şayet bundan başka tarife uygulanmak istenirse önce onaylanması için hükümete arz ve takdim edilecektir.

Şartnamenin son faslı ise müşteri ve diğer hususları kapsamaktadır.

25. Devlet gerek savaş dönemi ve gerekse diğer zamanlarda ihtiyaç gördüğü yerlere asker, jandarma ve zaptiye gönderebileceği gibi, bunların kullanacağı eşya, kıyafet, binek hayvanları gibi mühimmatı ve diğer askeri malzemeleri de tramvay ile sevk edebilecektir. Mezkûr tramvayın kullanılması için askeri makamlardan devlete bir yazı

gelmesi halinde, bu hat tamamen devletin emri altına girecektir. Devlet, tramvay hattı ile beraber tramvaya ait bütün alet, edevat, malzeme ve araçlara geçici olarak el koymaya yetkilidir. Huzur dönemlerinde veya seferberlik hallerinde askeri personelin tramvayla bir bölgeye sevkiyatına ihtiyaç duyulduğunda bu kişilerden yarı ücret alınacaktır. Sevkiyatın imtiyaz sahibi veya devlet tarafından yapılması önemli olmayacak, her iki durumda da askeri personel yarı ücret ödeyecektir.

26. Mahkumların nakledilmesi ve muhafazasına memur olanlar tarifedeki ücretin yarısıyla nakledilecektir. Bunun için vuku bulacak talebe göre arabalardan gerekli miktarda yer imtiyaz sahibi tarafından tahsis edilecektir.

27. Devlet tarafından tramvayın inşası, muayenesi ve teftişi için tayin olunan memurlar, demiryolu güzergâhı üzerinde çalışan memurlar ve telgraf memurları bir yere gidecekleri zaman tramvay arabalarıyla seyahat edebileceklerdir.

28. İmtiyaz sahibi, devletin kurşun ile kaplanmış posta çantalarını ve bunları gösterip geçen posta memurlarını yolcu arabalarıyla nakletmeye mecburdur.⁷⁷⁹

Görüldüğü gibi, şartnamede belirtilen hususlar da mukavelename ile benzer özellikler göstermektedir. Bununla birlikte, şartnamenin farklı esasları da içerdiği görülmektedir. Bunlardan biri, tramvayın güzergâh ve duraklama yerlerini gösteren kroki tarzı haritalardır. Şartnamenin 2. ve 12. maddesinden, güzergâhı bütün ayrıntılarıyla gösterecek üç farklı haritanın tanzim edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Güzergâh için 1/200, 1/500 ve 1/5.000 ölçekli üç harita teşkil edilecektir.

Şartnamenin 3. maddesinde, hattın gidiş ve dönüşünün tek hat üzerinden sağlanacağı belirtilmiştir. Ancak, güvenlik nedeniyle olsa gerek, hattın her iki yanından bir miktar boşluk bırakılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, güzergâhın devamlı bakımlı tutulması ve yol üzerinde biriken suların tahliye edilmesi hususu şartnamenin 5, 10 ve 16. maddelerinde vurgulanmaktadır. Bu işler ise Anton Hacı Bepar Efendi'nin sorumluluğu altındadır. Gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda, Osmanlı Hükümeti'nin bu duruma müdahale etme hakkı saklıdır. Osmanlı Devleti, böylece yolun devamlı temiz ve kullanışlı halde tutulmasını sağlamaya çalışmıştır.

⁷⁷⁹ BOA, İ.MMS, 112/4796.

Şartnamede dikkat çeken bir diğer husus ise ücret tarifesinin devletin belirlediği standart ücret cetveline göre yapılacak olmasıdır. İlerleyen yıllarda imtiyaz sahibinin başına buyruk bir ücret tarifesi belirleyebileceğinden endişe eden Osmanlı Hükümeti'nin, bu nedenle tarifeyi net bir şekilde belirlediği düşünülmektedir. Bu şekilde, ücret tarifesinin Osmanlı Hükümeti'nin gözetiminde kalması sağlanılmıştır. Ayrıca, eşyalardan alınacak vergiler hakkında da kat'î bir açıklama yapılmıştır. Yolcuların yanında getirdikleri eşyalar için km ve kg başına ne kadar vergi ödeyecekleri, şartnamede ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır.

Üzerinde yoğun bir mesai harcanan Adapazarı-Arifiye tramvay hattından maalesef bir sonuç elde edilememiştir. Anton Hacı Bepar Efendi ile 1890 yılında imzalanan anlaşmaya rağmen, bu projeye bir türlü hayata geçirilememiştir. Ancak, bu projenin farklı bir hayalin gerçekleşmesine katkı sunduğu muhakkaktır. İlk etapta Arifiye ile Adapazarı'nın tramvay ile bağlanması düşünülürken, nihâyet bu iki nokta 1901 yılında trenle bağlanmıştır. Sonuçsuz kalmış gibi görünen Adapazarı-Arifiye tramvay hattı projesi, esâsen daha olumlu bir gelişmeye zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Adapazarı-Arifiye tramvay hattı projesini sonuç alınamayan bir çalışma olarak görmek yerine, tren hattının ilk adımı olarak görmek daha uygun olacaktır.

6.3. Bataklık Kurutma Çalışmaları

Adapazarı ve çevresinde yapılan bayındırlık faaliyetlerinden biri de bataklıkların kurutulması işlemidir. Gökçeören bataklığının kurutulması⁷⁸⁰, bölgedeki en büyük bataklık kurutma faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa tebaasından Mösyö Emil Bodvin'in yürüttüğü bu çalışma, dönemin şartları açısından büyük ve kapsamlı bir çalışmadır. Bataklıklar kurutulmadan önce bölgenin neredeyse tamamı sularla kaplı iken, akabinde bu araziler verimli ve temiz bir hale gelmiştir. Bu arazilerin batısında ise Gökçeören Gölü diye tabir edilen bir gölcük mevcuttu. Kurutma çalışmaları neticesinde daha önce çamur deryası halinde olan bu saha iskâna uygun hale gelmiş, arazi üzerinde

⁷⁸⁰ Çalışmamızın dördüncü bölümünde, "Fransız Vatandaşı Mösyö Emil Bodvin İle Yaşanan Arazi Sorunu" başlığı altında Gökçeören bataklığının kurutulmasıyla ilgili ayrıntılı açıklamalar mevcuttur. Bu nedenle bu bölümde fazla ayrıntıya girilmemiştir.

çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilmeye başlamıştır. Bataklık kurutma faaliyetleriyle imtiyaz sahibi Emil Bodvin de önemli kazançlar elde etmiştir.⁷⁸¹

İncelenen bir arşiv belgesinde, adı verilmeyen geniş bir bataklığın da kurutulduğu anlaşılmaktadır. Kesin olmamakla beraber, bu bölgenin de Gökçeören'de olduğu düşünülmektedir. 22 Mayıs 1906 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, kurutulmak istenen arazi Boşnak muhacirlerin iskân bölgesindedir. Ayrıca, bu arazilerin Fransa tebaasından Emil Bodvin'in kurutamadığı bölgeler olduğundan bahsedilmektedir. Bu durum, bu bataklıkların Gökçeören bölgesinde olduğunu göstermektedir. Osmanlı Hükümeti'nin bu konuyla yakından ilgilendiği, Anadolu Demiryolları Müdürü Mösyö Huksen aracılığıyla bölgeye Avrupa'dan bir mühendis getirtmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Bölgeye getirilmesi planlanan bu mühendisin, bataklığın henüz kurutulamayan bölgelerini kurutmak için görevlendirileceği açıktır. Bu nedenle, çalışmanın ne kadar masrafla yapılabileceğinin araştırılması ve bölgeye gidecek mühendise uygun bir miktar harcırah ödenmesi istenilmiştir. Ayrıca, incelemeden çıkacak neticenin ilgili makamlara ivedilikle bildirilmesi emredilmiştir.⁷⁸²

Adapazarı'nda yapılması planlanan bataklık kurutma çalışmalarından biri de Çatalköprü mevkiindedir. 10 Ocak 1896 tarihli yazıdan, Adapazarı ve Hendek arasında kalan bu bölgenin kurutulmak istendiği anlaşılmaktadır. Çatalköprü'de bulunan ve takriben 30.000 dönümü müteceviz göl ve bataklıkların kurutulması planlanmıştır. Bu iş için Mehmed Paşa isimli bir müteşebbis, Hafız Nuri Efendi vasıtasıyla İzmit Mutasarrıflığı'ndan imtiyaz ruhsatı almak istemiştir. Bununla beraber, Hafız Nuri Efendi'nin güvenilirliği konusunda bazı tereddütler mevcuttur. Süvari Yüzbaşı Ali Bey ve Süvari Kaymakam Mehmed Bey tarafından yapılan tahkikat, bu durumun vahâmeti hakkında ipuçları vermektedir.

Yapılan açıklamada, Hafız Nuri Efendi'ye kurutma işinde kullanılmak üzere 2.000 liranın üstünde bir meblağ gönderildiği, ancak bu meblağın bu iş için harcanıp harcanmadığının bilinmediği ifade edilmiştir. Arazinin birçok sahibinin olması ise bir diğer sorundur. Arazinin yarısı mezkûr Mehmed Paşa'ya ait olsa da diğer yarısı 14 farklı şahısın tasarrufundadır. Yusuf bin Süleyman, Galip, Yorgaki, Harmi, Mustafa Necati,

⁷⁸¹ BOA, Y.A.HUS, 421/117, 1-2-3.

⁷⁸² BOA, A.MKT.MHM, 529/39, 2-3.

Kasım, Hasbi, Hafız Ahmed, Lütü, Mehmed Emin, Emine Behiye Hanım, Mehmed Said, İbrahim ve Said isimli şahıslar bu arazi üzerinde hak sahibidir. Bu nedenle, Mehmed Paşa'nın böyle büyük bir meblağı faydası meçhul bir iş için sarf etmesi uygun bulunmamıştır. Süvari Yüzbaşı Ali Bey ve Süvari Kaymakam Mehmed Bey gerekli ikazlarda bulunmuş, bu işe girilmemesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁷⁸³

Adı verilmeyen Avusturyalı bir tüccarla yapılan anlaşma da Adapazarı'nda yapılan bataklık kurutma çalışmaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. 2 Mayıs 1905 tarihli belgeden, Hariciye Nezareti ile Avusturya Sefareti'nin bu konuyla ilgili yazışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Avusturya Sefareti aracılığıyla Adapazarı ile Kandıra arasındaki bataklıkların kurutulması için Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'dan ruhsat alınmaya çalışılmıştır. Avusturya Sefareti'nin iddiasına göre, bahsedilen Avusturya vatandaşına mezkûr bölgedeki bataklıkların kurutulması için senet verilerek bu imtiyazla ilgili mukavele imzalanmıştır. Ancak, bu işin sürüncemede bırakılması nedeniyle mezkûr Avusturyalı'nın zarara uğradığı ve mukavelede belirtilen sürenin bitmek üzere olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti ise Avusturya Sefareti'nin bu işe dâhil olmasını uygun görmemiştir. Bu konunun Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğü kabul edilmekle beraber, bu Avusturyalı'nın imtiyaz aldığına dair kesin bir karar çıkmadığı hatırlatılmıştır.⁷⁸⁴

Bataklıkların kurutulmasıyla sadece muhacirlere iskân sahası açılmıyor, aynı zamanda sağlığı tehdit eden olumsuz hava şartları da ortadan kaldırılıyordu. Bu nedenle, 19. yüzyılın sonlarına doğru Adapazarı ve çevresinde binlerce dönüme varan bataklıklar kurutulmuştur. 28 Mayıs 1906 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'ndaki bataklıkların kurutulması için fenni bir heyet ve bir mühendis de görevlendirilmiştir.⁷⁸⁵ Adapazarı'nda su taşkınlarına maruz kalan yerlerin ise daha çok Boşnakların iskân edildikleri araziler olduğu görülmektedir. Su taşkınlarını önlemek amacıyla bu arazilerin yakınında bulunan değirmenin yanına bir değirmen daha inşa edilmesi planlanmıştır. Böylece, bölgedeki su mecralarının çekileceği ve arazinin kuruyacağı umulmuştur. Sadrazam Mehmed Ferid Paşa tarafından imzalanan yazıyla mezkûr bölgenin bataklık

⁷⁸³ BOA, Y.PRK.MYD, 17/35.

⁷⁸⁴ BOA, BEO, 2564/192277.

⁷⁸⁵ BOA, BEO, 2838/212800, 1-2.

halinde bulunan kısmının kurutulması emredilmiş, bu çalışmanın ne kadar bütçeyle yapılabileceği araştırılmıştır.⁷⁸⁶

Sonuç olarak, Adapazarı'nın Gökçeören ve Çatalgözü bölgelerinde yoğun bir bataklık kurutma faaliyeti içine girildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Adapazarı-Kandıra ile Adapazarı-Hendek arasında kalan bataklıkların kurutulabilmesi için de araştırmalar yapılmıştır. Bu işler için Adapazarı Kaymakamlığı bünyesinde bir heyet oluşturulması düşünülmüş, yapılan incelemelerde bu işin bölgeye büyük faydalar getireceği görülmüştür. Bataklık çevresinde ikâmet eden köylülerin yaşadığı mağduriyete bakıldığında, bu işin önemi ve büyüklüğü daha iyi idrak edilmektedir. Ancak, bu çalışmaların kolay bir şekilde ilerlemediği ve uzun bir sürece yayıldığı görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bataklıkların kurutulması sürecinde kapsamlı bir tahkikat gerçekleştirilmiştir. Bu arazilerin son hallerinin ne durumda olduğu, yapılan kurutma çalışmalarının netice verip vermediği, kuruyan yerlerin olup olmadığı, bu yerlerde ikâmet eden ahâlinin olup olmadığı, bölgenin sınırında orman olup olmadığı ve varsa öneminin ne olduğu gibi sorulara cevap aranmıştır. İncelenen belgelerden, bu konuya büyük önem verildiği ve işin titizlikle takip edildiği anlaşılmaktadır.

6.4. Bölgede Yapılan Diğer Tamirat ve İnşa Faaliyetleri

Adapazarı ve çevresindeki inşa faaliyetleri, bir konu bütünlüğü sağlanabilmesi amacıyla farklı başlıklar altında tasnif edilmiştir. Bölgedeki inşaat faaliyetleri şu şekilde sıralanabilir.

6.4.1. Eğitim Kurumları İçin Yapılan Çalışmalar

Adapazarı ve çevresinde, eğitim kurumları için birçok inşa ve onarım faaliyetlerinin yapıldığı görülmektedir. Nitekim 18 Ağustos 1887 tarihli belgeden, Akyazı nahiyesindeki Abaza, Çerkez ve Rumeli muhacirlerin mektep ve camiye ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Akyazı'da mektepleri olmayan birbiriyle komşu 13 köyün her 200 hanesi için birer mektep ve toplam dört adet cami inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Hendek kazasına bağlı Çökelek köyünün de cami ve mektebe ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Zikrolunan bu köylerin orman köyleri olması, inşaat için

⁷⁸⁶ BOA, Y.A.HUS, 503/8.

gerekli olan keresteyi sağlamaktadır. Kerestenin bu ormanlardan karşılanabileceği ifade edilmiş, köy ahâlisinin de yardımlarıyla ihtiyaç duyulan çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Bütün bu inşaat faaliyetleri için ise toplamda 50.000 kuruş masraf yapılacağı tahmin edilmektedir.⁷⁸⁷

1892 tarihli iki arşiv belgesi ise yıkılan Adapazarı Rüşdiyesi'nin tekrar inşa edilmesiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu belgelere göre, Adapazarı Rüşdiyesi iki katlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Bahsedilen bu okul için de 60.000 kuruş masraf yapılmıştır.⁷⁸⁸ İki katlı olan Adapazarı Rüşdiyesi'nin alt katının ise hapisane olarak kullanıldığı görülmektedir. Anlaşılan odur ki, mahkumları başka bir yerde tutmak mümkün olmadığı için mecburen bu yola başvurulmuştur. Ancak, Adapazarı Kaymakamı Mehmed Nüzhet Bey'in bu durumdan memnun olmadığı ve bu konudaki rahatsızlığını Dâhiliye Nezareti'ne kadar ilettiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁹

İki katlı olan Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin sağlık açısından da iyi durumda olmadığı anlaşılmaktadır. Alt katı hapisane olarak kullanılan Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin temelinin bakımsızlıktan yıkılmaya başladığı, bu yüzden binanın hemen tahliye edilerek keşif çalışmalarına başlanmasının gerektiği bildirilmiştir. İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa ve İzmit İdari Meclisi üyelerinin imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Adapazarı halkının yardımlarıyla yapılan bu okulun alt katında hapisane olmasının hem sağlık hem de çocukların eğitimi açısından sakıncalı olduğu vurgulanmıştır.

İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Şubat 1901 tarihli yazıda, bahsedilen okulun zemin katındaki hapishanenin farklı bir bölgeye taşınmasının gerektiği hatırlatılmıştır. Adapazarı Kaymakamı Refet Bey'in de mezkûr hapishanenin yapısından şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Adapazarı halkının büyük fedâkârlıkla yaptırdığı bu okulun alt katının hapisane olarak kullanılmasının sağlık ve ahlaken uygun olmadığını belirten Adapazarı Kaymakamı Refet Bey, gereken çalışmanın yapılarak hapishanenin bir an önce farklı bir yere nakledilmesini istemiştir.⁷⁹⁰

⁷⁸⁷ BOA, İ.DH, 1043/82014; BOA, DH.MKT, 1446/65.

⁷⁸⁸ BOA, DH.MKT, 2037/56; BOA, DH.MKT, 2576/114.

⁷⁸⁹ BOA, DH.MKT, 2037/56.

⁷⁹⁰ BOA, DH.TMİK.S, 31/5, 7-9.

Bununla beraber, Adapazarı Rüşdiyesi'nin mevcut durumu değişmemiştir. 1901 ve 1902 yıllarına ait belgelerden, Adapazarı Rüşdiye'sinin alt katının uzun yıllar geçmesine rağmen halen hapisane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hoş olmayan bu durumun düzeltilmesi ve hapisanenin ivedilikle başka bir yere nakledilmesi gerekmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, bu uygunsuz duruma değinilmiştir. Eğitim çağındaki çocukların okullarının hemen alt katında bulunan mahkumlardan olumsuz bir şekilde etkileneceği, ahlaklarının zarar görebileceği vurgulanmıştır. Bu nedenle bu durumun ivedilikle düzeltilerek hapisanenin farklı bir yere nakledilmesi İzmit Mutasarrıflığı'ndan istenilmiştir.⁷⁹¹

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa'nın imzasıyla 16 Ekim 1904'te Maarif Nezareti'ne gönderilen yazı, Adapazarı Rüşdiyesi konusunda gelinen son noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Bahsedilen yazıdan anlaşıldığına göre, Adapazarı Rüşdiyesi ve zeminindeki hapisane Liva-i Maarif ve İzmit İdâdi Mektebi müdürü tarafından tetkik edilmiştir. Yapılan açıklamada, Adapazarı Rüşdiyesi'nin Adapazarı'nın en büyük ve önemli caddesi olan Adapazarı Hükümeti civarında halkın yardımıyla inşa edildiği hatırlatılmıştır. Ancak, mektebin alt katının hapisane olarak kullanılması çocukların ahlakını bozduğu gibi, sağlığını da tehdit etmektedir. Hapisanenin buradan taşınarak başka bir yere inşa edilmesi için İzmit Mutasarrıflığı tarafından defalarca tavsiye yazısı gönderildiği, ancak bugüne kadar bir netice alınmadığı beyan edilmiştir. Bu nedenle mezkûr binanın hapisane yönetimine terk edilmesi, Adapazarı Rüşdiyesi'nin ise farklı bir bölgede yeniden inşa edilmesi öngörülmüştür. Yeni okulun, Adapazarı istasyonu civarında bulunan eski mektep arsası üzerinde ve hapisane inşası için tahsis edilen meblağ ile yapılabileceği ifade edilmiştir.⁷⁹²

Görüldüğü gibi, Adapazarı Rüşdiyesi'nin altında bulunan hapisane başka bir bölgeye bir türlü taşınamamıştır. Bu nedenle bu işten vazgeçilmiş, Adapazarı Rüşdiyesi'nin tamamen hapisane yönetimine terk edilmesi istenilmiştir. İzmit Mutasarrıflığı, Adapazarı Rüşdiyesi'nin de eski yerindeki temelleri üzerinde yeniden inşa edilmesinin daha uygun olacağı noktasında görüş bildirmiştir. Anlaşılan o ki, hapisanenin Adapazarı Rüşdiyesi'nin alt katından başka bir yere taşınmasından ümidini kesen İzmit

⁷⁹¹ BOA, MF.MKT, 549/2, 2; BOA, DH.MKT, 2576/114.

⁷⁹² BOA, MF.MKT, 816/52, 1-2.

Mutasarrıflığı, en azından bahsedilen mektebin başka bir yere nakledilmesini istemiştir. Ancak, Adapazarı Rüşdiyesi'nin mevcut durumunun değişmediği ve aynı yerde hizmet vermeye devam ettiği anlaşılmaktadır.

Eğitim kurumlarında yapılması planlanan inşa faaliyetlerinden biri de kızların eğitim gördüğü Adapazarı'ndaki yabancı okulun genişletilmesi hakkındadır. Artan öğrenci sayısından dolayı okul binasının son yıllarda yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Okul yönetiminin, bahsedilen okulun genişletilmesi için 29 Nisan 1895 tarihli bir arzuhal kaleme aldığı görülmektedir. Bu istek üzerine, Osmanlı Hükümeti tarafından mezkûr bina üzerinde keşif çalışması başlatılmıştır. Bu okulun Adapazarı'nda yıllar önce ruhsatsız açılarak bir müddet bu şekilde faaliyet yürüttüğü, akabinde yetkili makamlardan ruhsat aldığı tespit edilmiştir. Amerikalı misyonerler tarafından kurulan bu okul, misyonerler tarafından yeniden inşa edilmek istenilmektedir.⁷⁹³

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresindeki okullarla ilgili bazı inşaat çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Müslüman okullarıyla ilgili tamir ve bakım talepleri geldiği gibi, gayrimüslimlerin eğitim gördüğü okullarla ilgili de talepler gelmiştir. Mevcut okulların ihtiyacı karşılamadığı veya bölgede hiç okul olmadığıyla ilgili şikâyetler de bulunmaktadır. Adapazarı ve çevresindeki en problemlilik okulun ise Adapazarı Rüşdiyesi olduğu açıktır. Bahsedilen bu okulun zemin katındaki hapisanenin büyük problemlere neden olduğu, bu sorunun uzun bir süre gündemi meşgul ettiği anlaşılmaktadır.

6.4.2. Dini Kurumlar İçin Yapılan Çalışmalar

Adapazarı ve çevresinde Müslüman nüfus kadar olmasa da yoğun gayrimüslim nüfus da yaşamaktadır. Bu nedenle bölgede cami yapım ve onarım çalışmaları dışında, kilise inşaatları da göze çarpmaktadır. Hatta bölgedeki sayıları çok az olmasına rağmen, Yahudilerin ibadethaneleri ile ilgili çalışmaların da olduğu anlaşılmaktadır.

Adapazarı'nın fatihi Sultan Orhan tarafından yaptırılan ve Adapazarı için çok önemli bir manevi değeri olan Orhan Camii'nin yoğun bakım faaliyetlerinden geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Nisan 1893 tarihli belgede, bahsedilen bu caminin tamiratıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Orhan Camii'nin tamiratının artık elzem olup

⁷⁹³ BOA, ŞD, 1562/24, 2.

tehir edilemeyecek derecede harap olduğu, özellikle bölgeye gelen muhacirlerden sonra caminin bölge halkına kifâyet etmediği vurgulanmıştır.⁷⁹⁴ Adapazarı Kaymakamlığı Kumandanlığı'na gönderilen 12 Nisan 1893 tarihli belgede de bu konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁷⁹⁵

Tamirat için bölgeye memur gönderilmesi ve yapılacak incelemeye göre caminin gerekli görülen kısımlarına tadilat yapılması uygun görülmüştür. İzmit Mutasarrıflığı'nca gönderilen keşif defterine göre hademe odaları, sıbyân mektebi ve diğer bölümlerin tadilatı için 159.594,5 kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılan tahkikat neticesinde, Orhan Camii vakfının senelik 61.140 kuruş gelirin olduğu görülmüştür. Oysa, Orhan Gazi'nin Bursa'da bulunan cami-i şerif ve türbesinin tamirinin ise 71.987 kuruşla karşılanabileceği tespit edilmiştir. Bu gelirin caminin masraflarına yetmeyeceği, bir miktar para yardımına daha ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.⁷⁹⁶

Yapılan kapsamlı tahikata rağmen, Orhan camiini masraflarının henüz karşılanmadığı anlaşılmaktadır. İzmit Mutasarrıflığı'ndan Maliye Nezareti'ne gönderilen 9 Aralık 1893 tarihli yazıda, Orhan camiinin yapım masrafı için evvelce telgraf çekildiği ve inşaat konusunda yardım beklendiği hatırlatılmıştır. Maliye Nezareti'nde bu hususun değerlendirildiği ve evrakın Evkaf Nezareti'ne tebliğ edildiği anlaşılmaktadır. Evkaf Nezareti'ne sevk edilen yazıda, bu tür masrafların İzmit Sancağı'nın yetkisi dâhilinde bulunduğu, cami masraflarının Adapazarı Kaymakamlığı tarafından tespit edilerek yapılması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁹⁷

1897 yılına ait arşiv belgeleri ise Sultan Orhan Gazi Camii'nin bakım ve onarım çalışmalarına başlandığını göstermektedir. Buna göre, 159.500 kuruş harcanarak Orhan Camii'nin iç kısmında tadilat yapılmıştır. Ancak, caminin çevresindeki diğer inşaat faaliyetleri için henüz bir keşif çalışması gerçekleştirilmemiştir. İncelenen belgelerden anlaşıldığına göre, cami çevresinde halledilmesi gereken birtakım işler kalmıştır. Cami etrafına çekilecek muhafaza duvarları, yeniden inşa edilecek mektep, şifahane ve 10 bab medrese, cami minaresi ve şadırvan yapılması planlanan inşaat faaliyetleridir. Bu işler için keşif haricinde 186.736,5 kuruşa daha ihtiyaç olduğu, ancak bu bedelin hazineye

⁷⁹⁴ BOA, Y.MTV, 76/112, 1.

⁷⁹⁵ BOA, Y.PRK.BŞK, 30/29.

⁷⁹⁶ BOA, Y.MTV, 79/52.

⁷⁹⁷ BOA, Y.PRK.BŞK, 34/26, 2.

büyük bir yük getireceği ifade edilmiştir. Cami minaresi ve şadırvan için ayrıca yapılan keşif çalışmasında, bu işin 26.020,5 kuruş masrafla tamamlanabileceği anlaşılmıştır. Bu şartlar dâhilinde Şûrâ-yı Devlet'te konu değerlendirilmiş ve 26 Ocak 1897 tarihli kararla sadece yapımı elzem olan minare ve şadırvanın inşa edilmesi, diğer inşaat faaliyetlerinin ise şimdilik bekletilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁹⁸

Orhan Camii için yapılan çalışmaların ise hayli masrafa neden olduğu, inşaat çalışmaları nedeniyle bazı inşaat ustalarına ödenecek borçların kaldığı anlaşılmaktadır. Evkaf Nezareti'nden 20 Kasım 1898 tarih ve 602 numara ile Şûrâ-yı Devlet'e havale olunan yazıda, caminin demir işlerini yapan Çerçiyen, Agop ve Artin'e 3.100, boyacı Samanzof'a ise 3.240 kuruş borç kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, caminin toplam borcunun 6.340 kuruşa vardığı açıktır. Evkaf Nezareti tarafından yapılan açıklamada, caminin tamiri için ayrılan bütçenin tamamının sarfedildiği, bütçeye yeni yük getirecek bu meblağın gönderilmesine imkân olmadığı ifade edilmiştir.

Caminin tamiri için evvelce bir keşif çalışması yapılmasına rağmen, 6.340 kuruşluk açık çıkması nedeniyle bir araştırma yapılmıştır. Bu nedenle, cami masraflarının yazılı olduğu hesap defteri Evkaf Nezareti'ne İzmit Mutasarrıflığı tarafından takdim edilmiştir. Mezkûr nezaretçe yapılan incelemede, cami için ilave masraflar yapıldığı ortaya çıkmıştır. Hesap defteri üzerinden yapılan incelemede, harcamaların 181.900 kuruşa ulaştığı, halbuki caminin masrafları için sadece 175.615 kuruş sarfına izin verildiği belirtilmiştir. Bu durumda 6.285 kuruşun fazladan harcandığı açıktır. Bu şartlar dâhilinde Şûrâ-yı Devlet'in 29 Kasım 1900 tarihli kararıyla kalan borcun bölge halkı tarafından karşılanması gerektiğine hükmedilmiştir.⁷⁹⁹

Görüldüğü gibi Orhan Camii, bölgede bakım ve onarım masrafları açısından ön plana çıkmıştır. Bunun temel nedeni ise bu caminin çok eski ve bakıma muhtaç bir halde olmasıdır. Geçen yüzyıllar ve meydana gelen depremlerin bu camiyi etkilediği de bilinmektedir. Bununla beraber, Adapazarı ve çevresinde başka cami inşa, tamir ve onarım çalışmalarının olduğu da görülmektedir. Nitekim 4 Haziran 1894 tarihli belge de Hendek'e bağlı Hüseyinşeyh karyesindeki ahâlinin cami talebiyle ilgili bilgi vermektedir.

⁷⁹⁸ BOA, İrade Evkaf [İ.EV], 16/63, 1-2-3; BOA, BEO, 934/70019.

⁷⁹⁹ BOA, İ.EV, 26/45, 1-3.

Hendek'in Hüseyinşeyh karyesi halkı köylerine bir cami yapılmasını istemiş, bu husustaki arzuhallerini ilgili mercilere ulaştırmışlardır. Köy imamı ve muhtarlar tarafından kaleme alınan arzuhalde, köylerinde bir cami bulunmaması nedeniyle ibadetlerini yapabilmek için 3-4 saat uzaklıktaki mesafeye yürümek zorunda kaldığı bildirilmiştir. Evkaf Nezareti'ne havale olunan bu arzuhale ise olumsuz bakılmıştır. Cevabi yazıda, bütçe yetersizliği nedeniyle bu isteğin karşılanamayacağı belirtilmiştir. Bu nedenle, caminin bölge halkından uygun bir karşılık bulunarak yapılması uygun görülmüştür.⁸⁰⁰

15 Eylül 1902 tarih ve 332 numara ile Evkaf Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlete havale edilen yazıdan ise Adapazarı'nın İkizce-i Osman karyesinde bulunan caminin de yeniden inşa edilmek istendiği anlaşılmaktadır. İkizce-i Osman karyesi halkının isteği üzerine yapılan tahkikatta, bahsedilen köydeki eski caminin mecdi 19 kuruş hesabıyla ve 26.980 kuruş masrafla yeniden yapılmasının mümkün olduğu ifade edilmiştir. Caminin masraflarının esâsen 28.400 kuruş olduğu, ancak mecdi farkının düşürülmesiyle bu meblağın 26.980 kuruş olacağı belirtilmiştir. Şûrâ-yı Devlet'te mütâlaa edilen yazı, gereği yapılmak üzere 19 Eylül 1902 tarihinde Sadaret Makamı'na sevk edilmiştir. 28 Eylül 1902 tarihinde ise Sadrazam Mehmed Said Paşa tarafından cami inşaatının onaylandığı görülmektedir.⁸⁰¹

Adapazarı ve çevresindeki Yahudilerin de ibadethane sorunu yaşadığı anlaşılmaktadır. Adapazarı'nda 20 haneden fazla nüfusu olduğu anlaşılan Yahudilerin, bir ibadethaneye ihtiyaç duydukları görülmektedir. Bu konuda büyük bir mağduriyet yaşadıklarını vurgulayan Yahudiler, İlyida isimli Yahudi'nin mâlik olduğu arazide ibadetlerini rahatça yapabilecekleri bir havranın yapılmasını Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişlerdir. Adapazarı Yahudi azınlığı tarafından kaleme alınan bu arzuhal, İzmit Mutasarrıflığı tarafından 12 Ağustos 1894 tarih ve 54 numara ile İstanbul'a havale edilmiştir. Yahudi azınlık tarafından gelen talep İstanbul'a iletilmiş, bölgede böyle bir ibadethanenin inşaatına izin verilip verilmeyeceği sorulmuştur.⁸⁰² Bu talebin Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanıp karşılanmadığı hususunda elimizde bir bilgi yoktur. Bununla beraber, bu tür ibadethane taleplerine Osmanlı Hükümeti'nin olumlu karşılık verdiği

⁸⁰⁰ BOA, BEO, 419/31397; BOA, BEO, 460/34436, 1-2.

⁸⁰¹ BOA, İ.EV, 26/45, 1-3; BOA, BEO, 1930/144693.

⁸⁰² BOA, DH.MKT, 280/18.

bilinmektedir. Bu bağlamda, İyada isimli Yahudi'nin sahip olduğu arazide bir havra inşasına onay verildiği düşünülmektedir.

Adapazarı ve çevresindeki kilise yapım ve onarım faaliyetlerinin de yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Adapazarı'ndaki Hristiyanlara ait ibadethanelerin onarımına ilgili makamlar kayıtsız kalmamıştır. Elden geldiğinde, Adapazarı yerel yönetimi tarafından kiliselerinin bakım ve onarımları yapılmıştır. Adapazarı Ermenileri tarafından kaleme alınan bazı arzuhallerden anlaşıldığına göre, eskiyen ve harap olan kiliselerinin durumu bu kişilerin dini ibadetlerini rahatça yapmalarına engel olmaktadır. Adapazarı'nda bulunan Protestan kilisesi 1898 kışında yağın yoğun kar sebebiyle ağırlığı kaldıramayarak yıkılmış, bölge Ermenileri yıkılan kilisenin tekrar yaptırılmasını talep etmişlerdir. Bu rica üzerine 1899 yılında yıkılan bu kilisenin onarılarak ibadete açılmasına onay verilmiştir. 417 kişinin aynı anda ibadetini yapabilecek büyüklükte, 28 zira uzunluğunda, 22 zira genişliğinde ve 18 zira yüksekliğinde yapılması planlanan kilisede, aynı zamanda 2 dersane, 2 oda ve 1 de sofa yapılması planlanmış ve çalışmalar bu doğrultuda sürdürülmüştür.⁸⁰³

Bahsedilen Protestan kilisesi hakkında İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa da kapsamlı bilgiler vermiştir. Musa Kazım Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilen 18 Haziran 1900 tarihli yazıda, bu kilisenin yaklaşık 20 yıl kadar önce İngiltere'nin öncülüğünde ve sıbyâna mahsus olarak yapıldığı bildirilmiştir. Ancak, ahşaptan yapılan bu binanın çatısı iki sene önce yağın yoğun kardan büyük zarar gördüğü için onarılmıştır. Şifreli yazıda, Ermeni cemaatinin mezkûr binayı hem bir ibadethane hem de çocukların eğitim yaptığı bir sıbyân mektebi olarak kullandığı beyan edilmiştir. Musa Kazım Paşa'nın verdiği bu rapordan sadece Protestan kilisesi inşaatı hakkında değil, daha önce o bölgede yapılan inşaat faaliyetleri hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir.

Musa Kazım Paşa'nın Dersaadet'e gönderdiği yazıda, evvelce bu mahalde büyük bir kız mektebinin de inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Bu okul sadece gündüz eğitim veren bir okul olmayıp, yatılı eğitim de vermektedir. Bahsedilen okulda yatılı olarak eğitim alan yerli ve yabancı 90 kız mevcut iken, yatılı olmadan okula devam eden 57 kız öğrenci bulunmaktadır. Amerika'dan vaktiyle gelen 3 öğretmen ile burada yetişmiş

⁸⁰³ BOA, Y.A.RES, 103/90, 1; BOA, Y.A.RES, 107/46, 1-3-5.

öğretmenlerin ikâmet edebilmeleri için de bu mahalde bir hane satın alındığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen bu hanenin satın alınma işlemi ise Protestan derneği tarafından yapılmış, bu iş 800 İngiliz lirasına mâl olmuştur.⁸⁰⁴

Protestan kilisesinin eski temeli üzerinde yeniden yapılması uzun bir süre değerlendirmiş, ancak sonunda kilisenin yapımı onaylanmıştır. Bu konuda Osmanlı Hükümeti'nin olumlu bir tavır takındığı açıktır. Bu mahalde ikâmet eden halkın gayrimüslim olması ve kilisenin artık halkın ihtiyacına cevap vermemesi bu olumlu tavırda etkili olmuştur. Nitekim bölge halkının yoğun gayrimüslim nüfusu barındırması nedeniyle kilise inşaatının yapılmasında bir mahzur olmayacağı ifade edilmiştir.⁸⁰⁵

Adapazarı'nın Karasu nahiyesinde de büyük bir Rum kilisesinin inşa edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Rum Patrikhanesi, Karasu'nun Suyatağı karyesinde bulunan Ayapetro ve Pavlo isimli Rum kiliselerinin eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilmesini talep etmiştir. Oniki İncil adı verilmek istenen mezkûr kilisenin, eski temeli üzerinde tulen 22,5, arzen 16 ve 11 zira büyüklüğünde kargir olarak yapılması istenilmiştir. Ayrıca, bu yapının birçok kulesinin olacağı da ifade edilmiştir. Osmanlı Hükümeti ise Suyatağı karyesinde yaşayan nüfusun tamamen Rumlardan oluşması nedeniyle inşaat yapımında herhangi bir mahzur görmemiştir. 150 civarında Rum'un ikâmet ettiği mezkûr köydeki inşaatın ise 250 liraya tamamlanabileceği bildirilmiştir.

Rum Patrikhanesi tarafından verilen arzuhal İzmit Mutasarrıflığı tarafından Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiş, konu Şûrâ-yı Devlet'te etraflıca değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede eski kilisenin bakımsızlıktan dolayı harap olduğu, bu yüzden yıkılarak eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilmesinin talep edildiği belirtilmiştir. Şûrâ-yı Devlet, kilise için sarf edilmesi gereken meblağı aşmamak ve ahâlden cebren para almamak kaydıyla inşaatın yeniden yapılmasına olumlu bakmıştır. Şûrâ-yı Devlet'te alınan bu karar, 30 Nisan 1906 tarihinde Sadaret Makamı'na gönderilmiştir. Bu karara istinaden dönemin Sadrazam'ı Mehmed Ferid Paşa kilisenin yeniden yapılmasında bir mahzur olmadığını belirtmiş, 12 Mayıs 1906 tarihinde kilise inşaatını onaylamıştır.⁸⁰⁶

⁸⁰⁴ BOA, Y.PRK.UM, 50/100, 2.

⁸⁰⁵ BOA, DH.MKT, 2572/135; BOA, BEO, 1752/131399.

⁸⁰⁶ BOA, İ.AZN, 66/44, 2-5.

Öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Hükümeti Adapazarı ve çevresindeki dini ibadethanelerin bakım ve onarımı hususunda oldukça hassas davranmış ve mümkün olduğunca cami, kilise, havra gibi ibadethaneler konusunda gelen inşa taleplerine karşı çıkmamıştır. Her dini gruba eşit mesafede olan Osmanlı Hükümeti, sadece Müslüman halkın cami taleplerine değil, gayrimüslimlerin kilise yapım taleplerine de sıcak bakmıştır. Yapılan yazışmalarda, Hristiyanların yoğun olduğu yerlerde kilise yapılmasının bir mahsuru olmayacağı sıklıkla vurgulanmaktadır. Kilise yapım ve onarım taleplerine, bölge halkının çoğunluğunun Hristiyan olması durumunda sıcak bakıldığı açıktır. Sonuç olarak, cami, kilise gibi dini kurumlar için önemli bir bütçe ayrıldığı, bu çalışmaların bir kısmının devlet bütçesiyle, bir kısmının ise halk îânesiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.

6.4.3. Hapishaneler İçin Yapılan Çalışmalar

Bölgede hapishaneler için yapılan inşaat çalışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmalardan biri de Adapazarı'ndaki kadın hapishanesiyle ilgilidir. 19 Mayıs 1892 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda kadın hapishanesi olarak kullanılan bina artık yetersiz kalmaktadır. Aylık 50 kuruş kira ödendiği anlaşılan bu kadın hapishanesinin ihtiyacı karşılamadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle kadınlara mahsus yeni bir hapishaneye ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Ahlaka ters davranışlar sergileyerek çeşitli suçlara karışan kadınlar için yeni bir hapishaneye ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bununla beraber, hazinede bu hapishane için gerekli meblağın bulunmadığı görülmektedir. Bu nedenle, inşaat için harici bir bedel tahsisi yapılması istirham edilmiştir.⁸⁰⁷

Adapazarı'nda kadınlar için yapılacak hapishanenin ise hayli zaman alacağı anlaşılmaktadır. Bu süreç zarfında bir hanenin kiralanarak kadın hapishanesi olarak kullanılması tavsiye edilmiştir. Yapılan tavsiye Şûrâ-yı Devlet ve Dâhiliye Nezareti tarafından dikkate alınmış, Adapazarı'nda kadınlara mahsus bir hapishane eksikliği kabul edilmiştir. Bu nedenle yeni bir hapishane yapılıncaya kadar Adapazarı'nda geçici bir hanenin kiralanması ve kadın hapishanesi olarak kullanılması kabul edilmiştir.⁸⁰⁸ Görüldüğü gibi, Adapazarı'ndaki eski kadın hapishanesi ihtiyaçların karşılanmasında

⁸⁰⁷ BOA, ŞD, 1551/29.

⁸⁰⁸ BOA, DH.MKT, 1956/99, 1-2; BOA, BEO, 33/2413.

yetersiz kalmıştır. Bu durum, son yıllarda Adapazarı'ndaki suçlu kadın sayısının artmaya başladığını ortaya koymaktadır.

İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Aralık 1897 tarihli yazıda ise Adapazarı ve Geyve hapishanelerinin sağlık muayenesi ve keşif masraflarıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bahsedilen hapishanelerde sağlık muayene ve keşif çalışmalarının yapıldığını bildiren Musa Kazım Paşa, Adapazarı ve Geyve kaymakamlarınca yapılan araştırma sonuçlarının da bir rapor halinde eline ulaştığını ifade etmiştir. Buna göre, Adapazarı hapishanesinin sağlık koşullarına uygun olarak yeniden inşası için 68.004 kuruş 89 santim, Geyve hapishanesi için ise 61.409 kuruş 30 santime ihtiyaç duyulmaktadır.⁸⁰⁹

Dâhiliye Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 22 Şubat 1898 tarih ve 4.570 numaralı yazı ise Adapazarı hapishanesinin tamire muhtaç durumunu göstermektedir. İzmit Mutasarrıflığı'nın yaptığı keşif çalışması neticesinde, Adapazarı hapishanesinin onarımı için 4.600 kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Bu meblağın içinde bulunulan senenin bütçesinden karşılamaya imkân olmadığı, gelecek senenin bütçesinden tesviye olunabileceği belirtilmiştir. Şûrâ-yı Devlet Makamı tarafından alınan bu karar, 20 Mart 1898 tarihinde imza altına alınmıştır.⁸¹⁰ Ayrıca, İzmit Kumandanı Mirliya Saadeddin Bey tarafından Adapazarı hapishanesindeki güvenlik önlemleri yetersiz görülmüştür. Mezkûr hapishanede asker mevcudunun yeterli olmadığı vurgulayan Saadeddin Bey, mahkumların isyan etme ihtimaline karşı hapishanedeki asker sayısının artırılmasını istemiştir.⁸¹¹

Tüm çalışmalara rağmen, bölge hapishanelerinin sağlığa uygun olmayan durumlarının devam ettiği anlaşılmaktadır. İhtiyaca cevap vermeyen bu binaların yeniden inşa edilmesi gerektiği halde, bu konuda henüz bir gelişme olmamıştır. İzmit'teki hapishanenin tek koğuştan ibâret olmasının sağlık kurallarına aykırı olduğunu hatırlatan Musa Kazım Paşa, Adapazarı hapishanesinin de benzer durumda bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak, Maliye ve Adliye Nezareti tarafından hapishane masraflarının yerel yönetimin sorumluluğu altında olduğu bildirmiştir. İzmit Mutasarrıfı tarafından kaleme

⁸⁰⁹ BOA, DH.TMİK.S, 16/46, 1-2.

⁸¹⁰ BOA, BEO, 1098/82301, 2.

⁸¹¹ BOA, Y.PRK.ASK, 55/48.

alınan 21 Kasım 1904 tarihli yazıda ise bu masrafların sancağın yıllık bütçesinin 4-5 katına ulaştığı ve mezkûr harcamaların üç yıla yayılarak tesviye edilebileceği izâh edilmiştir. Bu nedenle mezkûr masrafların 1904, 1905 ve 1906 senelerine bölünerek yapılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir.⁸¹²

Adliye Nazırı'nın imzasıyla kaleme alınan 28 Kasım 1900 tarihli yazıda da topraktan yapılan Geyve hapisanesinin tamire muhtaç bir halde bulunduğu ifade edilmiştir. Bu durumun ise mezkûr hapisanede firar olaylarına neden olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber Adapazarı kazasında hapisane olmadığı, Rüşdiye Mektebi'nin alt katının hapisane olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Hapisanenin farklı bir yere taşınması gerektiğine dair Maarif Nezaretî'nin yazısı olmasına rağmen, bu inşaat halen yapılamamıştır. Bu yüzden İzmit Mutasarrıflığı dâhilindeki bu hapisanelerin ivedi bir şekilde bakımlarının yapılması, özellikle müstakil bir hapisanesi olmayan Adapazarı kazasında yeni bir hapisane inşa edilmesi istenilmiştir.⁸¹³

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresindeki hapisanelerin ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığı söylenebilir. Adapazarı ve Geyve'deki hapisanelerin sağlıksız yaşam koşulları ise mahkumların sağlığını da tehdit etmiştir. Rutubetten duvarları yıkılmak üzere olduğu anlaşılan bu yapıların, güvenlik zafiyetine de neden olduğu ve birçok firar olayına zemin hazırladığı görülmektedir. İncelenen belgelerden, birçok açıdan yetersiz kalan bu hapisanelerin yenilenmeye ihtiyacının olduğu vurgulanmaktadır. Bölgede bir de kadın hapisanesinin mevcut olduğu, ancak Adapazarı kaza merkezinde olduğu anlaşılan bu binanın ihtiyacı karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, kadın mahkumların daha büyük bir binaya nakledilmesine ihtiyaç duyulmuş ve bu konuda çalışma başlatılmıştır.

6.4.4. Düyun-u Umûmiye Dairesi ve Telgrafhaneler İçin Yapılan Çalışmalar

Bölgede yapılan inşaat faaliyetlerinden biri de Adapazarı Düyun-u Umûmiye Dairesi ile ilgilidir. 8 Kasım 1895 tarihli belgeden anlaşıldığına göre, Adapazarı'nda bulunan Düyun-u Umûmiye Dairesi'nin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Eski bina enkazının tekrar kullanılması, gereken 300 liranın ise mevcut senedeki inşaat masrafları

⁸¹² BOA, DH.TMİK.S, 55/23, 3; BOA, DH.TMİK.S, 55/65, 1.

⁸¹³ BOA, DH.TMİK.S, 32/64; BOA, DH.TMİK.S, 24/69.

için ayrılmış 1.000 liradan karşılanması istenilmiştir.⁸¹⁴ Belgeden, Adapazarı'nda önceki yıllarda faaliyette olan Düyun-u Umûmiye Dairesi'nin herhangi bir nedenle yıkıldığı ve enkazının halen orada olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yapılacak binanın tekrar bu temel üzerine yapılması istenilmektedir. Elimizde net bir veri olmamakla beraber, bu binanın 10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremde yıkılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Depremin bölgede büyük bir hasara neden olduğu, Adapazarı ve İzmit'teki birçok binanın bu depremde yıkıldığı bilinmektedir.

İlerleyen yıllarda, Düyun-u Umûmiye Dairesi'nin biraz daha genişletilmesi de gündeme gelmiştir. Maliye Nezareti'nin 12 Aralık 1900 tarih ve 2.092 sayılı yazısıyla bu konu Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiş, Adapazarı'nın önemine binaen bölgede bazı keşif çalışmaları yapılmıştır. Yapılan keşif çalışmaları neticesinde, mezkûr binanın 29.700 kuruş bedelle müteahhide verilmesi uygun görülmüştür. Ancak, binanın keşif defteri ve planının tanzim edilmesinden sonra ek masraflar gündeme gelmiştir. Binanın bazı kısımları için 2.000 ve inşaata refâkat edecek memurlar için ise 2.600 kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur. Düyun-u Umûmiye Komiserliği tarafından yapılan bildirimde, bu meblağın içinde bulunulan senenin bütçesine dâhil olduğu ifade edilmiştir.⁸¹⁵

Adapazarı ve çevresinde yapılan inşa faaliyetlerinden biri de dönemin önemli haberleşme kaynağı olan telgrafhanelerdir. 6 Ekim 1887 tarihli bir belgeden, Adapazarı ve çevresinin telgraf hatlarıyla donatılmaya başladığı anlaşılmaktadır. İzmit, Geyve, Taraklı, Sapanca ve Adapazarı'na çekilecek telgraf direkleriyle ilgili çalışma başlatılmıştır. Bu bölgelere çekilecek 640 adet direğin temin edilmesi için de bölgedeki ormanlardan istifade edilecektir. 640 meşe direği için lâzım gelen 9.745 kuruşun ise Posta ve Telgraf Nezareti'nin o seneki bütçesinden karşılanacağı anlaşılmaktadır.⁸¹⁶

Dâhiliye Nezareti'nden Şûrâ-yı Devlete havale edilen 1 Ağustos 1907 tarih ve 1.188 numaralı yazıda ise Adapazarı'ndaki telgrafhanenin onarım talebiyle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Adapazarı telgrafhanesinin harap bir halde olduğu, mezkûr binanın yeniden inşa edilmesi için 19.213 kuruş 30 paraya ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Şûrâ-yı Devlet Makamı'nca mezkûr binanın iç bölgesinin çalışmaları

⁸¹⁴ BOA, İ.ML, 15/74, 1-3.

⁸¹⁵ BOA, İ.ML, 43/34, 1.

⁸¹⁶ BOA, İ.DH, 1053/82661.

engelleyecek derecede harap olduğu, bu şekilde telgrafhanenin hizmet vermesinin mümkün olmayacağı mütâlaa edilmiştir. Bununla beraber, yapılacak inşaat çalışmalarının zikrolunan bedeli geçmemesi ve iâne usulüyle yapılması şart koşulmuştur. Bu husustaki onay kararı ise 6 Ağustos 1907 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'ten Sadaret Makamı'na havale edilmiştir.⁸¹⁷

Adapazarı'ndaki Düyun-u Umûmiye Dairesi'nin önemli bir bütçeye mâl olduğu anlaşılmaktadır. 1894 yılında Adapazarı ve İzmit'te meydana gelen depremin, bu binanın da yıkılmasına neden olduğu düşünülmektedir. Ancak, yıkılan Düyun-u Umûmiye Dairesi'nin yerine, hemen yeni bir binanın yapılması için çalışma başlatılmıştır. İlerleyen yıllarda, bu binanın genişletilmesi için de bir çalışma planlanmıştır. Bölgedeki inşaat faaliyetlerinde telgrafhane yapımının da önemli bir payı bulunmaktadır. Geyve, Sapanca ve Taraklı gibi bölgelerin telgraf direkleriyle donatıldığı, bu bölgelerin Adapazarı telgrafhanesiyle bağlantısının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde özellikle İstanbul ile hızlı bir şekilde muhabere yapılmış, Adapazarı ve çevresi haberleşme ağının içine dâhil edilmiştir.

Sonuç olarak, Adapazarı ve çevresinde yoğun tamirat ve inşaa faaliyetlerinin olduğu söylenebilir. Bölgede camiden kiliseye, okuldan medreseye, telgrafhaneden hapisaneyeye kadar birçok inşaat çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı yeni yapılan binalar iken, bir kısmı ise eski yapıların onarılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Adapazarı ve çevresinde, yol ve köprü gibi daha büyük bütçelerle yapılan inşaat faaliyetleri de göze çarpmaktadır.

Adapazarı ve çevresini imar etmek için yapılan bu inşaa faaliyetleri, önemli bir bütçeye sahip olmayı gerektirmektedir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin I. Meşrutiyet dönemindeki ekonomik durumu ortadadır. Cami, kilise ve okul gibi binaların çoğu zaman halkın yardımına başvurularak inşaa edildiği anlaşılmaktadır. Hatta bazı yol inşaatları, halktan birer mecdi toplatılarak yapılmıştır. Anlaşılan o ki, bu çalışmalar ancak devlet ve halkın koordineli çalışmalarıyla yapılabilmektedir. Devlet elinden geldiğince yol, köprü, ibadethane ve okul gibi inşaatları yapmış, bütçenin yeterli gelmediği durumlarda ise

⁸¹⁷ BOA, İrade Telgraf ve Posta [İ.PT], 24/16, 1-2.

halk iânesine başvurulmuştur. Bu nedenle olsa gerek, yapılan inşa faaliyetlerinin bazen uzun yıllar sürüncemede kaldığı ve hemen bitirilemediği görülmektedir.

Adapazarı ve çevresindeki bayındırlık hizmetlerinde demiryoluna ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. 1890 yılında İstanbul-Ankara demiryolu hattı Arifiye’de birbirine bağlanmış, bu durum bölgenin hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Gerek yurt içi ve gerekse yurt dışında önemli bir ses getiren bu hamle, görkemli bir açılışa da sahne olmuştur. Arifiye’ye kadar uzanan demiryolu, bir süre sonra bu hattın Adapazarı’na bağlanmasını da gündeme getirmiştir. Bu nedenle bu konuda birtakım çalışmalar yapılmış, nihâyet 1901 yılında bu çalışmalar başarıyla sonuçlandırılmıştır. İnşa edilen 9 km’lik hat ile Adapazarı da İstanbul-Ankara demiryoluna fasılasız bir şekilde bağlanmıştır. Adapazarı, bu hat sayesinde çevre vilayetlerle ve özellikle de İstanbul ile kesintisiz, hızlı ve konforlu bir bağlantı kurabilmiştir.

1901 yılında tamamlanan bu demiryolu hattı öncesinde, Adapazarı’nı Arifiye’ye bağlamak için farklı bir proje de gündeme gelmiştir. Bu proje ise Adapazarı-Arifiye tramvay hattı projesidir. Bu iki nokta arasında bir demiryolu döşenmesi, tramvay vasıtasıyla yolcuların Arifiye tren istasyonuna kadar nakledilmesi düşünülmüştür. Bu konuda yoğun mesai haracanarak bazı müteşebbislerle dahi görüşülmüştür. Nitekim Anton Hacı Bepar isimli bir müteşebbis ile anlaşılmış, Osmanlı Hükümeti ile bu müteşebbis arasında 1890 yılında bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak, Adapazarı’na kadar ulaşan demiryolu ile tramvay projesinin bir anlamı kalmamıştır. Tramvay projesinin esas gayesi, Adapazarı’nı İstanbul-Ankara hattına bağlamaktır. 1901 yılında Adapazarı-Arifiye arasına çekilen demiryolu ise bunu zaten sağlamıştır. Dolayısıyla, bu proje bir daha gündeme gelmemiştir.

Bölgede farklı demiryolu projelerinin de gündeme geldiği, özellikle Adapazarı-Hendek-Düzce-Ereğli demiryolu projesi üzerinde kapsamlı araştırmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti’nin çok önem verdiği bu proje üzerinde, güzergâhları belirlemek amacıyla bazı incelemeler de yapılmıştır. İstanbul’dan bu bölgeye gönderilen araştırma komisyonu dışında, yerel yöneticilerin de güzergâh üzerinde araştırma yaptıkları görülmektedir. Ancak, üzerinde büyük emeklerin verildiği bu proje maalesef gerçekleşmemiştir. Gerek ekonomik zorluklar ve gerekse yaşanan siyasi gelişmeler bu projenin zamanla gündemden düşmesine neden olmuştur.

Adapazarı ve çevresindeki bayındırlık hizmetlerine bakıldığında, bataklık kurutma faaliyetlerinin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Adapazarı'nın yumuşak arazi yapısı ve bölgede sıkça görülen su taşkınları, binlerce dönüme varan bataklıklara zemin hazırlamıştır. Bu durum birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bataklıkların muhacirlerin bölgeye iskânını zorlaştırdığı ve bazı hastalıklara da zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu durum, bataklıkların kurutulmasını gündeme getirmiştir. Adapazarı'nın birçok noktasında bataklık kurutma çalışmalarının yapıldığı, bazı müteşebbislerle anlaşarak büyük bataklıkların kurutulduğu görülmektedir. Ancak, en çok ön plana çıkan bataklık kurutma faaliyetlerinin Gökçeören ve Çataköprü bölgelerinde olduğu söylenebilir. Adapazarı-Hendek ve Adapazarı-Kandıra arasında kalan bazı bölgelerde de bataklık kurutma faaliyetleri yapılmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, Adapazarı ve çevresindeki imar, inşa, onarım ve bakım çalışmaları büyük zahmetlerle yapılabilmektedir. Kısaca bayındırlık hizmetleri olarak isimlendirilen karayolu ve demiryolu inşa faaliyetleri, köprü, okul, medrese, cami, kilise, havra, hapisane, telgrafhane yapımı gibi çalışmalar Adapazarı'nın imarında önemli bir yer tutmuş, bu çalışmalar ise büyük bütçelere mâl olmuştur.

SONUÇ

Tarihsel süreç boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Adapazarı ve çevresi, son olarak Roma, Bizans ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Ancak, devamlı su taşkınlarına maruz kalan bölge iskâna pek açılmamıştır. Su taşkınları nedeniyle çamur deryası, sazlık ve bataklık görünümünde olan Adapazarı'nın, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar küçük bir kasaba hüviyetinde olduğu söylenebilir. Bu tarihten sonra aldığı göçlerle hızlı bir şekilde büyüyen Adapazarı, yüzyıl sonuna gelindiğinde 100.000 nüfusu barındıran büyük bir şehir durumuna gelmiştir.

Adapazarı ve çevresi yüzyıllarca İzmit Sancağı'na bağlı olarak kalmış, bağlı olduğu eyaletler ise zaman zaman değişiklik göstermiştir. Adapazarı'nın önemli ticaret yolları üzerinde olması ve donanmanın ihtiyacını karşılayan büyük ormanlara sahip olması bölgenin her zaman önemini korumasını sağlamıştır. Karadeniz ve Marmara'ya kıyısı olması ve tersane mevcudiyeti nedeniyle uzunca bir dönem Cezayir-i Bahri Sefid Eyaleti'nin bir sancağı olarak kalan İzmit'in, 19. yüzyıldan sonra ise bağlı olduğu eyaletler birkaç defa değişmiştir. Bu idari değişikliğe neden ihtiyaç duyulduğu konusuna net bir açıklama getirmek zordur. Bununla beraber, II. Mahmud'un Osmanlı Devleti'ni tepeden tırnağa bir yenileşme sürecine soktuğu bilinmektedir. II. Mahmud, her konuda olduğu gibi mülki yapıda da birtakım yenilikler yapmak istemiş, bu nedenle bazı sancakların idari statüsü değiştirilmiştir. İzmit Sancağı da bu değişimlerin yaşandığı sancaklardan biridir. Adapazarı da İzmit Sancağı'na bağlı olması nedeniyle bu değişimlerden fazlasıyla etkilenmiştir. Adapazarı'nın 19. yüzyıl boyunca Hüdavendigâr, Bolu ve Kastamonu Eyaleti'ne bağlandığı, bir dönem Şehremaneti yönetimine geçtiği ve müstakil İzmit Mutasarrıflığı'na bağlandığı görülmektedir.

İzmit Sancağı'na bağlı kazalar yüzyıllar boyunca bazı değişiklikler gösterse de Adapazarı'nda bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Adapazarı, ilk dönemden son döneme kadar İzmit Sancağı'na bağlı kalmıştır. Sancağa bağlı olan diğer kazalar ise yüzyıllar içinde devamlı değişmiştir. I. Meşrutiyet döneminde İzmit Sancağı'na bağlı kazalar ise; Adapazarı, Geyve, Kandıra ve Karamürsel'den ibârettir. Bununla beraber, 1901 yılında yapılan bir idari değişiklikle Yalova da İzmit Sancağı'na dâhil edilmiştir. Bu çalışmanın kapsamı dâhilinde incelenen Adapazarı'nın 1876-1908 yılları arasında 4 nahiyesinin olduğu görülmektedir. Bu nahiyeler Sapanca, Karasu, Hendek ve

Akyazı'dır. Adapazarı'nın 20. yüzyıl başında toplam 273 köyü mevcuttur. Bahsedilen bu köylerden 91'i Adapazarı kaza merkezinde iken, Sapanca'da 34, Hendek'te 47, Akyazı'da 60 ve Karasu'da ise 41 köy bulunmaktadır.

Adapazarı'nın nüfus dağılımının her bölgede aynı olmadığı, Adapazarı köyleri ile merkezinin farklı bir kimlikte olduğu anlaşılmaktadır. Merkezi bölgede Müslümanlarla gayrimüslimlerin nüfus oranının birbirine yakın olduğu, köylerde ise Müslümanların ezici çoğunluğu oluşturduğu açıktır. Bunun temel nedeni ise gayrimüslimlerin daha çok ticaretle uğraşmayı tercih etmeleridir. Şehir merkezinde ikâmet ederek geçimlerini ticaretle sağlayan gayrimüslimler, köylerde ikâmet etmeyi pek istememişlerdir. Müslümanlar ise daha çok ziraatle uğraştıklarından köylerde ikâmet etmişlerdir. Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile bölgenin demografik yapısı bir hayli değişmiştir. Alınan mağlubiyetlerle Kafkasya ve Balkanlardan gelen Müslüman halklar, bölgenin etnik yapısını ve nüfusunu değiştiren en önemli etkidir. 19. yüzyılın ilk yarısında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki nüfus oranı birbirine çok yakın iken, yüzyıl sonunda iki grup arasındaki denge Müslümanlar lehine değişmiştir.

Demografik ve kültürel çeşitlilik, bölgede asayişsizliğe neden olan sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Memleketteki tüm mal varlıklarını bırakarak aç ve perişan halde Adapazarı'na gelen muhacirler, geçimlerini sağlayabilmek için bazı suçlara bulaşmışlardır. Adapazarı'nda kimsenin canının ve malının emniyette olmadığı, eşkıyalık olaylarının kol gezdiği bir durum söz konusudur. Daha önceki yıllarda minimal düzeyde olan asayiş olayları, muhacirlerin bölgeye gelmesiyle büyük oranda artış göstermiştir. Bölgede, hırsızlık, gasp, tehdit, adam yaralama ve cinayet gibi birçok suçun işlendiği, mağdur olan halkın idari makamlara bu konularla ilgili şikâyet arzuhali gönderdikleri anlaşılmaktadır.

Müslümanlarla gayrimüslim tebaa arasında birtakım sorunların yaşandığı görülmektedir. Ancak, bu durum şaşırılacak bir durum değildir. Rum ve Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Adapazarı ve çevresinde bu tip olayların yaşanması olasıdır. İncelenen arşiv belgelerinde, bu iki grup arasında yaşanan sorunlarla ilgili birçok örnek mevcuttur. Özellikle Ermeniler üzerinde yapılan çalışma, iki grup arasında büyük problemlere neden olmuştur. Bölgedeki asayiş olaylarına ve yaşanan gelişmelere bakıldığında, asayişin tam olarak sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Suçlarla mücadele

konusunda bir başarısızlık olduğu açıktır. Kolluk kuvvetlerinin yaşanan hâdiseler karşısında çoğu zaman yetersiz kaldığı görülmektedir. Bölgede, güçlünün güçsüzü ezdiği, eşkıyalık ve çetecilik olaylarının fazlasıyla görüldüğü bir düzensizlik söz konusudur. Adapazarı ve çevresinde herkesin kendi adaletini kendisinin sağlamaya çalıştığı bir yapı mevcuttur. Buna rağmen Osmanlı Devleti elinden geldiğince adaleti tesis etmeye çalışmış, şikâyet arzuhallerinde belirtilen hususlara çözüm bulunmaya çalışılmıştır.

Muhacirlerin iskân sürecinde de bazı sorunlar yaşanmıştır. Muhacirler, bazen yanlışlıkla sahipli arazilere yerleştirilmişlerdir. Bazen de muhacirler, başkalarına ait arazileri bilinçli bir şekilde işgal etmişlerdir. Ancak, yaşanan sorunlar sadece muhacirlerle yerel halk arasında kalmamıştır. Muhacir gruplarının kendi aralarında da bazı sorunlar yaşadıkları görülmektedir. Adapazarı ve çevresindeki sorunların muhacirlerin bölgeye gelmesinden sonra arttığı söylenebilir. Temel perspektif açısından bu tespit doğru ise de muhacirlerin asayiş olaylarının tek sorumlusu olarak görülmesi haksızlık olacaktır. Nitekim muhacirlere de birçok konuda haksızlık yapılmıştır. Muhacirler kasıtlı veya kasıtsız olarak sahipli arazilere yerleştirilmiş, büyük uğraşlarla elde ettikleri tarım arazilerine hak iddiasıyla el konulmuştur. Bölgenin güçlü eşrafi veya mülki amirleri tarafından defalarca haksız muamelelere maruz kalan muhacirlerle ilgili sayısız örnekler mevcuttur.

Bölgede görülen sorunlardan biri de bataklık kurutma faaliyetleri olmuştur. Binlerce muhacirin bölgeye gelmesiyle iskân sahası bulmakta zorlanan Osmanlı Hükümeti, bataklıkları kurutarak yeni araziler elde etmeyi hedeflemiştir. Bu nedenle bazı yatırımcılarla anlaşip binlerce dönüme varan bataklık alanlar kurutulmuştur. Ancak, iskâna uygun hale getirilen bu arazilere muhacirler tarafından el konulması bazı sorunlara da yol açmıştır. Hak iddiasında bulunan yatırımcılar ile muhacirler arasında kalan Osmanlı Hükümeti bu anlaşmazlığa bir çözüm yolu aramış ve meseleyi sulh ile halletmeye çalışmıştır. İki tarafın hukuksuzlukları nedeniyle zor durumda kalan Osmanlı Hükümeti, bu sorunla uzun yıllar uğraşmak zorunda kalmıştır.

Diğer taraftan Adapazarı ve çevresinde eğitim faaliyetlerinin de önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bölgede ibtidâi ve sıbyân okulları olarak anılan ilkokullardan başka, ortaokul türünde eğitim veren rüşdiyeler ve lise seviyesinde eğitim veren idâdiler de

mevcuttur. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin genellikle farklı okullarda eğitim almayı tercih ettiği söylenebilir. Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin bölgede açtıkları okulların gayrimüslimler üzerinde azımsanamayacak derecede etkili olduğu açıktır. Protestan okullarının özellikle Ermeniler üzerinde büyük etkisinin olduğu, bu okullarda eğitim alan Ermenilerin Osmanlı kültüründen yavaş yavaş koparıldığı anlaşılmaktadır.

Adapazarı'nda Müslüman kızlara eğitim veren okulların da mevcut olduğu görülmektedir. Ancak halkın yardımları ile ayakta duran bu okulların, sadece ilkokul türünde oldukları anlaşılmaktadır. Adapazarı ve çevresinde Müslüman kızların eğitim aldığı bir rüşdiye veya idâdiye ise rastlanılmamıştır. Hatta I. Meşrutiyet döneminde Adapazarı'ndaki bazı köylerde bir ilkokul dahi mevcut değildir. Gayrimüslim okullarında ise kız öğrencilerin eğitimin içine büyük oranda entegre edildiği görülmektedir. Genellikle ruhsatsız olarak açılan bu okullarda gerek kız ve gerekse erkek öğrenciler birlikte eğitim almışlardır.

Adapazarı, Geyve, Hendek ve Sapanca'da ise Müslüman erkek öğrencilerin eğitim gördüğü rüşdiyeler bulunmaktadır. Bahsedilen bu okulların ihtiyaçlarına göre öğretmen ve öğrenci sayıları her okulda farklılık arz etmektedir. Bu rüşdiyeler genellikle bir, iki veya üç öğretmen tarafından idare edilmişlerdir. Bölgede gayrimüslimlerin de ilk, orta ve lise düzeyinde eğitim veren okulları mevcuttur. Gayrimüslimlerin eğitim aldığı okullar arasında en çok dikkat çeken okul ise Amerikan Protestan Mektebi'dir. Erkek ve kız şubeleri olan bu okula, özellikle bölgedeki Ermeniler büyük bir rağbet göstermişlerdir. Erkeklerin eğitim aldığı mektep Doktor Serop Kovalciyan, kızların eğitim aldığı mektep ise Bayan Laura Farnham tarafından yönetilmiştir.

Adapazarı ve çevresinde medreseler de önemli bir yer tutmuşlardır. Medreselerin, I. Meşrutiyet dönemi itibarıyla Adapazarı ve çevresindeki varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Ancak, medreselerin klasik Osmanlı eğitim sistemindeki gibi saygın ve güçlü olduğunu söylemek zordur. Gerileme dönemi ile birlikte bu kurumlar sadece dini eğitim veren bir yapıya dönüşmüşlerdir. Bu durumun I. Meşrutiyet dönemine kadar neredeyse hiç değişmediği söylenebilir. Gelişen şartlara ayak uyduramayan bu kurumların, dindar halkın istek ve arzusuyla ayakta kaldığı açıktır.

Adapazarı ve çevresindeki bayındırlık faaliyetlerinin temelinde ise trenyolu hattı bulunmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın sonunda Adapazarı'nın İstanbul-Ankara hattına

bağlanması, ulaşım alanında bölgenin kaderini değiştiren en büyük gelişmedir. Tren hattının İzmit'ten Arifiye'ye kadar uzatılması ve oradan Geyve istikâmetine dönmesi ise ilk etapta Adapazarı'nı biraz gölgede bırakmıştır. Ancak, 1899 yılında Arifiye'den Adapazarı'na kadar 9 km'lik ilave hattın yapılması bölgeyi İstanbul'a fasilasız bir şekilde bağlamıştır. Böylelikle, daha önceki yıllarda Arifiye tren istasyonuna kadar zor şartlarda katedilen 9 km'lik yol bir sorun olmaktan çıkmıştır. Adapazarı'nda üretilen mallar zahmetsiz bir şekilde başkente gönderilmiş, İstanbul ve Adapazarı arasındaki yolculuklar hızlı ve konforlu bir hale gelmiştir.

Bölgede başka demiryolu projeleri de masaya yatırılmış, ancak bu projeler hazırlık aşamasında kalmıştır. İzmit-Adapazarı-Hendek-Ereğli demiryolu ve Adapazarı-Arifiye tramvay projeleri gündeme gelmiş, uygun şartların oluşmaması nedeniyle bu projeler gerçekleştirilememiştir. Bu projelerle ilgili önemli çalışmalar yapılmış, hatta Adapazarı-Arifiye tramvay hattının yapımı için bir müteahhitle anlaşma dahi yapılmıştır. İzmit-Ereğli demiryolu hattının geçeceği güzergâhla ilgili de yoğun bir çalışma içine girildiği göze çarpmaktadır. Karadeniz sahili ve iç bölge olmak üzere belirlenen iki farklı güzergâhtan hangisinin daha iyi olduğu tespit edilmeye çalışılmış, bu güzergâhların masraf ve güvenliği konusunda araştırmalar yapılmıştır. Ancak, tramvay ve demiryolu projeleri çeşitli nedenlerle sekteye uğramış, yapılan çalışmalar olumlu bir şekilde neticelendirilememiştir.

Adapazarı ve çevresinin verimli arazilere sahip olması, bölge ekonomisinin ziraat üzerinde şekillenmesini sağlamıştır. Bölgede verimli toprakların olması, hemen her ürünün yetiştirilmesine imkân tanımıştır. Adapazarı, İstanbul'un tahıl ambarı olarak görülmüş, üretilen malların ilk alıcısı her zaman İstanbul olmuştur. Tütün, bölgede yetiştirilen ürünler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bununla beraber, tek el konumunda bulunan Reji İdaresi'nin bu ürünü oldukça düşük fiyatla satın alması bazı sorunlara neden olmuştur. Bölge halkı ise yetiştirdikleri ürünleri düşük fiyatlarla Reji İdaresi'ne satmak yerine, kaçak yollarla daha yüksek fiyatlara satmıştır. Bu durum zaptiyeler ve tütün kaçakçıları arasında sorunlara neden olmuş, çeşitli yaralanma ve ölüm hâdiseleri yaşanmıştır. Bölge coğrafyasının geniş orman arazilerini barındırması Adapazarı'nda ağaç sanayisini de geliştirmiştir. Bölgeden çok miktarda kereste, kütük

ve tomruk elde edilmiş, bu ürünler başta İstanbul olmak üzere devletin farklı bölgelerine nakledilmiştir.

Adapazarı ve çevresinin kara, deniz ve demiryolu hattında bulunması ticari olarak önemli bir bölge olmasını sağlamıştır. Özellikle II. Abdülhamid dönemiyle birlikte ticari faaliyetlerin hızlandığı açıktır. Şark ticaret yıllıklarındaki verilerden İzmit Sancağı dâhilinde ve Adapazarı'nda çeşitli meslek gruplarının olduğu anlaşılmaktadır. Daha çok gayrimüslimlerin elinde olan bu meslekler, Adapazarı ve çevresi için bir zenginlik ve kazanç kaynağı olmuştur. Bölgede marangozdan berbere, saatçiden fırıncıya, terziden demirciye kadar birçok meslek erbâbı faaliyet göstermiş, bu meslek erbabları bölgenin ticari hayatına önemli katkılar sunmuşlardır.

Adapazarı ve çevresinin ekonomik hayatına katkı sunan bir diğer sektör ise madenciliktir. Bölgede özellikle bakır, galveniz, simli kurşun, çinko ve demir madenleri önemli bir yer tutmaktadır. Adapazarı'nın Gökteş mevkiinde bakır ve galveniz yatakları, merkezinde ise demir ve bir miktar altın madeni mevcuttur. Karasu'nun Kumdere köyü ve Sarıcalar deresi mevkiinde çıkan simli kuşun ve çinko madenlerinin kapsadığı alan 2.014 dönüme ulaşmaktadır. Yeraltı madenlerinin işletilmesiyle ilgili 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında önemli mesafeler katedilmiştir. Bu döneme kadar Adapazarı ve çevresinin ekonomik yapısı daha çok ziraate dayanmakta iken, yeraltı madenlerinin keşfedilmesiyle Adapazarı'nın ticari faaliyetleri de çoğalmıştır. Bu kaynaklar Adapazarı'nın ekonomik yapısına önemli katkılar sağlamış, bölgenin zenginliğini arttırmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri [A.MKT]. 48/66.

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı [A.MKT.MHM]. 379/92, 463/52, 503/22, 521/37, 522/16, 524/26, 527/17, 529/25, 529/39, 553/31, 553/32, 554/48, 555/4, 555/16, 655/2, 655/12, 655/16, 655/24, 655/34, 729/5.

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler [A.MKT.NZD]. 327/1.

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Mektubi Kalemi Umûm Vilayet Evrakı [A.MKT.UM]. 467/57.

BOA, Osmanlı Arşivi. Sadaret Eyalet-i Mümtaze Rumeli-i Şarki Evrakı [A.MTZ.RŞ]. 12/5.

BOA, Osmanlı Arşivi. Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]. 30/2201, 33/2413, 44/3262, 63/4707, 272/20389, 339/25399, 384/28782, 418/31331, 419/31397, 424/31771, 460/34436, 503/37673, 656/49134, 661/49521, 667/50011, 681/51069, 692/51882, 793/59437, 805/60373, 821/61553, 934/70019, 981/73541, 995/74595, 1040/77963, 1098/82301, 1105/82806, 1127/84488, 1138/85335, 1157/86748, 1303/97679, 1335/100091, 1415/106097, 1437/107703, 1729/129605, 1742/130580, 1752/131399, 1930/144693, 2108/158055, 2564/192277, 2838/212800, 2874/215545, 2882/216090, 2957/221726, 3110/233203, 3213/240930, 3220/241471, 3321/249033, 3744/280743, 3754/281476, 3778/283309, 3830/287234, 4051/303798, 4071/305321.

BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]. 32/46, 51/41, 85/12, 122/44, 123/37, 188/45, 216/59, 224/63, 230/65, 237/3, 239/55, 252/84, 270/80, 280/18, 311/25, 327/15, 365/77, 397/37, 402/30, 613/39, 635/8, 677/22, 689/40, 701/8, 718/16, 729/17, 780/37, 810/64, 863/58, 863/63, 942/16, 943/76, 1029/56, 1034/14, 1069/47, 1150/35, 1150/40, 1155/84, 1170/27, 1281/13, 1285/65, 1297/61, 1306/27, 1328/91, 1333/52, 1367/81, 1369/61, 1417/1, 1420/89, 1446/65, 1492/51, 1547/68, 1550/45, 1563/61, 1571/74, 1577/102, 1579/99, 1583/87, 1595/83, 1601/90, 1609/41, 1610/22, 1625/11, 1640/113, 1663/91, 1667/84, 1672/54, 1708/24, 1708/70, 1712/107, 1750/70, 1762/82, 1777/8, 1800/16, 1809/125, 1819/93, 1823/112, 1840/125, 1854/100, 1870/70, 1898/60, 1915/7, 1930/53, 1934/99, 1956/99, 1965/69, 1977/94, 2015/32, 2037/56, 2042/76, 2088/103, 2089/40, 2103/66, 2180/53, 2252/119, 2332/107, 2365/111, 2386/100, 2394/1, 2426/26, 2474/67, 2487/121, 2492/27, 2506/63, 2522/2, 2542/56, 2572/135, 2576/114, 2618/53, 2625/63, 2649/35, 2656/43, 2663/69, 2682/93, 2710/44, 2759/35, 2760/21, 2801/55, 2806/41, 2811/76, 2883/3.

- BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi Belgeleri [DH.MUI]. 18/53, 41-1/58.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu [DH.TMİK-M]. 9/75, 10/34, 13/44, 23/22, 24/6, 24/82, 25/30, 34/16, 40/24, 51/42, 110/9, 113/17, 119/8, 124/53, 174/19, 207/61.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat [DH.TMİK.S]. 16/46, 20/41, 24/69, 31/5, 32/64, 44/24, 55/23, 55/65.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası [HR.HMŞ.İŞO]. 193/41.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Sofya Sefareti Belgeleri [HR.SFR.04]. 361/1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH]. 35/75, 134/110, 223/59, 362/71, 384/22.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı [HR.TO]. 257/5, 258/73.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Haritalar [HRT.h]. 903.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Adliye ve Mezahib [İ.AZN], 47/7, 66/44.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Dâhiliye [İ.DH]. 765/62317, 966/76343, 1043/82014, 1053/82661, 1055/82802, 1131/88302, 1177/92051, 1180/92273, 1209/94670, 1210/94717, 1221/95601, 1387/9.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Evkaf [İ.EV]. 16/63, 26/45.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hariciye [İ.HR]. 335/21565, 402/36.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Hususi [İ.HUS]. 3/53, 3/159, 44/137, 65/69.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade İmtiyazat ve Mukavelat [İ.İMT]. 4/12, 4/16, 5/16.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Maliye [İ.ML]. 12/21, 15/25, 15/74, 23/35, 43/34, 66/32.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Meclis-i Mahsus [İ.MMS]. 42/1748, 112/4796.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Orman ve Meadin [İ.OM]. 8/7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Telgraf ve Posta [İ.PT]. 24/16.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Rüşumat [İ.RSM]. 23/30.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]. 97/5786.
- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Ticaret ve Nafia [İ.TNF]. 7/31.

- BOA, Osmanlı Arşivi. Maarif Mektubi Kalemi [MF.MKT]. 113/89, 148/59, 152/77, 153/106, 159/56, 238/44, 239/53, 283/30, 327/61, 327/66, 381/57, 388/12, 406/42, 525/65, 549/2, 693/62, 742/7, 816/52, 1009/82.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Maliye Nezareti Defterleri [ML.d]. 1049.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Maliye Nezareti Masarifat Muhasebeciliği Defterleri [ML.MSF.d]. 2687.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Varidat Muhasebesi Defterleri [ML.VRD.d]. 2934.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Temettuât Defterleri [ML.VRD.TMT.d]. 2826, 2828, 2829, 2831, 2836, 2837, 2838, 2842, 2843, 2844, 2848, 2851, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2863, 2866, 2867, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2877, 2879, 2882, 2883, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 4572, 4573, 4574, 4580, 4581.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükelâ Mazbataları [MV]. 4/90, 29/26, 53/45, 60/52, 68/74, 68/81, 74/79, 75/58, 76/14, 79/82, 84/48, 87/17, 93/4, 97/33, 103/17, 116/81, 133/23, 135/18.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Nüfus Defterleri [NFS.d]. 673.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet Evrakı [ŞD]. 356/21, 361/50, 372/67, 690/39, 1190/8, 1549/4, 1549/31, 1551/29, 1557/14, 1560/6, 1562/24, 1565/5, 1566/15, 1566/17, 1569/6, 1571/17, 1577/23.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi [ŞD.MLK]. 690/39.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A.HUS]. 240/32, 243/17, 279/142, 306/95, 397/14, 421/117, 503/8, 526/82.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı [Y.A.RES]. 100/27, 103/90, 107/46, 108/87, 110/14.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]. 72/118, 112/6.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat [Y.MTV]. 25/62, 33/12, 53/92, 66/45, 68/69, 76/112, 79/52, 99/52, 121/46, 166/206, 167/108, 181/53, 205/52, 214/217, 215/56, 219/83.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, [Y.PRK.ASK]. 30/31, 34/55, 39/68, 55/48, 56/27, 75/6, 78/31, 109/51, 109/53, 128/148, 132/48, 133/44, 163/55, 174/65, 247/39.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller [Y.PRK.AZJ]. 32/17.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı [Y.PRK.AZN]. 4/52.

- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti [Y.PRK.BŞK]. 2/67, 23/37, 30/29, 34/26, 61/47, 63/54.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.DH]. 2/13, 2/14, 6/72, 10/34.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik Maruzatı [Y.PRK.EŞA]. 12/6.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.HR]. 28/54.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı [Y.PRK.KOM]. 3/22, 4/68.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yâverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi [Y.PRK.MYD]. 10/24, 17/6, 17/22, 17/35.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı [Y.PRK.SGE]. 1/49.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık [Y.PRK.SRN]. 4/47.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı [Y.PRK.ŞH]. 7/73.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı [Y.PRK.TNF]. 3/10, 3/50, 6/52.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Umûm Vilayetler Tahriratı [Y.PRK.UM]. 11/52, 17/38, 31/65, 32/42, 32/65, 39/20, 46/61, 50/100.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB]. 22/32, 24/57.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Zabtiye Nezareti Belgeleri [ZB]. 435/85, 481/96, 491/89.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye [S.D.A.O]. Sene: 1263, 1272, 1290, 1293, 1294, 1295, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1311, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1321, 1322, 1323, 1324, 1325, 1326.
- Salname-i Hüdavendigâr. Sene: 1287.
- Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiye [S.N.M.U]. Sene: 1316, 1317, 1318, 1319, 1321.

Kitaplar:

- Afyoncu, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. 4 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
- Ağanoğlu H Yıldırım. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.
- Ahmet Şerif. *Anadolu'da Tanın*. 2 Cilt. haz. Mehmet Çetin Börekçi. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Akbayar, Nuri. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*. İstanbul: TTK Yayınları, 1995.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 9 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmed & Öztürk, Said. *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1999.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*. Diyarbakır, Ulusal Yayınları, 1996.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Aksu, Ayşe. *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du Commerce De L'industrie, De L'administration Et De La Magistrature*. ed. Raphael C. Carveti. İstanbul, 1891, 1894.
- Arıkan, Refik. *Tanzimat Döneminde Kütahya*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Arslan, Hüseyin. *XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Avagyan, Arsen. *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*. İstanbul: Belge Yayınları, 2004.
- Balcıoğlu, Talia. *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1952.
- Baltacı, Cahid. *İslam Paleografyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslam Muhakeme Hukuku*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 1986.
- Bayraktar, Bülent. *Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Sakarya*. Sakarya: SESAM Yayınları, 1998.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Bilim, Cahit Yalçın. *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.
- Burnaby, Fred. *At Sirtında Anadolu*. çev. Fatma Taşkent. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sakarya*. haz. Celal Dinçer vd. Sakarya: T.C. Sakarya Valiliği, 1998.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Çakmak, Biray. *Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Bir Batı Anadolu Kazasında Sosyo-Ekonomik Yapı: Uşak (1876-1908)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Çelik, Gülfettin. *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*. Gebze: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.
- Çetin, Atilla. *Kocaeli-Sakarya Tarihinden*. Kocaeli: Yayıncı Yayınları, 2004.
- Çetin, Atilla. *Kocaeli Tarihinden Sayfalar*. İzmit: İzmit Rotary Kulübü Yayınları, 2000.
- Dağlı, Ahmet. *19. Y.Y. Adapazarı-Kocaeli Bölgesi Medrese ve Tekke-Zaviyeleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.
- Duman, Hasan. *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999.
- Düzenli, Tuncay. *Adapazarı Ve Civarında Çerkes Muhacirlerin İskânı Ve Uyum Problemleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Engin, Vahdettin. *Mekteb-i Sultani*. İstanbul: Galatasaraylılar Derneği, 2003.

- Erendil, Muzaffer. *Dünden Bugüne Sakarya İli*. İstanbul: Ünal Ofset, 1990.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Ergin, Osman. *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Erkan, Süleyman. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*. Trabzon: KATÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, 1996.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.
- Evliya Çelebi. *Tam Metin Seyahatname*. 10 Cilt. sad. Tevfik Temelkuran & Necati Aktaş. haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri. *Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri Urbanization of Adapazarı and Its Sociological Problems* İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1968.
- Findley, Carter V. *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. çev. Gül Çağlalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Genç, Hamdi. *Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Genel Kurmay Başkanlığı. *Türkiye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1994.
- Gülsoy, Ufuk. "Osmanlı Devrinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, ed. Vahdettin Engin vd. 287-304 . İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- Güneş, Ahmet. *16. Yüzyılın Başlarından 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Güran, Tevfik. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Habiçoğlu, Bedri. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. İstanbul: Nart Yayınları, 1993.
- Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998.
- İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi. Düstûr*. 8 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872.

- İnalçık, Halil & Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- Kaplan, Ersin Serdal. *Bursa Mekteb-i İdâdi-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. 5. Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri)*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kaya Doğanay, Fatma. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kaya, Önder. *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
- Kaya, Şennur. *Tanzimattan Cumhuriyete İzmit Kenti*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kırmızı, Abdülhamid. *Abdülhamid'in Valileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme (1848-1967)*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1967.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- McCarthy, Justin. *Müslümanlar ve Azınlıklar*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- Narin, Resül. *XIX. Yüzyılda Adapazarı*. Sakarya: Sakarya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011.
- Narin, Resül. *Ada'dan Pazara Sakarya*. Sakarya: Satso Yayınları, 2015.
- Narin, Resül. *Satso İle 1 Asır*. Sakarya: Satso Yayınları, 2017.
- Narin, Resül. *19. Yüzyılda Adapazarı'nda Yabancıların Ekonomik Ve Sosyal Yaşama Etkileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

- Narin, Resül & Konukçu, Enver. *Serdivan Tarihi*. İstanbul: Serdivan Belediyesi Yayınları, 2013.
- Nurdoğan, Arzu M. *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Okuyan, Tuğba. *İzmit Temettuât Defterleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Özger, Yunus. *XIX. yüzyılda Bayburt*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Öztüre, Avni. *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1981.
- Öztürk, Cemil. *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*. Ankara: TTK Yayınları, 1996.
- Özyüksel, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özyüksel, Murat. *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*. İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1983.
- Parmaksız, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüüşdiyeler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Polatel, Oğuz. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kocaeli Sancağına Göçler ve Göçmenlerin İskânı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Polonyalı Simeon. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*. çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*. çev. Sabri Tekay. Ankara: Yurt Yayınları, 1987.
- Sakoğlu, Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*. Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2006.
- Subaşı, Turgut. *Anglo-Ottoman Relations and The Reform Question in The Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference to Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims*. Birmingham: The University of Birmingham, Doktora Tezi, 1995.
- Şimşir, Bilal N. *Rumeli'den Türk Göçleri Emigrations Turques Des Balkans Turkish Emigrations From The Balkans Belgeler-Documents*. 2 Cilt. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1970.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- Tak, İsa. *Osmanlı Döneminde Ereğli Madenleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Tarihte ve Günümüzde Sakarya*. haz. Gülelgül Külhan vd. İstanbul: Hürriyet Ofset, Tarihsiz.
- Tekeli, İlhani & İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- Ulaştırma ve Haberleşme Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ulaştırma Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2011.
- Ulugün, F. Yavuz. *Kocaeli Tarihi Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Döneminde Kocaeli*. Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Tarih Yayınları/1, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Vahapoğlu, Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*. İstanbul: MEB. Yayınları, 2005.
- Yakupoğlu, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006.
- Yüce, Rifat. *Kocaeli Tarih ve Rehberi*. İzmit: Türk Yolu Matbaası, 1945.

Sürelî Yayınlar:

- Akgün, Seçil. "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 2/1 (1988), 1-12.

- Akgündüz, Ahmed. "İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 13-48.
- Aksın, Ahmet & Özkan, Ela. "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*. ed. Haluk Selvi vd. 3/1541-1551. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Akyüz, Yahya. "Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı'da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi". *Tarih ve Toplum Dergisi* 33/195 (Mart 2000), 34-55.
- Altın, Hamza. "1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2008), 271-283.
- Atar, Zafer. "İzmit ve Çevresinde Kolera Salgını". *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*. 2/839-847. ed. Haluk Selvi vd. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Aydın, Ahmet. "Osmanlılarda Tarih Yazıcılığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 11/417-425. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Aytekin, Halil. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Sakarya'da Eğitim Örgütü ve Yönetimi". *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*. ed. Mehmet Alparğu & Enis Şahin. 303-314. Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Babacan, Hasan. "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Sorunu, Tehcir Meselesi ve Talat Bey". *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*. ed. Erhan Afyoncu. 133-166. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.
- Baltacı, Cahid. "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/5-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Baytal, Yaşar. "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11 (2001), 23-32.
- Bilgin, Arif. "Sakarya ve Çevresinin İstanbul'un Gündelik Hayatına Katkısı (16-19. Yüzyıl)". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alparğu vd. 1/305-326. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Borak, Sadi. "Demiryollarının Tarihi". *Hayat Tarih Mecmuası* 12/48 (1969), 82-87.
- Bostan, İdris. "İzmit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/536-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Çağır, Mine & Türk, İbrahim Caner. "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4/11 (2017), 62-75.
- Çelik, Hülya. "Amerikan Misyonerlerinin Kocaeli'de Eğitim Faaliyetleri". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik. 2/1183-1191. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Çetin, Atilla. "Kandıra Temettüât Defterleri". *Çağdaş Kandıra* 5 (Mayıs 2002), 21.
- Çetin, Atilla. "Tarihin Sayfalarından Yabancı Bir Gezginin, Kont A. De Moustier'nin Gözüyle 1862'de Sakarya Bölgesi", *Sakarya Ekonomi Dergisi* 3/15 (Ocak-Şubat 2001), 29-32.
- Çetin, Emrah "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmit Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik 3/1773-1784. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Demir, İsmet. "Temettü Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri" *Osmanlı Ansiklopedisi*, 6/315-321. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Demiryürek, Halim. "Maarif Salnamelerine Göre İzmit Sancağı'nda Eğitim-Öğretim: 1898-1904". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*. ed. Haluk Selvi & M. Bilal Çelik. 3/1211-1228. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Engin, Vahdettin. "Osmanlı Devleti'nin Demiryolu Siyaseti", *Türkler Ansiklopedisi*. 14/462-469. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Eröz, Mehmet. "Adapazarı'nın Teşekkülü". *Sosyoloji Konferansları*. 7/61-70. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fakülteler Matbaası, 1967.
- Gelişli, Yücel. "Osmanlı İköğretim Kurumlarından Sıbyân Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)". *Türkler Ansiklopedisi* 15/35-43. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014.
- Güven, Tamer. "19. Yüzyılda Sakarya Adapazarı'na Yerleşen Bosnalı Muhacirler ile İlgili İstatistikî Bilgiler". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 579-587. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı". *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*. 6/149-224. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim". *Osmanlı Uygarlığı*. haz. Halil İnalçık & Günsel Renda. 1/344-385. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

- İpek, Nedim. "Sakarya'ya Türk Göçleri". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 1/633-660. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler". *Türkler Ansiklopedisi*. 9/839-846. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kaya, Mehmet. "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), 59-81.
- Keskin, Cengiz. "Adapazarı'nın Yarım Asırlık Göç Serüveni ve Yaşanan Sorunlar (1850-1900)". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 569-578. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.
- Keskin, Cengiz & Subaşı, Turgut. "İzmit Sancağı Ve Kazalarındaki Müslüman Okulları". *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür Ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 6/2 (2019), 33-47.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6/340-349. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "Amerikan Okulları". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/495-500. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Koçak, Cemil. "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/485-494. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Konukçu, Enver. "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası". *1. Sakarya ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu*. ed. Mehmet Alpargu & Enis Şahin. 14-20. Sakarya: T.C. Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Konukçu, Enver. "Sakarya ve Gezginler". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 1/111-168. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Konukçu, Enver. "Sakarya'nın Tarihi Coğrafyası". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 1/33-47. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Konukçu, Enver. "Sakarya Yolları, Kara ve Demiryolu Ulaşımı". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 1/595-631. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Kumaş, Nursal. "1890-1910 Döneminde Adapazarı'nda Görülen Bulaşıcı Hastalıklar ve Merkezi-Yerel Yönetimlerin Aldığı Tedbirler". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 291-298. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.

- Kurşun, Özge. "II. Abdülhamid Dönemi'nde Adapazarı'nda Gayrimüslim ve Yabancı Okulları". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 303-307. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.
- Lekesiz, M. Hulusi. "Osmanlı İlmî Zihniyeti: Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi". *Türk Yurdu* 11/49 (1991), 20-31.
- Narin, Resül. "Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılda Misyonerlik ve Adapazarı'ndaki Misyoner Okulları". *Ali Fuat Cebesoy Anısına Armağan*. 309-319. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010.
- Narin, Resül. "Temettuât Defterlerine Göre Adapazarı Kazası". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 10/1 (2008), 221-231.
- Oğuz, Ebru Emine. "19. ve 20. Yüzyıllarda Kocaeli'ndeki Protestan Kadın Misyonerler ve Faaliyetleri". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*. ed. Haluk Selvi vd. 2/1413-1434. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Olgun, Kenan. "Sakarya'da Eğitim". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 2/945-1008. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Ösen, Serdar. "20. Yüzyıl Başlarında İzmit Sancağı'nda Tütün Üretiminde Karşılaşılan Sıkıntılar ve Tütün Kaçakçılığı". *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*. 2/1255-1264. ed. Haluk Selvi vd. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Özcan, Abdülkadir. "Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/182-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Sabahattin & Kırbaç, Safiye. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sakarya İlinde Mülki Yapı". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alpargu vd. 2/847-876. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Öztürk, Cemil. "Rüşdiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/300-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Öztürk, Yücel. "XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alpargu vd. 1/223-304. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Paşaoğlu, Derya Derin. "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies* 5/2 Prof. Dr. Halil İncalcık Armağanı (2013), 347-386.
- Pekin, Süleyman. "Meşru-Gayrimeşru Faaliyetleriyle Bardızag Amerikan Koleji'nin Yarım Asırlık Tarihi (1873-1923)". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*. ed. Haluk Selvi vd. 2/1435-1460. Kocaeli: Kocaeli

Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017.

- Sarı, Mustafa. "Adapazarı'nda Muhaceret (1877-1908)". *History Studies* 7/4 (2015), 87-112.
- Sarı, Mustafa & Keskin, Cengiz. "İzmit-Ereğli Demiryolu Projesi Meselesi". *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-6*. ed. Haluk Selvi vd. 1/307-332. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Sarı, Mustafa & Ünal, Bahadır. "Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)". *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2 (2014), 137-158.
- Selvi, Haluk. "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alparğu vd. 1/449-496. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Seyittanlıoğlu, Mehmet. "Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı". *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*. 7/489-514. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sofuoğlu, Ebubekir. "Adapazarı'nda Belediyecilik Faaliyetleri", *Sakarya İli Tarihi*, ed. Mehmet Alparğu vd. 2/1009-1090. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Subaşı, Turgut. "I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı'ndaki Sosyal Hayat Hakkında Bazı Gözlemler". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alparğu vd. 1/409-448. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Subaşı, Turgut. "Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin Kuruluşu". *International Conference New Horizons in Education, Proceedings Book*, Guarda/Portekiz, 750-760.
- Şahin, Enis & Demirağ, Sinan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülki Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış". *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu-2*, 1/ 563-602. ed. Haluk Selvi vd. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Şentürk, Hüdayi. "Osmanlılar Döneminde Sakarya". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alparğu vd. 1/169-211. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.
- Taşdelen, Musa. "Sakarya'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı Üzerine". *Sakarya İli Tarihi*. ed. Mehmet Alparğu vd. 2/833-846. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005.

- Tekeli, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2/456-475. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Tozlu, Necmettin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları". *Osmanlı Ansiklopedisi*. 6/329-339. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Tuncel, Metin. "Adapazarı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Tufan, Samet. "Türk-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: Karadeniz Demiryolları Müzâkereleri ve İtilafname Teşebbüsü (Nisan 1900)". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 4/6 (2018), 295-312.
- Ulugün, F. Yavuz. "1891 Şark Ticaret Yılığında İzmit Sancağı Üzerine". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*. ed. Haluk Selvi vd. 3/1817-1861. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 1/441-510. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1994.
- Yetim, Fahri. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Adapazarı ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları ve Asayiş Sorunları". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 281-289. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.
- Yıldız, Hatip. "Osmanlı Yenileşme Döneminde Adapazarı'nda Açılan Müslüman Rüşdiye Mekteblerinin Durumu". *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 309-326. Adapazarı: Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, 2018.
- Yiğit, Ali Ata. "19. Yüzyılda İzmit ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfusun Yoğunlaşması ve Sonuçları". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-3*. ed. Haluk Selvi vd. 3/1625-1638. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Yurt Ansiklopedisi. "Sakarya". 9/6438-6539. İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982-1983.

İnternet Kaynakları:

- İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi. "Kadı Sicilleri Kataloğu Veri Tabanı". Erişim 10 Ocak 2020. <http://ktp.isam.org.tr/?url=kaynaksicil/>
- Sabah*, 19 Şaban 1309 (19 Mart 1892), 2. Erişim 15 Ocak 2020. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=119035>

The Times, "Turkey" (15 July 1879), 5. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTxJTX>

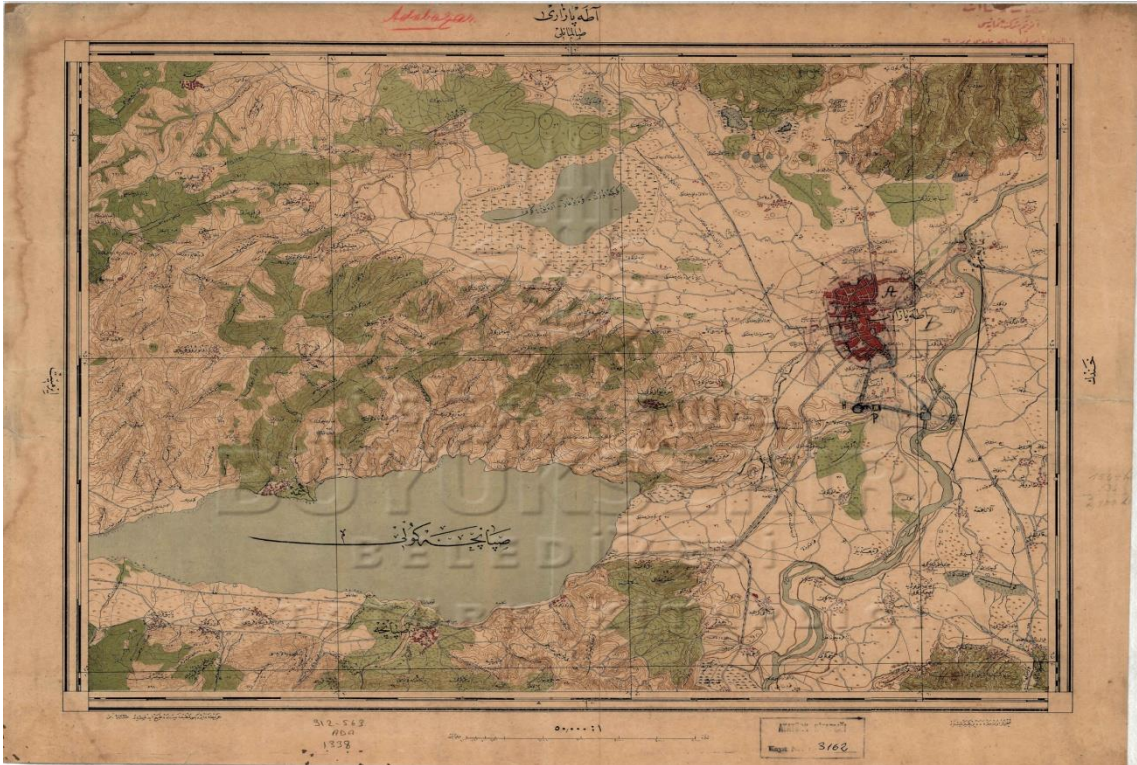
The Times, "New Railway in Asia Minor" (3 June 1890), 5. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTxrn7>

The Times, "Turkey" (18 July 1890), 5. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTyUg2>

The Times, "The Situation in Turkey" (23 October 1895), 5. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwPg1>

The Times, "The Situation in Turkey" (24 October 1895), 3. Erişim 22 Ocak 2020.
<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/CTwnN9>

EKLER

Ek 1. İzmit Mutasarrıflığı ve çevresindeki vilayetleri gösteren harita ile Adapazarı çevresini gösteren harita (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi)

Ek 2. Adapazarı Hükümet Caddesi'nden bir görünüm (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Ek 3. Adapazarı Sultan Orhan Camii önü (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

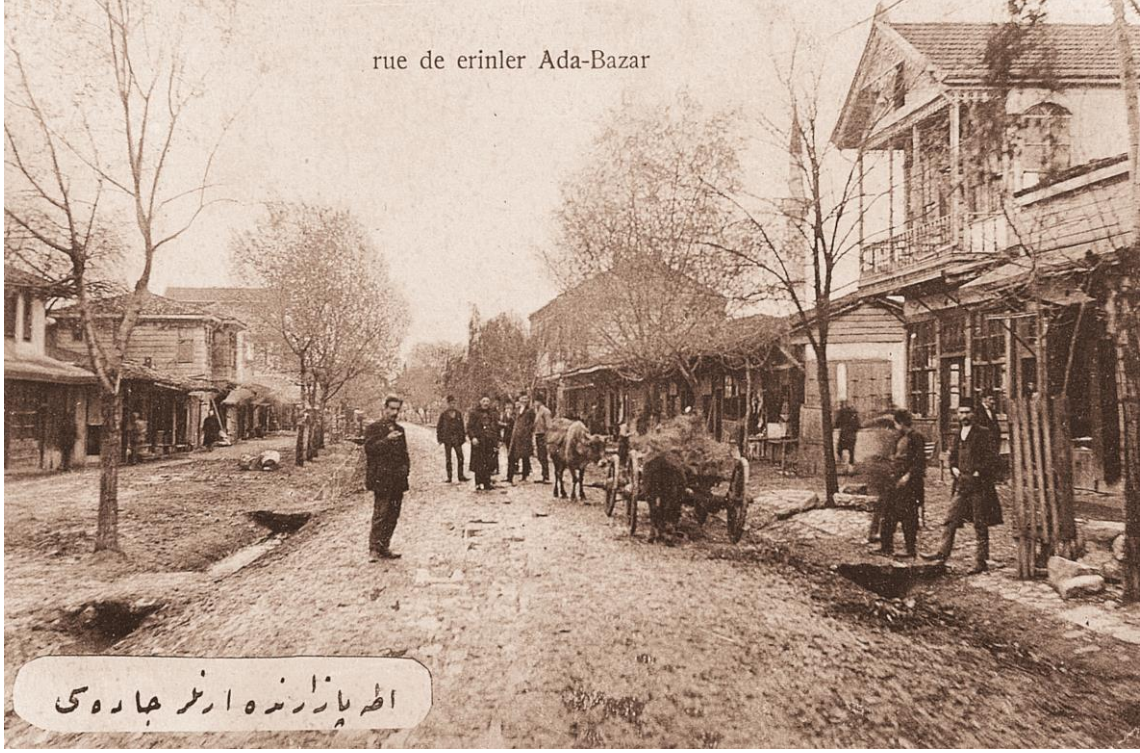
Ek 4. Adapazarı Çark Caddesi (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

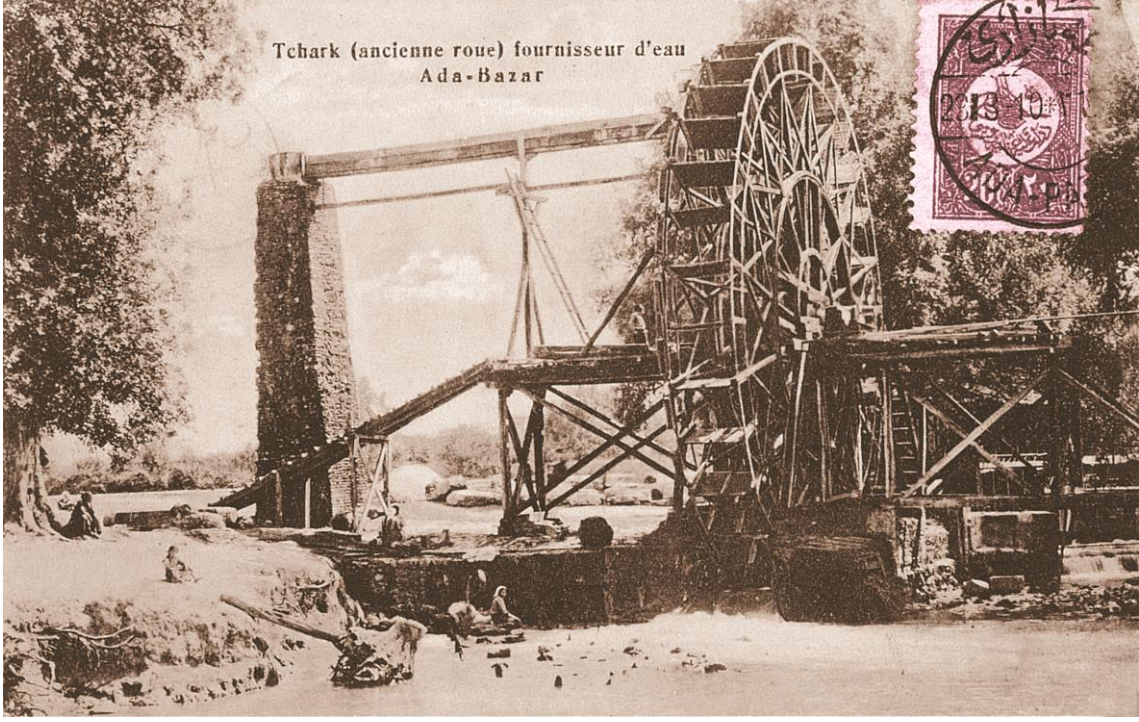
Ek 5. Adapazarı Karaağaçdibi Caddesi (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Ek 6. Adapazarı Büyük Ermeni Caddesi (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Caddesi)

Ek 7. Adapazarı Erenler Caddesi (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Ek 8. Adapazarı'nda Tarihi Çark (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

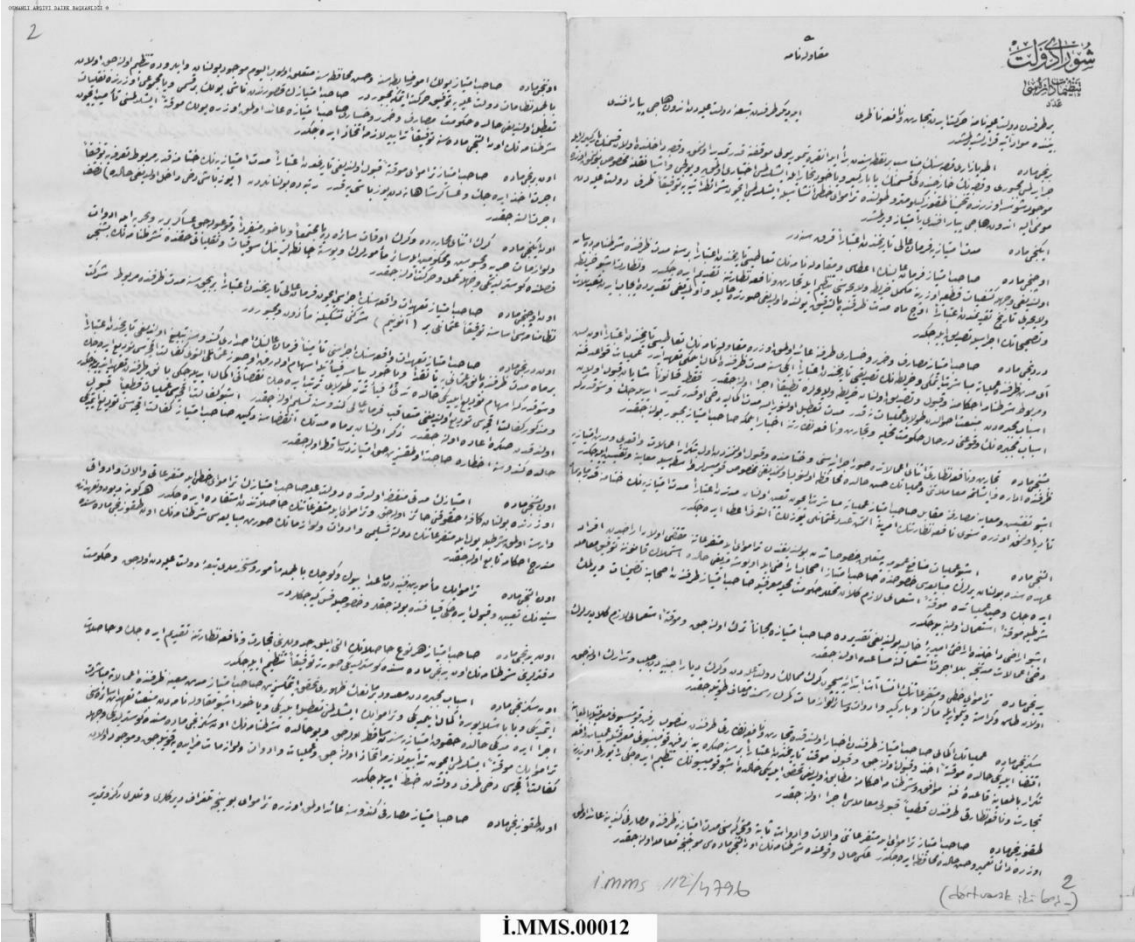
Ek 9. Adapazarı Tren İstasyonu (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Ek 10. Adapazarı Aziziye Caddesi (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

Ek 11. Adapazarı Beşköprü civarındaki tarihi Justinianus Köprüsü (Sakarya Büyükşehir Belediyesi Arşivi)

İ.MMS.00012

Ek 12. Adapazarı-Arife tramvay hattı projesi için Osmanlı tebaasından Anton Hacı Bepar isimli girişimci ile Osmanlı Hükümeti arasında imzalanan mukavelenamenin ilk iki sayfasıdır. (BOA, İ.MMS, 112/4796)

ازیندو سفیر خید خادون لار قسطون و دولت جیدری انگلتره سیار قونولوس وکیج بولینگی کیم ایزیده باکور و ارباز دارانه ایلیجی فرمایلیکنه منبیه اولوبه
میو ماجور لغونه اورونم زانه بورابه اطمینانینه بالیغیم شمه و ارج تبعه سلطنتینه نه بوشانه اهان حق بصد کونه نفیسه اولدوقیم ایلیجی اطمینانیه
قائم قلمغه اشعاره دزینه برای معلومه عهد اولور زمانه [۹۰] حوریه

انگلتره سیار قونولوس دکنده اطمینانیه ایلیجی قسقا نه و دیک کونه برینه عهد اولدوقیم ایلیجی ترقیقا نه متوقیم نظاً نفیسه و رانگیز تیرینه
بشیر بولیکده هاکیمه بعضی بی جیب و بعضی قزاق طوقه رنه اهان قزیمه چو کدرنه امتیاز اولور جماعتی بولینگی نه جرحی محافظه قوه غوطان کن شکر اولور چو ک
استورس ویرسک و سازه ملاء بره قلم قسقا نه و خصلت بولینگی انگلتره اولورینه بولایق تیر مقصیه اجهه قائم قلمغه اشعاره قزیمه مولودت ایشور عاق
معاذله بیادها اسایش خدای و فانیجی کویلیج اولدوقیم نه بوضوح ایجاب ایسه معلومه عهد اولور زمانه [۹۰] حوریه

OSMANLI ARŞIVI		
HR.TH		
35	75	3

HR.TH.00035.00075.003

Ek 13. İngiltere seyyar konsolos vekili Mösyö Macor Lefton Orlo'nun Adapazarı'na gelerek Ermeni ahâliyi olumsuz etkilediğine dair bir belge (BOA, HR.TH, 35/75, 3)

تحقیقات عیالہ ترک خلاصہ

انظر ترجمانك ارضہ . بوجھك . اطباءى جہدیہ كہ بیلنگ اسباب ارضہ نسی و تشویقات ایلکہ نہ
عبادت اولوب حق زبونی اورہ میر بز مدخد ایہہ جگہ و سزده نبات ایڈر برییت بولورسہ
کلاہ کلمی ارضہ کور فرنیہ کوزرہ جہرہ دیک تشویقاتہ بولنیغی و بونک ترمہس ، ملیکی ارضہ
رضی قولیدیم ارضی توتوہ قیامجہدی نینغ و قوعولہ نازعہ دہ سدع استعمال ایلسہ و عسارک . تترک
نازعی بر طرف ایسہ اسدہ صاصی ارضہ دکانتری اجمہدی اوزیہ قوماندانہ یاز و مقولہ بولدی
طوقندہ شتہ ایلکہ نصحت اوزیہ دکانتری اجمہدی بوجور اولتدرہ
بولوندرہ کویا بر آیدہ روحانی اجزا ایہہ جگہ ایسہ ساعدہ آلورکی قوماندانہ یاز بر مقصد صبارہ
کیمہ و کونہ طویلیہ جعفری غبہ و ستردرہ حالکہ مسندہ اقدم بلا قارونیت کلیایہ کیر دکوری قوتہ
بویا پیسندہ عبارتہ . و سدیک بوقصدترین ایما ایڈر بر حادثہ شاهدہ ایلک .
ارضہ دہ مکونہ ماجیہ جرائہ و آباذہ و کورجی دلاز و بوشاقدہ و اناطولیہ کلاہہ اگراد سدیک
برکندہ بولنیورسہ دہ کویا ارضی وقعندہ ہاشا شکتنا . افزوجہ ارضی بیغا ایڈر دیر فراعہ
بولتہہ بولکیف حکومتی کیم ایلسہ بولنیغی بعہہ بہ خواہر اھالیہ نشہ ہمسر دہ بوجھک
صرف ایصیف قبیلہ اولدین بر لاسہ مناسبہ کنیدیمہ تفریح و قناعت حالہ ایڈر لیسر .
کرد بصری تعمیر اولانہ سکہ کردھندہ اودہ اویج جادردہ اوتوز قوقہ نغوسدہ عبارتہ بلفاسی
مقولسندہ اولوب موسک تائی کیرک ایجوبہ آرمہ ارضی قریبہ ہر جہود جگہ کی نامیہ یاد اولانہ
لاز قناتہ بک جیفیلنگ مرعندہ بر قایجہ دروغ اویاہ محلی التوز قوشندہ اشترایمک و جگہ
و کربکری اتفاقہ اتہ کورنہ جت ایڈلا سار قناتہ بقلہ بو کور کورنہ عبارت بولنیغی اولتدرہ
اطباء یاری جوارح اسدہ اسکاہ ایسہ بر قایجہ کرد توی مجود ایسہ دہ بوندرہ اھالیہ قوقہ کلاہہ
اولوب کنیدیمہ بر قناتہ مایوط بولنیغی و بعضا جگہ کور قز اولوب ویرکندہ و بیدرہہ با اتفاقہ
بوقسدہ بر بنافرت دض بولنیغی اکلا شیپور .
ایچنہ ہاتونک دقتنیغی اثری اولر جہہ حیوانات خورنیغی قوقہ لادہہ دوام اقمندہ اولوب امری جرائہ
بوجھک معنی ایجوبہ فصل سزہ اجنا . ایڈری اقدیمہ بر قایجہ دفعہ حکومتی بیغ ہمسر دہ

Y.PRK.ASK 109/53

حکومت بوندی جای ورتنده اولوب اگر چه هدی با اصلاحات اجزا ایله هر اولوب امری جلای
فصل سرتا اجتناب ایتمی حکومت شیم ایله جگری قویاً درجهه ایتکده اولدندی
ورده کندینک بز کردر قدر اولدنا سرتا بونده حیدر آیدر کنی بعضه تشکلات اجزا ایله
بنا ایله باندی ایکن دیه مخدنا نه سوزار سوبله طرف و بنگ جواب اولد رجه حیدر قدری دخی سوتنا
افزونک جه تبع قولرینک روحانی و سرتا صادق و خلقه عسکر اولدیندی و جه حاجته محاربه
جه بوند جگری ترده بونده مسلم بولدی بسانه سیده کندینک سنی ایلشد.

نفس امله بازارنک سونه بوشاقده مارجی بیاتنه ایزهیم جه نام شوقک بوشاقده بونده بیک زیاده نفوذی
اولوب دیغاره ارمن و قوچاننده برابری نیجه جهده سله الیه عموم بوشاقدی ارمیده هجوم ایتدیله بگونه یاقندریه
حکومت جواریه قدره کویسه ایله ده کیفیت جهومجه خبرالوب دیشب منغ ایتکده اولدیندی طرف
حکومت نه افجه ایلشد.

ایزیده مقیم سوزر شعلرینده کردغانه نام شخص سنده و فر قومانیه طرفنده ازام و حیا اولفته بونسه
رندلو قومانیه بیک استخام ایلدی کردعده مقیم عثمان طرفنده انتخاب و حیا ایلده بونسه و کنه دی
عبار بقا سنده اولدیندی بوی مرکزیه اغلی خصوصک منور قومانیه طرفنده کده جک ماره قدر
تاخیر ایتدیله و مرقوم عثمان کبوره قاتقانی بولانده چانه بایت زاده لرده حسن بقده حقیلاً کویتمده
اولدیندی حیدر انسه و بدخانه بایت زاده لرن جوانی ایله نزد کرمت و فر حضرت فتح العظیمه معلوم بونسه
اولفته اولوب و قاطبه احواله ارسوقانده فتح العظیمه محمد افند خیزرینده کما بود اولد

داورده حقیقه شریا بوننده
سوزار قدر قاتقانی
عسکر قدری
نومری
چکن

داورده حقیقه شریا بوننده
سوزار بونیشی
عسکر قدری
چکن

Y.PRK.ASK 109/53

5

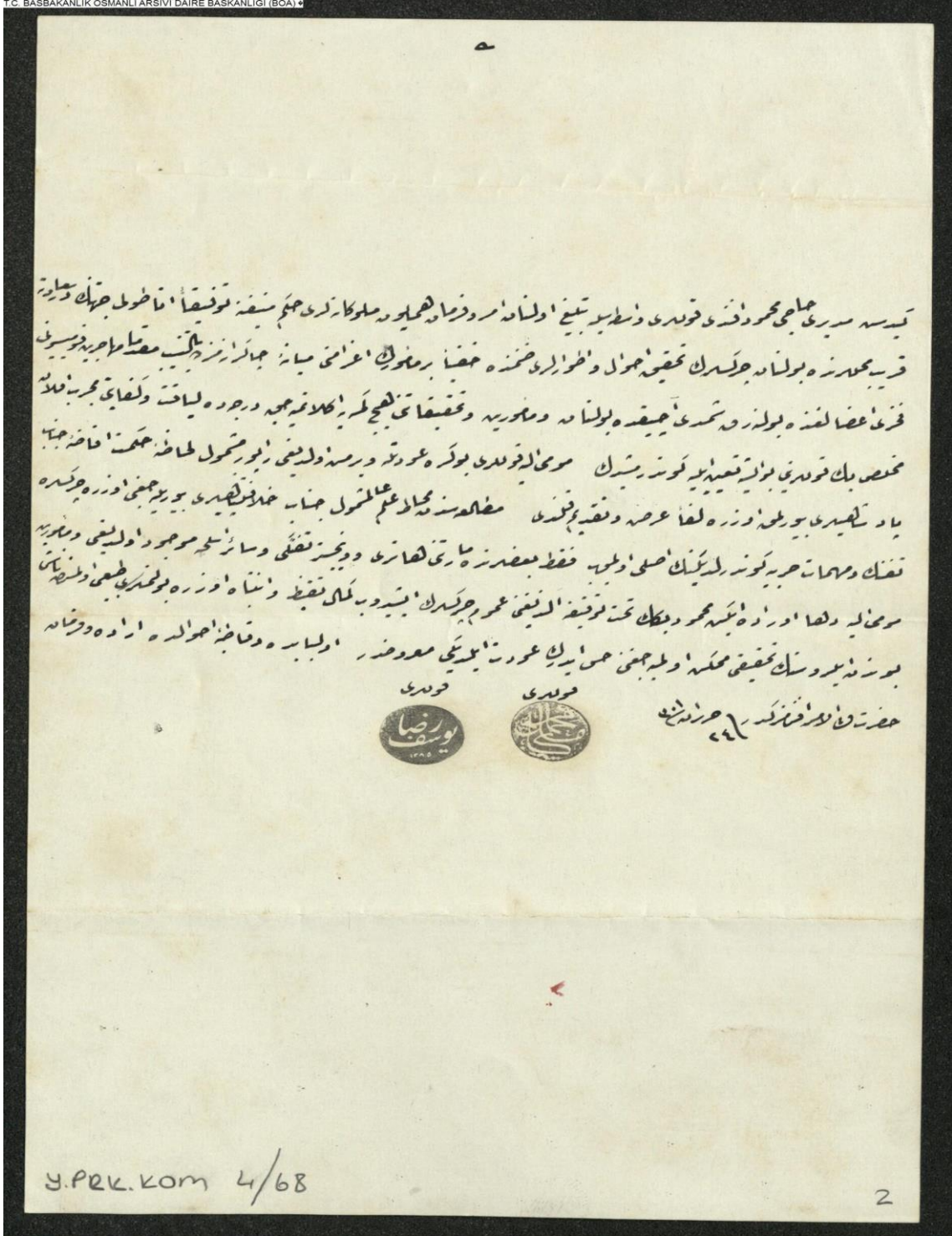
Y.PRK.ASK.00109.00053.005

Ek 14. İngiltere Sefareti tercümanlarından Mösyö Şili'nin Adapazarı ve çevresindeki Ermenileri Çerkezlere karşı yönlendirdiğine dair bir istihbarat raporu (BOA, Y.PRK.ASK, 109/53, 4-5)

اشكلى منقارى وچرى اجلى تحقيقات محمد بنى قياضه اسانلوه مفاقت عاجلامه به ايجى كوف الهاباري وخنده جرسك مسورا اولين قيرله ليدك قىزى
شكردنه انك دمنده بونامه لى كور اولم لك بركوت وارك جوزه بولوب بربر لروستيم هاي اي قباله اولامه لسه اورانه بيك جابود قوه مجابه
قويستى احمداي قوبطار ممتازه كوي بلوم كوي نام قراه دولهاسازريك اهلا اولمشد كورشم كنجى احمد بك وسيمانده اسانده شريف وحصوه احمد
بيك جوم سزى كورسه رك اسنآف حال اكدور بوزم كوي وچره اولد لسانده سيمه واحمده جرسك لهنده چه برده لى اولد وسطه موبايدي رايچي بريدوسوز لرو لرو
بازده افند احمد بيك ومانده اسانده ارم كده برونه نيزه احمده جوم وچي كورشم كنجي به هرزه جرسك ناموسى جورده درك بيده تا سفيد بنده اخلرنده برسون
الشم جرسك جوم تارك فيلوم اكدور قوموندي اده سوي قيرشم كنيك قير شموره ده محمد بيك افنانه خورشم محمد بك اكدورشم صروي اسپامه اسانده
احمد بيك زحالو بوزم فنزنده سفايري قولشم ايجاي بده جوابي بخي انده اولامه مناسجه بجه نندره نجه ايرلي ونيندي صورا صولدي جرسك جوم
جومه خيندي اولد جوابي بولوارده لسانده برك موچاره سمانه اسانده كور وخننه جناجه بولوب ايج باشه دروي وانساره دهافنا اولور احمد بيك جوم
اسمانه اسانده اغفال ايكدر نفليه سيمه انده خري بولوب كورشم ايراولدي اده بوموي كني باشنه درمزدي وروب محمد بيك كورشم كني اولد خي خي
ايركوشيند دريام كجه كورم خفنده قز اولور محمد بيك ندم كورشم حاروت خفنده بولورده جوم سر جرسك وارى ويدي بنقرده اسانده جيفلى پخام كورم
اولينده خيلدم كنجي اسانده مطاوعه احمد بيك اولدي ديكره بيلم زومك بورد حيدالم بام ده صعي وده محمد بيك جوم نيكيد اولد
بيله كورشم نكلا نيمور باشنه خيفنده اقبالر افه ايدور ديدي بده ندم عجاب انما اقبالر معادنه اسانده اولينده اولد اسانده اولدي كورشم كورم
درياي ونگله مالده بولوب ديكره خيركوشنده هيج معادنه كورم مكنوب بولور بيمه باشنه خيفنده اقبالر اسانده بولوب ساير صوي ديدي وده خي
كوشنده اسانه كورم سزى نصيف ايد ب كوشيند وروب عوده اسانده ايجى كورم اسانده اولدي ملك كورم اسانده اولدي اسانه اولد
محمد بيك ايجانده بولور احمده كوشنده برقاب ورونى قسبالدم ومحمد بيك بعضا احمده حيا مجابه ايدورده انفا احمد بيك خازم ده يارده سوزم كورم اسانده
مجابه فساف وده بولوب نصيف ويرو ايدمره سنده قبالر اولدنده خيفنده نصيف بولوب نصيف سوز ايرلس دريل ايدم نيم ديفيم كوشى صومه ونگله بولوب
بايد بولوب وديفيم اولدنده فاشتم درك باغه سوزده عبات برقاب يازورنى ايشه اسانده قسبالدم كورشم جرسك وقوا اولد معالار سمانه اولد اسانده
بايد عومده دهر اولد مشوره مسوره معلوما نكوره جرسك احمد بنده برنفلك برودور برقاب صورا اولوب نيزه وده خيفنده اسانده ما تى كهابي وده نصيف
واردده لكه حكومت موزرلى اهدننه اولدوم لك اسانده حيا غاف خي بولور صوماد فلنك جوم اري جوم بوشدر بوندي نك نده نك اسانده ناز وده وده
سوق جكرانم بعضى دريم حيا بوزم عورنه اهدننه فلنكي بعضى دي اولد خلا ولاجه رده اهدننى سوزم مشوره تحقيقات جلاله جرسك حكومت عورنه ورك
دريم جوم هيج برقاب اسانده لى مانه اولد صوب امور انصافه كنجي حكومت خيفنده احمد اجلى نصيفات اولدنده ايدى وركك ملك سبسي اولدوم ورك
كجه صوب سلال سلال ايدى ايدى كورم فلنك حتى قوردي تبيل قياضه جرسك كورم به هر طرفى فاسده قايسده لرو سزاله لرو سزاله مورنه كورم صومده
حيتار محمد نصيب اولدي الهاباري جومده تحقيقات بوزم معروه ايفا قنره ارك وبانه جوزه كوره اولد ايدم محمد بيك تحت نصيف اولدده
يه سبسي خي بولوب عوم جومده ايشه كورم وشه ارك جرسك ملك نصيف وانابه اولدده بولوب خيفنده ده اولدده ساير بولوب تحقيقات اجلسى
محمد اولدده جفنده بولوب اسانده عوده مجبور اولم اولدده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده اسانده

Y.PRK.KOM 4/68

Y.PRK.KOM.00004.00068.002

Ek 15. Osmanlı Hükümeti tarafından Adapazarı ve çevresindeki Çerkezlerin hareketlerini takip etmek için görevlendirilen Muhlis Bey'in Çerkezler hakkında hazırladığı rapor (BOA, Y.PRK.KOM, 4/68, 1-2)

Handwritten notes and numbers at the top right, including the number 476.

مذمت حضرت باغچه

Main handwritten text in Ottoman Turkish script, discussing educational matters and the role of the school directors.

OSMANLI ARSIVI
A.}MKT.MHM
655 16 3

A.}MKT.MHM.00655.00016.003

Ek 16. Adapazarı Protestan Mektebi Müdürü Doktor Serop Kovalciyan ile Bahçecik Protestan Mektebi Müdürü Mr. Chambers'in Adapazarı ve çevresinde eğitim adı altında yaptıkları olumsuz faaliyetlere dair bir belge (BOA, A.MKT.MHM, 655/16, 3)

ÖZGEÇMİŞ

Cengiz Keskin, 28 Ekim 1980 tarihinde İzmit'te doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İzmit'te tamamladıktan sonra, 1999 yılında girdiği Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2003 yılında "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. 2005 yılında memuriyet hayatına başladı ve çeşitli devlet kademelerinde görev yaptı. Yüksek lisans eğitimini yine aynı üniversitede Prof. Dr. Atilla Çetin danışmanlığında "1892-1900 Dönemi İrade-i Seniyyelerine Göre Osmanlı Bahriyesi" başlıklı çalışması ile 2007 yılında tamamladı. Yüksek lisans sürecinden sonra bir müddet eğitime ara vermek zorunda kaldı ve 2012 yılının Ocak ayında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora öğrenimine başladı.